

XXXIV • 2019

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

PROCEEDINGS

REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXXIV/2019

PROCEEDINGS

XXXIV/2019

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново
Том XXXIV, Велико Търново, 2019

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Vol. XXXIV, Veliko Tarnovo, 2019

ISSN 1313–6690

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Иван Цървов – главен редактор
Евгени Дерменджиев – отговорен редактор
Пламен Събев – редактор
Светла Атанасова – редактор
Миглена Петкова – редактор
Жулиета Гюлева – редактор
Илия Вълев – редактор
Станислава Ботева – секретар

EDITORIAL BOARD

Ivan Tsarov – Editor in chief
Evgeni Dermendzhiev – Editor
Plamen Sabev – Editor
Svetla Atanasova – Editor
Miglena Petkova – Editor
Zhulieta Gyuleva – Editor
Iliya Valev – Editor
Stanislava Boteva – Secretary

Превод на английски език: Мая Мичева
English translations: Maya Micheva

e-mail: rimvt_edit@abv.bg

Предпечат и печат:

ФАБЕР

Велико Търново, п. к. 241
(062) 600 650; www.faber-bg.com

•

Формат: 70 x 100/16

Печатни коли: 24,75

На корицата:

Търновската конституция, 1879 г.

Бронзов звънец, използван по предназначение в Учредителното народно събрание през 1879 г.

Tarnovo Constitution, 1879.

Bronze bell used in the National Assembly in 1879.

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXXIV/2019

PROCEEDINGS

XXXIV/2019

Велико Търново
Veliko Tarnovo
2019

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ, СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

Александър Чохаджиев, Надежда Атанасова. НЕОБИЧАЕН ГРУПОВ ГРОБ ОТ ХАЛКОЛИТНАТА СЕЛИЩНА МОГИЛА ПРИ С. ПЕТКО КАРАВЕЛОВО. ПРЕДВАРИТЕЛНИ РЕЗУЛТАТИ.....	9
Alexander Chohadzhiev, Nadezhda Atanassova. ONE PECULIAR GROUP BURIAL FROM THE CHALCOLITHIC PETKO KARAVELOVO TELL-SITE. PRELIMINARY REPORT.....	29
Михаела Томанова. ГРОБ ОТ РАННОЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА В ЮГОИЗТОЧНОТО ПОДНОЖИЕ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ.....	59
Mihaela Tomanova. A GRAVE FROM THE EARLY HELLENIC PERIOD IN THE SOUTH-EASTERN FOOT OF THE HILL OF TSAREVETS.....	71
Иван Църгов. МЕРИТЕЛНА МАСА (SEKOMATA) ОТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ.....	73
Ivan Tsarov. LIQUID MEASURING TABLE (SEKOMATA) FROM NICOPOLIS AD ISTRUM.....	78
Калин Чакъров. АНТИЧНАТА КАРИЕРА ЗА ВАРОВИК КРАЙ С. КОЕВЦИ, СУХИНДОЛСКО: ПРОУЧВАНИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ.....	79
Kalin Chakarov. THE ANCIENT LIMESTONE QUARRY NEAR THE VILLAGE OF KOEVTSI, SUHINDOL MUNICIPALITY: STUDIES AND INTERPRETATIONS.....	90
Димитър Харбалиев. УЧАСТИЕТО НА ИСЛАНДЦИ В МАЩАБНИ СРАЖЕНИЯ ИЗВЪН ИСЛАНДИЯ (872–1014 Г.).....	107
Dimitar Harbaliev. THE PARTICIPATION OF ICELANDERS IN MAJOR BATTLES OUTSIDE ICELAND (872–1014).....	119
Евгени Дерменджиев. „БОЛЯРСКИТЕ КЪЩИ“ В КВАРТАЛ „АСЕНОВ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО.....	121
Evgeni Dermendzhiev. BOYARS' HOUSES IN THE ASENOV QUARTER IN VELIKO TARNOVO.....	160

Иван Чокоев. ТЪКАНИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНИ ГРОБОВЕ, ОТКРИТИ В ДРЪСТЪР (ГРОБ № 19А, ГРОБ № 37, ГРОБ № 37В).....	187
Ivan Chokoev. TEXTILES FROM MEDIEVAL GRAVES FOUND IN DRASTAR (GRAVE NO. 19A, GRAVE NO. 37, GRAVE NO. 37B).....	199
Жулиета Гюлева. СПЕЦИФИКА И УСТРОЙСТВО НА ОСМАНСКИТЕ ХАМАМИ.....	201
Zhulieta Gyuleva. SPECIFICS AND STRUCTURE OF THE OTTOMAN HAMMAMS.....	218
Пламен Събев, Веселин Горанчев. НЕИЗВЕСТЕН СТЕНОПИС „ДЕЙСИС“ ОТ ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“ В АРБАНАСИ	225
Plamen Sabev, Vesselin Goranchev. UNKNOWN DEESIS MURAL PAINTING FROM ST. DIMITAR CHURCH IN ARBANASSI	239
Милен Маринов. ХРАМ „УСПЕНИЕ НА ПРЕСВЕТА БОГОРОДИЦА“ В СЕЛО МИХАЛЦИ	243
Milen Marinov. THE ASSUMPTION OF THE MOTHER OF GOD CHURCH IN THE VILLAGE OF MIHALTSI	255
Светла Атанасова. ПЕТЪР ПИПЕВ И МИХАЛ РАЧЕВ. СТОПАНСКИЯТ ЕЛИТ И НОВОТО ВРЕМЕ	263
Svetla Atanasova. PETER PIPEV AND MIHAL RACHEV. THE ECONOMIC ELITE AND THE NEW TIME	270
Атанаска Стамболийска. ПЪРВАТА АПТЕКА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ И НАЧАЛОТО НА АПТЕЧНОТО ДЕЛО В СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКА БЪЛГАРИЯ.....	271
Atanaska Stamboliyska. THE FIRST PHARMACY IN THE BULGARIAN LANDS AND THE BEGINNING OF THE PHARMACEUTICAL ACTIVITY IN BULGARIA AFTER THE LIBERATION	280
Миглена Петкова. РОД, ПАМЕТ, ИДЕНТИЧНОСТ (СЕЛИЩНАТА ПАМЕТ НА БАЛКАНДЖИИТЕ В РАЗКАЗИ, ПРЕДАНИЯ И ЛЕГЕНДИ).....	283
Miglena Petkova. FAMILY, MEMORY, IDENTITY (MEMORIES ABOUT BALKAN SETTLEMENTS IN SHORT STORIES, FOLKTALES AND LEGENDS).....	296
Емил Врежаков. АСПЕКТИ ОТ БАЛКАНСКАТА ПОЛИТИКА НА АНГЛИЯ ПРЕЗ 1904 Г.....	297
Emil Vrezhakov. ASPECTS OF THE BALKAN POLICY OF ENGLAND IN 1904.....	308

Веселина Стоянова. СЪВРЕМЕННИ ВИЗУАЛНИ ПАРАЛЕЛИ НА НЯКОИ ПРАИСТОРИЧЕСКИ ЖЕНСКИ АНТРОПОМОРФНИ ПЛАСТИКИ ОТ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	309
Veselina Stoyanova. CONTEMPORARY VISUAL PARALLELS OF SOME PRE-HISTORIC FEMALE ANTROPOMORPHIC FIGURES FROM THE COLLECTION OF VELIKO TARNOVO MUSEUM.....	332

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

д-р Илия Вълев. ВАСИЛ МУТАФОВ. „КОЛЕЛОТО НА СЪДБАТА“. БЪЛГАРСКОТО ГУРБЕТЧИЙСКО ГРАДИНАРСТВО (ЕТНОГРАФСКИ АСПЕКТИ). Велико Търново, „ДАР-РХ“, Издание на Изследователския институт на българите в Унгария към Българското републиканско самоуправление в Унгария, 2018, 192 с., с ил.....	345
---	------------

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Теменуга Георгиева. ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РИМ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2018 Г.....	349
Станислава Ботева. КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2018 Г.	357
Боряна Боянкинска. ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2018 Г.).....	365
ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	367
SUBMISSION REQUIREMENTS FOR CONTRIBUTIONS TO THE JOURNAL OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO.....	372
ПРИЛОЖЕНИЕ ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ/COLOUR ILLUSTRATIONS.....	377

НЕОБИЧАЕН ГРУПОВ ГРОБ ОТ ХАЛКОЛИТНАТА СЕЛИЩНА МОГИЛА ПРИ С. ПЕТКО КАРАВЕЛОВО. ПРЕДВАРИТЕЛНИ РЕЗУЛТАТИ

Александър Чохаджиев, Надежда Атанасова

Село Петко Каравелово (бивше Сашево, Одалар и Одаите) е част от община Полски Тръмбеш, на 27 км северно от гр. Велико Търново на главния път за гр. Русе (Обр. 1).

Могилата се намира на границата на землищата на селата Петко Каравелово и Куцина. Обектът е разположен на ръба на днешната първа незаливна тераса на р. Янтра. Терасата е незаливна едва след големите корекции през 60-те години на XX в. Иначе могилата се е намирала почти на самия бряг на реката (Чохаджиев 2013, 72).

Западната половина на могилата се обработва интензивно в продължение на повече от сто години, което значително е променило reliefa ѝ, като най-късния халколитен пласт е напълно разрушен и ерозирал. През средата, в посока север-юг, е минавал селскостопански черен път, който вече не се използва, но е нарушил културния пласт по трасето си на дълбочина 20–30 см. Източната половина е гъсто обрасла с дървета и храсти, като същевременно част от нея е отнесена от разливи на Янтра и при инженерни работи по корекциите на реката. Успоредно на пътя, от запад, през 70-те години на XX в. е прокопан канал, достигащ до 2,50 м дълбочина, в който е положена напоителна бетонна тръба. Ширината на канала в горната му част е около 1,80 м.

Общата дебелина на културния пласт на могилата, регистрирана в сондаж А (където е запазен най-много) до нивото на стерилния терен е 4 м, като горният слой е разрушен. Общата периодизация е следната:

- етап Петко Каравелово А – ранен халколит;
- етап Петко Каравелово В – среден халколит;
- етап Петко Каравелово С – късен халколит (Chohadzhiev 2017, под печат).

През 2018 г. бе започнат нов сондаж – Сондаж Е, който се намира в западната и северната част на могилата. Той е с размери 15 x 5 м (Обр. 2) и обхваща квадрати 77, 78 и 79. В кв. 77 от изток граничи със Сондаж В, в кв. 78 – със сондаж В2 и D и в кв. 79 – със сондаж D (Чохаджиев, Митов и др. 2019).

Причината за този сондаж са резултатите от 2017 г., когато в рамките на изкопа за тръба бе констатирано сравнително добре запазено жилище от сред-

ния халколит – Обект D3 (Чохаджиев, Митов и др. 2018, 40). За да бъдат достигнати те обаче, трябваше да се проучат опожарените останки от поне три други жилища от по-късния период на могилата. За съжаление, интензивните земеделски дейности (най-вече през периода на социализма) са довели до унищожаването на поне три строителни хоризонта от горния пласт. Така в рамките на орницата се констатираха материали както от късния, така и от средния халколит. В най-южните части на сондаж Е пластовете са по-добре съхранени и там успяхме да проучим слабо запазени останки от опожарено жилище (Обект E3), (Ил. 1.1). При него пожарът не е бил силен и деструкциите му са лошо запазени, а впоследствие и силно нарушени от орницата. В северна посока деструкциите му са силно размити от ерозия и орницата, и се сливат с тези на долното жилище – Обект E5. Подът на жилище E3 в южните си части е дебел до 15 см и е изграден от плътна жълта глина (Ил. 1.2).

Жилището E3 е изградено директно върху останките на предхождащо го жилище – Обект E 5 (Ил. 1.3). Жилището E5 е познато от разкопките през 2013 г. като тогава бе регистрирана много малка част от него, тъй като източната е изцяло унищожена при прокарването на напоителната тръба (Чохаджиев, Атанасов, Карастоянова 2014, 83). Малката запазена част, тогава бе регистрирана като Обект 78. От него разполагаме и с една абсолютна дата – **4711–4594 cal. BC**, което, на фона на новата серия от абсолютни дати, го поставя на границата между средния и късния халколит и по тази причина този строителен етап все още се нарича ПК В/С. Точната хронологическа позиция на това жилище ще бъде уточнена след цялостното му проучване.

През 2018 г., в южната част на сондаж Е, в кв. 77, проучвайки опожарените деструкции на жилището (Обект E5), попаднахме на човешки скелетни останки в анатомичен ред, но в крайно нехарактерни и необичайни пози (Ил. 2).

Първоначално, в рамките на горното ниво на деструкциите, в близост до запазени архитектурни детайли, бяха разкрити малки костици (Обр. 3, Обр. 4). За съжаление след разчистването и документирането, костите бяха вдигнати. Непосредствено под тях продължиха да излизат още. От този момент нататък започнахме да ги оставяме на място и да разчистваме теренната ситуация (Обр. 5). Стана ясно, че това са кости от лява ръка, в позиция на флексия на междуфалангеалните стави. След разчистването ѝ, непосредствено южно от нея, се появиха кости и от дясна ръка. При нея пръстите също са свити по подобен начин.

След внимателно проучване бе установено, че става въпрос за останки от пет индивида, „погребани“ в плитка яма (Обект E 11)¹, (Ил. 1, Ил. 3). Тя е с леко овална форма, в посока изток-запад дължината ѝ е 2,03 м. Ширината в посока север-юг е 1,36 м. Долната дълбочина е ▼ 1,12 м. Достигнатото ниво е твърда, сиво-зелена пръст, но тъй като не сме проучвали пласта отдолу нямаме реална представа за неговия характер (Ил. 1.5). Ямата е вкопана с 30 см в пода на жилището (Обект E5). Най-малката дълбочина е при споменатата лява ръка – ▼ 0,79 м. Ако приемем, че е била вкопана от горното ниво на деструкциите на E5,

това би означавало, че дълбочината на ямата е не повече от 40–45 см, а това изглежда твърде малко, за да побере петте трупа. Източната периферия на ямата е на разстояние 27 см от източната стена на Е5. В северната си дъга ямата опира в междинната стеничка. Разположението ѝ, а също така и фактът, че не засяга стените на жилището ни кара да мислим, че извършителите на погребението са били запознати с плана на къщата и е съществувало желание и намерение индивидите да бъдат погребани именно в рамките на това помещение. Важно е да подчертаем, че телата са погребани **във вече разрушената постройка**, вероятно във време, близко до момента на разрушаването.

Позата на индивидите (**Ил. 2**) не е характерна за никой погребален обред. Те изглеждат нахвърляни един върху друг, като телата са се преплели. Костите, макар и първоначално да изглеждаха добре запазени, всъщност се оказаха доста трошливи и особено ставите, прешлените и тазовите кости буквално се разпрашаваха. Индивидите бяха номерирани по реда на идентифициране на позицията на тялото и по тази причина редът не отговаря напълно на хронологията на попадане в ямата. В следващите редове те са описани в последователност, обратна на хронологията на попадане в ямата (т. е. отгоре надолу).

При метричния и скопичен анализи на човешкия остеологичен материал, с цел идентификация на възрастта при настъпването на смъртта и пола на погребаните, са приложени утвърдени антропологични методики (Todd 1920; Герасимов 1955; Brothwell 1965; Алексеев 1966; Ferembach, Schwidetzky, Stloukal 1980; Meindl, Lovejoy 1985; Buikstra, Ubelaker 1994; Bass, 2005). Реконструкцията на ръста (Pearson-Lee 1935; Trotter, Gleser 1952) и на телесната маса (Ruff, Scott, Liu 1991) е извършена в зависимост от състоянието на запазените дълги кости на крайниците. Здравният статус на изследваните индивиди е оценен по идентифицираните морфологични костни изменения (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998; Ortner, Putschar 1981; Ortner 2003).

Индивид А (Е11-А), (сив), (Ил. 3, Обр. 6, Обр. 7).

Той е разположен най-южно в ямата и най-отгоре. Очевидно е последният попаднал вътре. Тялото е положено по корем. Костите от скелета лежат с anteriорната (предната) повърхност към пръстта. Черепът – наляво. Левият горен крайник бе разкрит до гръдния кош, леко сгънат в лакътната става, която попада върху лявата колянна става на индивид Е, чието ходило лежи пред лицевия черепен дял на индивид А. Костите на предмишницата са прекръстосани. Лявата ръка на индивид А бе разкрита в анатомичен порядък под лявата му хълбочна кост. Десният горен крайник е свит под много остър ъгъл в лакътя и е разположен плътно до костите на гръдния кош. Костите на предмишницата са успоредни една на друга. Дясната ръка се откри под черепа. Долните крайници са изпънати и попадат върху горната част на скелета на индивид В.

Скелетът на индивид А е ориентиран изток-запад. Максималната измерена дължина – от теменната кост до фалангите на левия крак е 1,61 м. Гръбнакът и

бедрените кости са с отклонение от 277° от север, с посока северозапад-югоизток.

Дясната ръка е напълно свита в лакътната става, а китката се намира под раменната става и черепа. Лакътната кост е над лъчевата. Пръстите са в частична артикулация. Дланта е опирала с горната си повърхност в ямата. По тази причина пръстите са под наклон – от малкия към показалеца. Костиците на малкия пръст са подпъхнати под тези на безименния. Максималното сгъване в лакътната става вероятно се дължи на слягане на пръстта.

Лявата ръка е до тялото. Костите на лявата ръка са под таза. Раменната и лакътната кост са в артикулация, докато лъчевата е леко изместена на юг от страната на китката. Ъгълът, който сключват раменната и лакътната кост е около 122° . Лъчевата кост е над лакътната и северно от нея. Дисталните и интермедиалните фаланги са разместени (не са в пълна артикулация). Макаратата на хумеруса е извън лакътната става (*post mortem*). Радиусът лежи под улната и в долния край е силно отдалечен от нея. Ръката е извита в китката с горната си повърхност към земята.

Шийката и главата на левия фемур липсват. И двата фемура са с предната си повърхност надолу. Пищялните кости и на двата крака са успоредни. При десния са в пълна артикулация и без ротация в колянната става. Големият пищял е от вътрешната страна, а малкият – от външната. Левите пищялни кости са разположени обратно на нормалното – малкият пищял е от вътрешната страна, а големият от външната. Това е невъзможно при пълна артикулация и нормален обхват на движение. Възможностите са няколко – или постмортална дизартикулация, или разкъсване на коленните връзки *peri mortem*. Левият крак от колянната става надолу изглежда в позиция все едно е десен. Позицията на ходилото също издава аномалия в колянната става. Причината за тази аномалия може да се търси в счупването на фибулата в горната част при положение, че фрактурата е перимортална. Тибията също е счупена, но там не можем да сме категорични дали счупването не е *post mortem*. Ако тези счупвания са свързани например с удар с брадва, това донякъде би обяснило аномалията в колянната става.

И двете стъпала са в плантарна флексия. Дясното стъпало е в почти пълна артикулация, с изключение на първа метатарзална кост, първа проксимална и първа дистална фаланги, които са отдалечени от ходилото в североизточна посока. Леко отдалечени от ходилото са и втора метатарзална кост и вторите фаланги. Но това вероятно се дължи на процеси по слягане *post mortem*. Необичайна е позицията на костите на лявото ходило. Те са в пълна артикулация, но самото ходило е огледално разположено на нормалното за тази поза. Латералните фаланги са от вътрешната страна.

Черепът е наляво, а долната челюст е максимално отворена. Заслужава внимание фактът, че черепът на индивид А при разкриването си бе напълно кух – почти без никаква пръст в него (Обр. 8).

Под костите на краката на Индивид А има тънък слой пръст (около 2 см).

Състояние на костния материал: Черепът и посткраниален скелет са фрагментирани. При разчистването и вдигането на скелета, голяма част от костите се фрагментира значително, особено прешлените и тазовите кости.

Възраст: 25 – 35 (*Adultus*) – по степента на облитерация на черепните шевове.

Пол: Мъжки – по тазовия пояс, белези на черепа, размери на дългите кости на крайниците.

Ръст: Средна стойност за ръста: **157,81 см** (Pearson-Lee 1935) – **нисък ръст;**

159,84 ± 3,49 см (Trotter, Gleser 1952) – **нисък ръст;**

158,33 ± 3,31 см (ръст по Trotter, Gleser 1952 само по долни крайници) – **нисък ръст.**

Телесно тегло: 62,83 кг – реконструирано по диаметъра на главите на двете бедрени кости.

Съзъбие: Постоянно, непълно. Изтриване на дъвкателната повърхност на зъбите – умерено – 3 степен. Брой изследвани зъби: 30.

Зъбно-челюстна патология: Загуба приживе (*ante mortem*) на горен ляв кучешки зъб (**Обр. 9**). Много често третите молари (в случая трети долен десен кътник) не се развиват (агенезис) или израстват в костта (ретиниран зъб). Кариес на долен десен първи кътен зъб (**Обр. 10**). Регистрира се малко количество зъбен камък.

Скелетна патология: Остеом (доброкачествено костно туморно образувание) върху фрагмент от черепа (**Обр. 11**). Слабо изразен латерален епикондилит на двете раменни кости, резултат от хронично натоваарване на двата горни крайника.

Травматизъм: При огледа на костните останки на индивид А са идентифицирани следи от:

– Удар върху челната кост с неправилна форма, получен при наличието на меки тъкани (**Обр. 12**).

– Удар върху лявата теменна кост, получен при наличието на меки тъкани (**Обр. 13**). Стар лом по средата на теменната кост и дефект към тилната кост с овална форма;

– Счупване на диафизата на дясната малкопищялна кост (*fibula dextra*).

Ударите върху черепните кости са и най-вероятната причина за смъртта на индивид А.

Индивид В (Е11-В), (жълт), (Ил. 3, Обр. 14, Обр. 15)

Той е попаднал в ямата непосредствено преди индивид А, т.е. е предположен в общия ред. Повечето от костите се разкриха с антериорната (предната) повърхност към пръстта. Ориентиран е югозапад-североизток. Черепът попада под долните крайници на индивид А и лежи на лявата си половина, като лицевият дял е обърнат към индивид Е (**Обр. 16, Обр. 17**).

Десният горен крайник на индивид В е свит под прав ъгъл в лакътната става, костите на предмишницата са успоредни една на друга. При разчистването на скелетите се установи, че десният горен крайник на индивид В лежи върху горната половина на индивид Е. Лявата раменна кост на индивид В се разкри под лявата половина на черепа, а костите на лявата предмишница и ръка попадат пред и върху лицевия черепен дял на индивид Е. Левият долен крайник на индивид В е изпънат до горната половина на индивид С. Стъпалото на левия крак е в дорзална флексия, липсват вторите, третите и четвъртите фаланги и метатарзални кости. Дисталните кости лежат извън пределите на частта от ямата, вкопана в пода на жилището, т.е. са покрити изцяло от деструкциите на жилището Обект Е5. Десният долен крайник на индивид В е свит под тъп ъгъл в колянната става и попада върху дясната част на черепа на индивид D. В главата на тибията се забелязва раздробяване, което обаче е възможно и да е *post mortem*. Костите на стъпалото са в почти пълна артикулация с изключение на интермедиалните и дисталните фаланги, които са в позиция С–Ю, докато останалите са СИ–ЮЗ. Черепът лежи под колената на индивид А. Северно от левия крак на индивид А е разположена дясната ръка на индивид В. Лопатката е в лека ротация надолу. Раменната става е в пълно разтягане, а лъчевата и лакътната кост са под прав ъгъл с хумеруса.

Черепът е на лявата си страна, обърнат на северозапад. Долната челюст е леко отворена и съвсем малко излиза пред горната, иначе е в артикулация (**Обр. 17**). Лявата ръка е под черепа, като минава под шийните прешлени. Пред черепа, непосредствено върху лакътната става, е разположено голямо парче стенна мазилка с отпечатъци от колове (**Обр. 16**). Под пръстите на лявата ръка се разкрива силно фрагментирианият череп на Индивид Е. Той също е залегнат от мазилката. При лявата ръка костите са в артикулация до метакарпалните кости, докато фалангите ги залягат, което предполага, че пръстите на ръката са били свити. Фрагментът от стенна мазилка, който лежи пред черепа на Индивид В е с размери 25 x 12 см. Личат поне два успоредни отпечатъка от колове с диаметри 4 см. Буцата е с ориентация СЗ–ЮИ, вероятно е застъпвала и носа на индивида, когато са били налични и меките тъкани. След премахването на буцата бе установено, че радиусът на лявата ръка на Индивид В е бил раздробен от мазилката (**Обр. 18**). Същото, дори в много по-голяма степен, се отнася и за черепа на Индивид Е, който е частично покрит от лявата ръка на Индивид В.

Дясната ръка на Индивид В покрива тялото на Индивид Е (над кръста). Дясната ръка (длан) на Индивид В е с изправени пръсти, като дисталните фаланги са в пръстта, вероятно са били свити в „предсмъртен спазъм“ (**Обр. 19**).

Състояние на костния материал: Череп и посткраниален скелет – фрагментирани. При разчистването и вдигането на скелета голяма част от костите се фрагментираха значително.

Възраст: 17–18/20 (*Juvenis*) – по степента на вкостяване на епифизите на дългите кости на крайниците и по зъбен статус.

Пол: *Мъжки* – по тазовия пояс, белези на черепа, размери на дългите кости на крайниците.

Ръст: Формулите за реконструкция на ръста са приложими за израснали-те индивиди, тъй като при подрастващите все още не е завършил растежа на дългите кости. Според теренните измервания ръстът на индивид В е бил около 158 см.

Съзъбие: Постоянно, пълно. Изтриване на дъвкателната повърхност на зъбите – слабо – 1–2 степен. Брой изследвани зъби: 32.

Зъбно-челюстна патология: Зъбен камък върху горните и долните резци.

Скелетна патология: При индивида се регистрират слабо изразени поротични изменения – *cribra orbitalia* (бал 1) билатерално върху горните орбитални стени. Поротичната хиперостоза (*PH*), характеризираща се с поротични лезии по черепния покрив и *cribra orbitalia* (*CO*) – локализиран вид поръозни лезии само върху горната орбитална стена, са сред най-честите краниални лезии, наблюдавани в човешките скелетни серии с археологически контекст (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998). Първите изследвания на честотата на *CO* и *PH* в древните популации са акцентирали върху адаптивната резистентност към малария, определяща се от хетерозигозността за таласемия и сърповидно-клетъчна анемия (Angel 1966). Много изследователи (Angel 1966; Stuart-Macadam 1985, 1987, 1992) интерпретират *CO* като костно изменение, което е резултат от същите етиологични и патологични фактори като *PH*, а именно хранителен дефицит на желязо, желязна малабсорбция и загуба на желязо (причинена, както от диария, така и от чревни паразити) при по-ранните човешки популации. Съвременните изследвания опровергават тези твърдения (Walker et al. 2009; Rivera, Lahr 2017) и палеопатологичните и клиничните данни показват, че *CO* и *PH* често имат различна етиология. Установено е, че най-вероятната причина за *PH* е ускорената загуба и компенсаторното свръхпроизводство на червени кръвни клетки при хемолитичните и мегалопластични анемии (Walker et al. 2009).

Травматизъм: При огледа на костните останки на индивид В са идентифицирани следи от удари върху двете теменни кости при наличието на меки тъкани (Обр. 20, Обр. 21), най-вероятно ударите са извършени с парчетата от мазилка, които бяха разкрити около и върху черепа.

Индивид Е, (E11-Е), (син), (Ил. 3, Обр. 22, Обр. 23)

Макар и да е с последен поред индекс, Индивид Е е положен в ямата преди Индивид В и след Индивиди D и С.

Костите се откриха с антериорната (предната) повърхност към пръстта. Черепът лежи на дясната си половина, като лицевият дял е на юг. Върху черепа се откри голямо парче мазилка (**Обр. 16, E1**). Десният горен крайник е свит под прав ъгъл в лакътната става и попада върху левите подбедрица и ходило на Индивид D. Левият горен крайник на Индивид Е е свит под тъп ъгъл в лакътя,

костите на предмишницата са успоредни една на друга и се разкриха под скелетите на Индивиди А и В, като лявата киткова става на Индивид Е е свита под много остър ъгъл (Обр. 24).

Десният крак е изпънат по фронталната си повърхност. Ставната ябълка на фемура е частично обрушена. С изключение на малкия пищял, който е леко изместен на север откъм страната на колянната става, целият десен крак е в пълна артикулация. Ходилото е изпънато в плантарна флексия. В близост до долния край на тибията се констатира напречна фрактура. Дали е *post* или *peri mortem* не можем да преценим. Левият крак е свит под тъп ъгъл в колянната става. Тазът е силно обрушен. Лявото ходило е обърнато настрани на вътрешната си страна. Лежи в непосредствена близост до черепа на Индивид А. Петната кост е силно разрушена. Гръбнакът е леко извит и с посока ЮЗ (череп) – СИ (таз). Отклонението от север на оста на гръбнака е 230° . Черепът се намира под глезените на индивид А и под лявата ръка на Индивид В.

Лъчевата и лакътната кост са в пронация (-85°). Костите на ръката са леко разместени, но вероятно е била отпусната, с разперени пръсти и палец към тялото (Обр. 25). Дясната ръка при лакътната става покрива левия глезен на долния индивид (D). Левият крак се допира от север до черепа на индивид D. Най-отдалечените кости на лявото стъпало сякаш лежат извън ямата – директно върху черната прослойка на пода на жилище Е5.

Черепът е по дясната си страна, с поглед на юг – югоизток. Това бе най-фрагментирания от всички череп, поради къса мазилка, който лежи върху него (Обр. 26).

Ребрата от левия гръден кош са разбъркани, а тези от десния – в артикулация.

Лявата бедрена кост на Индивид Е покрива дясната бедрена кост на Индивид D и лявата на Индивид С. Бедрената ябълка и колянната става са раздробени вероятно *post mortem*. В лявата тибия се вижда фрактура – вероятно *peri mortem*.

Много особено е положението на лявата ръка. С лакътната става покрива колянната става на Индивид С и оттам радиусът и улната се „спускат“ надолу и в дъното на ямата китката се пречупва навътре под остър ъгъл. Дланта с горната си повърхност се опира в дъното на ямата (Обр. 24). Дясната ръка на Индивид Е лежи върху левия пищял на Индивид D (Обр. 25), като лакътната става покрива ходилото. Хумерусът и улната са в артикулация. Улната е от север, радиусът – от юг, като палецът е от вътрешната страна, т. е. ръката е лежала с горната си повърхност надолу.

Състояние на костния материал: Череп и посткраниален скелет – фрагментирани. В най-лошо състояние са черепът, костите на гръдния кош и тазът.

Възраст: 30–40 (*Adultus*) – по степента на облитерация на черепните шевове.

Пол: *Мъжки* – по тазовия пояс, белези на черепа, размери на дългите кости на крайниците.

Ръст: Средна стойност за ръста: **167,53 см** (Pearson-Lee 1935) – **над среден ръст.**

– **172,85± 3,65 см** (Trotter, Gleser 1952) – **висок ръст.**

– **171,93*±3,32 см** (ръст по Trotter, Gleser 1952 само по долни крайници) – **висок ръст.**

Телесно тегло: **76,40 кг** – реконструирано по диаметъра на главите на двете бедрени кости).

Съзъбие: Постоянно, пълно. Изтриване на дъвкательната повърхност на зъбите – умерено – 3 степен. Брой изследвани зъби: 32.

Зъбно-челюстна патология: Точковидна хипоплазия на емайла на долния десен втори молар, индикираща краткотраен стрес в развитието на индивида в детска възраст. Долният ляв кучешки зъб е с двоен корен (Обр. 27). Бирадикуларен мандибуларен канин е много рядка анатомична вариация. Среща се много по-често при европейците (Lee, Scott 2011).

Скелетна патология: По-слабо изразени поротични изменения – *cribra orbitalia* (бал 1) върху лявата орбита и по-силно изявени (бал 2) върху дясната орбита (**Обр. 28**). Латерален епикондилит на двете раменни кости, резултат от интензивно хронично натоварване на горните крайници. Дегенеративно-дистрофични изменения (спондилоза) – бал 2 в торакалния (гръдния) отдел на гръбначния стълб.

Травматизъм: При огледа на костните останки на Индивид Е са идентифицирани следи от удари върху:

– Лявата половина на челната кост (**Обр. 29**) и лявата теменна кост (**Обр. 30**);

– Тилната люспа (**Обр. 30**).

Следите от удари върху черепните кости са с неправилна форма и са получени при наличието на меки тъкани, най-вероятно от парчетата мазилка, открити върху и около черепа на Индивид Е.

Индивид D (E11-D), (зелен), (Ил. 3, Обр. 31, Обр. 32).

Индивид D е четвърти отгоре надолу и втори поред, попаднал в ямата. Той е с най-необичайната от всички поза.

Индивид D е ситуиран в най-северната част на ямата. Главата е на изток, а краката – на запад. Черепът е под дясното стъпало на Индивид В и под дясното стъпало на Индивид Е.

Костите лежат с anteriорната (предната) повърхност към пръстта. Горната половина на скелета (череп, гръден кош и горни крайници) се откриха на по-високо ниво. Черепът лежи на основата си, като лицевият дял е обърнат на изток и попада между десните долни крайници на Индивиди Е и В. Десният горен крайник е свит под тъп ъгъл в лакътната става, която е разположена до лявата предмишница на Индивид С. Лявата раменна кост на Индивид D лежи под черепа на същия скелет, като левият му горен крайник е изпънат (**Обр. 33**).

Костите на двете ръце се разкриха в анатомичен порядък на по-високо ниво в североизточната част на ямата, в положение на захват (*flexio*) на всички пръсти. И двете ръце попадат извън ямата (**Обр. 34**). Левият долен крайник е изпънат, като подбедрицата и ходилото попадат под десния горен крайник на Индивид Е, а самото ходило лежи на ръба на ямата. Десният долен крайник на Индивид Д е свит под тъп ъгъл в колянната става и лежи върху десния долен крайник на Индивид С и под левия долен крайник на Индивид Е (**Обр. 35**).

Черепът на Индивид Д е положен по долна челюст и е обърнат на изток (**Обр. 33**).

Северно от лявата лопатка на Индивид Д бе разкрито масивно парче овъглена дървесина от деструкциите на обект Е5 (**Обр. 36**). Главата откъм лявата си част и лявото рамо на Индивид Д са опирали в междинната стеничка на жилището.

Дясното ходило на Индивид Д лежи върху лявото ходило на Индивид С. То е в пълна артикулация, а петната кост е обрушена. Ходилото е с вътрешната повърхност надолу, а долната е на северозапад. Проксималните и дисталните фаланги са изместени леко по на юг, което предполага, че в момента на смъртта пръстите на дясното ходило са били под напрежение и същевременно в контакт с някаква нехоризонтална повърхност. Лявото ходило е в почти идентична позиция, но на малко по-високо ниво и опира в ръба на ямата, директно в мазилките на жилището (**Обр. 35**).

В близост до лявото рамо на Индивид С бяха разкрити два малки камъка. Подобен малък камък има и до дясната улна на Индивид Д.

Макар и Индивид Д изцяло да покрива Индивид С, при дясната лакътна става на Индивид Д констатираме подпъхване под улната на лявата ръка на Индивид С (**Обр. 37**). Това вероятно означава, че двата индивида са били „положени“ в ямата в много близко време (веднага един след друг), а и вероятно не са били напълно мъртви, тъй като костите едва ли могат да заемат такава позиция *post mortem*. Вероятно причината за това подпъхване се дължи и на позицията на лявата ръка на Индивид С.

Индивид Д с двете си ръце е сграбчил буците мазилки от междинната стеничка (**Обр. 34, Обр. 37**).

Черепът на Индивид Д е кух. При разчистването му установихме отвор с неправилна петогълна форма в челната кост (**Обр. 37**). Нагоре и наляво се констатират пукнатини, чиито вътрешни краища водят към въпросния отвор. Прилича на удар с неостър предмет, който е пробил черепа в определена зона и след това разпукал костта в зоните извън точката на удара. Отворът е с размери 4,5 x 5 см. Подобен с идентично напукване се забелязва и при Индивид С, също така в челната кост, почти на същото място.

При вдигането на черепа на Индивид Д, установихме, че долната челюст е силно изместена вляво (на север), (**Обр. 33**).

Състояние на костния материал: Череп и посткраниален скелет – фрагментирани. При разчистването и вдигането на скелета голяма част от костите се фрагментираха значително, особено прешлените и тазовите кости.

Възраст: 30–35 (*Adultus*) – по степента на облитерация на черепните шевове.

Пол: *Мъжки* – по тазовия пояс, белези на черепа, размери на дългите кости на крайниците.

Ръст: Средна стойност за ръста: 167,45 см (Pearson-Lee 1935) – над среден ръст

172,81±3,91 см (Trotter, Gleser 1952) – висок ръст.

171,49*±3,30 см (ръст по Trotter, Gleser 1952 само по долни крайници) – висок ръст.

Телесно тегло: 69,62 кг – реконструирано по диаметъра на главите на двете бедрени кости.

Съзъбие: Постоянно, пълно. Изтриване на дъвкателната повърхност на зъбите – умерено – 3 степен. Брой изследвани зъби: 32.

Зъбно-челюстна патология: Кариес на коронката на долен десен втори кътен зъб (Обр. 38). Регистрира се малко количество зъбен камък върху долната зъбна редица. Точковидна хипоплазия на емайла на долните втори молари (Обр. 38), индикираща краткотраен стрес в развитието на индивида в детска възраст.

Скелетна патология: Латерален епикондилит на двете раменни кости, резултат от интензивно хронично натоварване на горните крайници. Начални (бал 1) дегенеративно-дистрофични изменения (спондилоза) в торакалния (гръдния) отдел на гръбначния стълб и в лявата стерно-клавикуларна става (не може да се отчете при дясната) – бал 2.

Травматизъм: При огледа на костните останки на Индивид D са идентифицирани следи от удари върху лявата част на черепа:

– Върху централната и лявата половина на челната кост – следата от удара е с неправилна форма, получен е при наличието на меки тъкани (Обр. 39, Обр. 41);

– Върху лявата половина на тялото на долната челюст;

– Върху лявата половина на тилната кост – следата от удара е с неправилна форма, получен е при наличието на меки тъкани (Обр. 39, Обр. 40).

Ударите върху черепните кости са и най-вероятната причина за смъртта на Индивид D.

Индивид С (E11-C), (червен), (Ил. 3, Обр. 42, Обр. 43)

Макар и да носи трети поред индекс, индивид С е пети поред от горе надолу и всъщност първият, попаднал в ямата. Той се отличава от останалите основно по това, че е положен по гръб (леко извит надясно).

Единствено при този индивид костите се откриха с постериорната (задната) повърхност към пръстта. Черепът лежи на дясната си половина, като лицевият дял е на север. Десният горен крайник е свит почти под прав ъгъл в лакътната става, костите на предмишницата са успоредни една на друга и се разкриха под гръдния кош на Индивид D. Левият горен крайник на Индивид С е свит под прав ъгъл в лакътя, костите на предмишницата са прекръстосани и са разположени пред и върху лицевия дял на черепа (положението на левия горен крайник може да бъде описано като ситуация на предпазване от удар), (Обр. 44). Костите на лявата ръка са в анатомичен порядък, като междуфалангеалните стави (*articulationes interphalangeale manus*) са флексирани (Обр. 44, Обр. 45). Според позицията на левият горен крайник в ямата, може да се предположи, че при попадане в ямата, индивидът все още е бил жив и конкретната ситуация да се тълкува като свидетелство за „предсмъртен спазъм“. Моменталното вкочаняване или *предсмъртен спазъм* е процес, който настъпва в самия момент на смъртта и не бива да се бърка с послесмъртното вкочаняване (*rigor mortis*), което се характеризира с постепенно сковаване на тялото вследствие на биохимични промени в мускулите от 4 до 12 часа след смъртта. Вследствие на продължаващото разлагане на мускулите, процесът на отпускане започва да настъпва след около още 36 часа. Предсмъртният спазъм обаче има устойчиво отражение върху тялото. Той възниква в условия на високо нервно напрежение в момента непосредствено преди настъпването на смъртта. Такива са случаите на самоубийство, убийство или смърт вследствие на злополука. Отразява се само в някои мускулни групи, но най-често в ръцете. За разлика от случаите на *rigor mortis*, при предсмъртния спазъм отпускането настъпва чак когато разлагането обхване напълно засегнатите мускули (Knüsel, Janaway, King 1996, 123). При лявата ръка на Индивид С свидетелствата за предсмъртен спазъм са най-отчетливи, но можем да изкажем предположение, че такива се долавят и при двете ръце на Индивид D, и при десните на Индивиди E, B и A.

Двата долни крайника на Индивид С са изпънати, като десният лежи на латералната си повърхност и попада под десния долен крайник на Индивид D.

Гръбнакът е изпънат в почти права линия в посока И–З. Прави впечатление, че гръбнакът, тазът и ребрата на този индивид са много по-добре запазени отколкото при другите и са леко по-кафяви на цвят. Запазена е дори гръдната кост. Тя се намира отдясно на гръбнака (северно). Тазът е покрит от тазовите кости на Индивид B, докато дясната ръка попада под гръдния кош на Индивид D.

Дясната ръка е в неестествена позиция – под прав ъгъл и в раменната, и в лакътната става. Това няма как да се получи при налични ставни връзки и вероятно се дължи най-вече на тежестта на трупа на Индивид D в процеса на разлагане на меките тъкани. Радиусът, освен леко изместен на запад при китката, е и счупен на две места.

Лявото стъпало е в артикулация, положено по вътрешна повърхност и впоследствие, от тежестта на пръстта и другите индивиди е приплъзнало по долна повърхност (**Обр. 46**).

Лявата колянна става изглежда раздробена. Краката са изпънати, леко раздалечаващи се. В горната част – разстоянието при фемурите е 19,5 см, а при глезените достига 30,5 см.

Дясното стъпало също е в пълна артикулация (**Обр. 47**). То допира до дъното на ямата с външната си повърхност, но може да предположим, че това се дължи на тежестта, упражнена върху него, тъй като в тази зона са разположени последователно: 1. дясното ходило на Индивид D; 2. гръден кош и дясна ръка на Индивид E и 3. лява ръка на Индивид B. Подобна зависимост можем да намерим и при лявото ходило на Индивид C – върху него е бил положен (а вероятно и размазан на място) черепът на Индивид E, лявата ръка на Индивид B и цялата лява подбедрица на Индивид A.

Тазът на Индивид C е най-добре запазен. Илиумите са съхранени напълно и дори има запазени остатъци от пубиса и ишиума (**Обр. 48**). Кръстецът, прешлените и ребрата също са добре запазени. При целия скелет се наблюдава едно леко посукване надясно (на север). То вероятно се дължи на *post mortem* процеси на разместване, свързани най-вече с тежестта на Индивид D върху дясната половина на Индивид C. Шийните прешлени също са леко извити надясно.

Върху челната кост на черепа, под китката на лявата ръка, се забелязва перфорация с прилежащи пропуквания почти идентични с тези при Индивид D (**Обр. 37** и **Обр. 45**).

Състояние на костния материал: Череп и посткраниален скелет – фрагментирани.

Възраст: 35– 40 (*Adultus*) – по степента на облитерация на черепните шевове.

Пол: *Мъжки* – по тазовия пояс, белези на черепа, размери на дългите кости на крайниците.

Ръст: Средна стойност за ръста: 161,69 см (Pearson-Lee 1935) – под среден ръст.

166,19± 3,81 см (Trotter, Gleser 1952) – **среден ръст.**

165,61*±3,32 см (ръст по Trotter, Gleser 1952 само по долни крайници) – **среден ръст.**

Телесно тегло: 67,77 кг – реконструирано по диаметъра на главите на двете бедрени кости.

Съзъбие: Постоянно, пълно. Изтриване на дъвкателната повърхност на зъбите–4 степен. Брой изследвани зъби: 32.

Зъбно-челюстна патология: Околокоренова киста на горната челюст в областта на горен ляв първи молар (**Обр. 49**), върху който се регистрира и дълбок кариес (*caries profunda*), (**Обр. 50**). Кариес на коронката (*caries media*) на

горен десен първи молар (**Обр. 50**). Пародонтозни изменения. Зъбен камък върху всички зъби (**Обр. 51**). Силно изразени поротични изменения върху лингвалната алвеоларна повърхност на мандибулата, максилата и твърдото небце (**Обр. 52**), които могат да се свържат с метаболитно заболяване (Ortner 2003). **Линейна хипоплазия на емайла** на горните централни резци, индикиращи стрес в развитието на индивида в детска възраст – на 6 месеца и на 1-годишна възраст. Линейната хипоплазия на емайла (*LEH*), изразяваща се в хоризонтални дефекти на зъбния емайл, както и точковидната хипоплазия (букална ямка – *BP*), представляваща плитка ямка върху булакната повърхност на зъба, са резултат от временен метаболитен дефицит в ранното индивидуално развитие (предизвикан от промяна в диетата или продължително боледуване), който нарушава амелобластната физиология (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998; Starling, Stock 2007; Ritzman et al. 2008; Kanchan et al. 2015). Възрастовото разпределение на хипоплазията на зъбния емайл в скелетните серии допълва в значителна степен реконструкцията на способността за адаптация на изследваната популация към околната среда и условията на живот (Boldsen 2007; Russeva 2010).

Скелетна патология: Слабо изразени поротични изменения – *cribra orbitalia* (бал 1) върху двете орбити. Следи от инфекциозен процес върху челната кост (**Обр. 54**). Слабо изразен латерален епикондилит на двете раменни кости, резултат от хронично натоварване на горните крайници. Начални дегенеративно-дистрофични изменения (спондилоза и спондилоартроза) – бал 1, в цервикално-торакалния (шийно-гърдният) отдел на гръбначния стълб и по-силно изразени (бал 2) при междуфалангеалните стави на ръцете и ходилата.

Идентифицирана е **Спина бифида окулта** (*Spina bifida occulta*) в областта на IV и V кръстцови прешлени (**Обр. 53**). Представлява състояние на вродени аномалии на централната нервна система. Локализира се в гръбначния стълб, предимно в поясно-кръстцовата област. Дефектът се изразява в непълното затваряне на един или повече прешлени на гръбначния стълб (по Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998). Известна е още като скрита спина бифида, тъй като обикновено не предизвиква клинични оплаквания, гръбначният мозък и нервите не са увредени и функционират правилно, като с напредването на възрастта е възможна появата на неврологична симптоматика (Sav 2008). Понякога кожата в областта на вродения дефект показва специфични изменения. При живи индивиди се диагностицира само чрез рентгеново образно изследване. Етиологията е комплексна и многофакторна (Lovett, Gatrell 1987) – генетични и расови фактори (европейската раса е засегната в най-голяма степен според Shaer, Chescheir Schulkin 2007; Sav, 2008), недостиг на фолиева киселина (витамин B9) в майчиния организъм по време на бременността е категорично доказана причина за това вродено състояние (Marasas et al. 2004). *Spina bifida* е свързана с дефицит на витамини, фолиева киселина и цинк сред майките (O'Donnell 2007). Хранителните дефицити са сред предразполагащите фактори при появата на спина бифида (Smith 1991). Изследванията на съвременните популации

показват, че групите с по-нисък социално-икономически статус са с по-голяма честота на вродени дефекти на невралната тръба, най-вероятно поради небалансирана диета на бременните жени. Високата честота на разпространение на спина бифида в областта на сакрума (кръстцовата кост) се интерпретира като значим показател за биологична изолация и ендогамия (Kumar, Tubbs 2011).

Травматизъм: При огледа на костните останки на Индивид С са идентифицирани следи от удари върху черепните кости при наличие на меки тъкани върху:

– Дясната половина на челната кост (2 броя дефекти с овална форма) (**Обр. 56**);

– Дясната теменна кост в областта на сквамозния шев, дясната скулова кост и десния клон на мандибулата (**Обр. 57**);

– Лявата теменна и лявата половина на тилната кост, базата на черепа и първи шиен прешлен. Следата от удара е на голяма площ и с неправилна форма (**Обр. 55**).

Ударите върху черепните кости са и най-вероятната причина за смъртта на Индивид С.

Груповият гроб от селищната могила поставя множество въпроси. Разбитият повърхностен пласт и липсата на сигурен стратиграфски профил, обхващащ и ямата, поставят под въпрос стратиграфската ѝ позиция.

Запазеният малък участък със суперпозицията на пода на Обект Е3, деструкциите на Обект Е5 и ямата – Обект Е11 (**Ил. 4**) са предпоставка за изграждане на следната хипотеза:

Първо се е случило опожаряването на жилището (Е5). След това, в рамките на неговите деструкции, е била изкопана ямата (Е11) и в нея положени телата на петте индивида. След това те са били затрупани с пръст и деструкции от пожара, и най-накрая е бил изграден подът на следващото жилище (Е3). Поради факта, че подът е силно разбит над северните части на ямата, гореописаният сценарий може да е валиден само ако приемем, че ямата не е била камбановидна. Ако е била камбановидна обаче, то може да се окаже, че гробът е по-късен и от жилище Е3. Самото положение на телата и ясните връзки между тях и деструкциите на жилището са по-скоро аргумент в полза на първата хипотеза. По всичко личи, че телата са били положени в рамките на откритите деструкции на жилището (Обект Е5), като в горната част на ямата изглежда така, сякаш горелите мазилки са били просто малко разтикани навън, а самата яма е вкопана с около 30 см в пода на това жилище. От свързаните структури разполагаме с две абсолютни дати. Пробата от дървената конструкция на пода на Обект Е5 дава **5795±15 BP** (UCIAMS–191979), а пробата от десния фемур на Индивид С показва **5708±28 BP** (MAMS–38611). Анализът на датите показва период между 44 и 130 години – от отсичането на дървото за построяването на жилището (Е5) до смъртта на Индивид С. Това е напълно приемливо за пър-

воначалния сценарий относно хронологията на комплекса. Двете събития са произтекли в периода 4700–4460 BC.

Друг интересен аспект на находката е нейната комплексна уникалност. Гробове в рамките на селищните могили, макар и изключения, съществуват (Ставрева 2018, 96–107). Най-често те се свързват с жертви на вражески нападения, затиснати под руините на разрушените постройки или набързо погребани жертви на подобни нападения. В случая от Петко Каравелово имаме полагагане на човешки останки в руини на постройка, но липсват следи от извършване на какъвто и да било обред. Археологическите обстоятелства са категорични и за това, че няма как да става дума за затиснати от разрушението хора.

Групови гробове също не са непознати, но почти винаги са в рамките на некрополите (Ставрева 2018, 113–118). Паралели могат да се направят най-вече с гробовете от Провадия (McSweeney 2016, 495–496, fig. 3) и Смядово (Chohadzhiev, Mihaylova 2014, 42, 68, fig. 31), но при тях липсва директната суперпозиция на телата, какъвто е случаят с Петко Каравелово.

В този смисъл находката от Петко Каравелово, а именно групов гроб, но без ритуал, в рамките на селищната могила, е без аналог в близките по време и място гробни комплекси.

Характерът на травмите (най-често по главите, при това множество от травми) говори за целенасочено насилие върху индивидите, без възможност те да се защитят, при това упражнено с особена жестокост. За разлика от случаите в Юнаците, където повечето от ударите са отзад и това може да се свърже с резултат от въоръжено нападение и конфликт (Zäuner 2011, 51–52), то травмите по скелетите от Петко Каравелово показват по-скоро насилие върху индивиди в безпомощно състояние. В своята еволюция човек е развил склонност да убива чрез удари в главата, нещо нехарактерно за другите видове (Jenssens 1970, 26). В случая от обект E11 от Петко Каравелово и петте индивида носят следи от по няколко тежки удара в главата.

От начина на полагагане, а именно двама с глава на изток (C и D), двама с глава на запад (E и B) и отново един с глава на изток (A), е видно, че извършителите са имали ясна идея как да запълнят по най-рационален начин сравнително малкото пространство на ямата. Такава методика, *иронично* известна като „*принцип на сарделите*“, е широко прилагана, в много по-големи мащаби, при масови гробове от XX в.

Третирането на телата (по-скоро липсата на каквато и да е ритуалност) и пълното отсъствие на инвентар, говорят за напълно необичайното отношение точно към тези мъртви. В примитивните общества (а и не само) е налице специално отношение към „своите“ мъртви. В конкретната ситуация обаче такова отношение липсва. Дори напротив. Скелетите носят белези на прояви на особена жестокост и самото „погребване“ сякаш демонстрира превъзходството на погребващите над погребаните. Мястото на „погребението“ – не просто в рамките на селището, но и конкретно в мястото на разрушената, опожарена къща

също изглежда неслучайно. Очевидно „погребващите“ не са приемали „погребаните“ като свои, чието място по обичайната практика е в некропола. Налице обаче е и ясният стремеж към задържане на телата в рамките на селището, а погребването не е просто освобождаване от трупове по санитарни съображения. Използване на буци от мазилка от опожарената къща за нанасяне на удари върху главите и телата на индивидите, също по някакъв начин ги свързва със събитията, довели до нейното разрушаване и изгаряне.

Ето защо хипотеза за екзекуция на пленени нападатели и заравянето им в рамките на селището, като „трофей“ в общата памет на обитателите на могилата, не изглежда лишена от логика, но все пак без преки научни доказателства. Позициите на скелетите предполагат екзекуцията да е била извършена в непосредствена близост до ямата, като телата са били хвърлени в нея преди окончателното настъпване на смъртта. Може дори да се твърди, че насилието и „обезобразяването“ е продължило и след това – ударите с буцата мазилка, които са довели до премазването на черепа на Индивид Е и ръката на Индивид В. Очевидно скоро след затрупването на ямата е бил положен подът на следващото жилище. Основното свидетелство за това са сравнително кухите черепи на всички индивиди. Масивният глинен под е запечатал ямата от външни въздействия, а опожарената глина от деструкциите на жилището е спомогнала за отсъствието на процесите, които водят до запълването на черепите с пръст.

В каква степен погребаните пет индивида са „чужди“ може да се каже едва след множество изследвания и проучване на некропола на селищната могила (където следва да се намират „своите“), каквито надяваме се предстоят. ДНК анализите, стабилни изотопи и други интердисциплинарни проучвания биха хвърлили повече светлина върху тази твърде интересна, макар и мрачна находка.

БЕЛЕЖКИ

¹ В теренните проучвания и документиране на ситуацията взе участие и антропологът гл. ас. д-р Надежда Атанасова от ИЕМПАМ–БАН, като лабораторният анализ на човешките костни останки бе извършен от нея в началото на 2019 г.

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев 1966: В. Алексеев. Остеометрия. Методика антропологических исследований. Москва, 1966.

Герасимов 1955: М. Герасимов. Восстановление лица по черепу: современный и ископаемый человек. Москва, 1955.

Ставрева 2018: В. Ставрева. Необичайни погребални практики, специални мъртви и опасни мъртви през късния енеолит (по данни от територията на България). София, 2018.

Чохаджиев 2013: А. Чохаджиев. Археологически разкопки на селищна могила при с. Петко Каравелово, община Полски Тръмбеш. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 72–73.

Чохаджиев, Атанасов, Карастоянова 2014: А. Чохаджиев, А. Атанасов, Н. Карастоянова. Археологически разкопки на селищна могила при с. Петко Каравелово, община Полски Тръмбеш. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 83–84.

Чохаджиев, Митов и др. 2018: А. Чохаджиев, К. Митов, А. Янакиева, Л. Ферлан, П. Баку, Р. Боянов, М. Гюрова. Халколитната селищна могила при с. Петко Каравелово. – Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2018, 40–44.

Чохаджиев, Митов и др. 2019: А. Чохаджиев, К. Митов, А. Янакиева, П. Баку, Р. Боянов, М. Гюрова, Н. Атанасова. Халколитна селищна могила при с. Петко Каравелово. – Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 2019, 46–49.

Angel 1966: J. Angel. Porotic Hyperostosis, Anemias, Malaras and Marshes in the Prehistoric Eastern Mediterranean. – *Science*, 153 (3737), 760–763. DOI: 10.1126/science.153.3737.760

Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998: A. C. Aufderheide, C. Rodriguez-Martin. The Cambridge encyclopedia of human paleopathology. New York, 1998.

Bass 2005: W. Bass. Human Osteology: A Laboratory and Field Manual of Human Skeleton. – Missouri Archaeological Society, Special publication no. 2 of the Missouri Archaeological Society, Columbia, Mo. 2005.

Boldsen 2007: J. Boldsen. Early childhood stress and adult age mortality – a study of dental enamel hypoplasia in the medieval Danish village of Tirup. – *American journal of physical anthropology*, 132, 59–66.

Brothwell 1965: D. Brothwell. Digging Up Bones. London, 1965.

Buikstra, Ubelaker 1994: J. Buikstra, D. Ubelaker. Standards for data collection from human skeletal remains. Fayetteville, AK, 1994.

Chohadzhiev 2017 (под печат): A. Chohadzhiev. To rise a tell and raise it well. Some Odd Regularities of the Early Chalcolithic Construction Techniques and the Building Strategies in Tell Petko Karavelovo. – In: Prehistoric Houses in the Balkans: Profane and Sacred Contexts (sixth to fifth millennium BC). *Studia Praehistorica*, 15.

Chohadzhiev, Mihaylova 2014: S. Chohadzhiev, N. Mihaylova. Smyadovo – prehistoric cemetery (2005–2008). Sofia, 2014.

Ferembach, Schwidetzky, Stloukal 1980: D. Ferembach, I. Schwidetzky, M. Stloukal. Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons. – *Journal of human evolution*, 9, 517–549.

Janssens 1970: P. Janssens. Palaeopathology. Diseases and injuries of prehistoric man. London, 1970.

Kanchan, Machado, Rao, Krishan, Garg 2015: T. Kanchan, M. Machado, A. Rao, K. Krishan, A. K. Garg. Enamel hypoplasia and its role in identification of individuals: A review of literature. – *Indian Journal of Dentistry*, 6 (2), 99–102.

- Knüsel, Janaway, King 1996:** C. Knüsel, R. Janaway, S. King. Death, decay and ritual reconstruction: archaeological evidence of cadaveric spasm. – *Oxford journal of archaeology* 15, 1996, 121–128.
- Kumar, Tubbs 2011:** A. Kumar, R.S. Tubbs. Spina bifida: a diagnostic dilemma in paleopathology. – *Clinical Anatomy*, 24, 19–33.
- Lee, Scott 2011:** C. Lee, G. R. Scott. Brief Communication: Two-Rooted Lower Canines – A European Trait and Sensitive Indicator of Admixture Across Eurasia. – *American journal of physical anthropology*, 146, 2011, 481–485.
- Lovett, Gatrell 1987:** A. A. Lovett, A. C. Gatrell. *The Geography of Spina Bifida in England and Wales*. Oxford University Press, London, 1987.
- Marasas, et al. 2004:** W. F. O. Marasas, et al. Fumonisin Disrupts Sphingolipid Metabolism, Folate Transport, and Neural Tube Development in Embryo Culture and in Vivo: A Potential Risk Factor for Human Neural Tube Defects among Populations Consuming Fumonisin Contaminated Maize. – *The Journal of Nutrition*, 134, 711–716.
- McSweeney 2016:** K. McSweeney. Human skeletal analysis: the osteoarchaeological approach. – In: *Southeast Europe and Anatolia in prehistory. Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary*. K. Bacvarov and R. Gleser (Eds.). *Aus der Abteilung für Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie der Universität Münster, Band 293*. Bonn, 2016, 493–499.
- Meindl, Lovejoy 1985:** R. Meindl, C. Lovejoy. Ectocranial suture closure: a revised method for the termination of skeletal age at death based on lateral-anterior sutures. – *American journal of physical anthropology*, 68, 57–66.
- O'Donnell 2007:** K. O'Donnell. *The epidemiology of spina bifida: an anthropological approach*. PhD thesis, Florida, 2007.
- Ortner 2003:** D. J. Ortner. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. 2nd Edition. San Diego, 2003.
- Ortner 2003:** D. Ortner. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Academic press, 2003.
- Ortner, Putschar 1981:** D. J. Ortner, W. G. J. Putschar. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Washington, 1981.
- Pearson 1899:** K. Pearson. *Mathematical Contributions to the Theory of Evolution*. V. On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races. – *Phil. Trans. Royal Soc. A*, 193, 169–244. DOI:10.1098/rsta.1899.0004.
- Ritzman, Baker, Schwartz 2008:** T. Ritzman, B. Baker, G. Schwartz. A fine line: a comparison of methods for estimating ages of linear enamel hypoplasia formation. – *American journal of physical anthropology*, 135, 348–361.
- Rivera, Lahr 2017:** F. Rivera, M. M. Lahr. New evidence suggesting a dissociated etiology for cribra orbitalia and porotic hyperostosis. – *American journal of physical anthropology*, 164 (1), 76–96. DOI: 10.1002/ajpa.23258.
- Ruff, Scott, Liu 1991:** C. B. Ruff, W. W. Scott, A. Y. Liu. Articular and diaphyseal remodeling of the proximal femur with changes in body mass in adults. – *American journal of physical anthropology*, 86 (3), 397–413.

Russeva 2010: V. Russeva. Distribution of enamel hypoplasia – new perspectives for interpretation of the anthropological material from archaeological sites in Bulgaria (preliminary results). – *Интердисциплинарни изследвания*, XXII–XXIII, 2010, 186–192.

Sav 2008: A. Sav. Pathological anatomy of spina bifida. – In: *The Spina Bifida. Management and Outcome*. Memet, Ö. M., Cinalli, G., Maixner, W.J. (Coord). Springer–Verlag Press, 2008, 43–57.

Shaer, Chescheir, Schulkin 2007: C. M. Shaer, N. Chescheir, J. Schulkin. Myelomeningocele: A Review of the Epidemiology, Genetics, Risk Factors for Conception, Prenatal Diagnosis, and Prognosis for Affected Individuals. – *Obstetrical and Gynecological Survey*, 62, 471–479.

Smith 1990: M. Smith. Spina Bifida in Prehistoric Tennesseans. DOI: <https://mcclungmuseum.utk.edu/1990/11/01/spina-bifida-in-prehistoric-tennesseans/>

Starling, Stock 2007: P. Starling, J. Stock. Dental indicators of health and stress in Early Egyptian and Nubian agriculturalists: a difficult transition and gradual recovery. – *American journal of physical anthropology*, 134, 520–528.

Stuart-Macadam 1987: P. Stuart-Macadam. Porotic hyperostosis: New evidence to support the anemia theory. – *American journal of physical anthropology*, 74 (4), 521–526. DOI: 10.1002/ajpa.1330740410

Stuart-Macadam 1989: P. Stuart-Macadam. Nutritional Deficiency Diseases: A Survey of Scurvy, Rickets and Iron Deficiency Anemia. – In: *Reconstruction of Life From the Skeleton*. M. Y. İşcan, K. A. R. Kennedy (Eds.). Alan R. Liss Inc., 1989, 201–222.

Stuart-Macadam 1992: P. Stuart-Macadam. Porotic hyperostosis: A new perspective. – *American journal of physical anthropology*, 87 (1), 39–47. DOI: 10.1002/ajpa.1330870105

Todd, 1920: T.W. Todd. Age changes in the pubic bone. I. The male white pubis. – *American journal of physical anthropology*, 3, 1920, 285–334.

Trotter, Gleser 1952: M. Trotter, GC Gleser. Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes. – *American journal of physical anthropology* 10, 1952, 463–514.

Walker, Bathurst, Richman, Gjerdrum, Andrushko 2009: P. Walker, R. Bathurst, R. Richman, T. Gjerdrum, V. Andrushko. The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: A reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis *Am J Phys Anthropol*, 139 (2), 109–125. DOI: 10.1002/ajpa.21031

Zäuner 2011: S. Zäuner. The dark side of the Chalcolithic. Evidence for warfare at tell Yunatsite? An anthropological approach. – В: *Златното пето хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха*. Я. Бояджиев, С. Терзийска-Игнатова – (Ред.). София, 2011, 49–56.

ONE PECULIAR GROUP BURIAL FROM THE CHALCOLITHIC PETKO KARAVELOVO TELL-SITE. PRELIMINARY REPORT

Alexander Chohadzhiev, Nadezhda Atanassova

(Abstract)

The article discusses an unusual situation from the excavations at the Petko Karavelovo tell-site from the 2018 campaign – a group burial of five individuals in extremely uncharacteristic positions. The burial pit (Site E11) is slightly oval, 2.03 m long in the east-west direction. The width (north–south) is 1.36 m. The order of the skeletons is as follows: first Individual C had fallen in the pit, then D, then E, covered by B and the last one is A. All of the bodies are in untypical positions for any burial ritual. They all look thrown over each other.

The anthropological analysis shows that all five bodies were male, aged from 17–20 years – *Juvenis* (B) up to 35–40 years – *Adultus* (C). The average height ranges from 157.81 cm (A) to 167.53 cm (E). All of the individuals, except C, lie with the anterior surface of the bones to the soil, i.e. had been laid facing the soil. Only Individual C (the first one) is with his back towards the bottom of the pit. Three of the skeletons have their heads to the east (C, D and A – the first two, and the last one). The heads of the other two – E and B – face westwards.

Three of the individuals had caries (C, D and A) and other three had dental calculus (C, B and A). Individual E has a biradicular lower left canine tooth.

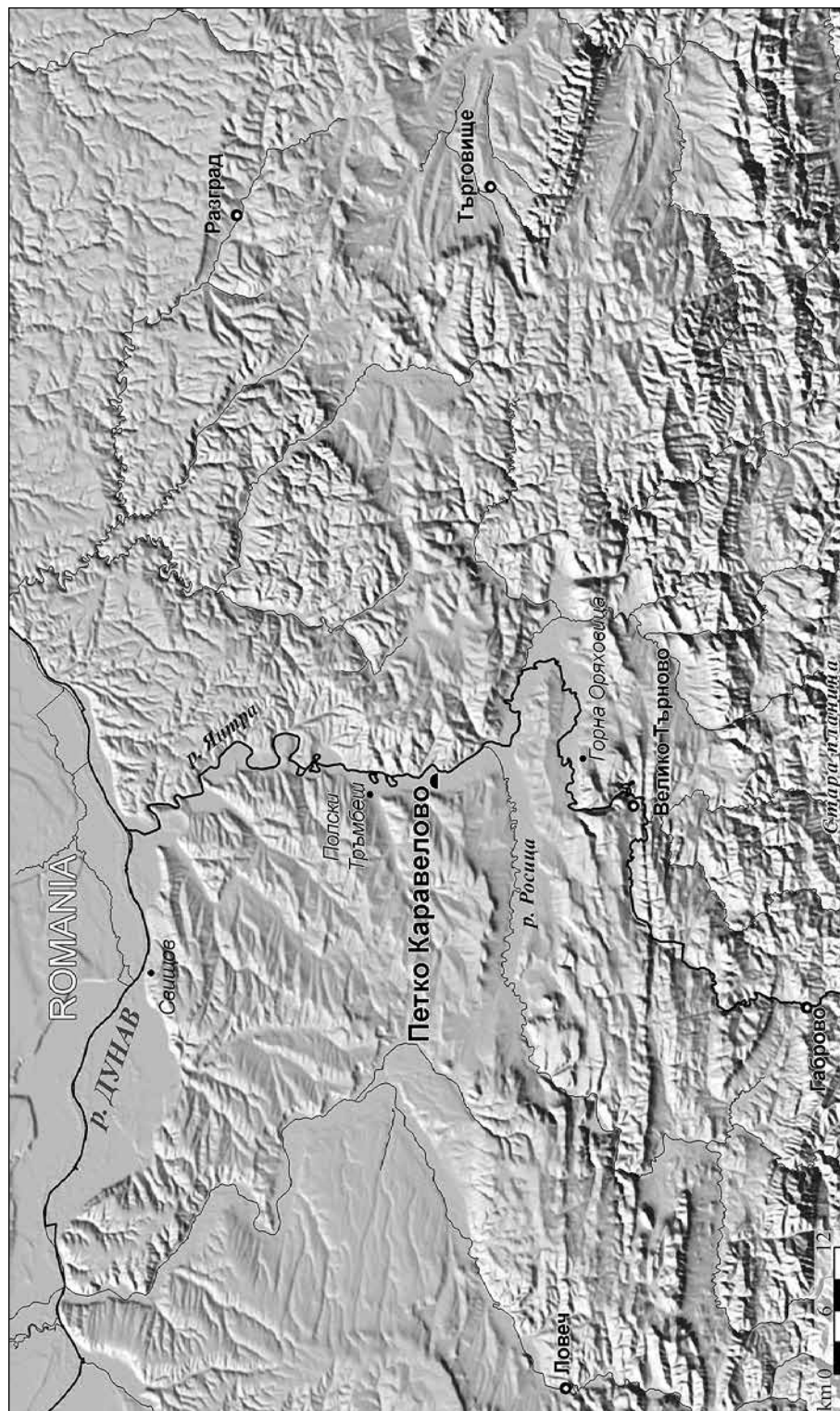
Lateral epicondylitis of the two shoulder bones is observed in all, except for Individual B, (resulting from chronic loading of the two upper limbs). Spina bifida occulta in the area of the fourth and fifth sacral vertebrae was established in individual C.

There are numerous traces of heavy violent impacts on all the skulls. The blows seem to have been made in the presence of soft tissues and can be considered the cause of death. The traces can be divided into two groups – oval and irregular.

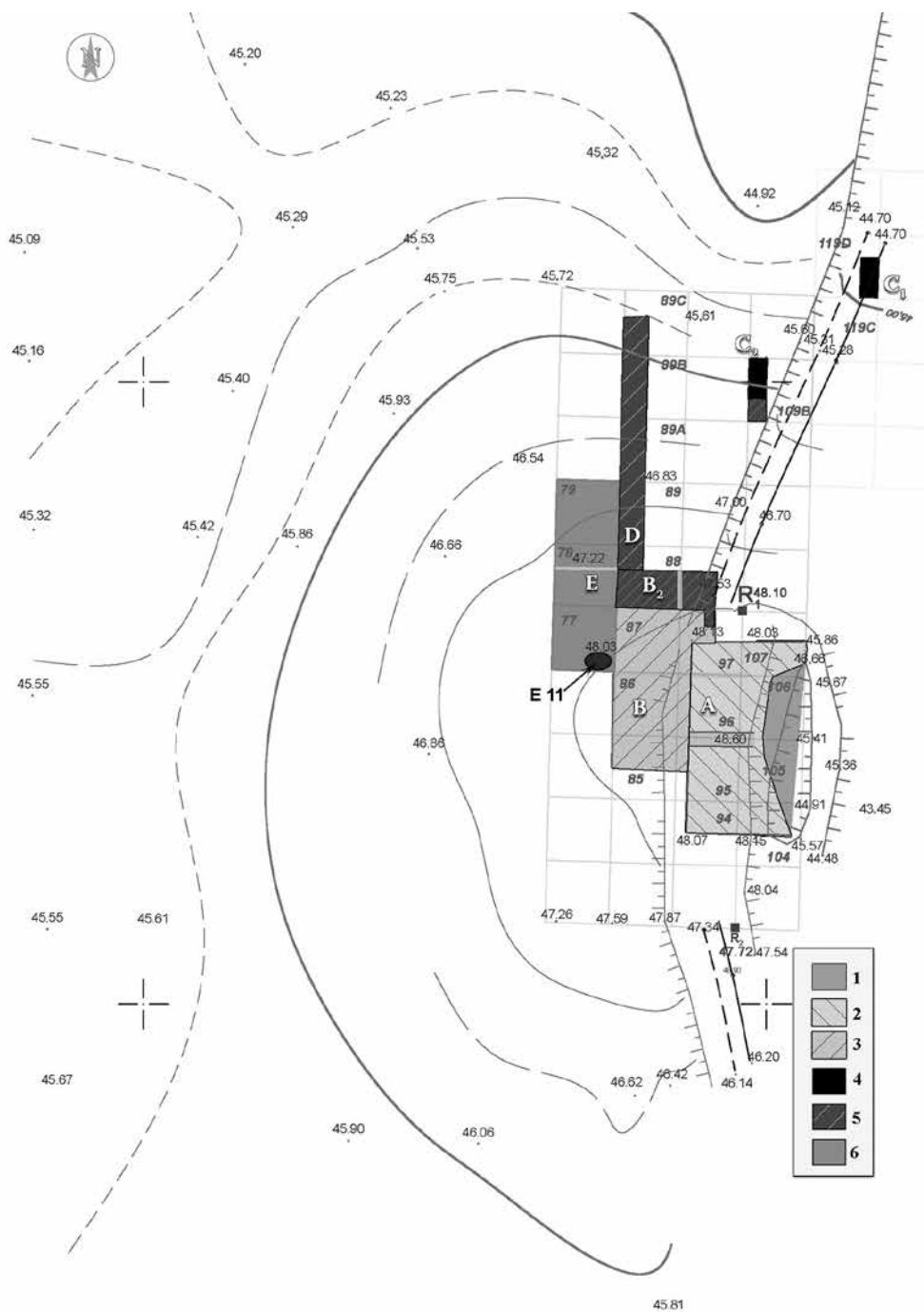
Some of the peculiarities in the position of the upper limbs, especially of Individuals C and D, suggest that they may not have been fully dead at the moment they had fallen in the pit.

The absolute date of Individual C (4666–4461 cal BC) corresponds completely with the stratigraphic situation of the burial – between the two houses – sites E5 and E3.

This find raises many questions and evokes possible hypotheses, however, until we get more multidisciplinary studies, we can only speculate.

Обр. 1. Селищната могила при с. Петко Каравелово – местоположение.
 Fig. 1. The Petko Karavelovo tell-site – location on the map.

Обр. 2. Селищната могила при с. Петко Карavelово – топографски план и разположение на сондажите.

Fig. 2. The Petko Karavelovo tell-site – topographic plan and location of the trenches.

Обр. 3. Кости от лявата ръка на Индивид D.
 Първоначален момент на разкриване на скелетните човешки останки.

Fig. 3. Bones from the left hand of Individual D.
 The initial moment of unearthing the human skeletal remains.

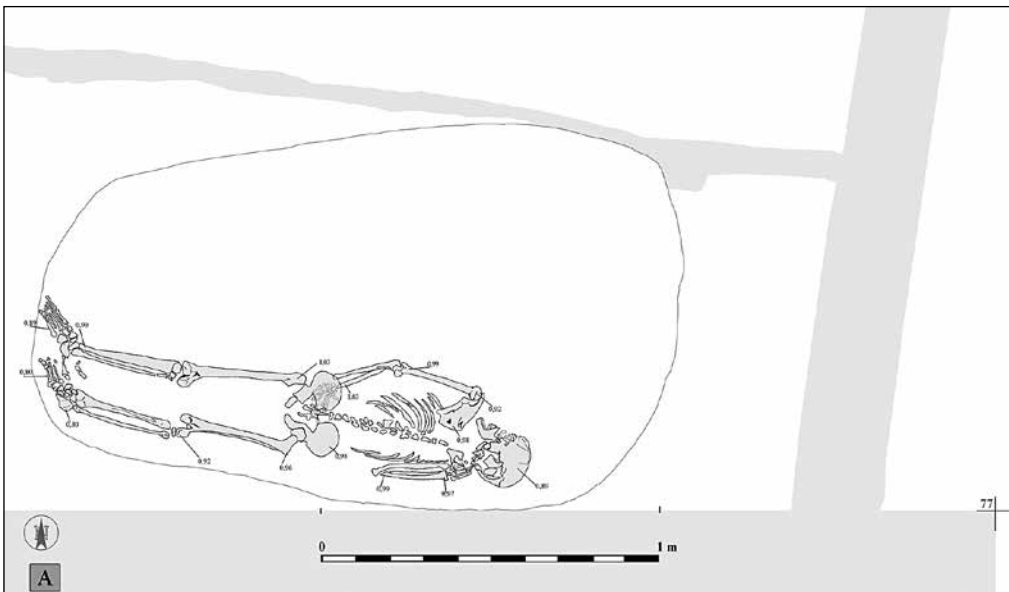
Обр. 4. Кости от лявата ръка на Индивид D след премахването на дисталните фаланги в рамките на деstrukциите на опожареното жилище Обект E5.

Fig. 4. Bones from the left hand of Individual D after removing the distal phalanxes within the destruction of the burned house – Site E5.

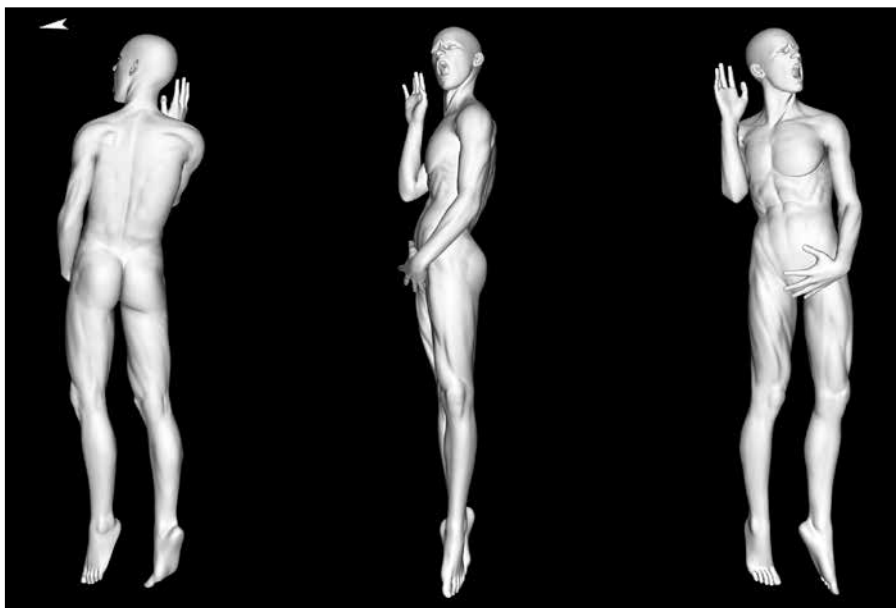
Обр. 5. Кости от лявата ръка на Индивид D след премахването на дисталните фаланги – детайл.

Fig. 5. Bones from the left hand of Individual D after removing the distal phalanxes – detail.

Обр. 6. Индивид A.

Fig. 6. Individual A.

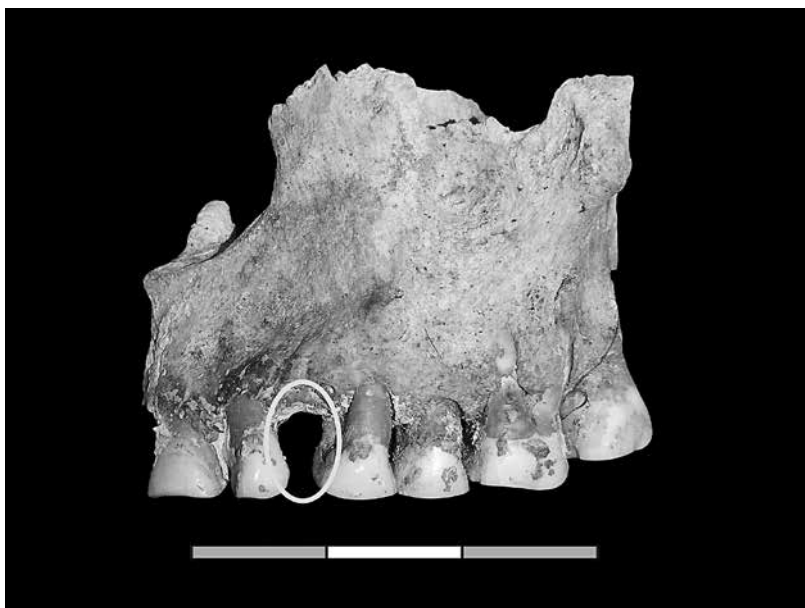

Обр. 7. Индивид А. Приблизителна реконструкция на положението на тялото. Реконструкцията е изработена с DAZ Studio 4.10, като са спазени ставните ограничения при наличие на меки тъкани.

Fig. 7. Individual A. Approximate reconstruction of the body position. The reconstruction was produced with DAZ Studio 4.10, within the restrictions of the articular limits in the presence of soft tissues.

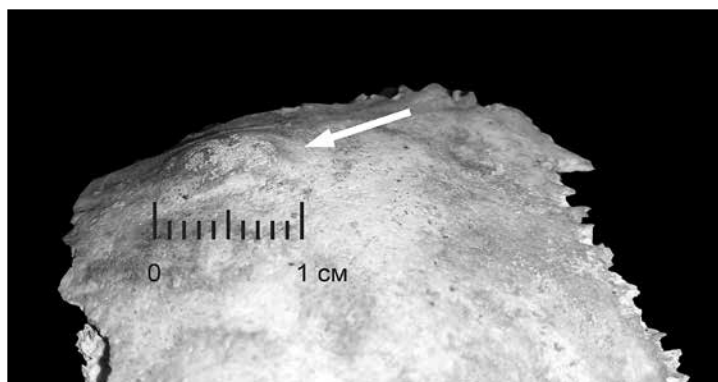
*Обр. 8. Индивид А. Череп in situ.
Fig. 8. Individual A. Skull in situ.*

Обр. 9. Индивид А. Загубен приживе (*ante mortem*) горен ляв кучешки зъб.
Fig. 9. Individual A. Lost *ante mortem* upper left canine tooth.

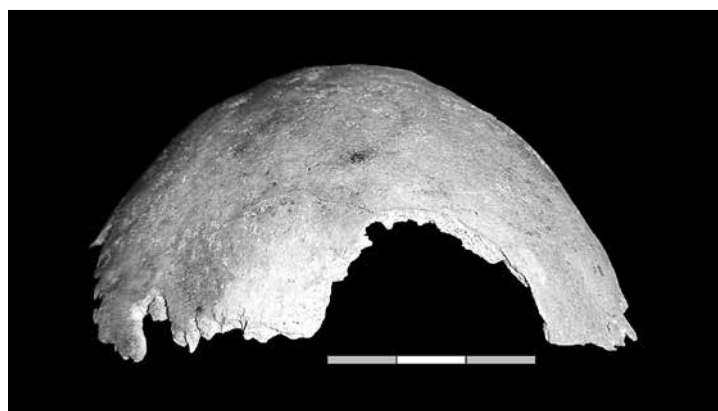
Обр. 10. Индивид А. Кариес на долен десен първи кътен зъб.
Fig. 10. Individual A. Caries on the lower right first molar.

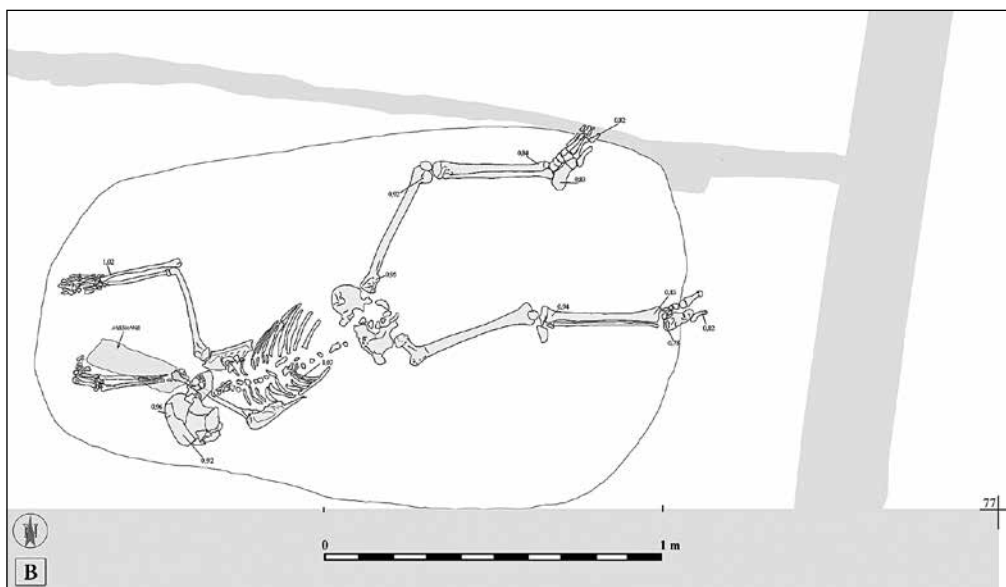
Обр. 11. Индивид А. Остеом (доброкачествено костно туморно образувание) върху черепа.
Fig. 11. Individual A. Osteom (benign bone tumor) on the skull.

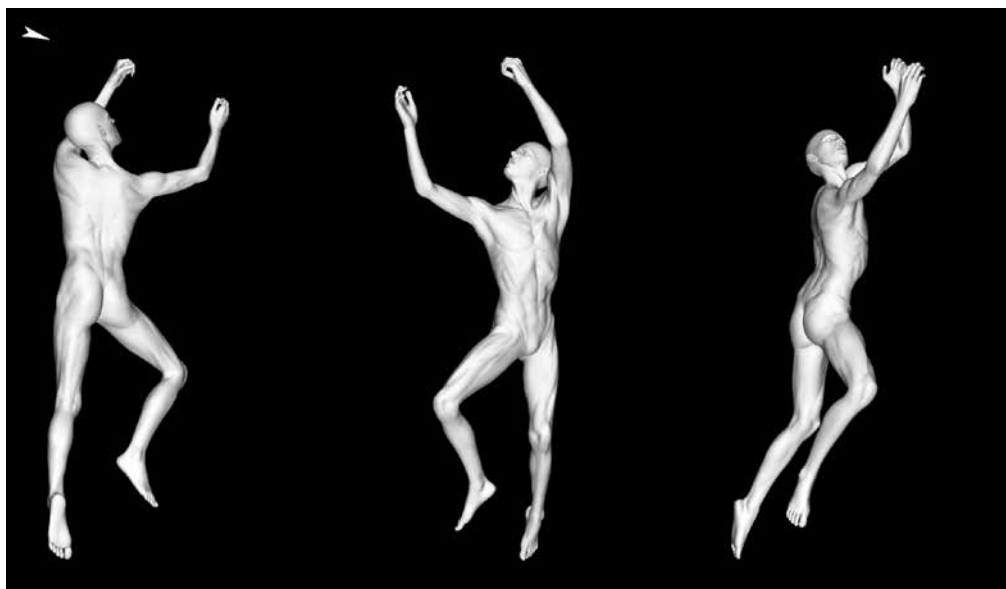
Обр. 12. Индивид А. Следа от удар върху лявата половина на челната кост.
Fig. 12. Individual A. Sign of a violent impact on the left half of the frontal bone.

Обр. 13. Индивид А. Следа от удар върху лявата теменна кост.
Fig. 13. Individual A. Sign of a violent impact on the left parietal bone.

Обр. 14. *Индивид В.*
Fig. 14. *Individual B.*

Обр. 15. *Индивид В.* *Приблизителна реконструкция на положението на тялото.*
Реконструкцията е изработена с DAZ Studio 4.10, като са спазени ставните
ограничения при наличие на меки тъкани.

Fig. 15. *Individual B.* *Approximate reconstruction of the body position.*
The reconstruction was produced with DAZ Studio 4.10, within the restrictions
of the articular limits in the presence of soft tissues.

Обр. 16. Индивид В. Череп и лява ръка и къс опожарена стенна мазилка.
Fig. 16. Individual B. Skull and left hand and a piece of burnt daub.

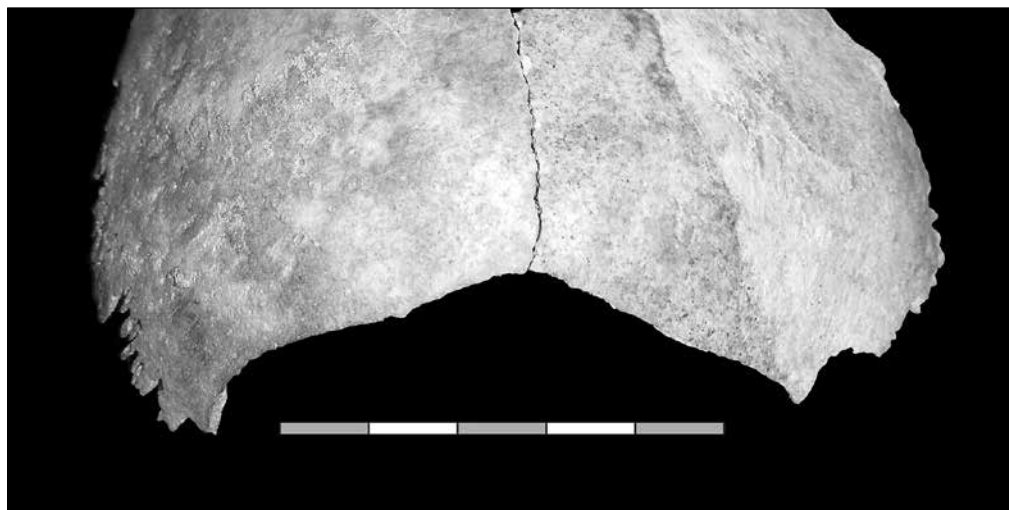
Обр. 17. Индивид В. Череп и лява ръка, и череп на Индивид Е след вдигането на мазилката.
Fig. 17. Individual B. Skull and left hand and the skull of Individual E after removing the burnt daub.

Обр. 18. Индивид В. Детайл – радиус и улна на ляв горен крайник.
Fig. 18. Individual B. Detail – radius and ulna of the left upper limb.

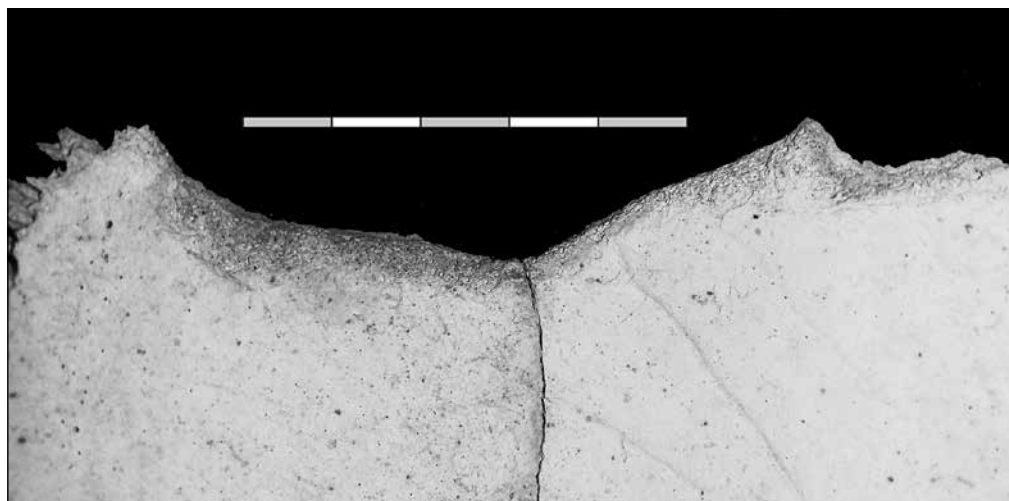

Обр. 19. Индивид В. Дясна ръка (B5) – детайл.
Fig. 19. Individual B. Right hand (B5) – detail.

Обр. 20. Индивид В. Следа от удар върху ектокраниалната (външната) повърхност на теменната кост.

Fig. 20. Individual B. Sign of a violent impact on the ectocranial (outer) surface of the parietal bone.

Обр. 21. Индивид В. Следа от удар върху ендокраниалната (вътрешната) повърхност на теменната кост.

Fig. 21. Individual B. Sign of a violent impact on the endocranial (inner) surface of the parietal bone.

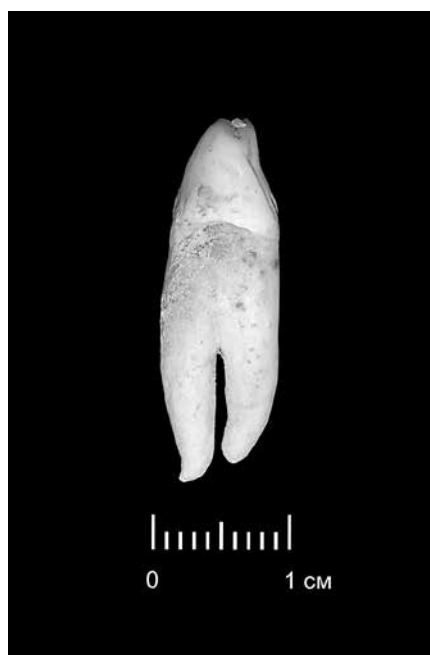
Обр. 24. Индивид Е. Лява ръка.
Fig. 24. Individual E. Left hand.

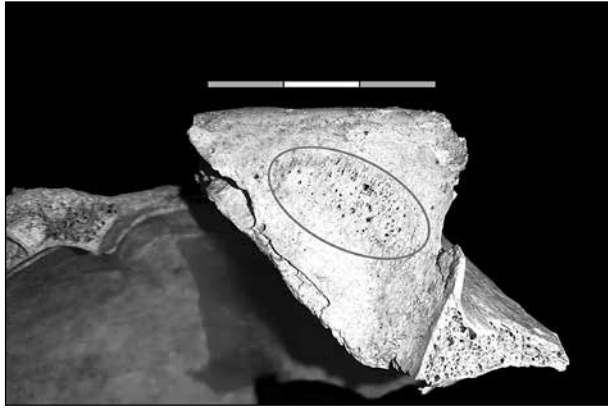
Обр. 25. Индивид Е. Дясна ръка.
Fig. 25. Individual E. Right hand.

Обр. 26. Индивид Е. Черепът след вдигане на мазилката.
Fig. 26. Individual E. The skull after removing the burnt daub.

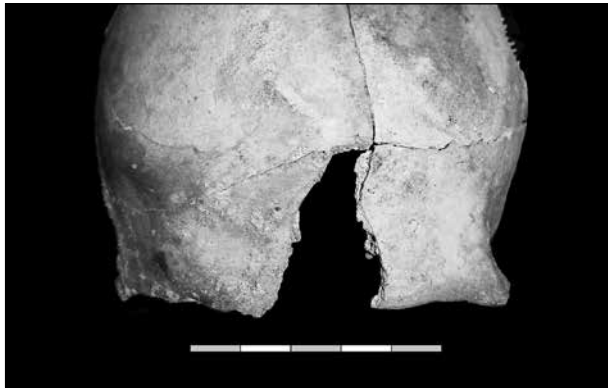

Обр. 27. Индивид Е. Долен ляв кучешки зъб с двоен корен.
Fig. 27. Individual E. Lower left biradicular canine tooth.

Обр. 28. Индивид Е. Поротични изменения (*cribra orbitalia*)
върху горната орбитална стена.

Fig. 28. Individual E. Porotic changes (*cribra orbitalia*) on the upper orbital wall.

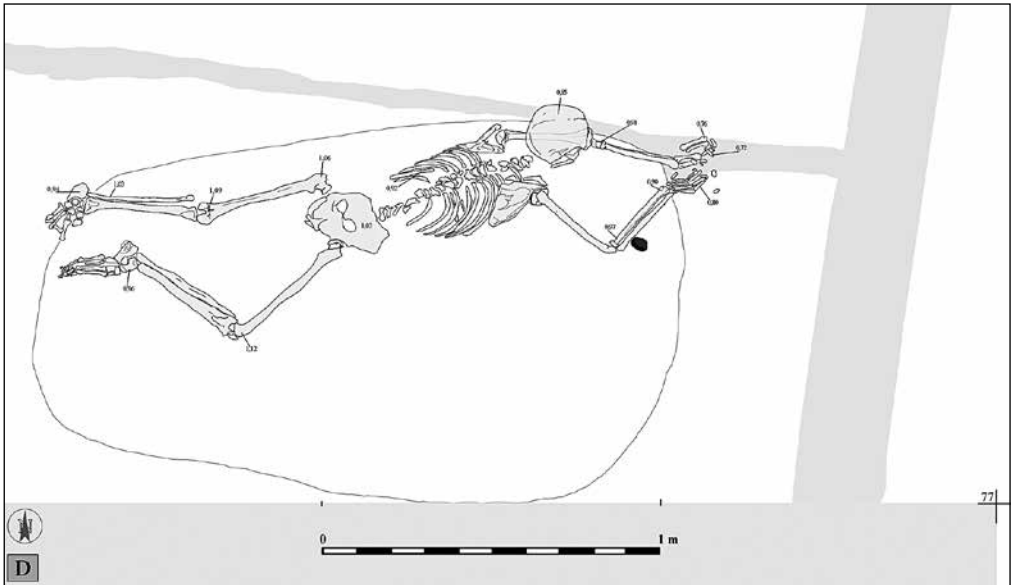
Обр. 29. Индивид Е. Следа от удар върху лявата половина на челната кост.

Fig. 29. Individual E. Sign of a violent impact on the left half of the frontal bone.

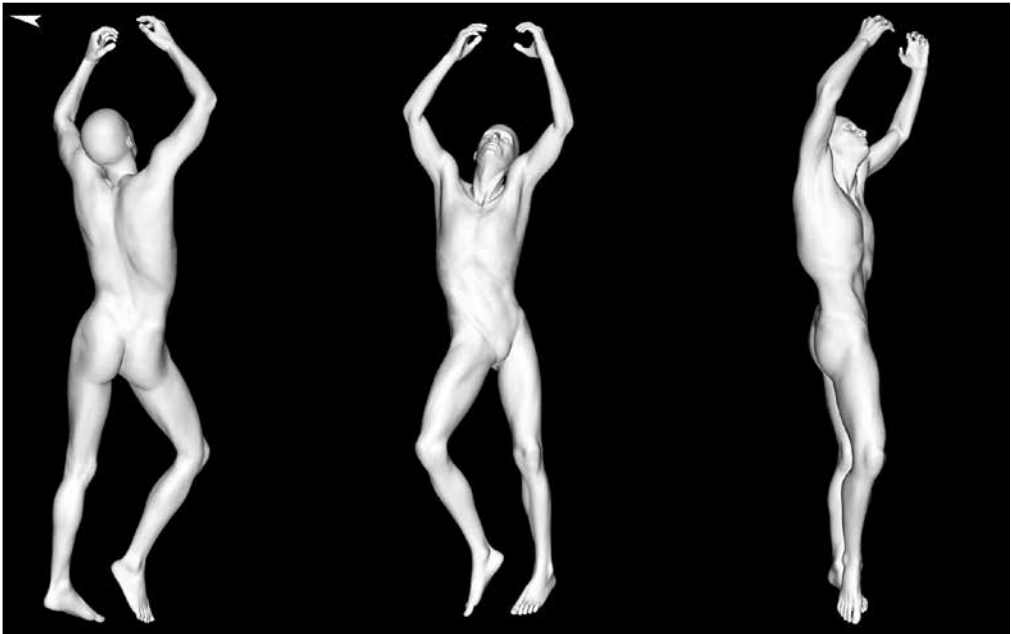
Обр. 30. Индивид Е. Следа от удар върху лявата половина на челната кост,
лявата теменна кост и тилната люспа.

Fig. 30. Individual B. Sign of a violent impact on the left half of the frontal bone,
parietal bone and the occipital squama.

Обр. 31. Индивид D.

Fig. 31. Individual D.

Обр. 32. Индивид D. Приблизителна реконструкция на положението на тялото. Реконструкцията е изработена с DAZ Studio 4.10, като са спазени ставните ограничения при наличие на меки тъкани.

Fig. 32. Individual D. Approximate reconstruction of the body position. The reconstruction was produced with DAZ Studio 4.10, within the restrictions of the articular limits in the presence of soft tissues.

Обр. 33. Индивид D. Череп – детайл.
Fig. 33. Individual D. Skull – detail.

Обр. 34. Индивид D. Позиция на ръцете – детайл.
Fig. 34. Individual D. Position of the hands – detail.

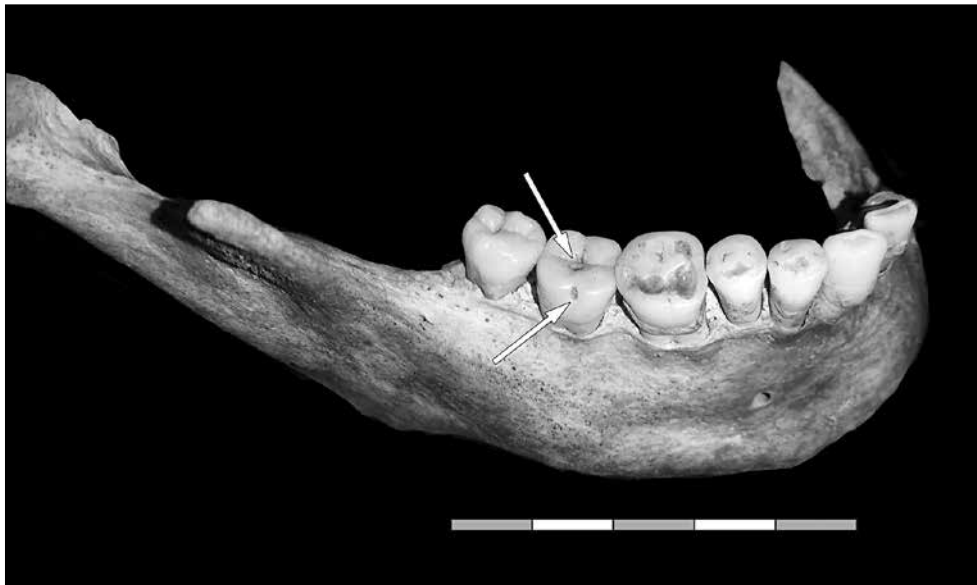
Обр. 35. Индивид D. Позиция на краката – детайл.
Fig. 35. Individual D. Position of the legs – detail.

Обр. 36. Индивид D и Индивид C – поглед от северозапад.
Fig. 36. Individual D and Individual C – view from the northwest.

Обр. 37. Индивид D и Индивид C – поглед от изток.
Fig. 37. Individual D and Individual C – view from the east.

Обр. 38. Индивид D. Кариес на коронката и точковидна хипоплазия на емайла на долен десен втори кътен зъб.

Fig. 38. Individual D. Caries of the crown and pitted enamel hypoplasia of the lower right second molar.

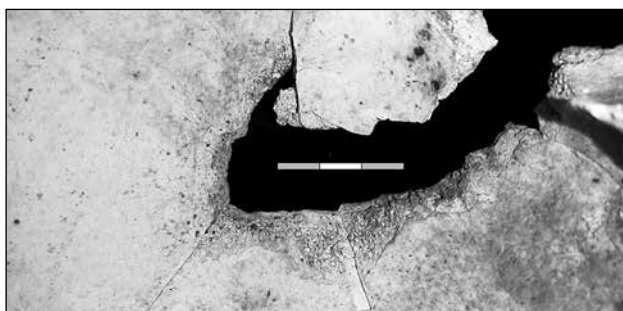
Обр. 39. Индивид D. Череп в странична норма (*norma lateralis*) със следи от удари върху челната и тилната кости.

Fig. 39. Individual D. Skull in *norma lateralis* with traces of impacts on the frontal and occipital bones.

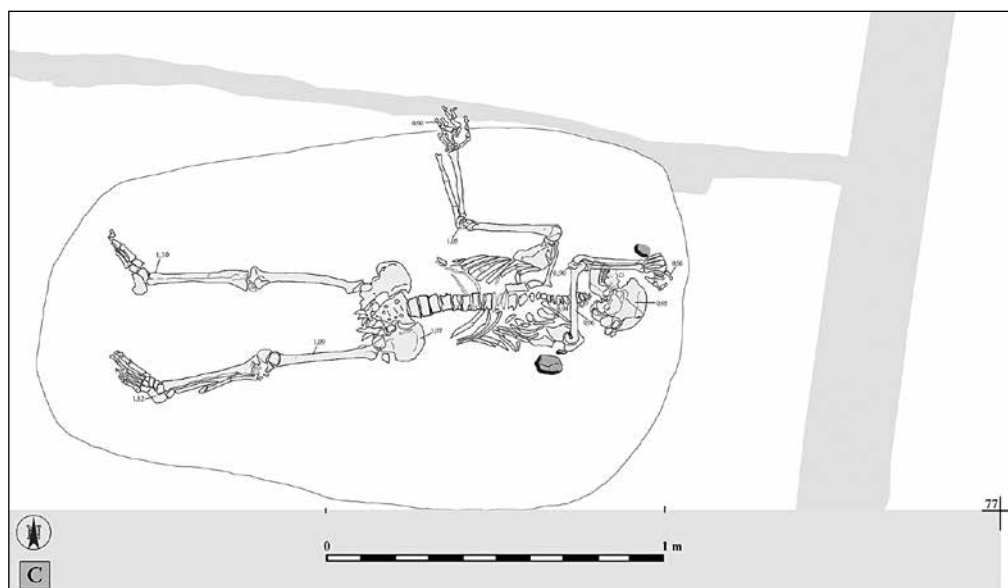
Обр. 40. Индивид D. Следа от удар върху ектокраниалната (външната) повърхност на централната и лявата половина на челната кост.

Fig. 40. Individual D. Sign of a violent impact on the ectocranial (outer) surface of the central and left half of the frontal bone.

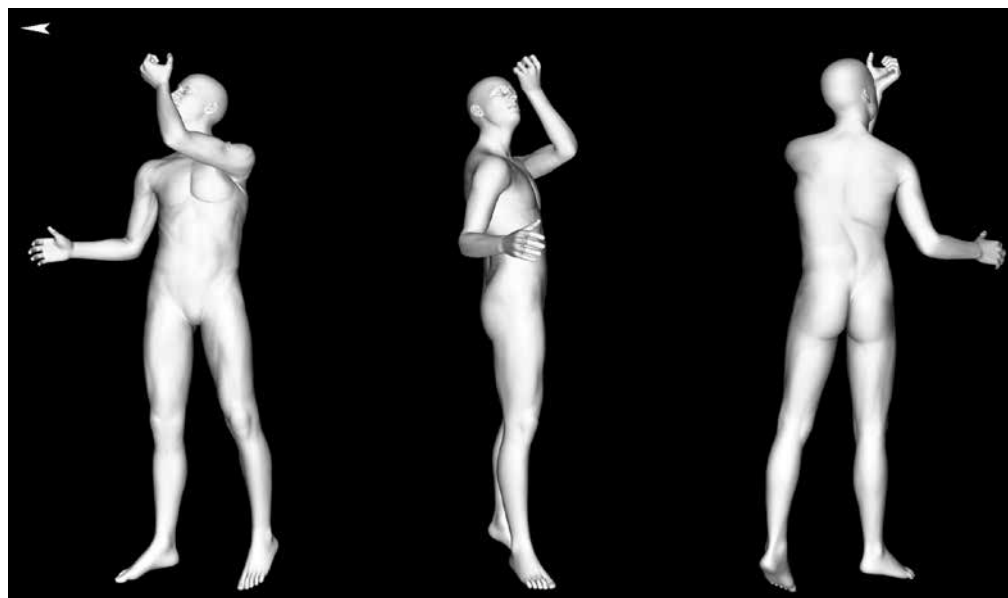

Обр. 41. Индивид D. Следа от удар върху ендокраниалната (вътрешната) повърхност на челната кост.

Fig. 41. Individual D. Sign of a violent impact on the endocranial (inner) surface of the frontal bone.

Обр. 42. *Индивид С.*
Fig. 42. *Individual C.*

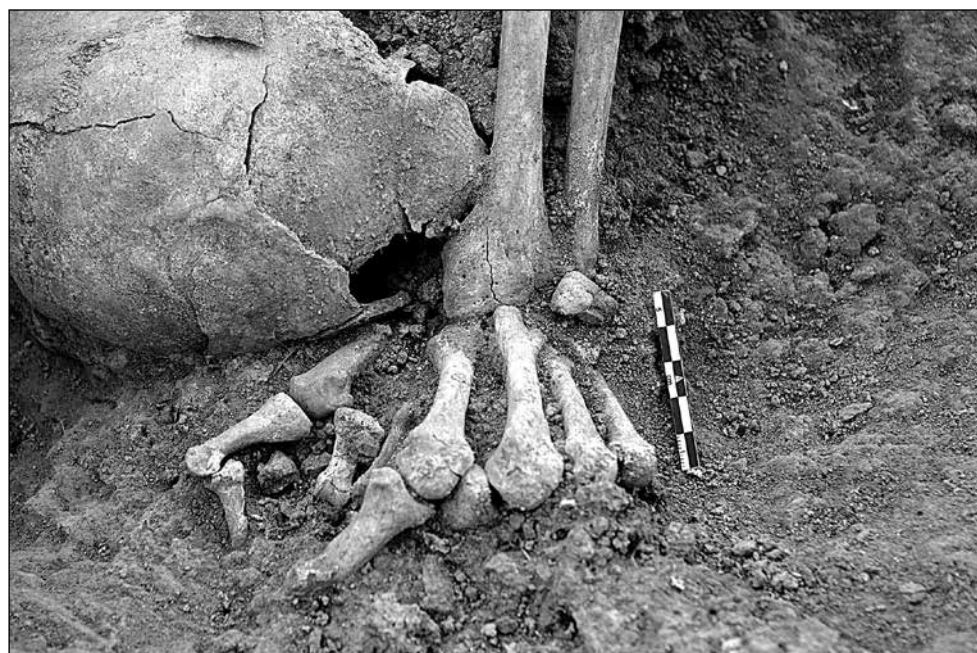

Обр. 43. *Индивид С. Приблизителна реконструкция на положението на тялото. Реконструкцията е изработена с DAZ Studio 4.10, като са спазени ставните ограничения при наличие на меки тъкани.*

Fig. 43. *Individual C. Approximate reconstruction of the body position. The reconstruction was produced with DAZ Studio 4.10, within the restrictions of the articular limits in the presence of soft tissues.*

Обр. 44. Индивид С. Череп и ляв горен крайник.
Fig. 44. Individual C. Skull and the left upper limb.

Обр. 45. Индивид С. Череп и кости на лява ръка – изглед от изток.
Fig. 45. Individual C. Skull and bones of the left hand – view from the east.

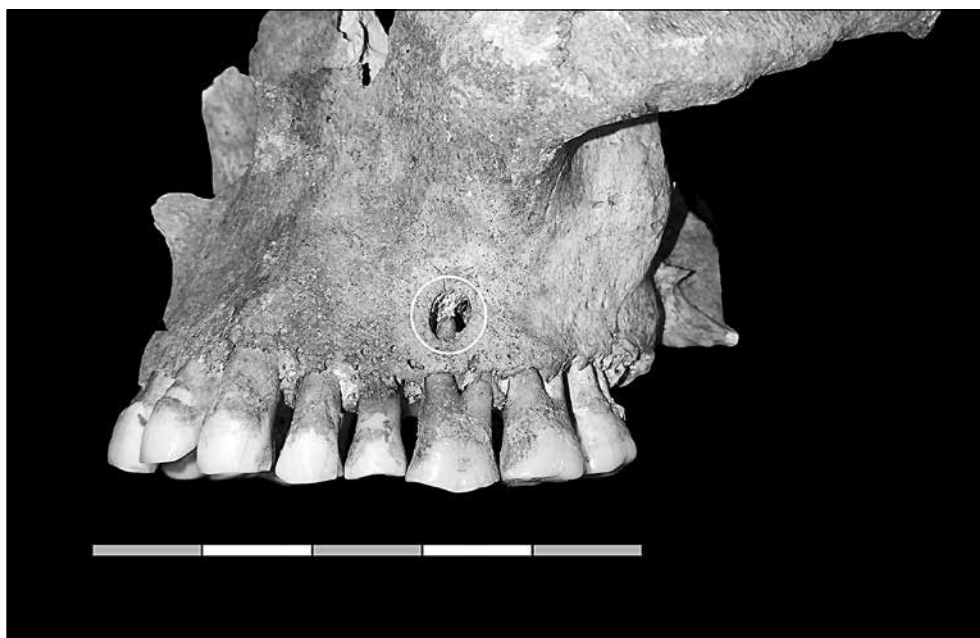
Обр. 46. Индивид С. Ляво стъпало.
Fig. 46. Individual C. Left foot.

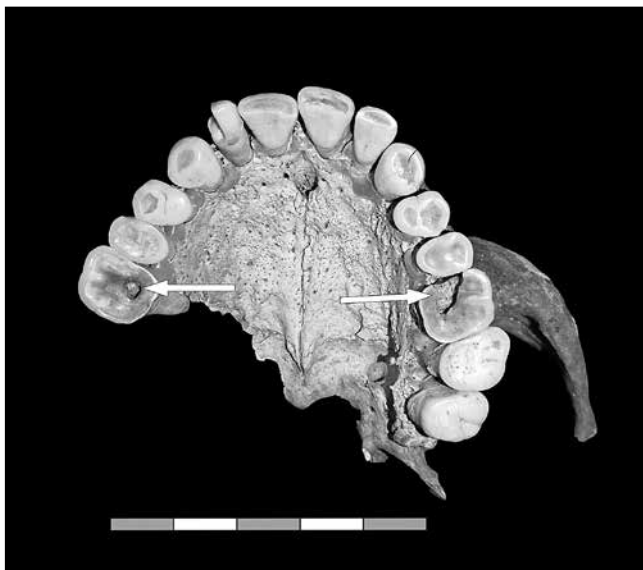
Обр. 47. Индивид С. Дясно стъпало.
Fig. 47. Individual C. Right foot.

Обр. 48. Индивид С. Тазови кости.
Fig. 48. Individual C. Pelvic bones.

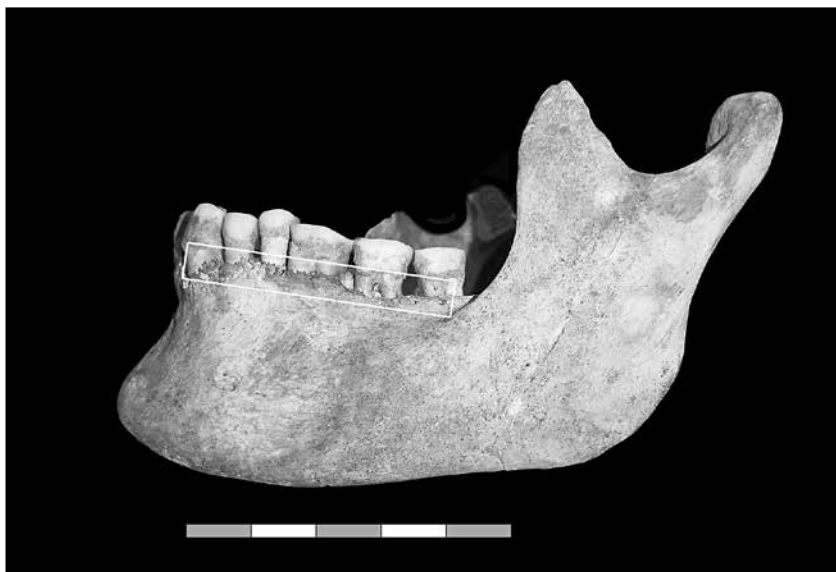
Обр. 49. Индивид С. Околокоренова киста на горната челюст в областта на горен ляв първи молар.
Fig. 49. Individual C. Periodical cyst on the upper jaw around the upper left first molar.

Обр. 50. Индивид С. Дълбок кариес (*caries profunda*) на горен ляв първи молар.
 Среден кариес на коронката (*caries media*) на горен десен първи молар.
Fig. 50. Individual C. Deep caries (*caries profunda*) of the upper left first molar.
 Medium caries (*caries media*) on the upper right first molar.

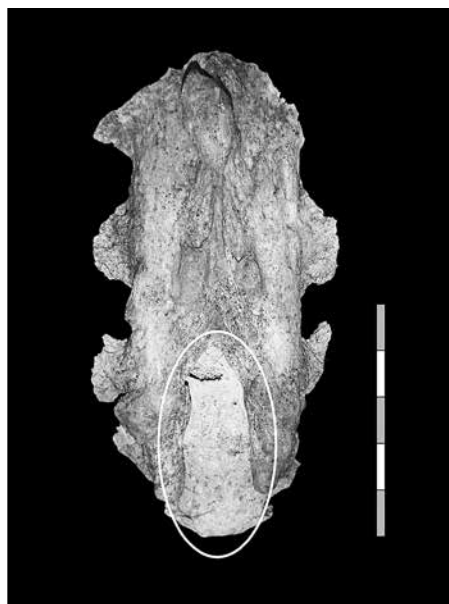

Обр. 51. Индивид С. Зъбен камък върху външната (лабиалната) повърхност на долночелюстните зъби.
Fig. 51. Individual C. Dental calculus on the outer (labial) surface of the mandibular teeth.

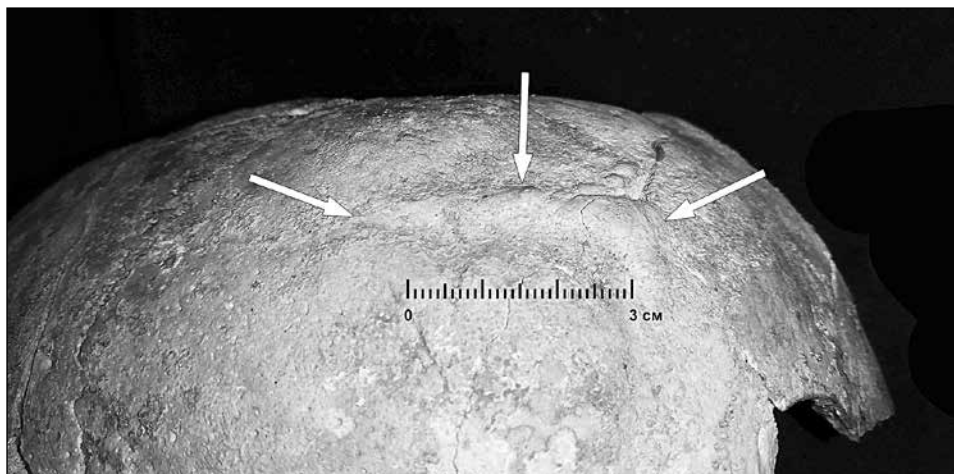
Обр. 52. Индивид С. Поротични и пародонтозни изменения върху (лабиално) алвеоларната част на мандибулата.

Fig. 52. Individual C. Porous and periodontal changes on the mandibular alveolar part (labial).

Обр. 53. Индивид С. Спина бифида окулта (*Spina bifida occulta*) в областта на IV и V кръстцови преишлени.

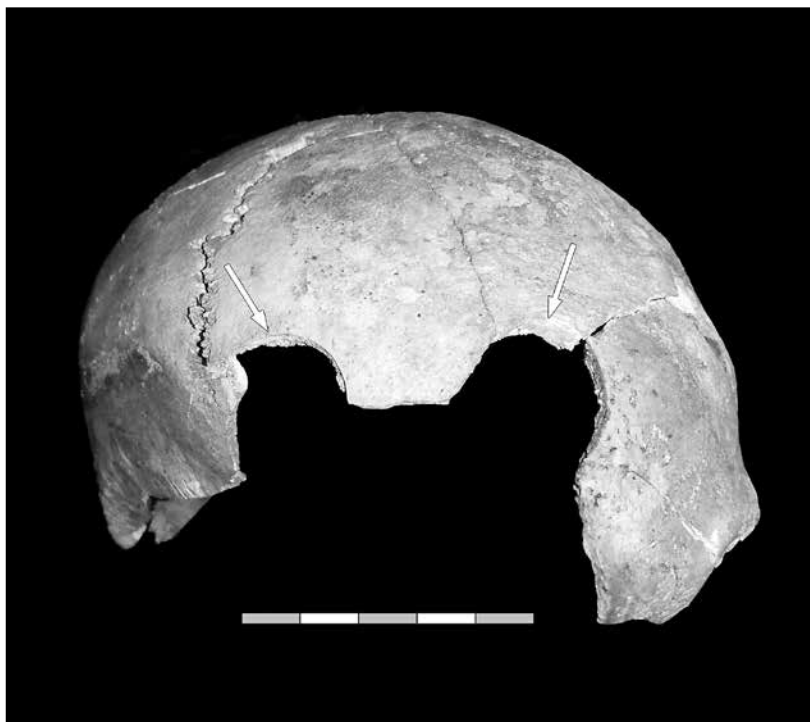
Fig. 53. Individual C. *Spina bifida occulta* in the area of the fourth and fifth sacral vertebrae.

*Обр. 54. Индивид С. Следи от инфекциозен процес върху челната кост.
Fig. 54. Individual C. Traces of infectious process on the frontal bone.*

*Обр. 55. Индивид С. Следи от удар върху лявата теменна
и лявата половина на тилната кост.
Fig. 55. Individual C. Sign of a violent impact on the left parietal
and left half of the occipital bone.*

Обр. 56. Индивид С. Следа от удар върху дясната половина на челната кост.
Fig. 56. Individual C. Sign of a violent impact on the right half of the frontal bone.

Обр. 57. Индивид С. Следа от удар върху десния клон на долночелюстната кост.
Fig. 57. Individual C. Sign of a violent impact on the right branch of the mandible.

ГРОБ ОТ РАННОЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА В ЮГОИЗТОЧНОТО ПОДНОЖИЕ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ

Михаела Томанова

През 2018 г., при проучването на средновековната църква и манастир „Успение на Св. Богородица“ в кв. Френкхисар, в югоизточното подножие на хълма Царевец, бе открито погребение, извършено чрез трупоизгаряне и датирано в рамките на късножелязната епоха¹. Гробът е разположен на 2,50 м югозападно от входа на проучваната ранновизантийска базилика (Вачев, Петракиев 2018, 473, Обр. 1). Не са установени следи от могилен насип. Ако такъв е съществувал, той е бил напълно унищожен от по-късните строежи.

Гробното съоръжение представлява малка петостенна циста, оформена от плочести камъни и ориентирана в посока североизток – югозапад, в която е поставена керамична урна (Ил. 1). Североизточната ѝ страна е изградена от две плочи, поставени под ъгъл една спрямо друга. По тях няма следи от допълнителна обработка, а формата им е неправилна. При изграждането на цистата се забелязва стремеж за подредбата им с най-равния ръб нагоре. Дебелината на плочите варира между 2,5 и 3,2 см. Размерите на цистата са 0,30 x 0,30 м, при височина 0,32 м.

На 7,60 м северозападно от гроба са открити следи от втора циста, почти изцяло разрушена при строежа на ранновизантийската базилика. Тя също е изградена от необработени каменни плочи с неправилна форма. Запазени са три от тях, като източната липсва, а северната е леко наклонена към вътрешността. Не се откриха следи от основна и покривна плочи. Заграденото пространство е с размери 0,23 x 0,25 м, при максимална височина 0,13 м. Пръстта във вътрешността на цистата е наситена с въглени и дребни фрагменти от човешки кости със следи от горене. Въглени и фрагментиран костен материал се откриват и северно от гроба, на разстояние до 0,70 м. Няма следи от използване на урна и не е открит гробен инвентар. Вероятно те са били унищожени от по-късните градежи, нарушили целостта на съоръжението.

На терен е извършена фото и графична документация², след което страничните плочи на цистата са демонтирани и урната, заедно с разкритата под нея основна плоча, са вдигнати и пренесени в Лабораторията за консервация и реставрация на Регионален исторически музей – Велико Търново за последващо проучване.

Погребението е извършено чрез трупоизгаряне извън гроба, а при настоящото ниво на проучване мястото на кладата е неизвестно. Горелите кости са събрани и старателно почистени, вероятно дори измити и поставени в керамична урна, чието устие е покрито с малка пясъчникова плочка, значително по-тънка (1 см) от изграждащите цистата. При проучването на съда в лабораторни условия се установи, че запълнителят му се състои от чиста пръст, идентична с тази от околността на гроба, без следи от въглини и пепел. Вероятно тя е попаднала във вътрешността при счупването на покриващата плоча. В урната като дарове са поставени малка тънкостенна каничка и две бронзови фибули.

Откритите кости са силно фрагментирани. Резултатите от антропологичния анализ³ на останките показва, че в урната са погребани два израстнали индивида – от мъжки и женски пол. Кремацията е извършена при температура от порядъка на 800–900°C. Състоянието на костния материал не позволява да бъдат направени изводи относно ръста и възрастта на погребаните.

Урната е изработена на ръка от непречистена глина с примеси на слюда и дребни камъчета. Оцветяването на ломовете е неравномерно (черно ядро и бежово-кафяви ръбове), индикация за незавършен процес на изпичане при ниска температура в кислородна среда (Ханджийска 2007, 9). Повърхностите са огладени, на места се забелязват петна от опушване.

Височината на съда е 31,8 см, при диаметър на дъното 12 см, а на устието – 23 см. Най-широката част на тялото (25 см) е в горната половина на съда. Въз основа на формалните си признаци, урната може да бъде причислена към вида на големите гърнета с конусовидна форма, тип 2 по класификацията на В. Ханджийска (Ханджийска 2007, 18). Тялото е с леко заоблени стени, неукрасено (Ил. 2.1). Ръбът на устието е косо отрязан и слабо извит навън. На 4 см под него, една срещу друга, са разположени две подковообразни дръжки (запазена е само едната), а в средата на тялото, също срещуположно и на кръст спрямо първите – две езичести.

Съдове с идентична форма и разнообразна декорация произхождат от комплекси, датирани в периода V – края на II в. пр. Хр. Подобна урна, украсена с две подковообразни дръжки и две пъпки, е открита в гроб 36 от некропола при с. Черна, Добричко (Василчин 2003, 18, табл. XIII. 79). Погребението е отнесено към V в. пр. Хр. (Маджаров 2013, таблица 1). Сходен съд с четири езичести дръжки е открит в гроб 1 от некропола при с. Църквица, Шуменско (Дремсизова 1963, 5, табл. V, обр. 1), датиран в края на IV в. пр. Хр. (Маджаров 2013, таблица 1). Към същото време се отнася и урната с подковообразни дръжки и бутони с връзан кръст от могила 1 на некропола при с. Столът, Севлиевско (Милчев 1956, 465, табл. III, обр. 2). Фрагмент от сходно гърне, украсено с комбинация от подковообразни и езичести дръжки (Ил. 2.2), разположени на едно ниво в горната част на тялото, е открит и при проучването на хълма Царевец⁴ (Ангелов 1973, 264–265, обр. 6). Съдът е намерен при разкопките на Дворцовия комплекс, но липсата на придружаващата го документация и

допълнителна информация за находката не позволява установяването на конкретния контекст. Най-близките аналогии на съда от Френкхисар се откриват в разрушения могилен гроб при с. Цонево, Дългополско (Лазаров 2005, 387, обр. 2) и в гроб СЗМ1 на некропола при Зимнича (Alexandrescu 1980, fig. 19/2), датирани съответно във втората половина на IV в. пр. Хр. и в периода от средата на III до края на II в. пр. Хр. (Маджаров 2013, таблица 1).

Дългият период на употреба на съдовете от този тип не позволява урната да бъде използвана като хронологичен показател за датировката на гробния комплекс.

Каничката е частично запазена, вероятно е била фрагментирана още при поставянето ѝ в урната.

Тялото е с биконична форма с издължена долна част и фуниевидно разширяващо се устие със заоблен ръб, леко издигнато в предната част. Максималната запазена височина (с дръжката) е 8,5 см, при диаметър на устието – 6,3/6,5 см. От дъното са запазени само три малки фрагмента, въз основа на които се установи, че то е имало ниско пръстеновидно столче с диаметър 4 см. Дръжката е плоска, издигаща се над ръба на устието, а другият ѝ край е прикрепен към най-широката част на съда.

Изработена е от глина с дребни варовикови примеси, добила бежово-сив цвят при изпичането. Ломовете са с равен цвят, идентичен с този на вътрешната и външната повърхност, силно износени.

Повърхностите на съда са били покрити с ангоба, от която на места има запазени слаби следи.

Най-близките паралели на откритата каничка произхождат от гробове 41 и 47 на некропола при с. Канлия, Румъния, датирани от проучвателите в рамките на IV в. пр. Хр. (Boroffka, Trohani 2003, 149, fig. 15/10; 16/8).

Фибула № 1 (Ил. 4.1) е с тънък, дъговиден, симетричен лък. Изработена е от тел с кръгло сечение и еднаква дебелина по цялата си дължина, идентична с тази на крачето. Рамото на иглодържателя е късо и преминава в силно S-овидно извито краче. Фибулата е горяла и краят на крачето е отчупен и деформиран, в резултат на което видът на завършека му не може да бъде установен. Върхът на иглата липсва. Дължината на фибулата е 4,5 см, височината – 1,8 см, диаметър на телта – 0,2 см.

М. Василева причислява този вид фибули към тип III.1 и ги датира в периода трета четвърт на IV – средата на III в. пр. Хр. (Василева 2012, 14). Според класификацията на В. Зира фибулата принадлежи към подвариант IIIa₁, датирани във втората половина на IV в. пр. Хр. (Zirra 2000, 41, abb. 4/13–23).

Фибула № 2 (Ил. 4.2) е горяла, фрагментирана и силно деформирана. Част от спиралата и върхът на иглата липсват. Дължината на фибулата е 5 см, височината – 2,2 см, диаметърът на телта – 0,4 см. Лъкът е асиметричен, дъговиден, изработен от тел с кръгло сечение. Рамото на иглодържателя е дълго и чрез плавна извивка преминава в леко изтънено спрямо лъка краче, завършващо с конусовиден бутон. Дължината му е равна на височината на фибулата.

Този вид фибули са причислени от М. Василева към вариант I.1b–2. За ареал на разпространение на варианта посочва Североизточна Тракия, където се появява през втората половина на IV в. пр. Хр., а най-широката му употреба е през ранноелинистическата епоха (Василева 2012, 9). Според В. Зира фибулата принадлежи към подвариант Ib₁, датиран в средата и втората половина на IV в. пр. Хр. (Zirra 2000, 34, abb. 1/7–21; 2/1–14).

Идентична комбинация от фибули, принадлежащи към тези два типа е засвидетелствана в могилния гроб при гр. Троян (Филов 1910, Обр. 1) и в могила 5 от некропола при с. Орешак, Ловешко (Тотевски 2002, обр. 1 д, е).

Липсата на системни археологически проучвания на обекти от късно-желязната епоха на територията на Централна Стара планина и Предбалкана силно затруднява установяването на културната среда на проучения гроб и връзката му с погребалните практики от периода. Наличната информация за района на горното течение на р. Янтра показва, че макар да е практикуван характерният за Тракия биритуализъм, категоричен превес имат кремациите. Трупоизгаряния, при които горелите кости са полагани в керамични урни, са регистрирани при селата Кръвеник, Габровско – „Бабина Йовина могила“ (Милчев, Ковачев 1971, 47), Столът, Севлиевско – могила 1 (Милчев 1956, 461–463) и Черновръх, Тревненско (Бараков 1999, 129–130; Бараков 2007, 39). Два гроба чрез трупоизгаряне, при които горелите кости са положени в урни, са проучени под югоизточния сектор на крепостната стена на укрепеното селище на вр. Голям Острец, гр. Априлци (Милчев 1956, 505–506, обр. 22), а в непосредствена близост до тях е открита и кладата, върху която са извършени кремациите. В единия случай горелите кости, пепел и въглени са разпределени в четири урни, поставени в гробна яма настлана с каменни плочи, а в другия урните са три и са покрити с плоча с размери 3,10 x 0,80 м. Антропологичен анализ на костните останки не е извършван и броят на погребаните индивиди във всеки от двата гроба е неизвестен. Урните са изработени на ръка, от недобре пречистена глина и имат цилиндрична форма и плоско дъно. Друг инвентар не е открит, което затруднява датирването на гробовете. Илюстративният материал в наличните публикации предлага изображения само на цилиндричните бутони с връзан кръст (Милчев 1956, табл. XV, обр. 1). Този тип украса в Югоизточна Тракия е характерен за ранноелинистическата епоха (Ханджийска 2007, 23). Описаната от А. Милчев форма на урната и цилиндричния бутон с връзан кръст имат своя паралел в дълбоката купа от гроб C10M100 от некропола на Зимнича (Alexandrescu 1980, fig. 22/12), датиран в първата половина на III в. пр. Хр. (Маджаров 2013, табл. 1) и в урната от Столът – Кантона, могила 1, датирана в края на IV в. пр. Хр. (Милчев 1956, 465). Състоянието на двата описани гроба не позволява установяването на вида на некропола, към който принадлежат – плосък или могилен, чиито насипи са унищожени при строежа на укреплението.

Гробове, съдържащи повече от една урна, са открити при Добрина (Василчин 2006), Калугерица (Дамянов, Попов 1972), Черна (Бобчева 1975; Василчин 2003) и други некрополи в Североизточна Тракия. Липсата на извършени антропологични анализи обаче, не позволява установяването на броя на погребаните индивиди. Едно от малкото изключения в това отношение е плоският гроб при с. Кара Михал, където са открити две урни, а в една от тях са положени костите на жена и дете във втора детска възраст, между 7 и 14 години (Михайлова, Колев 2008, 154).

Обичаят за измиване на горелите кости преди поставянето им в гроба е засвидетелстван в някои от могилите на некропола при с. Калугерово, Правешко (Борисова 2005, 129).

Макар че други гробове от късножелязната епоха във Велико Търново за момента не са известни, в радиус от 25 км около съвременния град са проучени 5 погребения от късножелязната епоха, всичките извършени чрез трупозгаряне. При могилния гроб от Ново село (Илчева 1993, 91–96) кремацията е извършена на място, а късната му дата⁵ не позволява той да бъде използван като паралел на находката от Френкхисар, но е показателен за продължителността на погребалните традиции в района. Гробът от с. Присово е бегло споменат като сходен с проучения при Ново село (Илчева 1993, 95, бел. 15) и липсата на документация от проведените разкопки изключват възможността за датирание и сравнение. Също чрез трупозгаряне е извършено погребението в разбита с булдозер могила в м. Караманжилък при с. Стрелец⁶, датиран в средата – втората половина на IV в. пр. Хр.

Като най-близки до гроба от Френкхисар могат да бъдат разглеждани двете погребения, открити при селскостопански дейности в землището на с. Хотница – в местностите Кокорковски баир и Зад лозята (Славчев, Кокорков 1975, 2–3, 5). И в двата случая видът на некрополите е неизвестен, тъй като находките произхождат от обработваеми земи, в които всички следи от евентуално наличие на могилни насипи са били напълно заличени. В м. Кокорковски баир, при механизирани оран, е извадена долната част на погребална урна, запълнена с пепел, пръст и горели човешки кости. Според работниците, открили находката, в нея са били поставени една цяла и фрагменти от още три бронзови фибули. Авторите на публикацията описват урната като *„почти цилиндрична, по-широка към устието, украсена отвън с шнуровиден орнамент, разположен между четири езичести дръжки.“* (Славчев, Кокорков 1975, 2, обр. 2а). Илюстрацията показва гърне със сходна на откритото във Френкхисар форма и неизвестни размери. Декорацията от хоризонтална релефна лента, оформена като леко извити висящи гирлянди е характерна за последната четвърт на IV и началото на III в. пр. Хр. (Ханджийска 2007, 23). От откритите три фибули „тракийски тип“ са запазени лъковете (Славчев, Кокорков 1975, 2; обр. III а, б, в). Липсата на крачетата им не позволява да бъдат категорично типологизирани, но на база формата и сечението на лъковете

може да се предположи принадлежността им към подварианти Id, Пб и Пс по типологията на В. Зира, датирани в първите десетилетия на III в. пр. Хр. (Zirra 2000, 38, abb. 3/8–11; 41, abb. 3/30, 4/1–12). Обстоятелствата на откриване на гроба и състоянието на инвентара поставят под съмнение принадлежността на четвъртата бронзова фибула към него (Славчев, Кокорков 1975, 2, обр. III г). Присъствието на двуспирална фибула с триъгълно краче в контекста на гроб от началото на III в. пр. Хр. е очевиден анахронизъм и в случая е по-логично да се предположи, че откриването ѝ заедно с останалите три е резултат от случайност.

В м. Зад лозята, отново при селскостопанска обработка на терена, са разбити неизвестен брой погребални урни. В една от тях са открити горели човешки кости и два сребърни предмета, интерпретирани от авторите като отворени гривни (Славчев, Кокорков 1975, 5, обр. V а, б). Малкият диаметър на едната от тях (3,6 см) предполага, че е възможно да става дума за обеца. Сходни отворени обеци с гладко тяло и конусовидни завършеци са открити при могила 4 от некропола на махала Габърска при гр. Троян (Тотевски 2002, 96, обр. 2 а, б, в, г). Този тип накити, на база формалните си признаци, са датирани във втората половина на IV в. пр. Хр. (Tonkova 1997, 20–21). Датата косвено се потвърждава и от откритата в близост (вероятно инвентар от друго унищожено погребение) бронзова фибула „тракийски тип“ (Славчев, Кокорков 1975, 3, обр. III д), принадлежаща към подвариант IIIa₁ по типологията на В. Зира.

Предвид случайния характер на двете гробни находки от с. Хотница и откриването им в обработваеми земи, информацията за начина на полагане на урните и евентуално наличие на гробно съоръжение е безвъзвратно изгубена.

От малкото публикувани данни, засягащи погребалните практики на територията на Централна Северна България става ясно, че изграждането на цистови гробове не е популярно сред местното тракийско население. Единствените изключения се явяват двете малки цисти от необработени каменни плочи, проучени в местностите Кованлъка и Мералъка при с. Надежда (дн. с. Кърпачево), Ловешко (Миков 1932, 157–162). В първия случай в съоръжението не са открити следи от погребани индивиди (кенотаф), а на база открития инвентар изграждането ѝ се датира в първата половина/средата на IV в. пр. Хр.⁷. Във втория случай погребението е извършено чрез трупоизгаряне извън могилния насип, като горелите кости са поставени директно върху основната плоча на цистата, без употреба на урна. Гробът се датира във втората половина на IV в. пр. Хр.⁸.

Много по-голям брой цистови гробове със значително по-разнообразна конструкция са проучени както в плоски, така и в могилни некрополи на територията на Североизточна Тракия (Маджаров 2013, 6, 9).

Велико Търново, като столица на Второто българско царство, привлича вниманието и интересите на изследователите още от XIX в. В продължение

на почти век и половина редица български и чужди учени провеждат археологически разкопки и подробно описват старопрестолните укрепления, двореца, църковните, манастирски и жилищни комплекси на хълмовете Царевец и Трапезица и техните подножия (Николова 1973, 21–38). Тези усилия продължават и днес и чрез тях непрестанно се обогатява информацията за живота в средновековната столица.

Стремежът да бъдат запазени архитектурните останки от столичния период обаче, неминуемо довежда и до очакваното недопроучване на пластове, свързани с по-ранните епохи на обитаване на града. В резултат на това, наличната информация за тракийската култура от късножелязната епоха в града е силно фрагментирана и крайно недостатъчна за изясняване на структурата и функциите на регистрираното там селище.

През годините са приведени в научно обръщение кратки съобщения за резултатите от проучванията на някои сектори на Царевец (публикувани в томове на поредицата „Археологически открития и разкопки“), по-подробни данни за откритията на част от обектите (Ангелов 1973, 259–270; Ангелов 1980, 7–10; Вълв 1992; Долмова-Лукановска 2007, 8–11) и са разисквани отделни класове материали (Долмова 2002, 151–155; Илчева 2002, 138–140; Лилова 2002–2003, 157–168; Lilova 2005, 276–280). Правени са и опити за обобщаване на данните и изграждане на по-цялостна картина на селището от втората половина на I хил. пр. Хр. и неговите околности (Долмова-Лукановска 1984, 236–251; Квинто 1985, 55–68), най-подробният от които е публикуваната през 1999 г. статия на И. Чокоев и М. Станчева (Чокоев, Станчева 1999, с лит.).

Въпреки това проучвателите не достигат до единодушно решение за характера на поселението. Според М. Долмова селището, дори и в най-развития си период, не отговаря на критериите за град (Долмова-Лукановска 1984, 249), макар в други свои публикации същата авторка да предполага наличие на укрепителни съоръжения от късножелязната епоха, напълно унищожени от фундираната на скала ранновизантийска стена и да обсъжда търговските контакти на селището с островите Тасос и Родос (Долмова 2002, 151, 155; Долмова-Лукановска 2007, 238, 240). От своя страна Л. Квинто счита, че характерът на селището е по-скоро градски (Квинто 1985, 58). Наличната информация за откритите амфорна тара (Ангелов 1973; Гетов 1995; Цървов 2007), монетни находки и импортна чернофирнисова керамика (Долмова-Лукановска 2007, 130, 240; Писарев 1992, 160) предполага, че е възможно да става дума за център с изяви средищни икономически функции (Стоянов 2015, 410). Това предположение се подкрепя и от откритите следи от развита селищна структура на хълма Трапезица, датирана в края на ранножелязната и началото на късножелязната епоха (Попов, Рабовянов 2011, 75).

Останки от жилищни постройки и предполагаемо култово съоръжение от късножелязната епоха са проучени и при средновековния храм „Св. Димитър“ (Николова, Робов 2005, 18–23; Робов 2002), разположени в североизточното

подножие на Трапезица. Следи от селището са регистрирани и на територията на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ (Робов, Дочев 2005, 294; Тотев, Дерменджиев 2004, 200; Тотев, Дерменджиев 2005, 296; Тотев, Дерменджиев и др. 2002, 120; Тотев, Дерменджиев и др. 2003, 112–113; Чокоев, Станчева 1999).

Археологическите разкопки в рамките на съвременния град се съсредоточават предимно на хълмовете Царевец и Трапезица и по бреговете на река Янтра между тях, и местността Френкхисар остава извън зоната на проучвания. Единственото изключение са извършените маломасштабни разкопки през 2009 г., при които е регистрирано наличие на материали от желязната епоха, но не и структури от този период (Дерменджиев 2010, 516–517). Отсъствието на целенасочени проучвания от десетилетия поставя проблема за липсата на некрополите, свързани с установената селищна структура. Натрупаната база данни, предимно от обектите в Североизточна Тракия показва, че некрополите се разполагат в непосредствена близост до селищата (Стоянов 2006, 31). Първа стъпка към изясняването на погребалните практики на населението, обитавало града в ранноелинистическата епоха е гробът, проучен при Френкхисар.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Изказвам искрените си благодарности на проучвателите проф. д-р Х. Вачев и И. Петракиев, които ми предоставиха материалите за обработка и публикуване.
- ² Теренната документация е извършена от И. Петракиев, а заснемането на находките след тяхната реставрация – от Н. Борисова, на които благодаря за положените усилия.
- ³ Антропологичният анализ е извършен от д-р Н. Атанасова, Институт по експериментална морфология, патология и антропология с музей – БАН.
- ⁴ Материали от фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново.
- ⁵ Проучвателката датира погребението в широките граници V – I в. пр. Хр. (Илчева 1993, 94). Металните находки от гроба са горели и открити в изключително лошо състояние, в резултат на което запазването им е било невъзможно. Керамичната купа има точен паралел в могила 1 от некропола при с. Брестница, Ябланишко (Агре 2007, 90, обр. 9, кат. № 1). В допълнение и двете погребения са извършени чрез кремация на място, а на кладата, заедно с покойника, е бил изгорен кон. Това дава основание, по аналогия с могилата от с. Брестница, гробът от Ново село да се датира в периода средата на II – средата на I в. пр. Хр. (Агре 2007, 90).
- ⁶ Непубликувани материали от фонда на РИМ – В. Търново. Сред погребалните дарове е открита бронзова фибула „тракийски тип“ със симетричен дъговиден лък, изработена от тел с кръгло сечение. Рамото на иглодържателя е малко по-късо от крачето, което завършва с конусовиден бутон. Фибулата принадлежи към подвариант I.1b–1 по класификацията на М. Василева (Василева 2012, 9), датиран в рамките на IV в. пр. Хр. В. Зира поставя този подвариант (Ib₁) във втората половина на века (Zirra 2000, 34, abb. 1/7–21; 2/1–14).
- ⁷ В. Миков датира могилата в периода IV – III в. пр. Хр. Открития чернофирнисов скифос (Миков 1932, 161, обр. 142) се датира в първата половина на IV в. пр. Хр. (Божкова 1989, 4). Предвид импортния характер на съда, за попадането му в гроба може да бъде предположена и малко по-късна дата. Въз основа на тази информация може да бъде прецизирана и датата на натрупване на могилата.

- ⁸ В. Миков датира погребението в периода V – IV в. пр. Хр. В гроба е открита бронзова фибула „тракийски тип“ (Миков 1932, 158, обр. 139), принадлежаща към подвариант Ib₁ по типологията на В. Зира, който се датира във втората половина на IV в. пр. Хр.

ЛИТЕРАТУРА

Агре 2007: Д. Агре. Тракийски могили от късноелинистическата епоха в долината на река Вит, Ябланишка община. – Годишник на Националния археологически музей, XI, 2007, 86–95.

Ангелов 1973: Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на двореца. – В: Дворецът на Българските царе през Втората Българска държава (Царевград Търнов. Т. 1). К. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиева, Т. Герасимов (Ред.). София, 1973, 259–270.

Ангелов 1980: Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на патриаршеския комплекс. – В: Патриаршеският комплакс на Царевец през XII–XIV в. (Царевград Търнов Т. 3). Д. Ангелов, С. Георгиева, Я. Николова (Ред.). София, 1980, 7–16.

Бараков 1999: В. Бараков. Археологически паметници в Тревненско. – В: Старопланински проучвания. Т. 1. София, 1999, 128–135.

Бараков 2007: В. Бараков. Новооткрито светилище на Тракийския конник край Грявна. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXII, 2007, 39–51.

Бобчева 1975: Л. Бобчева. Тракийски некрополи при селата Кръгулево и Черна, Толбухински окръг. – Известия на Народния музей – Варна, XI, 1975, 119–127.

Божкова 1989: А. Божкова. Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V – III в. пр. н. е.). – Археология, XXXI, 1989, 2, 2–10.

Борисова 2005: Т. Борисова. Тракийски могилен некропол край с. Калугерово, Софийска област. – В: Земята на България – люлка на тракийската култура, Т. 2. София, 2005, 129–132.

Василева 2012: М. Василева. Фибули от късножелязната епоха в Древна Тракия. Автореферат за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2012.

Василчин 2003: И. Василчин. Двубряден тракийски некропол при с. Черна, Добричко. – Известия на Народния музей – Варна, 34–35, (49–50), 1998–1999, 5–103.

Василчин 2006: И. Василчин. Втори тракийски некропол край с. Добрина, Провадийско. – Известия на Народния музей – Варна, 40 (55), 2004, 91–123.

Вачев, Петракиев 2018: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на средновековна църква в квартал „Френкхисар“ на град Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2018, 471–474.

Вълов 1992: В. Вълов. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец (1966–1969 г.), (Царевград Търнов. Т. 5). София, 1992.

Гетов 1995: Л. Гетов. Амфори и амфорни печати от Кабиле (IV–II в. пр. н. е.). София, 1995.

Дамянов, Попов 1972: С. Дамянов, Н. Попов. Тракийски некропол при с. Калугерица, Шуменско. – Известия на Народния музей – Шумен, V, 1972, 81–93.

Дерменджиев 2010: Е. Дерменджиев. Археологически разкопки на обект „Френкхисар“ (Югоизточно подградие на Търновград). – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 516–518.

Долмова 2002: М. Долмова. Археологически проучвания на Царевец – Обект 41 (Източна крепостна стена). – Известия на Регионален исторически музей – В. Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 149–168.

Долмова-Лукановска 1984: М. Долмова-Лукановска. Към въпроса за тракийското селище на Царевец. – *Thracia*, VI, 1984, 236–251.

Долмова-Лукановска 2007: М. Долмова-Лукановска. Археологически проучвания на средновековната улица по северозападния склон, квартал при третата порта на главния вход, източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. В. Търново, 2007.

Дремсизова 1963: Ц. Дремсизова. Тракийски погребения от Коларовградско. – Известия на Народния музей – Коларовград, II, 1963, 1–22.

Илчева 1993: В. Илчева. Археологическо проучване на Ново село, Великотърновско. – Известия на Историческия музей – Велико Търново, VIII, 1993, 91–96.

Илчева 2002: В. Илчева. Тракийският културен пласт от Царевец – Обект 8. – Известия на Регионален исторически музей – В. Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 131–147.

Квинто 1985: Л. Квинто. Келтски материали от III–I в. пр. н. е. в тракийското селище на Царевец. – В: Юбилеен сборник на възпитаници от Историческия факултет на ВТУ „Кирил и Методий“, XI Пролетен колоквиум, В. Търново, 1985, 55–68.

Лазаров 2005: Л. Лазаров. Гробни находки от разрушена могила при с. Цонево, Дългополско. – В: *Heros Nephaisstos. Studia in honorem Liubae Ogdenova-Marinova*. В. Търново, 2005, 387–392.

Лилова 2002–2003: Б. Лилова. Керамика на колело от V–III в. пр. Хр. в тракийското селище на хълма Царевец. – Известия на Регионален исторически музей – В. Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 157–168.

Маджаров 2013: К. Маджаров. Некрополите като извор за културното развитие на Североизточна Тракия в периода VI – IIIв. пр. Хр. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2013.

Миков 1932: В. Миков. Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско. – Известия на Българския археологически институт, VI, 1932, 153–170.

Милчев 1956: А. Милчев. Археологическо проучване на Севлиево и Троянско. – Годишник на Софийския университет, Философско–исторически факултет, L, 1956, 443–539.

Милчев, Ковачев 1971: А. Милчев, Н. Ковачев. Материали за археологическата карта на Севлиево. – Археология, XIII, 1971, 2, 45–57.

Михайлова, Колев 2008: Ж. Михайлова, А. Колев. Тракийско погребение от V–IV в. пр. Хр. при с. Кара Михал. – В: Есенни четения Сборяново, VI. Предизвикателствата на теренната работа. Варна, 2008, 144–150.

Николова 1973: Я. Николова. История на археологическите проучвания на Царевец. – В: Дворецът на Българските царе през Втората Българска държава (Царевград Търнов. Т. 1). К. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиева, Т. Герасимов (Ред.). София, 1973, 21–38.

Николова, Робов 2005: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеновци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005.

Писарев 1992: А. Писарев. Археологическо проучване на обект 12–С на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Историческия музей – Велико Търново, 1992, VII, 159–169.

Попов, Рабовянов 2011: Х. Попов, Д. Рабовянов. Проучвания на тракийското селище на хълма Трапезица (предварително съобщение). – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура. Т. 5. И. Маразов, К. Зарев, К. Стефанова (Съст.). Казанлък, 2011, 70–86.

Робов 2002: М. Робов. Тракийско култово съоръжение в източното подножие на Трапезица във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – В. Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 169–178.

Робов, Дочев 2005: М. Робов, К. Дочев. Разкопки в северния двор на Великата лавра „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 294–295.

Славчев, Кокорков 1975: П. Славчев, И. Кокорков. Антични материали от землището на с. Хотница, Великотърновски окръг. – Гордишник на музеите от Северна България, Варна, 1975, 1–12.

Стоянов 2006: Т. Стоянов. Селищният модел в Североизточна Тракия в контекста на проучванията в Сборяново. – В: Есенни четения Сборяново, Т. 4. Селищен модел в Североизточна България. Варна, 2006, 20–42.

Стоянов 2015: Т. Стоянов. Общи наблюдения. – В: Сборяново, III. Тракийският град. Градоустройство, укрепителна система, архитектура. София, 2015, 391–426.

Тотев, Дерменджиев 2004: К. Тотев, Е. Дерменджиев. Разкопки на некропола край църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново през 2003 г. – Археологически открития и разкопки през 2003 г. София, 2004, 200–201.

Тотев, Дерменджиев 2005: К. Тотев, Е. Дерменджиев. Разкопки на обект „Некропол – централна част на северния двор на църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 295–296.

Тотев, Дерменджиев, Еленски, Караишев, Чокоев, Станчева, Русев, Косева 2002: К. Тотев, Е. Дерменджиев, Н. Еленски, П. Караишев, И. Чокоев, М. Станчева, С. Русев, Д. Косева. Археологически разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново през 2001 г. – Археологически открития и разкопки през 2001 г. София, 2002, 119–120.

Тотев, Дерменджиев, Караишев, Чокоев, Станчева, Русев, Косева 2003: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев, И. Чокоев, М. Станчева, С. Русев, Д. Косева. Разкопки на некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ и Източното крило на манастира „Великата лавра“ във Велико Търново през 2002 г. – Археологически открития и разкопки през 2002 г. София, 2003, 112–113.

Тотевски 2002: Т. Тотевски. Накити от могилни гробове в Троянско (V–III в. пр. Хр.). – В: Сборник изследвания в чест на проф. Атанас Милчев. С. Ангелова, З. Гочева, Т. Стефанова (Ред.). – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет. Специалност Археология. *Studia Archaeologica, Supplementum II*, 2002, 94–101.

Филов 1910: Б. Филов. Два могилни гроба в Балкана. – Известия на Българското археологическо дружество, I, 1910, 155–158.

Ханджийска 2007: В. Ханджийска. Традиции и тенденции в производството на керамика на ръка в днешна Югоизточна България. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2007.

Цървов 2007: И. Цървов. Траките край Атриус. Търговски контакти с гръцкия свят през елинизма. – Известия на Регионален Исторически музей – Велико Търново, XXII, 2007, 21–38.

Чокоев, Станчева 1999: И. Чокоев, М. Станчева. Към въпроса за поселищния живот през тракийската епоха на територията на Велико Търново (По данни от разкопките на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и некропола към нея през 1990–1995 г.). – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XIV, 1999, 50–77.

Alexandrescu 1980: A. Alexandrescu. La Nécropole Gète de Zimnicea. – *Dacia*, N. S., XXIV, 1980, 9–126.

Boroffka, Trohani 2003: R. Boroffka, G. Trohani. Necropola getică de la Canlia, com. Lipnița, jud. Constanța. – *Cercetări Arheologice*, XII, 2003, 139–198.

Lilova 2005: B. Lilova. Metallfunde aus der thrakischen Siedlung auf dem Zarevez – Hügel. – Heros Hephaistos. *Studia in Honorem Liubae Ognenova-Marinova*. T. Stoyanov, M. Tonkova, C. Preshlenov, C. Popov (Eds.). V. Tarnovo, 276–280.

Tonkova 1997: M. Tonkova. Traditions and Influences on the Jewellery of Thracia in Early Hellenistic Times. – *Archaeologia Bulgarica*, I, 1997, 2, 18–31.

Zirra 2000: V. Zirra. Bemerkungen zu den thraco-getischen Fibeln. – *Dacia*, N.S., XL – XLII, 1996–1998. 2000, 29–53.

A GRAVE FROM THE EARLY HELLENIC PERIOD IN THE SOUTH-EASTERN FOOT OF THE HILL OF TSAREVETS

Mihaela Tomanova

(Abstract)

The grave is 2.50 m to the southwest from the entrance of the early Byzantine basilica. No traces were found from any mound. Even if there was any, it must have been completely destroyed during the later construction works.

The burial facility is a small five-walled cyst formed by stoneslabs and oriented northeast-southwest, where a ceramic urn was placed. The funeral was carried out by burning the corpse outside the grave. The burned bones were collected in a ceramic urn, whose mouth was covered with a sandstone tile. A small thin-walled bowl and two bronze fibulae were placed in the urn as gifts.

The unearthed bones are heavily fragmented. The anthropological analysis shows that two adult bodies – male and female – were buried in the urn.

The urn was made by hand of crude clay and belongs to the type of large cone-shaped pots. Vessels of identical shape and various decoration were found in complexes dating to the period from the 5th – the end of the 2nd century BC.

The pitcher is partially preserved, it may have been fragmented as soon as it was inserted into the urn. The body is biconical in shape and has a funnel-shaped expanding mouth with a rounded edge. The bottom has a low annular stem. The handle is flat, reaching above the edge of the mouth, and its other end is attached to the widest part of the vessel. The closest parallels to the localised pitcher date from graves nos 41 and 47 in the necropolis near the village of Canlia, Romania, dated by the archaeologists to the 4th c. BC.

The bronze fibulae belong to types popular in Thrace in the second half of the 4th c. BC.

Based on the parallels of the findings, the grave can be dated to the second half of the 4th c. BC. It is logical to presume that it was part of a necropolis belonging to a synchronous settlement registered on the Hill of Tsarevets.

МЕРИТЕЛНА МАСА (*SEKOMATA*) ОТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

Иван Църов

При редовното археологическо проучване в Никополис ад Иструм през 2018 г., в сектора „Югозападен ъгъл на форумния комплекс“, се откриха фрагменти от една доста пострадала мерителна маса. Този вид съоръжения, принадлежащи към типа *instrumentum publicum*, на старогръцки език се наричат *σηκόματα* (*sekomata*). Латинският термин *mensa ponderariae* е въведен през XIX в. (Klenina, Biernacki 2018, 289). Основните им характеристики са: каменен плот с правоъгълна и по-рядко с кръгла форма, понякога с крака; една или повече мензури с различна вместимост, разположени в един или няколко реда, в повечето случаи снабдени с устие; понякога в дънните отвори са монтирани метални тръби, които улесняват изливането/изсипването директно в мехове или други съдове; най-често вътрешните повърхности на мензурите са грубо обработени. Повечето от познатите публични мерителни маси имат надписи, които обичайно информират по чие нареждане са поставени, мерните единици или асортимента продукти за измерване (Klenina, Biernacki 2018, 292–294). Най-често са поставяни от градските магистрати на обществени места, примерно форума (Cooley 2004, 179). Във времето на Принципатата контролът на производството и търговията с ежедневно използваните храни е важно действие на местната власт, макар да изглежда като незначителна мярка в голямата икономическа схема на Римската империя. Измервателните уреди са не само инструмент за контрол на търговците за спазване на стандартите на пазара, но и важен елемент в процеса на закупуване от провинциалните управи на зърно с фиксирани цени от земеделските производители. Обаче, познати са прецеденти, когато капацитетът на мензурите не отговаря на стандарта, като по този начин властите заблуждавали производителите (Liversidge 1968, 177) или пък търговците на дребно – купувачите (Rizzi 2013, 291–292).

От днешните български земи са известни още пет мерителни маси: от намиращия се в градската територия на Никополис ад Иструм (Tsarov 2005, 47–52) *Emporium Piretensium* край с. Горско Косово (Шкорпил 1892, 84–87); Антична вила №3 край *Municipium Montanensium* – Монтана (Александров 1984, 23); *Philippopolis* – Пловдив (Чернева-Тилкиян 1994, 40); *Mesambria Pontica* – Несебър (Klenina, Biernacki 2018, 291); *Parthiopolis* – Сандански (Nankov 2017, 170–184).

Макар да не е открита *in situ*, съдейки по нейното местонахождение, мерителната маса от Никополис също се е намирала на оживено обществено място – някъде във форумния комплекс. Изработена е от често използвания тук доломитизиран варовик в местно ателие и е разбита още в античността. Десетината засега открити фрагмента, заедно с множество детайли от архитектурния ордер на малък перистил – стъпални блокове, бази, колони, капители, фриз-архитрави и корнизи (Църков 1998, 111–116), а между тях един цял и фрагменти от поне четири други надписа, са използвани като пълнеж на яма. Няколко фрагмента можаха да бъдат съединени в блок със следните запазени размери: дължина 0,54 м, височина 0,365 м, ширина 0,325 м. Върху горната, старателно обработена повърхност на плота, се наблюдават следи от поне две сигурни мензури с конична форма и повдигната периферия във вид на устие (Обр. 1). Видимо по-малката, сега реставрирана, има диаметър 0,12 м и е снабдена на дъното с отвор за изпразване. Другата е запазена около $\frac{1}{4}$ и няма как да се снемат достоверни метрологични данни, но наличието на устие подсказва, че също е имала отвор за изпразване на дъното. Възможно е, но несигурно поради характера на лома, наличието на следи от трета мензура. По периферията на плота има бордюр, получил вторично загладяване при продължителната употреба на съоръжението. Обичайно върху страниците се разполагат надписите, но в нашия случай мерителната маса е украсена с плитък релефен фриз (Ил. 1).

Допълнителното изследване показва, че запазената върху фриза сцена представя в динамиката на битка гладиатори от категорията „*secutor*“ (преследвач) надясно, а срещу него „*retiarius*“ (рециарий) наляво. Секуторът е създаден специално за сражения с рециария. Поради това формата на шлема му е обтекаема, за да не се закача мрежата на противника, без украса, с пазеща врата козирка. Зебралото има отвори за очите. Облечен е в къс хитон. Торсът е защитен основно от *scutum* (щит) с голямо умбо в лявата ръка и малка кнемида на изнесения напред ляв крак, поради което изглежда неестествено едър сравнено с десния. В дясната ръка, пред щита, държи *gladius* (къс меч).

Категорията рециарий обикновено се сражава с *retia* (мрежа), *tridens* (тризъбец) и *pugio* (къса кама), но в представения тук релеф мрежата отсъства. Липсва и обичайната метална презрамка *galerus* (галера), пазеща рамото и шията от лявата страна. Динамичната позиция на тялото е в отстъп надясно, с обърната наляво, към противника, глава. Лявата ръка е защитена чрез *manica* (кожен предпазител). Коремът е прикрит от превръзка *subligaculum* върху къс хитон. Над нея е закрепен *cingulum* или *balteus* (колан или пояс). Тризъбецът е изобразен зад тялото, здраво хванат с двете ръце на нивото на кръста и насочен към секутора. Изнесената напред лява ръка държи едновременно и камата.

В противовес на лекия рециарий, тежко въоръженият секутор трябвало да прилага в битката тактиката на бавното методично настъпление, преследвайки непрекъснато противника. Оттам и името на категорията – „преследвач“. Римското общество приемало категорията рециарий като по-нисша, като страхли-

вци и женствени, правейки чрез тях намеци за хомосексуализъм (Вагалински 2009, 92–93).

Между фигурите на секутора и рециария, зад тризъбеца на последния, е изобразена по-малка с $\frac{1}{4}$ фигура надясно, с насочено надолу копие. Две са възможните иконографски композиции, но тъй като сцената е само фрагментарна част от фриза, то категоричност при идентификацията ѝ би била спорна. Първата и по-вероятна възможност е тази фигура да бъде на участник в представлението от категорията „*bestiarius*“, облечен в къс хитон и въоръжен с *venabulum* (леко ловно копие). Бестиариите дори не са смятани за гладиатори – те са престъпници или военнопленници. В подкрепа на една такава идентификация се явява животното, намиращо се горе вляво, което би могло да се възприеме като заек поради дългите му уши. Значително по-голяма е вероятността да е изобразено дългоухо куче, бягащо надясно. Това би означавало, че е представено ловно зрелище, или казано по-точно – лов с кучета (*venatio*), а фигурата е на гладиатор от категорията „*venator*“ (ловец). В такъв случай следва, че са изобразени две комбинирани сцени от гладиаторско представление (*munera*). Втората възможност е да е изобразен *summa rudis* (главният съдия) или *secunda rudis* (помощникът на съдията) на двубоя между секутора и рециария. Обаче техни обичайни атрибути са дълга пръчка или дървена палка, докато тук без съмнение е изобразено копие. Колкото до следите от фигура в лявата част на фрагмента, за съжаление малката степен на запазеност не дава възможност за конкретизиране. Сравнително по-малкият размер на фигурата може да е един вид перспектива – втори план, или пък по този начин да е подчертано, че е изобразен гладиатор от по-ниска категория.

Провеждането на гладиаторски игри обикновено е продължавало три – четири, рядко два дни. От столицата Рим е известен случай, когато продължителността им била 120 дни (Вагалински 2009, 84). Ловните зрелища се провеждали сутрин, защото това е обичайното време за лов (Вагалински 2009, 86). Бестиарий или венатор – борещият се с хищници е слабо защитен и леко въоръжен. Тези битки „подгръвали“ публиката за предстоящите двубои между тежките категории.

От Никополис ад Иструм и административната му територия са известни още едно връзано върху керамичен съд и две релефни изображения на гладиатори, датирани най-общо през II–III в. (Blagg, 2007, 121–123; Вагалински 2009, кат. №28, 115, 118). Надпис-покана от 161–163 г. съобщава за предстоящи двудневни гладиаторски игри, организирани от първожреца на града Миниций и първожрицата Миниция Фирмина, негова дъщеря (Вагалински 2009, кат. №30). Макар гладиаторските игри да са зрелище, характерно за римската култура, явно се е ползвало със значителен интерес в елинизираната реалност на Никополис. Изглежда един от факторите е преобладаващият до необичайно висока степен „римски“ произход на градския елит (Ruscu 2007, 7). Взаимното проникване на различни културни феномени се наблюдава в Централните

Балкани, което е видно от доста археологически и епиграфски паметници на старогръцки език, датирани през I–IV в. (Радулова, 2014, 266–267). Тази теза намира потвърждение в надпис върху постамент на статуя, издигната по решение на булето и демоса на Улпия Никополис ад Иструм в чест на Тит Елий Оклатий – пръв архонт на града и първи мандат герузиарх, организатор на гладиаторски и други игри. Когноменът *Οκλατιος* = *Oclatius* има италиански произход (Иванов, Иванов 1994, 149–150).

Върху друг фрагмент, несвързващ се с блока, но безусловно от същата мерителна маса и фриз, се наблюдава част от воден орган – хидравлис (*hidraula*; *hidraulis*), (Ил. 2), подобен на изображения върху надгробieto на гладиатор от с. Татарево, Първомайско (Вагалински 2009, 97, кат. № 75). Датировката му е поставена в края на II – началото на III в. Този вид музикален инструмент е конструиран от Ктесибий от Александрия през III в. пр. Хр. и добива популярност в Римската империя. Известно е, че до края на III в. се използват за озвучаване на гладиаторски двубои. Присъствието на изображение на хидравлис потвърждава тематичната свързаност на фрагмента с гладиаторския фриз. Още повече, че зад инструмента е изобразена глава с шлем – вероятно също на гладиатор.

Предвид най-вече на иконографските паралели на фриза (Freyer-Schauenburg 2018, 127–128) и степента на износеност на варовиковия блок, то изработването на публичната мерителна маса следва да се постави в края на II – началото на III в. Със сигурност може да се твърди, че със започналото от IV в. насетне отмиране на римската градска култура, високо развитите достижения в сферата на стандартизацията отиват към своя бавен край. Тогава представеното в горните редове съоръжение вече не е използвано по предназначение и дори разбито, вероятно заради ненавистта на новата официална религия към гладиаторските игри.

ЛИТЕРАТУРА

Александров 1984: Г. Александров. Антична вила № 3 край Михайловград. – Известия на музеите от Северозападна България, 9, 1984, 20–27.

Вагалински 2009: Л. Вагалински. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия. София, 2009.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. Том 1. София, 1994.

Радулова 2014: Л. Радулова. Гладиаторски игри в Долна Мизия и Тракия – среща или сблъсък на две култури? – В: *Studia Classica Serdicensia*. Том 3. Литература, култура, действителност. София, 2014, 266–273.

Цървов 2011: И. Цървов. Никополис ад Иструм: Архитектурен ред на портика в югозападната част на комплекса на агората. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XIII, 1998, 111–117.

Чернева-Тилкиян 1994: С. Чернева-Тилкиян. Измерващи уреди от Филипопол. – Археология, XXXVI, 1994, 2, 35–40.

Шкорпил 1892: Х. и К. Шкорпил. Старовремски надписи из разни краища на България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Книга VII. София, 1892, 84–87.

Blagg 2007: T. Blagg. Sculpture and Architectural Decoration. – In: Nicopolis ad Istrum. A Late Roman and Early Byzantine City. The Finds and the Biological Remains. A. Poulter (edit.). London, 2007, 117–147.

Cooley 2004: A. Cooley. Pompeii: A Sourcebook. London, 2004.

Freyer-Schauenburg 2018: B. Freyer-Schauenburg. Gladiatoren auf Samos. – In: Samiaka. Schriften zur samischen Plastik. Kiel, 2018, 124–144.

Klenina, Biernacki 2018: E. Klenina, A. Biernacki. *Mensae Ponderariae* from the North-Western Black Sea Region. Preliminary Approach. – Bulletin of the National Archaeological Institute, XLIV, 2018, 289–298.

Liversidge 1968: J. Liversidge. Britain in the Roman Empire. London, 1968.

Nankov 2017: E. Nankov. *Sekoma*: A Volume Standart for Liquids from Parthicopolis. – In: Sandanski and its Territory During Prehistory, Antiquity and Middle Ages. Current Trends in Archaeological Research. Proceedings of an International Conference at Sandanski, September 17–20, 2015. E. Nankov (Ed.). Veliko Tarnovo, 2017, 170–184.

Rizzi 2013: M. Rizzi. Ex iniquitatibus mensurarum et ponderum: Appunti intorno alle frodi metrologiche nell'antichità greca e romana. – The International Review of Roman Law, 11, 2013, 288–331.

Ruscu 2007: L. Ruscu. On the Elites of Nicopolis ad Istrum. – Archaeologia Bulgarica, 11/2, 2007, 1–8.

Tsarov 2005: I. Tsarov. The Location of Emporium Piretensium. – Archaeologia Bulgarica, 9/1, 2005, 47–52.

LIQUID MEASURING TABLE (*SEKOMATA*)
FROM NICOPOLIS AD ISTRUM

Ivan Tsarov

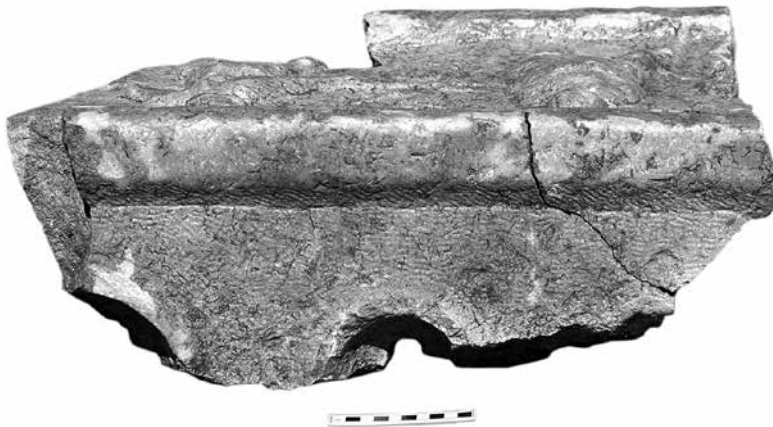
(Abstract)

In 2018 during archaeological excavations in Nicopolis ad Istrum a fragmented public measuring table was found. These objects, belonging to the instrumentum publicum type, are referred to as *σηκώματα* (*sekomata*) in Old Greek. The Latin term *mensa ponderariae* was introduced in the 19th c.

On the top there are traces of three measures (**Fig. 1**). There is a frame along the periphery, which was additionally smoothed as the object had been used for a long time. Usually the inscriptions are to be found on the sides, yet in this case the measuring table is decorated with a shallow relief frieze (**III. 1**) representing a battle between a “*secutor*” gladiator (chaser) to the right, and a “*retiarius*” gladiator (net-fighter) to the left. Between them, behind the trident of the latter, there is a ¼ smaller figure to the right, with a downward spear, probably a “*venator*” (hunter).

On another separate fragment (**III. 2**), but undoubtedly from the same measuring table and frieze, a water organ – *hidraula* (*hidraulis*) can be seen. It is known that these musical instruments were used until the end of the 3rd century for the sounds during gladiatorial duels.

Given the degree of wear of the limestone block and the iconographic parallels of the frieze, the public measuring table must have been made in the late 2nd – early 3rd c.

Обр. 1. Плот със следи от мензури.

Fig 1. The top of the table with traces of measures.

АНТИЧНАТА КАРИЕРА ЗА ВАРОВИК КРАЙ С. КОЕВЦИ, СУХИНДОЛСКО: ПРОУЧВАНИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Калин Чакърров

Село Коевци, Сухиндолско е известно на археологията с два епиграфски паметника от римската епоха и една кариера за камък, която е предмет на настоящата публикация¹ (**Обр. 1, Обр. 2**)². Писмените паметници са с надписи на латински език. Единият е вероятно надгробна плоча, използвана като стъпало на училището в селото (Юбилеянь сборникъ 1896, 31). Другият е стела, за която се смята, че произхожда от крепостта Хисаря (Полуострова) до с. Горско Косово, откъдето е преместена в двора на църквата в с. Коевци и по-късно използвана за престолен камък там (Škorpiľ 1894, 182–183, Nr. 31; Gerov 1980, 205; ILBulg 397). Надписът от едната плоча (ILBulg 397) съобщава, че е погребан Гай Юлий Фирм, доживял 30-годишна възраст, като за издигането на паметника му са се погрижили майка му – Валерия Пиерис, съпругата му – Улпия Марция, сестра му – Марция, и Ингенуа. Надгробие то датира от първата половина на III в. (Conrad 2002, 110, Nr. 43; Conrad 2004, 219, Nr. 343). Наличието на кариера за камък и работилница за изработка на лапидарни паметници в района на Коевци, която към момента на постъпване в инвентарната книга на НАИМ – БАН е все още неизвестна, за разлика от крепостта Полуострова край с. Горско Косово, не изключва и местен произход на стелата.

Най-представителният обект от римската епоха край с. Коевци е именно кариерата за варовик в м. Дирменджика (**Обр. 1**). Тя е спомената за пръв път през 1896 г. (Юбилеянь сборникъ 1896, 31). Подробни данни за нея публикува К. Шкорпил девет години по-късно (Шкорпилъ 1905, 477). В средата на XX в. Т. Иванов интерпретира предоставени му сведения за каменоломната (Иванов 1950, 327). Обектът е бегло засегнат и от Н. Ковачев (Ковачев 1961, 122). Няколко десетилетия след това Е. Данков извършва лични наблюдения на кариерата, като той за пръв път прави геоложки изследвания на скалите (Данков 1980, 59). Последният автор тълкува мястото като кариера за производство на саркофази. Обектът е засегнат и в обобщаваща статия на С. Петрова и Р. Иванов за каменоломните в България. Авторите обаче смятат сухиндолското село Коевци за едноименната махала на с. Орешак, Троянско, което води до съвършено погрешна интерпретация на кариерата (Петрова, Иванов 2008, 179–180). Извършените от автора на настоящия текст наблюдения през пролетта на 2019 г.

налагат коригирането на някои интерпретации и дообгатяването на информацията за каменоломната в контекста на културната ѝ среда³.

Кариерата до с. Коевци се намира в източната периферия на Деветашкото плато. Тя отстои на 527 м югоизточно от кметството на селото, азимут 135°, надморска височина 380–410 м (**Обр. 1**). Разположена е на двата скалисти бряга на потока Дърменджик/а, извиращ от м. Каменец⁴. В западния край на кариерата има съвременна чешма на име Пиздица⁵ (**Обр. 1.1**). Името на дола идва от турски език – *değirmen* – воденица (Иванова-Чавдарова 1996, 122–123), заради наличието на пет-шест воденици, изградени по неговото протежение (Иванов 1950, 327)⁶, (**Обр. 1.14, Обр. 1.15, Обр. 1.26**). Откритата част на кариерата е с площ около 35 дка, а заедно с дола и могилообразните възвишения южно от десния бряг и разкривките достига 155 дка. Скалите са с кредна възраст (над 75 млн. години). Забелязват се следи от корали, спонгии, морски таралежи, остреи и др. (Данков 1980, 60).

В кариерата са открити четвъртити блокове-полуфабрикати, заготовки за гробнични съоръжения, както и плочи, които могат да бъдат използвани за улична настилка или като полуфабрикати, разпространявани в каменоделски ателиета в равнината за производство на различни видове плоски монолитни изделия.

Надгробни паметници

На 205 м североизточно от чешмата, на левия бряг на дола, има детайл с пирамидална форма и размери: дължина 1 м, ширина 1,25 м, височина 0,60 м (**Обр. 1.3, Обр. 2**). На едната си вертикална повърхност има напречна пукнатина. В долната част личи леко издаване, получено от отделянето на детайла от скалата. Е. Данков предполага, че е незавършен капак за детски саркофаг (Данков 1980, 59). Това е възможно, отчитайки дебелината и плътността на детайла, на който не са оформени акротериите и вътрешната кухня. Детайлът е преобръщан от иманяри, но е в непосредствена близост до първоначалното си местоположение.

На 673 м североизточно от чешмата, на десния бряг на дола, има дъговиден архитрав, вероятно за гробница (**Обр. 1.9, Обр. 4**). Той е цял и има размери: дължина 2,95 м, ширина 1,25 м, височина 0,50 м, ширина гръб на извивката 0,55 м, дълбочина на извивката 0,65 м, ширина чела 0,80 м. За него съобщава Т. Иванов (Иванов 1950, 327). Детайлът е неорнаментиран. По своята форма и размери наподобява дъговидни фриз-архитрави от гробници от м. Острицата край Недан, Павликенско (ILBulg 430), с. Стефан Стамболово⁷, Полско-тръмбешко (ILBulg 418) и от източния и северния некрополи на Никополис ад Иструм (IGBulg 691–692; Цървов, Владкова 1996, 99; 100 №I; 102–104, №I, XXVI, XXVIII, XXIX).

Призматични плочи

На редица места по двата бряга на дола личат отделени и неотделени призматични плочи, както и легла от вече отделени. Отделена плоча има на десния бряг на дола, на 40 м североизточно от чешмата (**Обр. 1.2, Обр. 5.1**). Тя е с размери 2,25 x 1,25 x 0,25 м. Е. Данков я определя като капак на саркофаг (Данков 1980, 59), но всъщност е плоча за настилка или полуфабрикат с такава форма. Подобна, но неотделена плоча, е разположена на 391 м североизточно от чешмата, на същия бряг (**Обр. 1.5**). Размерите ѝ са: видима дължина 1,70 м, ширина 1,20 м, дебелина 0,25 м. Жлебовете за отделяне са с ширина 0,10–0,20 м. На 128 м югоизточно от чешмата, на десния бряг на дола, има неотделени плочи и легла от вече отделени с размери: 0,90 x 0,30 x 0,13 м (дебелина); 1,50 x 1,30 м; 2,10 x 1,30 м; 2 x 1 м (**Обр. 1.19, Обр. 5.2**). Жлебовете при тях са с ширина 0,17 м. На 26 м югозападно от чешмата, на десния бряг на дола, има легла от отделени плочи с дължина 2,80 м и жлебове 0,10–0,20 м (**Обр. 1.20, Обр. 5.2**). По своята форма и размери плочите са сходни с тези от уличната настилка в Никополис ад Иструм (Иванов, Иванов 1994, 27).

Остава отворен въпросът дали те са добивани за нуждите на строителството при изграждането на този римски град или са използвани за настилки в близки представителни обекти. Призматични монолитни плочи са използвани и за редица други цели, като например изработка на страници на врати, капаци на шахтовидни гробни съоръжения и пр. Наличието на много малки и на големи плочи по-скоро свидетелства за интензивен добив, свързан с изграждането на улици и площадни пространства.

Ордерни архитектурни детайли

На 464 м североизточно от чешмата, на високия ръб на левия бряг на дола, се намира масивна каменна база за квадратен стълб (**Обр. 1.7, Обр. 7**). Тя се състои от основа с профил на пресечена пирамида и размери 1,90 x 1,77 x 0,40 м. Общата височина на базата е 0,70 м. Преместена е от иманяри на около 5 м от първоначалното си местоположение и сега се намира на ръба на скалата. По спомени на стари хора на мястото е имало още един такъв постамент (Данков 1980, 59). Размерите на базата са големи и подсказват, че е предназначена за масивна постройка. Като близка по форма и размери може да бъде посочена квадратна база от пропилените на Никополис ад Иструм, размерите на стълба на която съвпадат с тези от Коевци – 0,90 x 0,90 м. Комплексът на пропилените е добре датиран в периода 145–161 г. (Димитров 2007, 352, №12).

Не е задължително, обаче, тази сграда да е в Никополис ад Иструм. В административната територия на града са познати детайли от гробна и друга представителна архитектура с внушителни размери, като: колона с височина около 5,5 м в м. Бора в гр. Павликени (Conrad 2002, 109, No 10), (**Обр. 8.1**), ви-

сока 5 м колона в м. Ливадите до с. Стамболово (Петров 2007, 15)⁸, колона с височина над 5,5 м от м. Горното ливади до с. Патреш (Стефанов 1956, 66–67)⁹, (Обр. 8.2), база за колона с диаметър 0,76 м от м. Шаварна до гр. Левски¹⁰ (Обр. 8.3). Възможно е базата от Коевци да е предназначена за изграждането на светилище или представителен гробен комплекс в района през II – III век.

На 310 м североизточно от чешмата, в двора на необитаема къща (на Тонка Василева), има част от колона с диаметър 0,38 м и запазена дължина 1,40 м (Обр. 1.22, Обр. 9.1). Друга колона се намира до улицата на несъществуващата вече църква на с. Коевци (Обр. 1.23, Обр. 9.2). Детайлът е със запазена височина 1,68 м и диаметър 0,59 м. Основата е без шийка. В центъра ѝ е направена дупка за щифт с обърнатоконичен профил, имаща дълбочина 0,10 м и диаметър 3–7 см. В долния си край колоната има по-изгладен сектор, а останалата част е по-грубо обработена. Може да се предположи, че тя произхожда от кариерите.

Два призматични блока се намират на ул. „Четвърта“ № 7 в с. Коевци (Обр. 10.3). Единият е използван за праг, а другият – за пейка. За тях или други подобни пише Е. Данков (Данков 1980, 59–60). Видимият е с размери 1,10 x 0,70 x 0,25 м. Един квадратен блок в близката околност, разположен на 440 м североизточно от чешмата, е с размери 1 x 1 x 0,40 м (Обр. 1.6, Обр. 10.1). Блок с дисковидна форма има на десния бряг на дола, на 695 м североизточно от чешмата (Обр. 1.10, Обр. 10.2). Той е с размери 1,0 x 0,90 x 0,25 м. Възможно е те да са били предназначени за зидани архитектурни конструкции или подложки за бази на колони.

К. Шкорпил, Т. Иванов и Е. Данков съобщават за повече архитектурни детайли, като квадратна база с размери 1,50 x 1,50 м, друга с ширина на плинтата 1,17 м и квадратни постаменти с ширина 1,80 м и височина 0,42 м; капител висок 0,51 м, чийто горен диаметър е 1,75 м; друг капител с част от колона с диаметър 0,88 м (Шкорпилъ 1905, 477; Иванов 1950, 327; Данков 1980, 59).

Полуфабрикатни блокове и следи от добив

На двата бряга на дола личат големи отцепени от скалния масив блокове. Един от тях се намира на 543 м североизточно от чешмата, на ръба на левия бряг на дола, и има размери 2,0 x 1,10 x 0,65 м. Два други са установени в коритото на дола, единият на 563 м североизточно от чешмата (Обр. 1.16, Обр. 11.1), а другият на 500 м североизточно от нея (Обр. 1.17, Обр. 11.2). Първият е с размери 2 x 2,30 x 0,28, а вторият – 2,90 x 1,40 x 1,20 м. Вероятно са паднали при отделянето им от ръба на скалния венец. В коритото на рекичката личат и други масивни скали с огладени страни.

На югоизток от полукръглия архитрав за гробница, на ръба на скалата, личат стъпаловидни изсичания с ширина 1,30 м и височина 1,10 м (Обр. 1.5, Обр. 12.1). Подобни са установени и до неотделената плоча на десния бряг на

дола. Двата бряга в равнинната част на дола са видимо снижени с около 2–3 м, вероятно от добив.

На десния равен бряг на дола, югоизточно от чешмата, личат множество линейни плитки изсичания, които са от разчертаване на места за добив на каменни детайли. Едно от местата се намира на 278 м югоизточно от чешмата, на десния бряг на дола (**Обр. 1.18, Обр. 6.1**). Другаде се среща и линейна поредица от правоъгълни дупки от клинове.

На 194 м югоизточно от чешмата, на заравнения десен бряг на дола, има две вписани полуокръжности с две радиални линии (дължина 1,30 м и 1,35 м, азимут 265° и 300°), (**Обр. 1.4, Обр. 13**). Очертанията са плитко вдълбани в скалата. В центъра им има дупка, която не може да се установи дали е с естествен или изкуствен характер. За тях и за две дупки в скалата, разположени в близост, споменава Е. Данков. Последните авторът интерпретира като резултат от закрепването на скрипци (Данков 1980, 60). Диаметърът на голямата полуокръжност е 3,90 м. Не личи да е имало цяла окръжност, която впоследствие да е изтъркана. По такъв начин са описани и през 1980 г. от Е. Данков, докато Т. Иванов съобщава, че е окръжност (Иванов 1950, 327). Сред местните хора очертанията са известни като „римския часовник“. Такова тълкувание е малко вероятно. Слънчевите часовници от римската епоха имат съвсем различно оформление и размери. Екземплярите с форма на полуокръжност са полусферични, конични, а плоските варианти са вертикални (Gibbs 1976, 19–46). Размерът и характерът на жлеба са същите като на линейните разграфявания за оформяне на детайли, които трябва да бъдат отделени от скалата. Вероятно това са следи от подготвен, но неосъществен добив на елемент с полуцилиндрична форма.

Следите от клинове върху скалите са два вида. Първият и най-масов има непрекъснат линеен характер и V-образен профил с ширина около 2 мм и приблизително такава дълбочина (Dworakowska 1983, 141, №9). На места се забелязват и линейни поредици от тесни и плитки правоъгълни дупчици (Dworakowska 1983, 141, №6, №7).

Стари пътища

В източния край на Кариера № 1, по бреговете на Дърменджика, има следи от стар път (**Обр. 1.11, Обр. 14**). Проследени са 590 м от неговото трасе. Той е добре видим на високия ляв бряг на дола, малко преди водослива с напречния дол Дъбча. За преодоляване на денивелацията на южната (дясна) страна е направено подзиждане от ломени камъни с височина 3,10 м. Ширината на пътя в този участък е 4 м. Той завива на юг покрай скалистия нос Хисаря¹¹ (**Обр. 1.12**) и оттам поема в западна посока над левия бряг на Дърменджика. След завоя подзиждането е вече откъм лявата страна на пътя (към рекичката). Пътят свършва там, където коритото на дола рязко качва нагоре. Това означава, че той

вероятно е свързан с функционирането на водениците¹² и по-скоро няма отношение към римските кариери.

Оформяне на терена, приличащо на път, има на десния бряг на дола Дърменджика (**Обр. 1.20, Обр. 15**). То е по-ясно изразено на 26 м югозападно от чешмата. До него има следи от добив на варовик. То има ширина около 3 м и на места личат коловози.

На 44 м югозападно от чешмата, азимут 251°, има три масивни каменни плочи, образуващи мостово съоръжение над рекичката (**Обр. 1.21, Обр. 16**). Възможно е те да са свързани с този път, който след брода продължава в северозападна посока по левия бряг на дола към с. Крамолин, откъдето да завива в източна посока и после на юг през р. Мъгъра, приблизително по трасето на стария път от Сухиндол за Севлиево.

В източна посока пътят вероятно върви по десния бряг на р. Дърменджик, който става по-полегат в долната си част. Възможно е трасето да продължава в тази посока, следвайки извивките на терена и някъде южно от гр. Сухиндол да слиза към левия бряг на р. Росица по нейното протежение. В долното течение на р. Дърменджика, известна там като р. Воденишка, има значителен селищен обект (около 100 дка) в м. Селце, югозападно от гр. Сухиндол. Вероятно площта му е още по-голяма, защото съществува възможност да обхваща и обектите в съседните местности Попина могила, Алчака и Сопот. Това е вторият по големина регистриран обект в Сухиндолско, като от него произхождат и стотици монети от II – IV в., сред които множество провинциални бронзови номинали (Юбилеянь сборникъ 1896, 30; Писарев 1975, 33–46; Илчева и др. 1989, 71). Вероятно обектът в м. Селце и кариерата са в пряка връзка помежду си.

На десния бряг на дола Дърменджика, над оголената скала, има полузатревен участък (**Обр. 1, Обр. 2**). В него личат ниски (около 1 м) и разлати могилообразни възвишения. Възможно е да са вследствие на разкривки при добива или да са от деструкции на постройките.

Северно от левия бряг на дола има нива (от 2019 г.), която в миналото е застроена със стопански постройките на бившето ТКЗС (**Обр. 1**). Тя е с южно изложение. На нейната площ се открива строителна керамика от римската епоха. Вероятно в тази част има обитаване, свързано с кариерите.

В кариерата край с. Коевци са добивани както обикновени полуфабрикати, представляващи четвъртити каменни блокове или плочи, така и заготовки за по-специфични монолитни детайли. Това показва, че освен кариера, обектът е и работилница, в която се изработват готови продукти – като например масивната база за квадратен стълб. Почти пълната липса на отломки от обработка на камък в чертите на Никополис ад Иструм, например, е свидетелство за завършеност на детайлите още в извънградски работилници.

Първоначално са правени разкривки на скалата и са подготвяни равни повърхности. С помощта на островърхи каменоделски чукове върху последните са разграфявани линии, очертаващи формата на детайла, който трябва да бъде

добит (**Обр. 6.1, Обр. 13**). Първичните очертания са плитки. Единият вид е непрекъснатата бразда с V-образен профил, а другият – редуващи се линейни вдлъбнатини. След грубото очертаване се пристъпва към одълбочаване на жлебовете до достигане на желаната височина на детайла (**Обр. 6.2**). Прекъснатите линейни жлебове са вероятно от набити клинове за хоризонтално отделяне на блокове. Тези начини на добив са добре засвидетелствани в Шмартно в алпийската област Похорие, Словения (Rimljani 2004, 153–157).

Видовото разнообразие на произвежданите край с. Коевци детайли показва, че кариерата-работилница не е специализирана единствено в направата на гробни паметници и детайли за изработката им. Освен тях са изработвани и обикновени полуфабрикати, които вероятно са търгувани в равнинната част на теченията на реките Росица, Ломя и Янтра, където се предполага наличието на каменоделски ателиета за саркофази, надгробни плочи и др. (Султов 1962, 32–34; Султов 1977, 49).

Наличието на голяма концентрация на значителни по площ археологически обекти в района на близкия гр. Сухиндол, в които са откривани редица единични и колективни монетни находки показва, че те са вероятно свързани с каменоломните край с. Коевци. Локализираното край неотдалеченото с. Горско Косово тържище Пиретензиум е вероятно най-близкото място, в което произведени в каменоломната продукти достигат до пазара. Останките от път край кариерата може би отвеждат по десния бряг на р. Дирменджика до гореспоменатите обекти, разположени край бреговете на р. Росица (Чакъров 2019, 181–187, 191–192).

Според К. Шкорпил архитектурни детайли, произведени в кариерата край с. Коевци са преизползвани в близката крепост в м. Горник (в землището на гр. Сухиндол), разположена на 3460 м югоизточно, азимут 102°, от кариерите и в крепостта Градът до с. Крамолин (4250 м югозападно, азимут 211°, от кариерите), (Шкопиль 1905, 477). Това не е изключено, въпреки че в района на с. Крамолин има множество обекти от римската епоха, от които да са преизползвани детайли¹³.

Т. Иванов и Е. Данков смятат, че е възможно от кариерата до Коевци да е доставян камък в Никополис ад Иструм. В подкрепа на тезата за снабдяването на града от тези кариери е и сходството на размерите на каменните плочи за улична настилка, добивани край Коевци и тези, използвани в Никополис. Освен тях масивната база от каменоломната има близки аналогии с база от пропиците на римския град. Към тези данни трябва да бъдат прибавени и липсващите вече други масивни детайли в кариерата, описани от по-ранните проучватели. Не е изключено при усиленото строителство по време на изграждането на Никополис ад Иструм да са доставяни каменни детайли и от по-отдалечени разстояния. Някои малоазийски градове, като Ефес и Лаодикея например, имат по около 40 кариери за камък, повечето експлоатирани през римската епоха (Dworakowska 1983, 21).

От друга страна, разстоянието (по въздух) между Коевци и Никополис ад Иструм е 40 км, а в близката до града околност има редица големи кариери за същия вид камък (Самоводене, Хотница и Русаля). Наличието на масивни архитектурни детайли в равнината около Павликени свидетелства и за възможността произведените в кариерата до с. Коевци материали да са търгувани и на по-близки разстояния за нуждите на светилища, монументални гробни съоръжения, военни обекти, представителни вили и други комплекси.

Използването на кариерата може да бъде отнесено към II–III век, а началото на експлоатирането ѝ най-рано към времето на императорите Хадриан (117–138) и Антонин Пий (138–161), когато в Никополис ад Иструм и неговата територия започва усилено строителство. Именно периодът 136–233 г. е времето, когато в района на града този вид варовик е добиван за изработка на монолитни детайли (Skoczylas 1999, 128–129; Biernacki, Skoczylas 2002, 204–208; Biernacki, Skoczylas 2003, 197–203; Skoczylas 2013a, 121–126; Skoczylas 2013b, 139–141).

БЕЛЕЖКИ

- ¹ За землището на селото има несигурни сведения за наличието на две находки от денарии и антониниани, укрити в средата на III в. и една от бронзови монети от 100–120 г. (Тедодосиев 2017, 134–135).
- ² Всички приложения към настоящата статия са дело на автора.
- ³ Тук е мястото да бъдат изказани благодарности от автора на настоящия текст на инж. Анастасия Вачева, заместник кмет на Община Павликени, Борислав Иванов и Борис Борисов, жители на с. Коевци, относно споделената информация за обекта, на Христо Иванов, кмет на с. Мусина и на Надежда Ботева, археолог в ИМ – Севлиево, за помощта при теренните наблюдения, както и на доц. д-р Павлина Владкова, археолог в РИМ – Велико Търново и д-р Иван Църов, директор на РИМ – Велико Търново, за направените критични бележки.
- ⁴ На близко разстояние има и друга кариера, разположена в дола Дъбча (**Обр. 1.25**). Последната се намира на 975 м източно от кметството на с. Коевци, азимут 88°, надморска височина 410 м. Тя отстои на 80 м вляво от пътя от гр. Сухиндол към с. Коевци. Разположена е на десния бряг на дола Дъбча, водата от който се влива отляво на рекичката Дирменджика. Кариерата е разположена на скалист южен склон на източните предели на Деветашкото плато. На 65 м североизточно от нея има съвременна чешма, носеща името на дола (**Обр. 1.24**). На 248 м от кариерата, надолу по дола, има малък водопад. Каменоломната представлява изкоп в скалистия склон. Тя е „отворена“ в южна посока и е по-висока в северна. Най-голямата дълбочина е около 3 м. Общата ѝ площ е между 100 и 200 м². Камъкът прилича на пясъчник. Възможно е да има съвременен характер, съдейки по вида ѝ и по материала, употребен за строителството на постройките в с. Коевци. На около 450 м североизточно от втората кариера, азимут 52°, има продълговат изкоп, дълбок около 3–4 м и приблизително толкова широк. Според местни жители той е получен от вадене на глина в по-ново време.

- ⁵ Името означава умалително название за женски полов орган (Иванова-Чавдарова 1996, 198).
- ⁶ Местата на някои от водениците и вадите личат слабо и в наши дни. Едната от тях се намира на десния бряг на дола, точно в края на равнинната му част и началото на дълбокия дол. На запад от нея е и вадата ѝ. Другите са разположени по левия бряг на дола, на няколко метра над рекичката, като последната от тях е функционирала до средата на ХХ в. и е включена в бившето ТКЗС (**Обр. 1.14, Обр. 1.15, Обр. 1.26**).
- ⁷ В корпуса на Б. Геров като местопроизход е посочено с. Стамболово, Павликенско, вместо правилното Стефан Стамболово, Полскотръмбешко (бивше Бедерли).
- ⁸ Сега липсва на терен.
- ⁹ Сега в ИМ – Павликени, фонд „Нумизматика и археология“, инв. № А 437–438.
- ¹⁰ Лични наблюдения на автора. Към 16.12.2018 г. базата се намира в частен имот в близост до църквата „Св. Параскева“ в гр. Левски.
- ¹¹ В иманярски дупки на възвишението Хисаря се открива керамика от късния халколит и вероятно от желязната епоха.
- ¹² Едната от тях е на 846 м, азимут 86°, а другата 795, азимут 87°. От първата е видима и част от вадата ѝ.
- ¹³ По информация на И. Цървов до с. Крамолин има кариери за камък. При направен оглед на място от автора на този текст и археолога в ИМ – Севлиево Н. Ботева на 16.04.2019 г., е установено наличието на две значителни кариери. Едната се намира в м. Стража и е разположена на 1155 м северозападно от църквата „Възнесение Господне“, азимут 288°. Тя се намира на ръба на скален венец с много стръмен наклон на юг и се простира в посока запад – изток. Каменоломната представлява продълговат изкоп, оформен срещу склона, с височина 4–5 м и ширина около 10 м, дължина 1111 м, площ около 18 дка. Пръстта от разкривката е натрупана като вал на южната страна. Същинската скала е видима в северната част под формата на плочести пластове от пясъчник. Вероятно пространството между вътрешната и външна части на кариерата е използвано като път, свързан с извозването на каменния материал. Този път започва от западния край на кариерата и достига източния. Другата кариера е разположена на 650 м североизточно от църквата „Възнесение Господне“ в с. Крамолин, азимут 47°. Намира се над м. Синевец и под м. Куклица. Теренът представлява стръмен южен склон на платовидно възвишение. Оформена е като кариерата в м. Стража и има приблизително същата ширина, но дължината е около 120 м, а площта около 1 дка. От нея е добиван подобен на варовик камък. На около 20 м по-нагоре вече има пластове от доломитизиран варовик.
- Трета кариера има на около 10 м източно от втората, 760 м североизточно от църквата в с. Крамолин, азимут 59°. Тя е с облик като на предходните. Дължината ѝ е около 250 м, а площта около 4,70 дка. В нея е добиван пясъчник.
- Вероятно кариерите са свързани с добив на строителен материал за изграждане на постройки в с. Крамолин в по-ново време. В селото се срещат стени, направени както от такъв вид пясъчник, така и от доломитизиран варовик, както също има в землището на Крамолин.

ЛИТЕРАТУРА

Данков 1980: Е. Данков. Антична кариера за саркофази. – Векове, 1980, 2, 59–60.

Димитров 2007: З. Димитров. Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в. сл. Хр.). (Дисертации, 2). София, 2007.

Иванов 1950: Т. Иванов. Отделни находки от разни места. – Известия на Археологическия институт, 1950, XVII, 326–333.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. Т. 1, София, 1994.

Иванова-Чавдарова 1996: Н. Иванова-Чавдарова. Местните имена в Павликенско. (Трудове на Великогърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Филологически факултет. Книга 2 – Езикознание, 30). Велико Търново, 1996.

Илчева и др. 1989: В. Илчева, М. Цочев, И. Цървов, А. Писарев. Материали за археологическата карта на Великогърновския край. – Годишник на музеите от Северна България, 1989, XV, 67–81, обр. 1–18.

Ковачев 1961: Н. Ковачев. Местните названия от Севлиево. София, 1961.

Петров 2007: Р. Петров. Село Стамболово. Минало и настояще. Варна, 2007.

Петрова, Иванов 2008: С. Петрова, Р. Иванов. Каменоломните в Мизия и Тракия през римската епоха и късната античност. – В: Археология на българските земи. Р. Иванов (Съст. и Ред.). Т. 3, София, 2008, 162–197.

Писарев 1975: Ат. Писарев. Сребърни и бронзови римски монети от музейната сбирка в гр. Сухиндол, Великогърновско. – Годишник на музеите от Северна България, 1975, I, 33–46, табл. I–VI.

Стефанов 1956: С. Стефанов. Старините по Долния басейн на Янтра (Материали за археологическата карта на България. Книга VIII). София, 1956.

Султов 1962: Б. Султов. Един занаятчийски център в Долна Мизия. – Археология, 1962, 4, 30–34.

Султов 1977: Б. Султов. Павликенският край през античността. – В: Павликени и Павликенският край. М. Йовков (Съст.). София, 1977, 9–62.

Теодосиев 2017: Н. Теодосиев. Опис на колективните монетни находки от България. I. От домонетната епоха до 498 г. сл. Хр. София, 2017.

Цървов, Владкова 1996: И. Цървов, П. Владкова. Гробни паметници от некрополите на Никополис ад Иструм. – В: Първи международен симпозиум „Севтополис“. Надгробните могили в Югоизточна Европа. Г. Китов, К. Зарев, Б. Лилова (ред. кол.) Т. 2, Велико Търново, 1996, 98–107.

Чакървов под печат: К. Чакървов. Римската епоха в Севлиево: проучвания, обекти, находки. – В: Севлиево и севлиевокрайският край. Археологически проучвания. Юбилеен сборник по случай четиридесет години от началото на археологическите разкопки на ранновизантийската и средновековната крепост при град Севлиево. Н. Ботева (Съст.). Севлиево, 2019, 171–194.

Шкорпилъ 1905: К. Шкорпилъ. Няколко пътеписа в източна България. – В: Материали за българските древности. Абоба-Плиска (Извѣстия Русскаго археологическаго института въ Константиноплѣ). X, 1905, 443–502.

Юбилеянь сборникъ 1896: Юбилеянь сборникъ на Сухиндолското читалище „Тръзвеностъ“ по случай отпразднуванието 25-та му годишнина. Издание на читалището. Мусина, 1896.

Biernacki, Skoczylas 2002: A. Biernacki, J. Skoczylas. The Classification of Rock Material in Juxtaposition with the Typology of the Inscribed Pedestals in *Novae*. – In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Tarnovo 26–30 July 2000). L. Ruseva-Slokoska, R. Ivanov, V. Dinchev (Eds.). Sofia, 2002, 203–210.

Biernacki, Skoczylas 2003: A. Biernacki, J. Skoczylas. The Classification of Rock Material in Juxtaposition with the Typology of Capitals in *Novae*. – In: *Novaensia*. Ośrodek Badań Archeologicznych w *Novae* Uniwersytetu Warszawskiego. *Studia i materiały*. P. Dyczek (Red.), 14, 2003, 197–203.

Conrad 2002: S. Conrad. Die Grabdenkmäler aus dem Territorium von *Nicopolis ad Istrum*. – In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Tarnovo 26–30 July 2000). L. Ruseva-Slokoska, R. Ivanov, V. Dinchev (Eds.). Sofia, 2002, 104–114.

Conrad 2004: S. Conrad. Die Grabstellen aus *Moesia Inferior*. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie. Leipzig, 2004.

Dworakowska 1983: A. Dworakowska. Quarries in Roman Provinces. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1983.

Gerov 1980: B. Gerov. Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen *Moesien* und *Thrakien*. Gesammelte Aufsätze. Amsterdam, 1980.

Gibbs 1976: S. Gibbs. *Greek and Roman Sundials*. New Haven and London, 1976.

IGBulg: *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*. Vol. 2. *Inscriptiones inter Danubium et Haemum Repertae*. G. Mihailov (Ed.). *Serdicae*, MCMLVIII.

ILBulg: *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*. *Inscriptiones Inter Oescum et Iatrum Repertae*. B. Gerov (Ed.). *Serdicae*, MCMLXXXIX.

Rimljani 2004: *Rimljani*. Steklo, glina, kamen, Celje-Ptuj-Maribor. 2004.

Skoczylas 1999: J. Skoczylas. Das Gestein aus dem Steinbruch von *Hotnica* und die Architektonischen Elemente in den römischen Bauwerken von *Niedermösien*. – In: *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*. Vorträge der Internationalen Konferenz *Svištov*, Bulgarien (1.–5. September 1998). G. von Bülow, A. Milčeva (Hrsg.). Sofia, 1999, 127–130.

Skoczylas 2013a: J. Skoczylas. Wykorzystanie surowców skalnych w *Mezji Dolnej* w czasach rzymskich na przykładzie *Novae*. – In: *The Bishopric of Novae (Moesia Secunda), 4th–6th Cent. History, Architecture, Daily Life*. Volume I. *History, Architecture (Novae. Studies and Materials, IV)*. A. Biernacki (Ed.). Poznań, 2013, 121–138.

Skoczylas 2013b: J. Skoczylas. Eksploatacja i użytkowanie wapienia organogeniczno-dektrycznego w *Mezji dolnej*. – In: *The Bishopric of Novae (Moesia Secunda), 4th–6th Cent. History, Architecture, Daily Life*. Volume I. *History, Architecture (Novae. Studies and Materials, IV)*. A. Biernacki (Ed.). 2013, 139–142.

Škorpil 1894: H. Škorpil. Antike Inschriften aus Bulgarien. – *Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn*, XVII–2, 1894, 170–224.

THE ANCIENT LIMESTONE QUARRY NEAR THE VILLAGE
OF KOEVTSI, SUHINDOL MUNICIPALITY:
STUDIES AND INTERPRETATIONS

Kalin Chakarov

(Abstract)

The limestone quarry near Koevtsi is situated in the eastern outskirts of the Devetaki Plateau, along a small stream called Dirmendzhika (left tributary of the Rositsa River). In Roman times dolomitic organogenous detrital limestone for production of monolithic details was extracted at this site.

Both simple semi-finished products as ashlars or slabs, as well as semi-finished products for the production of more specific monolithic details were made in the quarry near the village of Koevtsi. This shows that besides a quarry, the site was also a workshop where finished products were produced, such as massive square bases for monumental colonnades. The almost complete absence of stone debris at *Nicopolis ad Istrum*, for example, evidences that the works were manufactured in workshops out of the city.

Openings were cleared in the rock before extraction and the surface was smoothed. On the latter stonecutters' grooves were made to outline the shape of the detail to be extracted (**Fig. 6.1, Fig. 13**). The initial grooves are shallow. One of the types is represented by a continuous V-shaped profile groove and the other by alternating linear grooves. After the rough outline, the grooves were deepened with stonecutters' hammers to the desired height of the produced ashlars (**Fig. 6.2**). The alternating linear grooves were probably left by pinched wedges used to separate the blocks horizontally. These types of extraction are well documented in Šmartno in the Alpine region of Pohorje, Slovenia.

The various types of details manufactured near Koevtsi show that the quarry-workshop was not only specialized in the production of burial monuments and individual details for the monuments. In addition, simple semi-finished products were also manufactured in the quarry workshop, which must have been marketed in the low areas of the Rositsa, Lomya and Yantra Rivers where stonework workshops for sarcophagi, tombstones, etc. presumably existed.

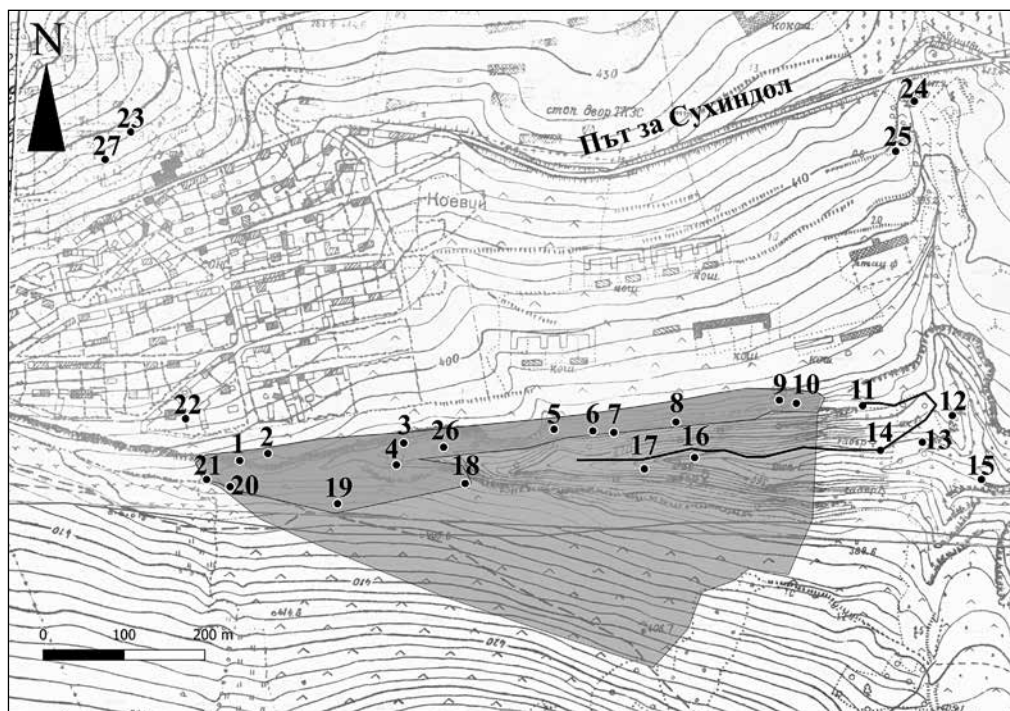
The large concentration of significant archaeological sites in the vicinity of Suhindol, where a number of single coin finds and coin hoards were registered, indicates that they might be related to the quarry near Koevtsi. The emporium *Piretensium*, localized near the not so distant village of Gorsko Kosovo, or somewhere close, could as well be the closest place where the quarry products were marketed. The road remains, which can be noticed in the vicinity of the stone quarry along the right bank of the Dirmendzhika River, might have connected the quarry to the aforementioned sites situated along the banks of the Rositsa River around Suhindol.

According to K. Shkorpil, architectural details made at the quarry near Koevtsi were reused in the nearby fortress of Gornik (in the land of Suhindol), situated 3460 m southeast, azimuth 102° from the quarries, and in the Gradat fortress near the village of Kramolin (4250 m southwest, azimuth 211° from the quarries). This could as well be the

case, although there are many Roman sites in the vicinity of Kramolin from which stone details could have been taken and reused.

T. Ivanov and E. Dankov think that stone extracted at Koevtsi could have been used at *Nicopolis ad Istrum*. The similar dimensions of the stone pavement slabs extracted near Koevtsi and those used in *Nicopolis* substantiate the hypothesis that *Nicopolis ad Istrum* was supplied from these quarries. Furthermore, the massive pillar base from the quarry is quite similar to the pillar bases of the Propylon in the Roman city. This data must be completed with the now missing other massive details described by earlier scholars. Stone details from distant quarries might have been supplied from far off quarries for the construction works in *Nicopolis*. For example near some cities in Asia Minor, like Ephesus and Laodicea, there are about 40 stone quarries, most of which were exploited during the Roman era.

On the other hand, the distance (by air) between Koevtsi and Nicopolis is 40 km, and there are enough large quarries for the same type of stone close to Nicopolis (Samodvene, Hotnitsa, Russalya). The localised massive architectural details in the low lands near Pavlikeni suggest also that the details manufactured in the quarry near Koevtsi might have been traded locally, considering the various sanctuaries, monumental tombstones, military sites, representative villas and other complexes in the surrounding area. The quarry was used during the 2nd–3rd centuries AD, however, it must have started operating not earlier than the time of Hadrian (117–138) and Antoninus Pius (138–161), when intensive construction works were initiated in *Nicopolis* and its territory. It is precisely the period of 136–233, when this type of limestone for the monolithic details was extracted in the region of the city. (Skoczylas 1999, 128–129; Biernacki, Skoczylas 2002, 204–208; Biernacki, Skoczylas 2003; 197–203 Skoczylas 2013a, 121–126; Skoczylas 2013b, 139–141).

Обр. 1. Карта с разположение на кариерата и места около нея: 1 – чешма Пиздица; 2 – плоча; 3 – капак за саркофаг; 4 – полукръгло очертание; 5 – неотделена плоча и следи от добив; 6 – квадратен блок; 7 – база за квадратен стълб; 8 – незавършен блок; 9 – полукръгъл архитрав; 10 – дисковиден блок; 11 – начало на път; 12 – възвишение Хисаря; 13 – вада на стара воденица; 14 – стара воденица; 15 – стара воденица; 16 – призматична плоча в реката; 17 – призматичен блок в реката; 18 – следи от добив; 19 – отделени и неотделени плочи; 20 – легла на отделени плочи и път; 21 – мостово съоръжение; 22 – колона в частен имот; 23 – колона до бившията църква; 24 – чешма Дъбча; 25 – съвременна кариера в дола Дъбча; 26 – стара воденица; 27 – кметство.

Fig. 1. Map of the stone quarry and the areas around it: 1 – the Pisditza fountain; 2 – Slabstone; 3 – Sarcophagi cover; 4 – Semi-circular outline; 5 – Non-separated slab and traces of extraction; 6 – Square block; 7 – Base for a square column; 8 – Unfinished block; 9 – Semicircular architrave; 10 – Disk block; 11 – Beginning of a road; 12 – the Hissarya Hill; 13 – Mill-race of an old water mill; 14 – Old water mill; 15 – Old water mill; 16 – Prism-shaped slab in the river; 17 – Prism-shaped block in the river; 18 – Traces of extraction; 19 – Separated and unseparated slabs; 20 – Beds of separated slabs and a road; 21 – Bridge facility; 22 – Column in a private property; 23 – Column near the former village church; 24 – the Dabcha fountain; 25 – Modern stone quarry in the Dabcha Valley; 26 – Old water mill; 27 – the Town Hall.

Обр. 2. Снимка на кариерата от северозапад.
Fig. 2. Picture of the stone quarry from the northwest.

*Обр. 3. Незавършен капак за саркофаг.
Fig. 3. Unfinished sarcophagi cover.*

Обр. 4. Полукръгъл архитрав за гробница.
Fig. 4. Half-round tomb architrave.

Обр. 5. Полуфабрикатни плочи и следи от тяхното отделяне.

Fig. 5. Half-finished slabs and traces of extraction.

Обр. 6. Следи от разчертаване на призматични плочи.

Fig. 6. Traces of outlining prism-shaped slabs.

Обр. 7. База за квадратен стълб.
Fig. 7. Base for a square pillar.

1.

2.

3.

Обр. 8. Масивни архитектурни детайли от района на градовете Павликени и Левски: 1 – от гр. Павликени; 2 – от с. Недан (отляво) и с. Патреш (отдясно); 3 – от гр. Левски.

Fig. 8. Massive architectural details near the towns of Pavlikeni and Levski: 1 – Pavlikeni; 2 – Nedan (left) and Patrash (right); 3 – Levski.

*Обр. 9. Фрагменти от колони в селото: 1 – в частен имот;
2 – до бившата църква.*

*Fig. 9. Fragments of columns in the village: 1 – In a private property;
2 – Near the former church.*

Обр. 10. Каменни подложки за стълбове: 1 и 2 – в кариерата;
3 – преизползвани в частен имот.

Fig. 10. Stone bases for columns: 1–2 – At the quarry;
3 – Reused in a private property.

*Обр. 11. Отделени каменни блокове, паднали в коритото на реката.
Fig. 11. Separated stone blocks, fallen in the river bed.*

Обр. 12. Следи от добив.
Fig. 12. Traces of extraction.

Обр. 13. Разчертаване за добив с форма на полуцилиндър.
Fig. 13. Outlines for extraction of semi-cylindrical details.

*Обр. 14. Стар път в източната част на кариерата.
Fig. 14. Old road in the eastern part of the quarry.*

Обр. 15. Следи от път в югозападната част на кариерата.
Fig. 15. Traces of a road in the southwestern part of the quarry.

Обр. 16. Мостово съоръжение.
Fig. 16. Bridge facility.

УЧАСТИЕТО НА ИСЛАНДЦИ В МАЩАБНИ СРАЖЕНИЯ ИЗВЪН ИСЛАНДИЯ (872–1014 Г.)

Димитър Харбалиев

От заселването на Исландия (около 870 г.) до средата на X в. младото исландско общество се изгражда като съвкупност от централизирани патриархални родове, притежаващи и обитаващи независими стопанства. Контактите между тях постепенно предизвикват естествената необходимост от регулиране на възникналите взаимоотношения, което води до зараждането на исландската съдебна и законодателна власт (Karlsson 2000, 9–79; Nordal 1990, 13–105; Short 2010, 14–202; Хяулмарсон 2007, 11–48). В резултат започват да се правят опити за санкциониране, ограничаване и прекратяване на възникналите социални конфликти (Boehm 1984, 218–219; Byock 2003, 234; The New Encyclopedia Britannica 1992, 775; White 1989, 196). Тези инициативи обаче не винаги завършват успешно, понеже кръвнородствените вражди са сред традициите, дълбоко вкоренени в средновековната исландска култура. Това ясно личи от текстовете на десетките „исландски саги“, записани през XIII–XV в., чиято основна сюжетна тема е миналото на Исландия през IX–XI в. (Bagge 2014, 207; Bibire 2007, 3; Kellogg, Smiley 2001, 21; O’Donoghue 2004, 22; Springer 1939, 119). Част от тези саги, сред които са „Сага за Егил Скала-Гримсон“ (Egils saga Skalla-Grímssonar), „Сага за Гисли Сурсон“ (Gísla saga Súrssonar), „Сага за Греттир“ (Grettis saga), „Сага за изгарянето на Няул“ (Brennu-Njáls saga) и „Сага за хората от Лаксдайлур“ (Laxdæla saga), съдържат данни и за някои от събитията в другите части на Скандинавия. По този начин те докладват за исландци, участващи във военни кампании и масови сражения, проведени на територията на европейския Север през 872–1014 г. Тези описания предоставят информация с многоаспектно значение. Освен че се срещат рядко, те са единствените писмени сведения, представящи дейността, статута и репутацията на средновековните исландци в чужбина, което позволява да се надникне в техните представи и познания за околните земи и народи. Фактологията в сагите обаче често попада под ударите на академичния скептицизъм (Andersson, Miller 1989, 3–63; Bugge 1909, 260; Whaley 2000, 165–166). Основната причина за това е, че средновековните исландски текстове са записани по-късно от времето, за което се отнасят. Въпреки това се смята, че информацията за големите събития извън Исландия най-вероятно е възприета от други писмени източници (Ander-

son 1939, 266–274). Това вдъхва доверие в тях, макар и на моменти ролята на исландците да се преувеличава¹.

Когато се говори за Исландия трябва да се има предвид, че през Средните векове там липсват владетели, благородничество, армия и органи на изпълнителната власт (Helle 2008, 214–215; Karlsson 2000, 20–24; Sigurdsson 1999, 152; Johannesson 2007, 35–93). Вместо това на острова функционира общонародно събрание и мрежа от местни и регионални съвещания и съдилища, които се регулират чрез множество закони. Това устройство подсказва наличието на протодържавно формирание, основаващо се на демократични принципи, при които вътрешнополитическите дейности са слабо изразени, а външнополитическите изцяло липсват. В тази среда всеки свободен исландец се изгражда като самостоятелен индивид, а действията му се ръководят преди всичко от неговите лични и родствени интереси (Ahola 2014, 77–105; Barraclough 2010, 366–368). Така всеки исландски досег с чужди земи следва да се определи като частна инициатива, включително и участието в мащабни сражения. Именно този вид кръвопролития попадат във фокуса на част от сагите, като при тяхното описание се забелязва една често срещана тенденция. Почти навсякъде, преди да се пристъпи към подробното описание на премеждията в чужбина, кратко и лаконично се разяснява ситуацията, в която исландците попадат. По този начин умело се изгражда контекст, който гарантира правилното разбиране на историческите обстоятелства. След това сагата обръща внимание на исландците, като в този момент разказът става далеч по-обстоятелствен. Обикновено, преди описанието на мащабно сражение, подробно се описват неговите приготовления, стратегическите маневри и въоръжението на участниците. Понякога дори присъства и информация за метеорологичните условия и числеността на сражаващите се. След поднасянето на цялата тази информация, сагите пристъпват към описанието на конкретното сражение.

Най-напред трябва да се посочи, че едно от значителните исторически събития извън Исландия, отразени от сагите, е обединяването на разпокъсаните норвежки земи под едноличната власт на Харалдур I Красивокосия (872–930 г.) (Bagge 2010, 21–69; Stenersen, Libæk 2003, 27). Това се случва в резултат от мащабното морско сражение при Хафурсфиордур², за което се смята, че се състои през 872 г. Макар то да се води между норвежци, сагите докладват, че неговите последици оказват съществено въздействие върху исландската история, понеже предизвикват голяма изселническа вълна, насочена към отдалечения остров. Според текстовете тази емиграция е предизвикана от Харалдур I, който отнема властта на старите родове и привлича част от техните най-способни представители на своя страна. В допълнение към това той налага тежки репресии над враговете си, като по този начин принуждава повечето от тях да напуснат своите домове и да се отправят към Исландия в търсене на нов живот.

Така те се оказват едни от първите заселници на острова, които постепенно започват да формират самостоятелно общество. Данни за това се откриват

в „Сага за Храпнкел, жрец на Фрей“, „Сага за хората от Лаксдайлур“, „Сага за Егил Скала-Гримсон“ и „Сага за Гретир“ (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. V, 261, 2; Vol. II, 51; Vol. I, 38).

Информацията в исландските саги относно битката при Хафурсфиордур се припокрива и взаимно се допълва. Доста често това сражение се посочва като кулминацията на мащабна военна кампания, подхваната от Харалдур I през 866 г. В самото начало той успява да завладее няколко области, съседни на неговите земи, включително цял Вярmland³. Според „Сага за Егил Скала-Гримсон“ през 867 г. се провежда битката при Соулскел, в резултат от която Харалдур I присъединява областите Майра и Фирдфюлке⁴ (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. I, 35). Масовото недоволство от действията на новия владетел оставя своя отпечатък върху текста на сагата, която го обрисова като отрицателен персонаж. Въпреки това голяма част от събитията в чужбина, включително и битката при Хафурсфиордур, се представят от гледна точка на Тоуроулфур Квелдулфсон – норвежец, подчинен на норвежкия владетел (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. I, 38). След описанието на битката при Хафурсфиордур текстът посочва, че това е „...последната битка, която конунг Харалдур води в тази земя (Норвегия – б.пр.). След това той нямаше равен и владееше над всички“ (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. I, 7). Подобна информация се открива и в „Сага за Гретир“, която обаче представя случилото се като част от миналото на Онундур Оуфеигсон – независим и могъщ норвежки земевладелец, който застава срещу Харалдур I (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. II, 49–50). Така, като част от опозиционната коалиция срещу новия владетел, той взема участие в битката при Хафурсфьордур, където губи левия си крак (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. II, 50–51). Въпреки тежката рана той оцелява, спасен от своите съюзници по време на тяхното отстъпление.

След като Харалдур I става едноличен владетел, част от анализираните саги споменават за координирани от него военни действия, проведени без пряката му намеса. За едно от тях се чете в „Сага за Гретир“, където се казва, че скоро след битката при Хафурсфьордур, в границите на южния регион Агдер⁵ се провежда друго сражение. То се води между силите на споменатия вече Онундур и дребен ярл на име Аудун, като победата се оказва на страната на първия (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. II, 56). По-късно Онундур заминава за Исландия, където се установява в близост до Калдбакур⁶ и дочаква края на дните си (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. II, 57–58). Друго сражение се провежда скоро след битката в Агдер. То се описва в „Сага за Егил Скала-Гримсон“ и засяга дейността на посочения вече Тоуроулфур, който поради своите заслуги става приближен на Харалдур I. Желаяйки да подложи на изпитание неговата лоялност, владетелят изпраща своя подчинен да събере годишния данък от Финмьорк – област в близост до северните норвежки граници (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. I, 47). Тоуроулфур потегля с

дружина от около 100 души и когато достига посоченото място се среща с Фаравид – водач на хората от областта Квенланд⁷. Фаравид споделя, че земите му са подложени на чести набези от хора, наречени кираули. За да се справят с тях двамата обединяват сили и събират около 700 въоръжени мъже. В решителната битка норвежците и техните съюзници надвиват врага и се сдобиват с богата плячка (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. I, 47).

По същото време, а и след това, част от репресираните норвежци продължават да напускат своите домове. Информация за това се открива в „Сага за хората от Лаксдайлур“, където се обръща внимание на роднините на Кетил Бьорнсон Плосконосия. Около 880 г. те напускат Норвегия и се разделят на две групи, като едната от тях се заселва в Исландия, а другата, сред които са той, дъщеря му Аудур Дълбокомислената и нейния син Торстейн Червения, се установява в Шотландия (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. V, 2–5). Скоро след като пристигат Торстейн се сближава с ярл⁸ Сигурдур Ейстейнсон – владетел на Оркнейските острови. След известно време двамата започват да разграбват северните шотландски земи, като това предизвиква съпротивителните действия на местните. В резултат от разразилия се конфликт се стига до преговори, на които Торстейн успява да склочи мир и да присвои половината от земите на своите врагове. Скоро след това обаче шотландците организират заговор и успяват да го убият. Огорчена от смъртта му, Аудур решава да напусне тези земи и да се засели в Исландия. Така тя и нейните роднини се установяват в Даласисла⁹, където поставят основите на голям и могъщ род (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. V, 3).

Чрез посочените дотук сведения се хвърля поглед върху военното минало на част от първите исландски заселници. Техните познания и опит върху воденето на мащабни сражения обаче се оказват неприложими на острова, защото не отговарят на създадените потребности. През първите години на заселването се формират множество домакинства, обитаващи отдалечени едно от друго стопанства. С течение на времето представителите на тази съвкупност от домакинства формират малочислено общество, в което конфликтите протичат под формата на частни вражди. Макар най-общо да наподобяват враждите, които се наблюдават сред други народи (ирландци, филипинци, албанци и др.), тези в Исландия се съобразяват с редица специфични правила и традиции, дълбоко вкоренени в исландската култура. Поради тази причина те следва да се определят като неповторими социални явления, които съществено се различават от добре познатото масово военно дело в средновековна Европа. Този контраст навярно добре се осъзнава от средновековните исландци, понеже ясно проличава в сагите. За да придобият цялостен и завършен вид, техните автори се стремят да направят връзка между ситуацията в Исландия и тази извън нея. Основният начин за това е да опишат определено важно събитие или мащабно сражение като част от героичните преमेждия на някой исландски пътешественик или викинг.

Сведения за участието на исландци в голямо сражение в чужбина се откриват в „Сага за Егил Скала-Гримсон“, където е поместено обширно описание на известната битка при Брунанбър¹⁰ от октомври 937 г. (Breeze 1999, 479–482; Livingston 2011; Foot 2008, 127–144). Макар тя да е добре отразена в „Англо-саксонската хроника“, „Улстренските анали“, „История на Англия“ и в други извори (Dodgson, 1953–1957, 303–316), сагата предоставя информация за нея, която не се открива никъде другаде. Преди обаче да се спре на самото сражение, староисландският текст повърхностно засяга политическата обстановка в Англия по времето на крал Ателстан (924–939 г.). В сагата се казва, че след като става едноличен владетел на земите южно от Единбург, Ателстан често се сблъсква със съпротивителните действия на брити, шотландци, ирландци и настанилите се на север викинги (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. I, 92). За да се справи с тях и да затвърди властта си, той започва да събира наемна войска, към която се присъединяват около 300 скандинавци, сред които са исландците Егил Скала-Гримсон и брат му Тоуроулфур. В резултат от това те са покръстени, понеже английският крал не желае езичници под свое командване (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. I, 92). По същото време викингският крал на Дъблин Оулаф III Готфридсон Червения (934–941 г.) решава да нападне Нортумбрия. За да осъществи това той се съюзява с шотландския крал Константин II (900–942 г.) и с Оуен I (934–937 г.) – владетел на Стратклайд¹¹. Създадената по този начин коалиция сформира многолюдна и добре въоръжена армия, която числено превъзхожда тази на Ателстан. За да спечели време, през което да свика равностойна войска, английският крал прибегва до умели дипломатически похвати. Той успява да влезе в преговори с врага, които умислено забавя и усложнява. В крайна сметка двете страни се споразумяват да се изправят в решително сражение, победителят от което ще получи цяла Англия (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. I, 93). За бойно поле е избрано място, наречено в сагата Винхейдар – равнина, намираща се южно от селището Брунанбър. Понеже това място е навътре в територията на Ателстан и резултатът от битката е несигурен, по време на преговорите страните се споразумяват да не разграбват и опустошават земите, през които минават. Едва тогава те определят деня на сражението, което дава допълнително време на Ателстан да събере необходимата войска.

Първи на уреченото място пристигат предните отряди на съюзниците, които забелязват, че бойното поле е маркирано с колове от леска¹². Освен това разгръщането на техните флангове се оказва невъзможно, понеже от запад тече заблатена река, а от изток се издига гъста гора. Не след дълго на юг се разполага лагерът на англичаните, който на пръв поглед създава впечатление за мащабност. В действителност обаче всяка трета палатка е празна, като така Ателстан цели да заблуди врага и да забави сражението докато пристигнат подкрепленията. Следват нови преговори, които продължават няколко дни. След като козовете на Ателстан привършват, пристигналите части на коалицията започват

да групират своите сили, като образуват два предни отряда начело с братята Хрингур и Адилс. Виждайки това, присъстващите английски войски постъпват по същия начин, като източният им отряд се оглавява от ярл Аулвгеир, а западният от исландците Егил и Тоуроулфур. Скоро след това тези части се срещат на бойното поле, като първоначално отрядът на Аулвгеир се сблъсква с този на Адилс, понася загуби и отстъпва. Предусещайки лесна победа, Адилс се насочва към войската, предвождана от исландците. Когато виждат това, братята разделят своя отряд на две половини. Едната част, начело с Егил, тръгва срещу хората на Адилс, а останалите, водени от Тоуроулфур, се изправят срещу хората на Хрингур. Постепенно силите на исландците започват да надделяват. Според сагата в този момент Тоуроулфур изпада в берсеркская ярост¹³, премята щита на гърба си, грабва копието си с две ръце и смело се устремява към врага, погубвайки техния знаменосец. Малко след това силите на коалицията отстъпват (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. I, 96–97).

Междувременно в околностите на Брунанбър пристигат и се разполагат основните сили на Оулафур III и Ателстан. Веднага щом научават за предварителното сражение между предните отряди, те потеглят към бойното поле. Английската войска, подсилена от новопристигналите подкрепления, отново се разделя на две половини, като начело на източната армия застава крал Ателстан, а западната е поведена от исландците Егил и Тоуроулфур. Оулафур III разпределя войската си по сходен начин, като командваното от него крило тръгва срещу Ателстан. В този момент започва същинското сражение. Жертвите и от двете страни бързо нарастват, като измежду тях е и Тоуроулфур, посечен от Адилс. За да отмъсти за брат си, Егил моментално се спуска към Адилс и успява да го убие на място. После исландецът прегрупира своите хора и атакува в тил армията на Оулафур III, която започва да търпи сериозни поражения. Не след дълго кралят на Дъблин загива, като с това сражението приключва (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. I, 97–98). След края на битката английският крал награждава Егил богато за върнатата му служба и така двамата се разделят като добри приятели (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. I, 98–99). Понататък сагата споменава, че шотландците се задължават да плащат данък на крал Ателстан и продължава, като обръща внимание на политическата обстановка в някои части на европейския Север (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. I, 116–125; 133–134; 162–164).

Друго мащабно сражение се описва в „Сага за изгарянето на Няул“, където сюжетната линия се спира върху поредица от събития, засягащи преждията на братята Хелги и Гримур Няулсон. След като участват в изтощителна морска битка край северните шотландски брегове, те и техните екипажи получават убежище от ярл Сигурдур Хлодвирсон Здравия (около 960–1014 г.) – викингски владетел на Оркнейските и Шетландските острови (Thomson 2008, 59; The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. III, 95–97). От него исландците научават, че той желае да притежава земите на двама видни

шотландци – ярл Хюнди и ярл Мелснати. Взаимоотношенията между съперниците обаче бързо ескалират и водят до сражение, което се провежда през 1007 г. на място, наречено в сагата Дунгалсгнийпа¹⁴. Признателни за гостоприемството на своя домакин, исландците формират отряд и атакуват част от шотландската войска, заплашваща да разпръсне единия фланг. Тази намеса се оказва решителна и води до смъртта на ярл Мелснати, до отстъплението на ярл Хюнди и до края на битката. Хората на Сигурдур обаче не се впускат в преследване на разгромения противник, защото пристига вест, според която всяка тяхна по-нататъшна офанзива ще доведе до мащабно настъпление на войските, предвождани от шотландския крал Малкълм II (1005 – 1035 г.). Това принуждава ярл Сигурдур да се оттегли в своите земи и да се задоволи единствено с придобитата плячка (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. III, 98). В знак на признателност той прави Гримур и Хелги част от свитата си. Исландците обаче не се задържат дълго при него и скоро организират викингски набег над остров Ман, където срещат съпротивата на тамошния владетел Гудрьод. Макар сагата да не се спира върху тези събития, тя подчертава, че опозицията е сломена, а островът разграбен (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. III, 98). Оттам исландците отплават за Норвегия, където решават да зимуват. С настъпването на пролетта, те поемат на запад, разграбват Хебридските острови и северните шотландски брегове, след което плячкосват остров Ман за втори път. Навярно придобили достатъчно богатства, те се завръщат в Исландия преди началото на следващата зима (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. III, 107).

Староисландското писмено наследство обръща внимание и на известната битка край Клонтарф от 23.04.1014 г. Тя се провежда в резултат от събития, продиктувани от политиката на ирландския крал Брайън Бору (около 941 – 1014 г.), който желае да обедини разпокъсаните ирландски земи¹⁵. Агресивните действия за постигането на тази цел пораждаат недоволството на множество дребни владетели, които решават да се обединяват и да формират опозиционна коалиция. През 999 г. те претърпяват своето първо военно поражение в битката при Глен Манна (Chartrand, Durham, Harrison, Heath 2006, 48–49), а няколко години по-късно техните войски отново са разбити на бойното поле. Въпреки това коалицията не се предава, а решава да подсили своите позиции чрез наемници (Chartrand, Durham, Harrison, Heath 2006, 45). В „Сага за изгарянето на Няул“ се посочва, че Сигтриг II Оулафсон Копринената брада (около 970 – 1042 г.) – владетел на Дъблин и един от водачите на коалицията, успява да привлече за съюзник споменатия по-горе ярл Сигурдур (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. III, 213). Към тях се присъединяват и 18 исландци, сред които са Торстейн Сиду-Халсон, Храфн Червения и Ерлингур от Страумей. Малко след това ярл Сигурдур прави опит да вербува братята Броудир и Оуспакур – датски викинги, които пребивават на остров Ман и разполагат с 30 кораба. Така той успява да спечели подкрепата на Броудир и 20 от корабите, но

Оуспакур, заедно с останалата войска, минава на страната на Брайън Бору (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. III, 211–212).

След това сагата продължава, като посочва, че на 20.04.1014 г. ярл Сигурдур и Броудир акостират край Дъблин. Там те се присъединяват към коалиционната войска, която подготвяйки се за предстоящото сражение се разделя на център и две крила. Едното крило е начело с Броудир, центърът е под командването на ярл Сигурдур (където попадат и горепосочените трима исландци), а другото крило, в което са останалите 15 исландци, се ръководи от Сигтриг II. Противниковата войска се разпределя по същия начин. Така срещу Броудир се оказват хората на Улфур Свадливия (брат на Брайън Бору), срещу Сигурдур е Кертяулвалд (син на Брайън Бору), а срещу Сигтриг II застават хората под командването на Оуспакур (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. III, 213). Самият Брайън Бору, който вече е на възраст, решава да демонстрира своя християнски пиетет по време на протичащите Великденски пости и остава в разположената на близкия хълм охранявана шатра, където се отдава на молитви.

Пристъпвайки към хода на сражението, сагата посочва, че то започва между войските на Броудир и Улфур Свадливия. След кратък сблъсък между тях датският викинг се оказва принуден да отстъпи към близката гора. Това провокира началото на битката между двата центъра. В резултат от това ярл Сигурдур загива, предвожданите от него хора се разпръсват, а исландецът Торстейн попада в плен. Храфн Червения обаче успява да се спаси, понеже прекосява близката река. В същия момент хората на Оуспакур атакуват и започват да надделяват срещу крилото, предвождано от Сигтриг II. Предвкушвайки победата, личната охрана на Брайън Бору решава да се впусне в битката, като така ирландският крал остава открит. Намирацията се в близост Броудир забелязва това и решава да се възползва от предоставената възможност. Така той бързо се добира до владетеля и го посича, след което се провиква: „*Нека се знае, че Броудир посече Брайън*“ (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. III, 214). Въпреки това обаче Броудир е заловен и екзекутиран, а коалицията претърпява поражение. В сражението загиват всички 15 исландци под командването на Сигтриг II, включително и Ерлингур.

На следващо място „Сага за изгарянето на Няул“ помества „Песента на Дорудур“, която е посветена на битката (The Complete Sagas of Icelanders 1997. Vol. III, 215–217). Накрая се посочва, че исландецът Храфн Червения оцелява и успява да се добере до Хебридските острови, където разказва на пребиваващите там свои сънародници за „Битката на Брайън“.

Анализирането на поместените тук описания на мащабни сражения извън Исландия води до няколко основни извода. Най-напред отново трябва да се подчертае, че посочените събития са засвидетелствани в писмени исторически източници, които не са от исландски произход. Това спомага за сравнително точното датирание на тези епизоди и за превръщането им в своеобразни хронологични жалони за бедната на датирани събития средновековна исландска

история. Освен това някои от чуждестранните текстове предоставят информация, достъпна за авторите на използваните саги. В резултат на това част от историческите факти се поместват в сагите чрез майсторското им вплитане в житейския път на някои исландци. Това провокира редица въпроси, засягащи индоктринирането на събития в исландската история. Текстовете обаче не винаги поставят исландците на страната на победителя. Те често нарушават традиционното правило на народните предания, според което главните герои трябва да постигат успехи и да притежават предимно положителни качества и умения. В някои саги обаче се откриват сведения, които не се срещат в други писмени източници. Това спомага за обогатяване на информацията, засягаща анализирания сражения и статута на исландците в чужбина. Така става ясно, че свободните исландци притежават независимост, която им позволява да действат по свое усмотрение, стига това да не накърни репутацията им и да не наруши положените клетви. Те често застават на страната на определен владетел или влизат в неговата лична дружина. Така, сражавайки се за него, те придобиват богатства и добро име – неоспорими доказателства, необходими за социалното издигане в средновековното исландско общество. Поради това, когато се завръщат в своята родина, те се посрещат като достойни и уважавани хора. Изградените външни контакти обаче рядко са от полза в отдалечената Исландия, която през IX–XI в. слабо си взаимодейства с външния свят – явление, което се задълбочава през следващите векове. Именно поради това исландските саги видимо поставят разграничителна линия между събитията на острова и тези, извън него.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Възвеличаването на ролята на исландците в събития извън Исландия е сред сюжетните характеристики на исландските саги. Трябва да се има предвид, че тези текстове са писани от исландци за исландци. Събитията, достойни за национална гордост, понякога се преувеличават с цел да се подсили тяхната значимост в очите на читателя.
- ² Хафурсфиордур е залив в югозападната част на Скандинавския полуостров.
- ³ Вярмланд е историческа област в пределите на днешна Швеция.
- ⁴ Майра е регион, разположен в най-южната част на днешна Норвегия, а Фирдфюлке е област между фиордите Согнефиорд и Нордфиорд, намиращи се в източната част на страната.
- ⁵ Агдер е средновековен топоним за регион, разположен в южната част на Норвегия. Днес той се нарича Сърландет, което в превод от норвежки означава „Южна страна“.
- ⁶ Калдбакур е малка планинска верига, разположена между западните исландски фиорди Дийрафиордур и Арнарфиордур.
- ⁷ През Средновековието Квенланд е част от региона Финмьорк и вероятно се намира северно от Ботническият залив.
- ⁸ Ярл (jarl) е висша титла, използвана в средновековна Скандинавия. По време на своето съществуване тя минава през различни етапи на развитие. Първоначално (около VIII – IX в.) ярловете са ненаследствени регионални лидери – най-заможните и едри земевла-

- делци, поддържащи собствена въоръжена свита. В следствие, с появата на първите еднолични владетели, те стават втори след тях и започват да управляват от тяхно име. Така титлата ярл става благородническа, като етимологично и по приложение тя е сродна с английската титла „ърл“ (earl).
- ⁹ Даласисла е регион в западна Исландия, разположен по крайбрежието на фиорда Хваумсфиордур.
- ¹⁰ Все още липсва единно мнение относно местоположението на Брунанбър, но се предполага, че това е селище, разположено по северозападните крайбрежни граници на англо-саксонското кралство Мерсия.
- ¹¹ Стратклайд (Страт-клота, Устрад Клуд или Алклуд) е дребно северноанглийско кралство, разположено по южните граници на Шотландия. То е основано от британите в началото на V в. и просъществува до 1018 г., когато става част от Шотландия. Негова столица е Дъмбартън.
- ¹² Когато в сагата се споменава, че бойното поле е оградено с колове от леска, навярно се търси алюзия с регулираните въоръжени дуели в езическа Исландия. Те се провеждат на предварително избрано място, което се сакрализира след като бива оградено с колове от леска, като прекрачването на тези граници се смята за позорно отстъпление. Така дуелът се провежда в рамките на сакралното пространство и резултатите от него се приемат за неизменни и окончателни.
- ¹³ Берсерк се нарича всеки скандинавски воин, който умее да се постави в състояние на неудържима ярост по време на битка. Намирайки се в тази фаза, той губи трезвия си разсъдък и стремглаво се впуска към врага, без да мисли за своята безопасност или тази на своите съюзници.
- ¹⁴ Това място е нос Дънкансби Хед – най-северната точка на Великобритания. Днес той попада в региона Кейтнес, който е част от северната шотландска област Хайланд.
- ¹⁵ Брайън Бору се смята за първия ирландски владетел, който с право може да се нарече крал. Въпреки че получава тази титла съвсем формално, той решава да обедини разпокъсаните ирландски владения под едноличната си власт. В края на X в. това води до началото на продължителна военна кампания, която макар да има известен успех, не успява да постигне крайната си цел.

ЛИТЕРАТУРА

Хяулмарсон 2007: Й. Хяулмарсон. История на Исландия. От заселването до наши дни. София, 2007.

Ahola 2014: J. Ahola. Outlawry in the Icelandic Family Sagas. Helsinki, 2014.

Anderson 1939: S. Anderson. The Attitude of the Historians toward the Old Norse Sagas. – Scandinavian Studies and Notes, Vol. 18, No. 8, November 1939, 266–274.

Andersson, Miller 1989: T. Andersson, W. Miller. Law and Literature in Medieval Iceland. Stanford, Cardiff, 1989.

Bagge 2010: S. Bagge. From Viking Stronghold to Christian Kingdom. State formation in Norway c. 900–1350. Copenhagen, 2010.

Bagge 2014: S. Bagge. Cross & Scepter. The Rise of the Scandinavian Kingdoms from the Vikings to the Reformation. Oxford, 2014.

- Barraclough 2010:** E. Barraclough. Inside Outlawry in „Grettis saga Ásmundarsonar“ and „Gísla saga Súrssonar“: Landscape in the Outlaw Sagas. – *Scandinavian Studies*, Vol. 82, No. 4, 2010, 365–388.
- Bibire 2007:** P. Bibire. On Reading the Icenadic sagas: Approaches to Old Icelandic Texts. – In: *Westover Sea: Studies in Scandinavian Sea-Borne Expansion and Settlement Before 1300*. B. Smith, S. Taylor, G. Williams (Eds.). Leiden, 2007, 3–19.
- Boehm 1984:** C. Boehm. *Blood Revenge: Anthropology of Feuding in Montenegro and Other Tribal Societies*. Lawrence, 1984.
- Breeze 1999:** A. Breeze. The Battle of Brunanburh and Welsh tradition. – *Neophilologus*, Vol. 83, No. 3, 1999, 479–482.
- Bugge 1909:** A. Bugge. Origin and Credibility of the Icelandic Saga. – *The American Historical Review*, Vol. 14, No 2, 1909, 249–261.
- Byock 2003:** J. Byock. Feuding in Viking-Age Iceland’s Great Village. – In: *Conflict in Medieval Europe. Changing Perspective on Society and Culture*. W. Brown, P. Górecki (Eds.). Aldershot, 2003, 229–241.
- Chartrand, Durham, Harrison, Heath 2006:** R. Chartrand, K. Durham, M. Harrison, I. Heath. *Voyagers of Discovery and Plunder*. Oxford, New York, 2006.
- Dodgson 1953–1957:** J. Dodgson. The Background of Brunanburh. – *Saga-Book of the Viking Society*, Vol. 14, 1953–1956, 303–316.
- Foot 2008:** S. Foot. Where English becomes British: Rethinking Contexts for Brunanburh. – In: *Myth, Rulership, Church and Charters: Essays in Honor of Nicholas Brooks*. J. Barrow, A. Wareham (Eds.). Aldershot, 2008, 127–144.
- Helle 2008:** K. Helle. *The Cambridge History of Scandinavia Prehistory to 1520*. Cambridge, 2008.
- Johannesson 2007:** J. Johannesson. *History of Old Icelandic Commonwealth. Íslendinga saga*. Winnipeg, 2007.
- Karlsson 2000:** G. Karlsson. *The History of Iceland*. Minneapolis, 2000.
- Kellogg, Smiley 2001:** R. Kellogg, J. Smiley. *The Sagas of Icelanders*. New York, 2001.
- Livingston 2011:** M. Livingston. *The Battle of Brunanburh: A Casebook*. Liverpool, 2011.
- Nordal 1990:** S. Nordal. *Icelandic Culture*. Ithaca, New York, 1990.
- O’Donoghue 2004:** H. O’Donoghue. *Old Norse Icelandic Literature*. Oxford, 2004.
- Short 2010:** W. Short. *Icelanders in the Viking Age. The People of the Sagas*. London, 2010.
- Sigurdsson 1999:** J. Sigurdsson. *Chieftains and Power in the Icelandic Commonwealth*. Odense, 1999.
- Springer 1939:** O. Springer. The Style of the Old Icelandic Family Sagas. – *The Journal of English and Germanic Philology*, Vol. 38, No. 1, 1939, 107–128.
- Stenersen, Libæk 2003:** Ø. Stenersen, I. Libæk. *The History of Norway*. Lysaker, 2003.
- The Complete Sagas of Icelanders 1997:** *The Complete Sagas of Icelanders Including 49 Tales*, Vol. I – V. V. Hreinsson, R. Cook, T. Gunnell, K. Kunz, B. Scudder (Eds.). Reykjavík, 1997.

The New Encyclopedia Britannica 1992: The New Encyclopedia Britannica, Vol. 4. R. McHenry (Ed.). Chicago, 1992.

Thomson 2008: W. Thomson. The New History of Orkney. Edinburgh, 2008.

Whaley 2000: D. Whaley. A Useful Past: Historical Writing in Medieval Iceland. – In: Old Icelandic Literature and Society. Cambridge Studies in Medieval Literature, Vol. 42. M. Ross (Ed.). Cambridge, 2000, 161–202.

White 1989: S. White. Feuding and Peace-making in the Touraine Around the Year 1100. – Traditio, Vol. 42, 1989, 195–263.

THE PARTICIPATION OF ICELANDERS
IN MAJOR BATTLES OUTSIDE ICELAND
(872–1014)

Dimitar Harbaliev

(Abstract)

The colonization of Iceland during the period 870–930 marks the beginning of a new and isolated society. The information about its history can be found mostly in the Medieval Icelandic sagas. Some of them, like “Egil’s Saga”, “Gisli Surrson’s Saga”, “The Saga of Grettir the Strong”, “Njal’s Saga”, and “The Saga of the People of Laxdal”, mention the involvement of Icelanders in some major battles, taking place outside their homeland in the 9th–11th cc. This article analyses the more significant battles chronologically starting with the battle of Hafrsfjordur, fought in 872. Though only Scandinavians were involved in it, later on some of them turned out to be amongst the first Icelandic settlers. The second most decisive battle is the battle of Brunanburh. It was fought in 937 between the army of the English King Æthelstan (c. 894–939), along with some Icelanders, and a Viking-Scottish coalition. The third battle examined in this paper took place in 1005 near the northern Scottish coast, at a place called Dungalsgnípa (Duncansby Head). Lastly, the article dwells on the information from the sagas about the famous Battle of Clontarf of 23 April 1014, with 18 Icelanders taking part. The written descriptions of all of these major battles raise many questions, some of which are: 1) How well were the medieval Icelanders aware of the fighting techniques, applied outside their homeland? 2) What military experience the medieval Icelanders gained abroad and could it be noticed in later times? 3) What cause did the Icelanders fought outside their country, and could their actions be considered the foreign policy of the Icelandic state? This article attempts to provide answers to these questions and to highlight some other issues.

„БОЛЯРСКИТЕ КЪЩИ“ В КВАРТАЛ „АСЕНОВ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Евгени Дерменджиев

В съвременният квартал „Асенов“ на Велико Търново, разположен от двете страни на река Янтра и между хълмовете Царевец и Трапезица, до катастрофалното земетресение през лятото на 1913 г., са били запазени четири каменни къщи (Цонев 1904, 773–775; Пжтеводителъ 1907, 16; Шкорпил 1910, 145; Йорданов 1928а, 75) (**Обр. 1, Обр. 2**). Според интерпретацията на съдържанието на част от зазидания в стената на една от тях каменен надпис е направено предположение, че те са принадлежали на търновски боляри (Цонев 1904, 775; Филов 1912–1913, 307; Йорданов 1928б, 103–104; Златев 1937, 5; Бичев 1961, 50; Миятев 1964, 13; Захариева 1982, 206–207).

До настоящия момент сведенията за тези къщи се състоят само от съвсем кратко, най-общо описание на външния им вид (Николова 1973, 108–111). Сега за първи път се публикуват конкретни данни за техния план, размери и вътрешно разпределение.

И четирите къщи в началото на ХХ в. са били разположени в югозападната част на квартала, край тогавашната улица „Табашка“ (или „Индустриална“), която преминава по средата на терасата под източното и южно подножие на хълма Трапезица и брега на река Янтра (**Обр. 2, Обр. 5**).

КЪЩА № 1

(„Къщата на госпожда Бойка“)

Архитектура

Къща № 1¹ се е намирала от северната страна на улицата, на 45 м източно от църквата „Св. Петка“ (**Обр. 2, Обр. 5**). Според първоначалното четене на каменния надпис, който е бил вграден в нейната южна фасада, тя е известна и като „Къща на госпожа Бойка“ (Цонев 1904, 772–775)².

За Къща № 1 има най-много сведения и данни – описание, снимки, рисунки, планове и гипсови макети, които показват нейното актуално състояние в края на ХІХ в. По този начин тя се явява може би най-добре документирания към началото на ХХ в. паметник от средновековието и османската епоха във

Велико Търново (Дерменджиев 2019, под печат). За първи път къщата е нарисувана от Й. Обербауер през 1899 г. (Протич 1921, Обр. 37) (**Обр. 3**), а през 1904 г. Б. Цонев публикува каменния надпис до входната врата (Цонев 1904, 772–775) (**Обр. 4**). Конкретна информация за нея има в Кадастъра на Велико Търново от 1905 г. (планоснимачен №2202) (**Обр. 5**)³ и във фонд „Леон Филипов“ на Регионален исторически музей – Велико Търново (цветна рисунка на южната фасада (инв. №94 ФЛФ) (**Обр. 6.1**), цветна рисунка на южната фасада (инв. №804 ФЛФ) (**Обр. 6.2**), гипсов макет на южната фасада (инв. №20 ФЛФ) (Николова, Драгомиров 1960, обр. 11) (**Обр. 7.1**), скица-чернова на южната фасада (инв. №523а ФЛФ), плановете на етажите (инв. №515₂ ФЛФ), гипсов макет на плана на приземието (инв. №754 ФЛФ) (**Обр. 7.2**), плановете на етажите и рисунка на надписа с пояснителни текстове (инв. №931 ФЛФ) (**Обр. 8.1**), всичките изработени в мащаб 1:50 и 1:100 от Л. Филипов през 1900 г. и 1904 г., както и във времето след 1904 г.). Самата къща я има на снимка на квартал „Асенов“ от 1900 г. (**Обр. 2**) и на снимка, направена след земетресението на 01.06.1913 г. (инв. №2376 Рд/ТОМ ф. НИ–2/14) (**Обр. 9**)⁴.

Къща №1 е изцяло изградена от големи полуобработени камъни, фуигирани с хоросан (Цонев 1904, 772) (**Обр. 6.1, Обр. 7.1**). За спойката между тях няма конкретни сведения и не може да се установи дали тя е била хоросанова или глинена⁵. Сградата е двуетажна, с изцяло равни фасади, без корнизи, еркери, балкони и чардаци. Покривът е четирискатен, с дървена носеща конструкция, покрита с турски керемиди.

Къщата има издължен план на правоъгълен трапец, със скосена северна (задна) стена, и се състои от приземието и първи етаж (**Обр. 7.2, Обр. 8.1, Обр. 8.2**). Ориентирана е в посока север-североизток – юг-югозапад и е разположена надлъжно на южния склон на хълма Трапезица. Дължината на източната фасада е 13,70 м, а на западната – 14,60 м. Ширината на къщата по южната фасадна стена, която е обърната към улицата, е 5,45 м, а на задната северна стена – 5,65 м. Височината на южната фасада до стряхата на покрива е 6,75 м.

Приземен етаж (Обр. 7.2, Обр. 8.2). Той има ширина на стените 1 м и е разделен на две части. Задната (северна) част, където не е имало помещение, е построена върху здрав терен, най-вероятно скала, която всъщност представлява естествения южен склон на хълма⁶. Върху него стъпва подът на горния етаж.

В източната част на южната фасадна стена е разположен входът откъм улицата. Той е аркиран, с ширина 1,80 м и височина 2,80 м. Арката е направена от добре обработени трапецовидни каменни блокчета с височина 0,30 м. След входа има коридор с дължина 1,95 м и височина 2,80 м, който е покрит с полуцилиндричен каменен свод. Източната страница на коридора всъщност е източната стена на къщата, а от запад той е отделен със стеничка, дебела 0,75 м в задния край и 0,90 м в предния край, конструктивно свързана с южната стена на приземието. Отпред входът е бил затварян с двукрила дървена решетка, а задната страна на коридора – с дебела 0,20 м еднокрила дървена врата.

Над засводения коридор след входа е имало малко помещение-скривалище (Цонев 1904, 772–773)⁷. Неговите приблизителни размери са: ширина 1,80 м и дължина около 0,85 м. То е било разположено в пространството между таванската конструкция и самия свод, където височината е била не по-голяма от 0,90 м. Достъп до него е имало през капак на пода на първия етаж.

Между западната стена на коридора след входа и западната стена на къщата остава неголямо свободно пространство. Точно там, на южната фасада, е направено малко правоъгълно прозорче, отстоящо на 1 м от входа и на височина 2,50 м от терена пред къщата. Прозорчето има ширина 0,45 м, височина 0,60 м и дълбочина 0,30 м. От вътрешната му страна, в дебелината на стената, е оформена правоъгълна ниша с трапецовиден план (дължини 0,70 м и 0,90 м, дълбочина 0,70 м). В предния край на нишата е монтирана желязна решетка от два вертикални и три хоризонтални пръта, с която е препречено прозорчето.

Южната част на приземието има вътрешни размери 3,50 м x 6,10 м, а височината е 4 м (**Обр. 7.2, Обр. 8.2**). Подовата настилка е от големи каменни плочи с размери 0,50 м x 1 м. То е преградено посредством паянтова стена (широка 0,20 м) на две помещения. Предното помещение, в което се влиза откъм улицата, е с размери 5,75 м x 3,50 м. В северозападния му ъгъл е била направена дървена еднораменна стълба с 19 стъпала, водеща към първия етаж. Стълбата има дължина 4,55 м и ширина 1,05 м. Стъпалата са били широки 0,24 м и високи 0,21 м. В западната стена, точно до долния край на стълбата, има малка ниша с дължина 0,50 м и дълбочина 0,30 м, в която най-вероятно е бил поставян светилник⁸.

Вътрешното помещение в приземието е с размери 2,15 м x 3,50 м. В паянтовата стена, която го разделя от външното помещение, на разстояние 1,10 м от източната стена, е оставен тесен вход (ширина 0,50 м), затварян с еднокрила врата.

Носещата конструкция между приземието и първия етаж се състояла от греди с дължина до 5 м, разположени напречно на двете помещения. Таванът на приземието е бил направен от дъски, наковани между гредите. Върху тях е имало насипана глина за топлоизолация и за предпазване от пожари с обща дебелина около 0,30 м, а от горната страна на гредите са били заковани дъските, оформящи подовата настилка на първия етаж.

На южната фасадна стена, от двете страни на входа, на нивото на петите на свода (височина 3,10 м над терена пред къщата), са зазидани две мраморни сполии – корниз със старобългарски надпис [...] СПОЖДА БОН[...] (**Обр. 11, Обр. 12**) и плоча с релефна растителна украса (**Обр. 13.1**), документирани за пръв път от Б. Цонев през 1904 г. (Цонев 1904, 773–774)⁹.

Първи етаж (Обр. 8.2). Той има вътрешни дължини 12,85 м и 12,30 м, ширината е 3,90 м, а височината – 2,20 м. Стените са по-тесни от тези на приземието – 0,80 м. Етажът е разделен посредством паянтови стенички (широки 0,20 м) на три помещения, наредени край източната стена, и общ Г-образен коридор от запад пред тях, който завива край северната стена.

Южното помещение има размери 3,30 м х 3,90 м (**Обр. 8.2**). На южната му стена, към улицата, са направени две съвсем еднакви малки аркирани прозорчета. Първото отстои на 1,30 м от югоизточния ъгъл на къщата. То е с ширина 0,60 м, височина 0,80 м и дълбочина 0,15 м. В средата е препречено с желязна решетка от три вертикални и четири хоризонтални пръта. На 0,95 м от него е второто прозорче, което има същите размери и е подсигурено с желязна решетка. Прозорчетата отстоят на 0,75 м над пода. От вътрешната им страна, в дебелината на стената, са направени еднакви правоъгълни ниши с трапецовиден план (дължини 0,75 м и 0,90 м, дълбочина 0,65 м). Зидарията по фасадата край прозорчетата е измазана с вар, като по този начин е оформена рамка с ширина около 0,25 м.

Южното помещение има дъсчена подова настилка (36 дъски с дължина 0,90 м и ширина 0,25 м) в южната си част с дължина 1,90 м, след която подът е настлан с 3 реда по 10 квадратни тухли с приблизителни размери 0,33 м х 0,33 м. В североизточния ъгъл на помещението е изградено отоплително съоръжение – печката на джамала, която е правоъгълна, с размери 0,85 м х 1 м. Вратата, която води към Средното помещение, се намира на 1,30 м от западната стена и има ширина 0,85 м. До нея от изток е оставено малко прозорче (широко 0,30 м).

Средното помещение има ширина 2,30 м и дължина 4,10 м (**Обр. 8.2**). Подовата настилка е направена от 14 реда по 9 квадратни тухли. В двата източни ъгъла се намират пещите на джамалите, които имат триъгълни очертания (1,20 м х 1,20 м х 1,70 м). В дебелината на стената, непосредствено до пещта в североизточния ъгъл, е направена малка трапецовидна ниша-скривалище с ширина 0,60 м, дълбочина 0,20 м и ширина на отвора 0,20 м. Втора такава ниша-тайник, но с кръгло очертание и диаметър 0,40 м, остава точно зад пещта. Достъпът до нея е през съвсем тесен отвор (0,10 м).

На източната стена, между пещите, се намира аркирано прозорче, което отстои на 6 м от външния югоизточен ъгъл на къщата. То е по-малко от другите прозорчета на южната фасада – има ширина 0,50 м и дълбочина 0,25 м. И това прозорче е зарешетено с железни пръти. Нишата от вътрешната му страна е правоъгълна, с трапецовиден план (дължини 0,65 м и 1,05 м, дълбочина 0,55 м). При северния край на паянтовата западна стена на помещението е оставен отвор за влизане (ширина 0,75 м) откъм Коридора, който не е бил затворен с врата.

Северното помещение е с размери 2,70 м х 3,40 м. В югоизточния му ъгъл е изградена печката на джамала, разположен в Средното помещение. Подът в източната му част (на ширина 2 м) е направен от 24 дъски (дълги по 1,20 м и широки 0,25 м). С настилка от 2 реда по 12 квадратни тухли е покрит подът край паянтовата западна стена. В северния край на тази стена се намира вратата към Коридора с ширина 0,70 м, а в другия ѝ край – прозорец, широк 0,90 м.

Коридорът, в средата на който излиза стълбата от приземния етаж, е Г-образен (**Обр. 8.2**). Неговата западна част има дължина 6,10 м и ширина 1,10 м. След това той завива край северната стена на етаж, където дължината му е 3 м, а ширината е от 1,40 м в западния край до 1 м в източния край. Подът е настлан с квадратни тухли. Този Коридор осигурява пряк достъп до Средното и Северното помещения. А за да се влезе в Южното помещение се е преминавало през цялата дължина на Средното помещение.

Над южния край на стълбището, което излиза в Коридора, с паянтови стенички е оформен малък килер. Той има дължина 1,05 м и ширина 0,80 м. Входът му е широк 0,65 м и достъпът до него е през Средното помещение.

Почти в средата на северната стена на Коридора, на 2,40 м от северозападния и на 2,20 м от североизточния външен ъгъл на етаж, се намира вторият вход на къщата. Отвън той е широк 0,95 м, след което се разширява в дебелината на стената, като се образува трапецовидна ниша с дължини 1,20 м и 1,40 м при дълбочина 0,65 м. Входът вероятно е бил засводен и е затварян с еднокрила врата. През него се е излизало направо на двора зад къщата.

Покривът е бил четирискатен, с дървена носеща конструкция и турски керемиди (**Обр. 2, Обр. 6**). Неговата най-голяма височина е 1,70 м. На източния скат има малка капандура, а там излизат и двата комина на джамалите (**Обр. 6.2**).

Къща №1 е била изцяло съборена при опустошителното земетресение на 01.06.1913 г., което разрушава голяма част от сградите във Велико Търново, Лясковец и Горна Оряховица (Катастрофалното земетресение 1913, 25, 39) (**Обр. 9**). Днес на нейното място на улица „Цар Иван Асен II“ №56 съществува друга къща, чиито очертания се различават от първоначалния план на Къща №1 (**Обр. 18**).

Вътрешното разпределение на Къща №1 е от края на XIX в. – началото на XX в. (**Обр. 7.2, Обр. 8.2**). Цялото приземие е било склад и е имало стопански функции, за което свидетелства неговата голяма височина, липсата на прозорци и отоплителни съоръжения. Средното помещение на първия етаж, където са разположени двете пещи на джамалите, явно е било кухня. Южното помещение и Северното помещение са стаи за всекидневно ползване и спане. Достъпът до етаж е осигурен от големия вход откъм улицата през приземието и през малката врата, извеждаща към двора зад къщата.

Продължителното обитаване на Къща №1 несъмнено е било причина за различни промени в плана на етажите, най-малкото защото те нямат каменни разделителни стени между помещенията. За това подсказва и наличието на двата вида подова настилка (дъски и тухли) в Южното и Северното помещения. Поради това сега е ясно, че представените планове не могат да съответстват на първоначалното разпределение на помещенията в приземието и първия етаж по времето, когато тази къща е била построена (**Обр. 10**).

Сполии

Мраморен корниз с надпис (Обр. 11, Обр. 12). От ляво на арката на входа на Къща №1 е бил зазидан архитектурен детайл (част от мраморен корниз), върху който са запазени 9 букви от едноредов надпис на старобългарски език – [...]**СПОЖДА БОН**[...]. В публикацията за него Б. Цонев отбелязва: „Надписът се намира на фасадната стена към улицата и то над портата вляво. Па и мъчно може да се разчете, защото е доста развален, т. е. като че ли нарочно очукван, за да не личи. Състои се от две думи, първата от които е сигурно **ГОСПОЖДА**, а втората според това съвсем естествено би следвало да бъде женско име; сега според началните три букви **БОН** това име най-приляга да бъде **БОНКА** – народно име още и днес употребително, и твърде старинско; според това целия надпис би гласял **ГОСПОЖДА БОНКА**, един вид домашен адрес от старобългарско време.“ (Цонев 1904, 773–774) (**Обр. 4**).

Това първоначално разчитане на надписа става нарицателно за самата къща, като по този начин получава и свое име – „Къщата на госпожа Бойка“. Така тя е споменавана в следващите публикации, свързани със столичния Търновград (Пжтеводителъ 1907, 16; Шкорпил 1910, 145; Филов 1912–1913, 305; Златев 1937, 5; Бичев 1961, 50; Миятев 1964, 13; Николова 1973, 108–111). Тази къща е отбелязвана и по-късно, но вече за нея има по-различни мнения. Така например Н. Тулешков погрешно счита, че това е „Коконската къща“ (Тулешков 2006, 79), а според К. Тотев и Д. Косева такава къща въобще не съществува (К. Тотев, Д. Косева 2017, 95–96, бел. 82, бел. 83, бел. 85; Косева 2018, 229–230).

Архитектурният детайл е част от корниз, изработен от бял дребнозърнест мрамор със сивосини жилки, който има напречен профил във формата на обърнат правоъгълен трапец (**Обр. 11**)¹⁰. Запазените размери на корниза са следните: долната страна има дължини 15,5 см и 13,3 см, ширини 11,6 см и 11,8 см; горната страна е с дължини 17,8 см и 15,1 см, ширини 13,9 см и 14,3 см; обща височина 8,6 см. Долната и горната страна имат неправилни трапецовидни очертания, защото са очукани вторично. В долната част на задната страна се откроява тясна обработена ивица с височина 1,6 см, останала от първоначалното оформяне на корниза, с малък издаващ се ръб в горния край (**Обр. 11**).

Долната част на предната страна на корниза е наклонена навън под ъгъл 130° и има височина 5,6 см, а над нея горният ѝ край е вертикален и е висок 3 см (**Обр. 11**). Двете къси страни са неправилно отчупени, което показва, че корнизът е имал по-голяма дължина. Предната, задната и част от горната страна също са частично очукани.

Предната страна на корниза е много добре полирана, а основата е само загладена, с плитки напречни бразди за по-добро сцепление с хоросана от зидарията (**Обр. 11**). Задната половина на корниза, която е била вградена в стената, е грубо оформена чрез очукване. В предния край на горната страна обаче има

ивица с ширина 6,5 см, която е по-старателно обработена и добре загладена (**Обр. 11**). Тя показва къде е стъпвала стената, издигната над корнизата и с колко той се е издавал пред нейното лице (6,5 см).

По всички страни на корнизата (без предната) има полепнал бял хоросан, останал от неговото вторично вграждане в южната фасада на къщата (**Обр. 11**). Този хоросан не е задължително да е от спойката на зидарията на Къща № 1. Той може да е използван само при монтажа на корнизата и другия архитектурен детайл, както се вижда от рисунката, представена от Б. Цонев (Цонев 1904, 774) (**Обр. 4**).

По предната и горната страни на корнизата има потъмнели от времето ивици, които показват докъде корнизът е бил зазидан в стената на Къща № 1 (**Обр. 11**). Така се установява, че той се е издавал на около 3,5 см пред лицето на южната ѝ фасада, като се е виждала само 5,8 см от цялата му височина.

Надписът заема почти изцяло горната вертикална част на предната страна на корнизата и е със запазена дължина 11,4 см (**Обр. 12.1, Обр. 12.2**). Буквите са 9 на брой, изписани с главно уставно лигатурно писмо и връзани в мрамора с триъгълно напречно сечение. Те имат следните размери:

С – вис. 2,1 см, шир. 1,15 см. Лявата страна и горният край са отчупени.

П – вис. 2,05 см, шир. 1,25 см.

О – вис. 2,05 см, шир. 1,05 см. Горният край е леко отчупен.

Ж – вис. 1,8 см, шир. 2,25 см. Горната половина е отчупена.

Д – вис. 1,9 см, шир. 1 см. Горният и долният край са отчупени.

А – вис. 1,75 см, шир. 0,8 см. В лигатура със следващата буква Б.

Б – вис. 2,2 см, шир. 1,1 см. В лигатура с предходната буква А.

О – вис. 2,2 см, шир. 1,1 см.

Н – вис. 1,9 см, шир. 0,7 см. Дясната страна е отчупена.

Горе вдясно на предната страна на корнизата има прясно отчупване, при което е загубена част от последната запазена буква (**Обр. 12.1**). На рисунката, публикувана от Б. Цонев през 1904 г. (**Обр. 4**), е означена цяла буква Н, с дясна вертикална хаста, и няма друга буква, която да е в лигатура с нея (Цонев 1904, 774). На чертежа на Л. Филипков, на който е изписана същата година (инв. №931 ФЛФ) (**Обр. 8, Обр. 12.2**), се вижда, че дясната хаста липсва, каквото е в действителност състоянието на корнизата и в настоящия момент. Изписаното пояснение върху чертежа, че детайлът се намира в Търновския народен музей показва, че е нарисуван едва след земетресението през 1913 г., когато след събарянето на къщата той е бил прибран във фонда. Изглежда, че именно тогава се е отчупил горният десен край на предната страна на корнизата, заедно с вертикалната хаста от последната запазена буква Н.

Снимка на гипсов макет на този корниз, направена през 1915 г., се съхранява в Националния археологически музей (Косева 2018, 230, обр. 3) (**Обр. 12.3**). На макета ясно се вижда, че в края на надписа е запазена само лявата хаста и хоризонталната чертица на буквата Н, точно както е на рисунката на Л. Фи-

липов (**Обр. 8, Обр. 12.2**) и на самия корниз в настоящия момент (**Обр. 12.1**). Така става ясно, че този макет е направен след земетресението през 1913 г., когато горният десен ъгъл на корниза вече е бил отчупен.

Досега са предложени две разчитания на този надпис. Според Б. Цонев той гласи „**ГОСПОЖДА БОЙКА**“, като част от „домашен адрес“, указващ името на притежателя на тази къща, а времето на неговото изписване е XIV в. (Цонев 1904, 773–774). На друг вариант се спират К. Тотев и Д. Косева, защото предлагат надписът да се чете „**ГОСПОЖДА БОГОРОДИЦА**“, като част от голям царски ктиторски текст, свързан със строителството на църква, посветена на Св. Богородица, или елемент от интериорната украса на някоя от църквите в столичната цитадела на хълма Трапезица (Тотев, Косева 2017, 94–98). Те датират този надпис в края на XIII в. – началото на XIV в.

По отношение на предложеното четене на надписа във вида **[ГО]СПОЖДА БОГ[ОРОДИЦА] Н [...]**“ (Тотев, Косева 2017, 96–97, 169–170; Косева 2018, 230–231) може да се направят няколко забележки. Впечатление прави липсата на знака за съкращение (титла) над буквите. Вярно е, че мястото върху горната част на корниза не е голямо – почти 1 см (**Обр. 11**), но все пак е било напълно възможно там да се направи надредна титла, при положение, че от името на Божията майка (Богородица) се изписват само първите 3 букви – **БОГ**, както предлагат К. Тотев и Д. Косева. Не ми е известно обаче в друг кирилски надпис върху камък да има засвидетелствано съкращение по този начин (**БОГ**) на думата Богородица. Вариантите, които са използвани за това, са няколко: **БЦА, БЦЖ, БЦЕ, БГОМТЕРЕ** или **МТРИ БЖИИ** (Попконстантинов, Кронщайнер 1994, 15; Попконстантинов, Кронщайнер 1997, 22–24, 195, 139, 158, 143, 114–115; Чигоја 1994, 37–39), както и **БЕ, БДИЦЕ** (Чигоја 1994, 81), като при всички има изписани титли над съкратените думи.

Точен пример в това отношение е отбелязването на името на Божията майка в надписа върху мраморен детайл от Патриаршията в столичния Търнов: **ПРИСНОДВЫ БЦЖ МРИЖ**, като и над трите думи са връзани надредни титли за съкращение (Ангелов 1972, 299–303; Косева, Тотев 2017, 162–163) (**Обр. 12.4**).

К. Тотев и Д. Косева посочват, че последната запазена буква от надписа, вграден в южната фасада на Къща №1, е **Г**, а след нея е добавена буквата **Н**, но вече не като част от думата Богородица, а като съюз към някаква следваща дума, която не е запазена (Тотев, Косева 2017, 96, 169–170; Косева 2018, 230). Такова разчитане очевидно не е вярно, както добре се вижда от рисунката на първоначалното състояние на самия корниз (Цонев 1904, 774) (**Обр. 4**), от другата рисунка, направена от Л. Филипов веднага след земетресението през 1913 г. (**Обр. 8**), когато корнизът е бил прибран в Търновския музей (инв. №931 ФЛФ), както и на снимката на макета на корниза, съхранявана в Националния археологически музей (Косева 2018, обр. 3) (**Обр. 12.3**). Буквата несъмнено е **Н** и няма друга буква, която евентуално да е свързана в лигатура с нея. Всъщ-

ност в края на запазената част от корнизата с този надпис не съществува буква Г и такава не е имало там. Така се установява, че не е възможно трите последни букви от надписа (**БОН**) да са съкращение на думата Богородица.

Засега не мога да предложа друг вариант за разчитане на този надпис, но такъв е напълно възможно да съществува. Поради това за момента остава първоначалното предложение на Б. Цонев, че на корнизата е било изписано „**ГОСПОЖДА БОЙКА**“¹¹.

Вариантите за характера на този надпис са надгробен или ктиторски. И в двата случая текстът е бил връзан върху няколко последователно разположени корнизата като част от представително надгробно съоръжение или оформление на интериорните стени.

Самият надпис е прецизно изработен и направен с голямо майсторство (**Обр. 11.1, Обр. 12.1**). Буквите са старателно връзани в мрамора, добре подравнени и оформени без никакви грешки (**Обр. 12.2**). Най-близък паралел е посоченият вече по-горе надпис върху част от мраморен детайл, открит при разкопките на Патриаршията (Ангелов 1980, 116–120, обр. 99; Косева, Тотев 2017, 162–163) (**Обр. 12.4**). Изписването на всички букви върху него (с изключение на **Ж**, само защото тя липсва в запазената част от текста) е направено по абсолютно еднакъв начин. Може дори да се предположи, че двата надписа са издълбани от един майстор. Разликите се състоят в размерите на надписното поле, наличието или отсъствието на надредни и междубуквени знаци, и формата на двата архитектурни детайла. Надписът от Патриаршията е интерпретиран като ктиторски и датиран в 1292 г. (Ангелов 1980, 117–120) или като царски надгробен надпис от XIII в. (Косева, Тотев 2017, 82–90, 162).

Всъщност при сравнение на надписа от Къща № 1 в квартал „Асенов“ с другите средновековни български надписи, връзани върху архитектурни детайли или надгробия, които са открити при разкопките на Царския дворец–3 бр. (Ангелов 1973а, 167–168, 176–177; Косева, Тотев 2017, 170–171), Патриаршията–4 бр. (Ангелов 1980, 108–109, 114–120) и царската църква „Св. 40 мъченици“–3 бр. (Овчаров 1995, 36–42; Попконстантинов, Кронщайнер 1997, 162–171; Дерменджиев 2003, 262–265) в столичния Търновград, чиято датировка остава най-общо във втората четвърт и края на XIII в. и в XIV в., се установява, че изписаните върху него букви намират съвсем близък аналог с тях.

Предположенията за първоначалното място, където би могъл да е стоял корнизът с надписа от Къща № 1 в квартал „Асенов“ са доста ограничени. Впечатление прави фактът, че всички такива, изключително прецизно изработени надписи с връзани букви (общо 10 бр.), които са намерени на територията на столичния Търновград¹², произхождат от само два комплекса, изградени в цитаделата на хълма Царевец – Царския дворец и Патриаршеската резиденция, и от царската църква „Св. 40 мъченици“ в столичното подградие, които са пряко свързани с владетелските фамилии и търновските патриарси. Така се оказва, че тези надписи несъмнено са правени по владетелска поръчка. В нито една от

останалите 54 църкви на територията на Търнов няма намерени такива надписи. Поради това засега може да се твърди, че корнизът с надписа, зазидан във фасадата на Къща № 1 в квартал „Асенов“, произхожда именно от един от тези комплекси. Предвид неговото съдържание обаче, е много малка вероятността да е бил поставен в патриаршеската църква „Възнесение Господне“ и като най-приемливо засега остава предположението той да се е намирал в Царския дворец¹³.

Мраморна плоча с релефна украса (Обр. 13.1). Вторият архитектурен детайл е бил зазидан от дясната страна на входа на Къща № 1, симетрично на корниза с надписа (Обр. 4). Б. Цонев не е сигурен дали това е герб на български болярин или само орнаментална украса, но посочва, че може да има връзка с предположението, че в къщата е живяла болярката госпожа Бойка (Цонев 1904, 774–775). Явно този каменен детайл не е запазен след разрушаването на къщата от земетресението през 1913 г. Използвайки обаче метричните данни на корниза с надписа и сравнявайки ги с точната рисунка на архитектурния детайл в публикацията на Б. Цонев (Обр. 4), може да се направи подробно описание на орнаменталната украса и да се възстановят неговите действителни размери.

Детайлът има елипсовидна форма, с леко отчупване в горния край, с видима височина 11,5 см и ширина 9,9 см (Обр. 13.1). Декориран е с релефни растителни орнаменти. По края на дясната страна преминава извито стъбло с дебелина 1,6 см. Вляво от стъблото се спуска акантово листо с три върха, като левият връх е заострен. Връзката между стъблото и листото е прекъсната при счупването на детайла. Самият лист има височина 6,15 см и ширина 6,75 см. По диагонал отляво надясно, през средата на детайла, преминава друго стъбло, широко 2,78 см.

Фрагмент от мраморен архитектурен детайл с почти същия орнамент, но обърнат огледално, е открит при разкопките на Царския дворец в столичната цитадела на хълма Царевец през 1958 г. (Ангелов 1973б, 322–323, обр. 65д) (Обр. 13.2)¹⁴. Определен е като част от плоча за стенна облицовка, изработена от бял дребнозърнест мрамор, чиито запазени размери са: 16 см x 14,5 см x 10,5 см, а най-голямата дебелина е 4 см. На лицевата страна има релефна растителна украса, състояща се от дъговидно извито стъбло, завършващо с тривърхо акантово листо, като средният връх е заоблен, а левият – заострен. Над него се забелязват очертанията на второ, хоризонтално стъбло. Под акантовото листо остават други два листа, които са захванати за извитото стъбло. Височината на релефа е 1 см. Задната страна на плочата е добре загладена, без да е полирана.

Посочено е, че фрагментът от тази мраморна плоча е бил част от интериорната украса на Епископския комплекс, датиран в края на V – VI в. (Ангелов 1973б, 271–337, 319), на ранновизантийския град Зикидева, чиято главна крепост се е издигала на хълма Царевец. По лицевата и по обратната страна на плочата е имало полепнал хоросан, което показва, че тя е била вторично употребена при строежите в Царския дворец през XIII–XIV в. (Ангелов 1973б,

323). Д. Косева и К. Тотев обаче правилно коригират датировката на тази плоча в началото на XIII в., като предполагат, че тя може да е от конструкцията на мраморна иконостасна преграда (Косева, Тотев 2017, 207).

Сравнението между частите от плочата, зазидана до входа на Къща № 1 в квартал „Асенов“, и плочата, намерена в руините на Царския дворец в столичната цитадела на хълма Царевец (**Обр. 13**), показва, че те имат еднаква релефна украса с растителни орнаменти (размерите на листата и стъблото съвпадат) и явно са били изработени от един и същ материал (дребнозърнест мрамор). Това позволява да се твърди, че те са фрагменти от една или две мраморни плочи, използвани при оформянето на интериора на представително дворцово помещение.

Ясно е, че тази плоча или плочи с релефна украса са били част от декорацията на някоя от сградите или църквата на Царския дворец, който е построен в началото на XIII в. (Дерменджиев 2016, 46–56). По-късно, при някое от преустройствата на официалните и жилищни постройки (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 60–65; Дерменджиев 2001, 197–198) или при изграждането на новата Дворцова църква в края на XIII в. – началото на XIV в. (Дерменджиев 2001, 197), фрагментите от натрошената плоча вече са били използвани вторично като строителен материал¹⁵.

От наличните данни става видно, че представените два архитектурни детайла са били зазидани в южната фасада на вече съществуващата Къща № 1 (**Обр. 11, Обр. 12.1, Обр. 12.2, Обр. 13.1**). На рисунката в статията на Б. Цонев (Цонев 1904, 774) има голямо бяло петно около плочата и от двете страни на корниза (**Обр. 4**). Представянето по този начин на детайлите показва, че те явно са били допълнително монтирани в специални легла, направени чрез изваждането на няколко камъка от лицевата зидария на фасадата. После са били залепени с хоросан, а стената около тях е частично обмазана. Доказателството за това е белият хоросан, полепнал по корниза (**Обр. 11**). Вероятността това да е станало още в столичния период на Търновград е съвсем малка. Те не биха могли да се използват втори път по-рано от 1393 г., когато столицата е завладяна от армията на султан Баязид I (1389–1402 г.), а Царският дворец в цитаделата на хълма Царевец е бил разрушен.

Симетричното разположение на корниза с надписа и плочата с релефната растителна украса от двете страни на входа на Къща № 1 (**Обр. 4**) обаче несъмнено показва, че те са били вградени едновременно, защото изглежда са били намерени на едно и също място. А най-вероятният обект, където те биха могли да бъдат открити, са разрушенията на Царския дворец и това не може да е станало по-рано от края на XIV в. или началото на XV в. Така става ясно, че самият текст на надписа върху корниза и изображенията на плочата нямат нищо общо с името или социалното положение на собствениците на тази къща.

КЪЩА № 2

(Къщата на Дългия Панайот)¹⁶

Къща № 2 отстои на 15,70 м източно от Къща № 1, но на срещуположната, южна страна на улицата (**Обр. 2, Обр. 5**). Къщата я има на снимка на квартал „Асенов“, направена през 1900 г. (**Обр. 2**). Тя фигурира в Кадастъра на Велико Търново от 1905 г. (планоснимачен № 2253) (**Обр. 5**), а Л. Филипов е изработил гипсов макет (инв. № 98 ФЛФ) (**Обр. 14.1**) и цветна рисунка на южната фасада (инв. № 806 ФЛФ) (**Обр. 14.2**).

Къщата е изцяло изградена от ломени и полуобработени камъни, фигурирани с хоросан (Цонев 1904, 772) (**Обр. 14**). За спойката между тях (кал или хоросан) няма конкретни сведения. Тя е двуетажна, с изцяло равни фасади, без корнизи, еркери, балкони и чардаци. Покривът е четирискатен, с дървена носеща конструкция, покрита с турски керемиди (**Обр. 2**).

Къщата има издължен правоъгълен план в посока север-северозапад – юг-югоизток и е разположена по дължината на склона на хълма Трапезица (**Обр. 5**). Дължината на източната фасада е 12,25 м, а на западната – 12 м. Дължината на северната фасада, която е обърната към улицата е 7,35 м, а на южната – 7,85 м¹⁷. Височината до корниза на покрива е 7,65 м.

Входът, който е извеждал от приземието към двора, се намира в източния край на южната фасада. Той е аркиран, като неговата ширина е 1,60 м, а височината – 2,50 м. Отвън той е затварян с дървена решетеста врата. На 0,65 м отляво на входа се намира малко правоъгълно прозорче с ширина 0,45 м и височина 0,60 м, с решетка от два вертикални и три хоризонтални железни пръта. То отстои на височина 1,50 м от терена пред къщата.

На южната фасада първия етаж има три прозорчета, които са аркирани, с ширина 0,60 м и височина 0,80 м. Източното прозорче отстои на 1,40 м от юго-източния външен ъгъл на къщата, а средното прозорче е на разстояние 1,50 м от първото. Западното прозорче остава на 1,50 м от средното и на 1,60 м от югозападния външен ъгъл на къщата. Прозорчетата са зарешетени с по четири вертикални и пет хоризонтални железни пръта. Зидарията по фасадата край прозорчетата е измазана с вар, като по този начин е оформена рамка с ширина около 0,25 м. Общата височина на покрива е 1,75 м.

Къща № 2 е била изцяло съборена при опустошителното земетресение на 01.06.1913 г., което разрушава голяма част от сградите във Велико Търново (Катастрофалното земетресение 1913, 25, 39). Днес на същото място на улица „Цар Иван Асен II“ № 23 съществува друга къща, чиито външни очертания точно съвпадат с нейния първоначален план (**Обр. 18**).

Реконструкция

План на етажите на Къща №2 не е запазен. Той може обаче да се възстанови с голяма сигурност по аналог с вътрешното разпределение на Къща №1 (**Обр. 10**), защото сравнявайки фасадите на двете сгради ясно се вижда, че те имат еднакъв външен вид, като основната разлика е в техните размери (**Обр. 5, Обр. 6, Обр. 14**).

Къща №2 също е била изградена на две нива поради наклона на терена от север на юг (**Обр. 15**). От северната страна (където преминава улицата) тя има един етаж, а откъм двора е на два етажа.

Приземен етаж (Обр. 15). Ширината на стените е била 1 м. Поради това, че задният, северен край на къщата не опира в скалата, а е фундиран в насип, трябва със сигурност да се приеме, че помещението е заемало цялата площ на приземието, а не както е при Къща №1 – само южната половина (**Обр. 10**). Така неговите вътрешни размери са 6,85 м x 10,20 м. Може да се предположи, че дължината на засводения коридор след входа е около 2 м. Тук обаче стеничката между коридора и прозорчето е била широка само 0,50 м. Над засводения коридор също е имало малко помещение-скривалище с размери 0,85 м x 1,50 м и височина 1,20 м (Цонев 1904, 772–773). Дървената стълба за изкачване до първия етаж би трябвало да е била долепена до западната стена, за да не пречи при влизането откъм двора. Може да се приеме, че вътрешната височина на приземието е около 4 м. То би трябвало да е разделено на поне две помещения, оформени чрез преграждане с паянтова стена.

Първи етаж (Обр. 15). Вътрешните размери на етажа (6,25 м x 10,55 м) са били с по 0,40 м по-големи от приземието, защото дебелината на стените е по-малка (0,80 м). Несъмнено за влизане от улицата е имало вход на северната фасада, най-вероятно центриран, с ширина около 1 м. Поради по-големите си размери Къща №2 е имала и повече прозорчета. Освен трите прозорчета на южната фасада, може да се допуснат още две прозорчета от изток и евентуално едно прозорче на северната стена, близо до вратата, всичките с железни решетки. От вътрешната страна на прозорчетата и вратата трябва да е имало и правоъгълни ниши с трапецовиден план. Самите прозорчета са отстояли на височина 1,05 м от пода. Общата височина на първия етаж може да се изчисли на 3,05 м. Би трябвало етажът да е разделен на няколко помещения, оформени чрез преграждане с дървени стени. Къщата има само един комин в западната половина на горния етаж (**Обр. 14**), което показва, че поне две стаи са били отопляеми.

КЪЩА №3

За местонахождението, плана и външния вид на Къща №3 няма никакви данни, с изключение на снимката на кв. „Асенов“ от 1900 г. (**Обр. 2**). На нея се вижда, че точно срещу Къща №1, от южната страна на улицата, се намира жилищна сграда, която има дълбок засводен вход и малко прозорче на южната си фасада. Приземният етаж е изграден с каменна зидария, явно фугирана с хоросан. Не е известно каква е била спойката между камъните (кал или хоросан). Горният етаж е паянтов, с дълбок чардак и нисък четирискатен покрив, с дървена носеща конструкция, покрита с турски керемиди. Тази къща е нанасена в Кадастъра на Велико Търново от 1905 г. (планоснимачен №2257) (**Обр. 5**).

По всичко личи, че Къща №3 също може да се причисли към т. нар. „Боярски къщи“. Освен почти пълната прилика на приземието с южните фасади на Къща №1 и Къща №2 (**Обр. 2**), като допълнително доказателство трябва да се посочи и фактът, че тя е в непосредствена близост до тях, като така те образуват компактна архитектурна група в тази част на квартал „Асенов“. Липсата на масивен горен етаж може да се дължи на неговото частично или пълно демонтиране (на снимката от 1900 г. не се вижда какви са източната, северната и западната стени) по някакви конструктивни причини в по-късно време. Но не е изключено обаче етажът по начало да си е бил паянтов.

Къща №3 има ориентиран в посока североизток – югозапад неправилен план с дължина на южната фасада 10,05 м, на западната фасада 8,50 м, на северната фасада 9,90 м и на източната фасада 7,80 м (**Обр. 5**). Входът на приземието откъм двора, с ширина 1,75 м, е разположен в западния край на южната фасада. На 1,20 м отдясно на входа се намира правоъгълно прозорче с ширина и височина по 0,50 м. Част от южната фасада, където се намират входът и прозорчето, е покрита с бяла варова мазилка.

Къща №3 е била изцяло съборена при земетресението на 01.06.1913 г., което разрушава голяма част от сградите във Велико Търново (Катастрофалното земетресение 1913, 25, 39). Днес на същото място на улица „Цар Иван Асен II“ №29 съществува друга къща, чиито очертания точно съвпадат с нейния първоначален план (**Обр. 18**).

Реконструкция

План на етажите на Къща №3 няма. Той може обаче да се възстанови с голяма сигурност по аналог с вътрешното разпределение на Къща №1 (**Обр. 10**), защото сравнявайки фасадите на двете къщи се установява, че те имат почти еднакъв външен вид, като основната разлика е в техните размери (**Обр. 2**). При Къща №3 прави впечатление лекото издаване на зидарията при външния край на входа пред южната фасадна стена. Освен това на снимката от 1900 г. (**Обр. 2**) се забелязва, че западната част на приземието има по-различен градеж и

може да се каже, че е пристроявана в по-късно време, а от източната страна на входа допълнително е направен навес и някаква конструкция пред него, които закриват по-голямата част от дължина на стената. Без тези късни добавки се вижда, че Къща №3 също е имала издължен правоъгълен план, разположен по дължината на южния склон на хълма Трапезица (**Обр. 16**).

Поради това може да се каже, че външните размери на първоначалната Къща №3 са следните: от юг – 6,50 м, от запад 8,80 м, от север – 6,20 м и от изток – 7,80 м (8,30 м с входа) (**Обр. 16**).

Приземен етаж (Обр. 16). Дебелината на стените вероятно е била около 1 м. След входа, който се издава с 0,50 м пред южната фасада, би трябвало да има засводен коридор, дълъг около 2 м, а над него – малко помещение-скривалище (Цонев 1904, 772–773). Стълбата за първия етаж ще е била долепена към източната стена, за да не пречи на влизането откъм двора. Може да се приеме, че вътрешната височина на приземието е около 4 м. То може да е било разделено на две помещения, оформени чрез преграждане с паянтова стена.

Първи етаж (Обр. 16). При вариант етажът да е бил изцяло от камък, то неговите вътрешни размери (4,70 м x 7,80 м) остават с по 0,40 м по-големи от приземието, защото дебелината на стените е по-малка (0,80 м). Той не е имал издаващи се архитектурни елементи, като единствено лека чупка се образува при югозападната половина на южната фасада, точно над входа. Несъмнено за влизане от улицата е имало вход на северната фасада, най-вероятно центриран, с ширина около 1 м. Може да се предположи наличието на две аркирани прозорчета на южната фасада и още едно прозорче от изток, зарешетени с железни пръти. От вътрешната страна на прозорчетата и вратата трябва да е имало и правоъгълни ниши с трапецовиден план. Може етажът да е бил разделен на няколко помещения, оформени чрез преграждане с паянтови стени.

Ако първият етаж още отначало е имал паянтова конструкция, то възможностите за неговата реконструкция са по-разнообразни (различни по размери и ориентация стаи, малки помещения, чардак).

КЪЩА №4

(Къщата на хаджи Генчо)¹⁸

Къща №4 остава на 32,60 м източно от Къща №1, на същата северна страна на улицата. Има я на снимка на квартал „Асенов“, направена през 1900 г. (**Обр. 2**). Тя е нанесена в Кадастъра на Велико Търново от 1905 г. (планоснимачен №2206) (**Обр. 5**), а Л. Филипov е изработил гипсов макет на южната ѝ фасада (инв. №5 ЛФЛ) (Николова, Драгомиров 1960, обр. 12) (**Обр. 17**).

Къщата има почти правоъгълен план, с чупка на източната стена, и външни размери: 13,75 м x 16 м x 12 м x 16 м (**Обр. 5**). Нейната южна фасада се различава значително от фасадите на представените Къща №1 и Къща №2 (**Обр.**

17). Приземният етаж е зидан с по-големи, добре оформени каменни блокове, а входът е с правоъгълни очертания. Над вратата има квадратно прозорче, което като че ли подсказва за наличието на малко скривалище там. Вляво от него обаче, но на по-високо ниво, е разположено друго такова прозорче, а вдясно се забелязват два тесни вертикални процепа (мазгали), които дават основание да се приеме наличието на междинен етаж. Този извод се потвърждава както от разликата в градежа в долната и горната половина на фасадата и фигурирането с хоросан, така и от значителната височина на стената между горния край на входа и пода на чардака вдясно, която е напълно достатъчна, за да може в това пространство да се направят поне две помещения (**Обр. 17**). Наличието на двете съвсем малки прозорчета ясно показва, че те са използвани за складиране и съхранение на стоки, а не за живеене. Несъмнено точно тези помещения е имал предвид Б. Цонев, когато пише за наличието на скривалища, снабдени с мазгалчета, които се виждат от външната страна (Цонев 1904, 772–773).

Първият етаж е паянтов, измазан с глина или хоросан и варосан (**Обр. 17**). В неговата западна част са разположени три правоъгълни прозореца, а големият чардак заема цялата източна половина. Къщата има четирискатен покрив с турски керемиди.

Къща №4 е била изцяло съборена при земетресението на 01.06.1913 г., което разрушава голяма част от сградите във Велико Търново (Катастрофалното земетресение 1913, 25, 39). Днес на същото място на улица „Цар Иван Асен II“ №48 съществува друга къща, чиито очертания приблизително съвпадат с нейния първоначален план (**Обр. 18**).

Целият архитектурен вид на Къща №4 показва, че тя не може да се включи със сигурност към групата на разгледаните три каменни жилищни сгради и затова няма да бъде представяна с подробно описание и реконструкция¹⁹.

Датировка

Въпросът с датиранието на представените четири къщи в квартал „Асенов“ не е изяснен. Първоначално те са отнесени към времето на Второто българско царство, по точно в XIV в., и наричани „Болярски къщи“ (Филов 1912–1913, 305; Златев 1937, 5; Миятев 1964, 13; Бичев 1961, 50). Впоследствие, след сравнение с най-ранните къщи в съседното село Арбанаси, с които те имат някои сходни черти, се появява мнение, че търновските къщи са от XVI–XVII в. (Николова 1973, 108–111).

Сравнявайки изцяло каменните фасади на Къща №1 и Къща №2, ясно се вижда, че те имат почти еднакъв външен вид, като може да се каже дори, че са правени от една строителна бригада (**Обр. 2, Обр. 6.1, Обр. 14.1**). Различават се единствено по своите размери и в съответствие с това – с броя на прозорчетата на първия етаж. В случая няма никакво съмнение, че те са градени по едно и също време. Явно тези къщи показват определен тип градско строителство,

развиващо се в това най-голямо и представително подградие на Търнов от неговия столичен и следстоличен период.

Къща №4 с паянтовия си първи етаж и различните видове зидария в приземието е основно преправяна, което не позволява да се правят обосновани предположения за времето на нейното строителство.

Възможностите за точно датиране на Къща №1, Къща №2 и Къща №3 в квартал „Асенов“ не са големи. Сградите са изцяло разрушени при земетресението през 1913 г. Техните останки и строителен материал са преизползвани или изхвърлени, основите им са заличени или върху тях са построени нови къщи. Край първоначалните им места не е възможно да се проведат археологически разкопки и да се документират културните пластове на околния терен. Така остава възможността тези три градски къщи да бъдат датирани чрез сравняването им с подобни или близки по строителна техника, планова схема, фасади и вътрешно разпределение сгради от територията на столичния и следстоличен Търновград и от близкото село Арбанаси, където изцяло запазените двуетажни каменни къщи – Къщата на поп Панайот и Къщата на хаджи Русевич (Балкански)²⁰, могат да се отнесат най-рано към втората половина или края на XVI в.

Планова схема

Вход с коридор. Основният и най-характерен елемент, който отличава плана на Къща №1 в квартал „Асенов“ от други жилищни сгради, защото се среща изключително рядко в средновековното жилищно строителство, е оформлението на пространството след нейния вход. Става въпрос за изграждането на дълъг засводен коридор след входа откъм улицата чрез успоредни стени (една от които е външната стена на сградата) и направата над самия коридор на малко помещение-скривалище (**Обр. 10**)²¹.

Абсолютно същия план на входовете имат Сградата до Югоизточната порта от XIII–XIV в. (Робов 2009, 609, Обр. 1) (**Обр. 19.1**) и Жилище №4 от средата на XIV в. (Рабовянов 2015а, 95) (**Обр. 19.2**), които се намират на южния склон на столичната цитадела на хълма Трапезица, точно над самата Къща №1.

Сградата източно от Югоизточната порта е трапецовидна, едноделна и има дължина на западната стена 10,30 м и 11,25 м на източната стена, а ширината ѝ е 4,85 м от север и 6,25 м от юг (Робов 2009, 609, Обр. 1) (**Обр. 19.1**). Ориентирана е север-северозапад – юг-югоизток и е долепена към Югоизточната крепостна стена. Важното при нейния план е наличието на дълга стеничка, от запад на входа на северната стена, която подобно на Къща №1 оформя коридор. Коридорът е широк 2,20–2,50 м и дълъг 3,60 м (отворът за вратата е само 1 м). Не е установено дали той е бил засводен. Впоследствие към задния край на тази стеничка е долепен на фуга надлъжен зид, с който приземието е разделено на 2 помещения.

Една от най-големите сгради в квартала на южния склон на цитаделата на хълма Трапезица е Жилище №4 (Рабовянов 2015а, 95–97) (**Обр. 19.2**). То е долепено към вътрешното лице на Южната крепостна стена и е с ориентация север-североизток – юг-югозапад. Сградата има издължен Г-образен план с две помещения. Източното помещение е с дължина 18,50 м и ширина 7,60 м, а Западното помещение има размери 5,90 м x 7,70 м. Входът на Източното помещение е насочен на север, намира се в северозападния ъгъл, а след него е направен коридор. Коридорът е оформен от разминаващите се западна стена на сградата и успоредна на нея стеничка със запазена дължина 1,55 м, която е конструктивно свързана със северната стена. Между тях остава разстояние 1,25 м, което е ширината на входа. Точната дължина на коридора след входа не може да се определи, но трябва да се приеме, че не е била по-малка от 2 м. Не е установено дали коридорът е бил засводен. За конструкцията на горния етаж (каменна или паянтова) няма преки данни от разкопките.

Предназначението на тази стеничка в Сградата до Югоизточната порта и Жилище №4 в цитаделата на хълма Трапезица е ясно – единствената ѝ функция е да отдели самостоятелно пространство след външния вход. С каква цел е било направено това? Изглежда, че най-логичният отговор на този въпрос е примерът с Къща №1 в квартал Асенов – оформянето на засводен (или покрит с гредоред) коридор със скривалище над него.

Всъщност точно входът с такъв план отличава специално тези две столбични сгради в Търнов (**Обр. 19**) от жилищните постройки, както в столицата, така и в другите градове от Второто българско царство. Засега в нашата средновековна жилищна архитектура от XII–XIV в. са открити само няколко къщи, притежаващи входове с коридори със същия план.

Такъв вход е направен в жилищна сграда в квартала при църквата „Св. Марина“ в подградието на Мелник, датирана в XIII–XIV в. (Цветков 1989, 85, Обр. 57б) (**Обр. 20.1**). Коридорът след входа, в предната страна на който е била разположена вратата, е широк 1,05 м и дълбок 1,80 м, и води към помещение с леко трапецовиден план с ширина 5,30 м и дължина 8,25 м. Коридорът явно е бил засводен, подобно на другите разположени наоколо средновековни жилища (Цветков 1989, 84).

Приземието на Сграда Б в цитаделата на Ловеч е двуделно, с максимални външни размери 7 м x 9,40 м (Чангова 2006, 83) (**Обр. 20.2**). Сградата е вкопана на дълбочина 1 м в терена, а стените са доста разрушени, поради което мястото на входа не е установено. В Западното помещение (4 м x 7 м) има къса стеничка (ширина 0,73 м и дължина 1,08 м) с неизяснено предназначение, като предположението за нея е, че представлява основа на стълба за горния етаж. Вижда се, че тази стеничка всъщност оформя коридор, абсолютно същия като при входа на Къща №1 във Велико Търново. Поради малката височина, на която е оцеляла северната стена, спокойно може да се предположи, че входът към приземието е бил вместен именно между тази стеничка и западната стена на Сграда Б.

Малко по-различен план имат две сгради в столичния Търновград, при които коридорът след входа е разположен между две самостоятелни стенички. Първата от тях се намира в квартала на южната тераса на столичната цитадела на хълма Трапезица (Рабовянов 2015б, 649; Рабовянов 2016, Обр. 1) (**Обр. 20.3**). Входът на това Жилище № 11 остава в средата на западната стена, а коридорът след него е образуван от два перпендикулярни зида, конструктивно свързани с нея, които се явяват част от стените на съседните помещения. Ширината на входа е 1,40 м, а дължината на коридора – 1,90 м. От разкопките няма данни как е бил покрит коридорът.

Другата сграда се намира на западния склон на цитаделата на хълма Царевец (Дневник на Обект 16 за 1974 г. – III, 62) (**Обр. 20.4**)²². Тя е построена от ломени камъни и калова спойка, с ширина на стените 0,60–0,70 м. Сградата е едноделна, има издължен в посока изток – запад четириъгълен план, с максимална дължина 10,10 м и ширина 6 м. Входът е направен на дългата северна стена, а стеничката, която фланкира коридора от изток, е с ширина 0,55 м и отстои от източната стена на 1 м. Дължината на коридора е 1,40 м. Стеничката от запад не е запазена, защото е разрушена при направата на турска къща и ширината на входа не е известна, но тя не може да е била повече от 1,80 м.

Същият или близък план на вход със засводен коридор и помещение-скривалище над него имат къщите в село Арбанаси от втората половина на XVI–XVIII в. Такива са Хаджиилиевата къща (Кратка история на българската архитектура 1965, 145, Фиг. 133; Протич 1921, 37, Обр. 15) (**Обр. 25**) и Констанцалиевата къща (Кратка история на българската архитектура 1965, Фиг. 132), но при тях горният етаж е паянтов, а не каменен. По същия начин са направени и входовете на Къщата на Зумбата (**Обр. 26.1**), Чамуровата къща, Къщата на Болецата, Къщата на Иларион Драгостинов, на които горният етаж отново е паянтов (Полихронова 1979, 8).

След външния вход към приземието на къщите на поп Панайот и на хаджи Русевич (Балкански) не е направен засводен коридор, както е при търновските къщи (**Обр. 23**)²³. При тях е засводена част от вътрешния коридор между помещенията, а над нея е разположено и малкото помещение-скривалище (Захарева 1982, 225), което е същото като това в Къща № 1 във Велико Търново.

По-различен е входът на Къща № 3 във Велико Търново, при който малка част от стените на коридора излизат пред фасадата (**Обр. 16**). Такъв вход има Къщата на поп Янко (**Обр. 26.4**) в Арбанаси, при която по-голямата дължина на тези стени е използвана за основа на външна стълба. При Несторовата къща (**Обр. 26.3**) и Палазовата къща (**Обр. 26.2**) зидарията, с която е оформен засводения коридор, изцяло се издава пред фасадата и също е използвана за закрепване на външната дървена стълба, водеща за горния етаж (Полихронова 1979, 9–10, обр. 9, обр. 16), докато при Къща № 3 такава стълба явно не е съществувала.

План и ориентация. Планът на Къща № 1, Къща № 2 и Къща № 3 в квартал „Асенов“ на Велико Търново е едноделен, издължен, с разположение по дължината на склона, а не напречно на него, каквато по правило е установената практика на строителство в столичния Търнов (**Обр. 5, Обр. 10**). В цитаделата на хълма Царевец с такова разположение например са три сгради от края на XIV в., построени на площада след Главния вход (Дерменджиев 2011б, 142–143). Техните южни фасади са унищожени, така че не може да се определи дали са имали входи с коридори. Североизточно от тях са разкрити още две такива постройки, чиито входи също не са запазени (от първата половина на XIII в. и от края на XIII в. до началото на XV в.), но с по-скъсени планове (Долмова-Лукановска 2007, 138–141). Още една сграда, която обаче има вход с коридор, подобен на входа на Къща № 1 в квартал „Асенов“ (**Обр. 20.4**), се намира в централната част на западния склон.

Други десетина сгради, съществували от втората четвърт на XIII в. до края на XIV в., със същото надлъжно разположение спрямо наклона на склона са проучени на южната тераса в цитаделата на хълма Трапезица, почти над трите разглеждани къщи в неговото подножие (Долмова-Лукановска 2008, 47–63, Обр. 12; Рабовянов 2015а, 68–69). Към тях спадат и представените вече Сградата до Югоизточната порта (Робов 2009, 609, Обр. 1) (**Обр. 19.1**) и Жилище № 4 (Рабовянов 2015а, 95–97) (**Обр. 19.2**), които имат оформление на коридора след входа като на Къща № 1 в квартал „Асенов“ (**Обр. 10**).

От прегледа на представените столични жилищни сгради, които имат едноделен, издължен план и разположение по дължината на склоновете на двете столични цитадели, прави впечатление, че повече от половината от тях се намират на хълма Трапезица, точно над трите представени къщи в неговото южно подножие.

При пряко сравняване на сградите на южната тераса в цитаделата на хълма Трапезица, които имат входи като на Къща № 1 в квартал „Асенов“, се вижда, че Сградата до Югоизточната порта е с издължен трапецовиден план, едноделен в приземието, но при нея липсват данни за съществуването на вътрешно стълбище за горния етаж (**Обр. 19.1**). Жилище № 4 има издължен Г-образен план, с две помещения в приземието и каменна основа за дървено стълбище за горния етаж (**Обр. 19.2**).

Къщите на поп Панайот и на хаджи Русевич (Балкански) в село Арбанаси са разположени на равен терен и имат Г-образен план (**Обр. 23**). Приземието и етажът са разделени на три помещения и свързващ ги коридор, оформени с масивни каменни стени. Стълбището за етажа е външно, а не се намира в приземието²⁴. Особеност при тези арбанашки къщи е и специалното отделение на голямо помещение в приземието, което служи за скривалище, достъпно единствено от горния етаж (Протич 1921, 37) (**Обр. 17; Обр. 18**), каквото липсва при Къща № 1 във Велико Търново²⁵. Подобен план имат и други къщи в Арбанаси (Несторовата къща, Къщата на поп Янко) (Полихронова 1979, обр. 12, обр. 16) (**Обр. 26.3, Обр. 26.4**). Квадратен е планът на Къщата на Зумбата,

която има само едно помещение в приземието (**Обр. 26.1**), а подобна на нея е и Палазовата къща (Полихронова 1979, обр. 8, обр. 9) (**Обр. 26.2**).

Фасади. Фасадите на Къща № 1 и Къща № 2 в квартал „Асенов“ са равни, без каквато и да била архитектурна украса, като липсва разграничение между двата етажа чрез корнизи, мазилки, еркери, балкони, чардаци или други конструктивни елементи (**Обр. 6; Обр. 14**).

От столичния период на Търнов няма запазени двуетажни постройки, поради което не може да се направи пряко сравнение с фасадите на Къща № 1 и Къща № 2 в квартал „Асенов“. Като такива примери може да се посочат изцяло каменните многоетажни жилищни сгради в Мелник и Мистра от XIII–XV в. (**Обр. 21**). В подградието на Мелник се намира т. нар. „Болярска къща“ (Серафимова 1989, 40–54), която се идентифицира с градската резиденция на деспот Алексей Слав (1208–1230 г.), построена след 1211 г. (Нешева 2008, 297–312), но за нея има мнение, че може да датира от XVII в. (Нешева 2009, 290–292) (**Обр. 21.1**). В Мистра са запазени значителен брой и много по-представителни каменни сгради – както дворцови постройки, така и градски жилища (Αρβανιτοπουλου 2004, σελ. 1–51, εικονες 34–231), като например т. нар. „Къща на Ласкарис“ (Καλλιγας, Καλλιγα 1998, 261–277) (**Обр. 21.2**). Сравнението между тези сгради от XIII–XV в. (**Обр. 21**) и къщите във Велико Търново (**Обр. 2, Обр. 6.1, Обр. 14.1**) показва прилики, а разликите са отчетливо видими, но те са резултат от различното им местоположение и социалния статус на техните обитатели: размерите са по-големи, етажите и помещенията са повече, входовете и прозорците са аркирани, но са с по-голям брой, използвана е т. нар. „клетъчна зидария“ с много тухли за богато декориране на фасадите, налице са различни по вид еркери издавания, оформени с каменни конзоли, направени са балкони и лоджии, покривите са двускатни. Тези паралели обаче са много отдалечени от Търнов и трудно може да се търси директна връзка между тях и къщите в квартал „Асенов“.

Фасадите на къщите на поп Панайот и на хаджи Русевич (Балкански) в Арбанаси (**Обр. 24**) имат по-голяма прилика с представените къщи във Велико Търново (**Обр. 2, Обр. 6.1, Обр. 14.1**). Входът към приземието е аркиран, но самата арка не е полуцилиндрична, а е с характерното за османската епоха заострено очертание в горния край. Същата заострена форма имат арките на прозорците, които са по-вече на брой. За направата на арките на входовете и прозорците са използвани тънки тухли, а не камъни. В зидарията на фасадите на приземието има по няколко големи и малки ниши. Различното при арбанашките къщи е чупката в предната им фасадна стена, към която води стълбището за горния етаж (**Обр. 23**). Това стълбище е външно (открито) и започва от двора, а не се намира в приземието (**Обр. 26.2, Обр. 26.3, Обр. 26.4**). Стрехите на покрива са дълги, изнесени на голямо разстояние от фасадите и подпрени с допълнителни подкоси, каквито липсват в търновските къщи.

Архитектурни конструкции, строителни материали и строителна техника

Вид и конструкция на първия (горен) етаж. Наличието на изцяло каменна допокривна конструкция на етажите на представените Къща № 1 и Къща № 2 във Велико Търново е особено характерна (**Обр. 2, Обр. 6.1, Обр. 14.1**). Стените на жилищните сгради в столичния Търнов обаче са запазени на неголяма височина. И затова почти всички проучватели на неговата средновековна архитектура предполагат, че етажите над каменните приземия са били паянтови – дървен скелет или плетена от пръти конструкция, запълнен или измазана с глина (Рабовянов 2015а, 150–151).

Поради това, че средновековните постройки са разрушени почти до основи и в по-късни времена голяма част от камъните са преизпозвани за други строежи, глинената или калова спойка е разнесена, за да се подравни теренът, а от нетрайните дървени материали остават само свързващите елементи (гвоздеи), не е възможно да се установи със сигурност от какво са били изградени горните етажи. Ето защо се допуска, че е по-вероятна паянтовата конструкция, отколкото изцяло каменни фасади (Рабовянов 2015а, 150–151). В това отношение не е правен опит приблизително да се измери колко кубически метра са откритите на място камъни и свързващ материал, за да има достатъчно основания за по-достоверно възстановяване на обема на зидарията и външния вид на проучваните сгради в столичния Търнов.

Така например изчисляването на обема на необходимия строителен материал за изграждането на Жилище № 4 в цитаделата на хълма Трапезица, което има същия план на входа и коридора след него като на Къща № 1 в квартал „Асенов“, според разходните норми за строителство през XX в. (Сметни норми 1968, 14), показва следното²⁶: за приземния етаж камъните са $142,56 \text{ м}^3$, а калният разтвор – $38,25 \text{ м}^3$. Ако горният етаж на къщата е бил паянтов, както предполага нейният проучвател (Рабовянов 2015а, 155–156)²⁷, то за него ще трябва: $7,64 \text{ м}^3$ дървен материал (греди, плет) и $19,90 \text{ м}^3$ глинен разтвор²⁸.

Ако обаче и горният етаж на Жилище № 4 е бил изцяло от камък²⁹, то свързващата смес (глина) ще е $18,70 \text{ м}^3$, а камъните – $69,74 \text{ м}^3$.

Установената разлика в състава на напластявания в очерчанията на Жилище № 4 дава основание на Д. Рабовянов да подкрепи предложението си за горен паянтов етаж. Той счита, че каменните стени на приземието са зидани с калова спойка от кафява пръст, докато дебелият до $0,40 \text{ м}$ пласт светлокафява до жълтеникава глинеста пръст в пълнежа на жилището произхожда от разрушаването на неговия горен паянтов етаж (Рабовянов 2015а, 149–150). На приложените профили от кв. CLVII и кв. CLVII¹ от разкопките на Жилище № 4 (Рабовянов 2015, Профил 11, Профил 12, Профил 13, Профил 14, Профил 15) обаче се вижда, че в сградата няма пласт кафява пръст и камъни от разрушените стени на приземието, а вътрешността ѝ е запълнена само с жълтеникавата

глинеата пръст (Рабовянов 2015а, 729–731). Количеството на тази жълтеникава пръст в Жилище №4 и на разстояние до 1 м извън него най-грубо може да се изчисли на около 50 м³.

Сравнението между направените сметки за количеството на свързващата смес (калов разтвор) за Жилище №4, както при варианта с два каменни етажа, така и при каменно приземие и предполагаем паянтов горен етаж показва, че то е приблизително едно и също (съответно 56,95 м³ към 58,15 м³)³⁰. Поради това сега, само въз основа на обема на кафявата пръст и жълтеникавата глина от насипа, не може да се определи дали това двуетажно Жилище №4 е било изцяло каменно или горният етаж е бил паянтов. А причината за разликата в състава на пръстта в долната част на стените е много проста – за там е използван изкопаниа при нивелирането на терена съществуващ културен пласт (кафява пръст), а след това е зидано с донесена от друго място жълтеникава пръст (глина). Изглежда че именно по тази причина е била допълнително насипана от същата глинеста пръст пред северната фасада и източната стена на Жилище №4, за да се направи хидроизолация (Рабовянов 2015а, 95–96). А липсата на камъни в очертанията на Жилище №4 и извън него е обяснена с преизползването на строителния материал за строежи в другите части на Търново през османския период (Рабовянов 2015а, 96, 142, 146, 153).

По същия начин трябва да се разглежда и Сградата при Югоизточната порта на цитаделата на хълма Трапезица, която е с план като при Къща №1 в квартал „Асенов“ (Робов 2009, 609, Обр. 1) – и тя може да има два изцяло каменни етажа.

Представените изчисления показват, че само въз основа на археологическите данни не е възможно да се каже със сигурност дали и колко от сградите в Търнов са имали по два или три каменни етажа. Допускането на такава възможност обаче е напълно оправдано и тя не трябва да се игнорира. Доказването ѝ естествено е трудно и не всеки би се съгласил с нея, но е ясно, че в столичния град през XIII–XIV в. е имало многоетажни, изцяло каменни жилищни сгради.

В Арбанаси с два каменни етажа са само къщите на поп Панайот и на хаджи Русевич (Балкански) (Обр. 24), докато другите арбанашки къщи имат дървен или паянтов горен етаж (Кратка история на българската архитектура 1965, 145).

За здравината на конструкцията при строежа на двуетажна жилищна сграда са важни фундаването, ширината на основите и спойката на зидарията.

За къщите в квартал „Асенов“ във Велико Търново и за къщите в Арбанаси няма сигурни данни за начина на фундаване. Стените на Жилище №4 в цитаделата на хълма Трапезица са изградени без вкопани в земята основи – направо върху терена, а при Сградата до Югоизточната порта те са положени в плитък изкоп. Естествено за устойчивостта на сградата е най-добре основите да са вкопани в земята. Това обаче не винаги се прави, както се вижда от примера с Жилище №4, което явно не е било толкова сериозен проблем.

Ширината на стените в приземието на Къща № 1 в квартал „Асенов“ е 1 м (**Обр. 15**), докато на сградите в цитаделата на хълма Трапезица – тя е от 0,70 м (Жилище № 4) до 0,90 м (Сградата до Югоизточната порта) (**Обр. 19**). Къщата на поп Панайот и Къщата на хаджи Русевич (Балкански) в Арбанаси имат стени на приземието, широки по 0,80–0,90 м (**Обр. 23, Обр. 24**), колкото са и стените на повечето от другите къщи в селото (**Обр. 26**).

Спойката на зидарията при къщите от квартал „Асенов“ не е установена – тя може да е била кал или хоросан. Жилищните сгради в цитаделата на хълма Трапезица са построени с калова спойка. Също с кал са зидани не само къщите на поп Панайот и на хаджи Русевич (Балкански) в Арбанаси, но и останалите къщи в това село.

Така става видно, че при комбинация от калова спойка и стени с ширина около 0,80 м е напълно възможно да се направят два каменни етажа, както в периода XIII–XIV в. така и през XV–XVIII в.

Строителни материали. При строежа на къщите във Велико Търново и в Арбанаси са използвани полуобработен и ломен камък за направата на стените; глина или хоросан за спойка на зидарията и хоросан за фугиране на стените; дървени (основно дъбови) греди, талпи, дъски и летви за подовете, таваните, покривните конструкции, сантрачите, прозорците и вратите; желязо за прозоречните решетки, окачващите и заключващи механизми на прозорците и вратите; керемиди за покривите.

Това са стандартни за почти всички епохи строителни материали, чрез които не може да се даде конкретна датировка. Впечатление прави липсата на тухли за оформяне или подчертаване на арките на отворите за врати и прозорци по фасадите на двете търновски къщи от квартал „Асенов“ (**Обр. 2, Обр. 6.1, Обр. 14.1**). За използването на тухли в зидарията на жилищните сгради в столичния град през XIII–XIV в. няма сигурни данни³¹, но те са характерни и много разпространени при къщите и църквите в Арбанаси от XVI–XVIII в. (Вачев 2006, 31, 32, 56, 62, 71, обр. 2, обр. 19, обр. 24) (**Обр. 24**).

Според размерите (приблизително 0,33 м x 0,33 м), тухлите, с които е направена настилката в помещенията на първия етаж на Къща № 1, явно са от XVI–XVIII в., защото съвпадат с тези, използвани в подовете на стайте на Констанцалиевата къща и в наоса, притвора и параклиса на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси³².

Зидария. Къща № 1 и Къща № 2 в квартал „Асенов“ са построени от големи, добре одялани камъни, зидани в правилни редове (**Обр. 2, Обр. 6.1, Обр. 14.1**). По същия начин са направени стените на Сградата до Югоизточната порта в цитаделата на хълма Трапезица (Робов 2009, 609), докато Жилище № 4 на южната тераса е зидано с безформени ломени камъни, без опит да се спазват каквито и да са редове (Рабовянов 2015а, 96). Подобно е положението и при двете арбанашки къщи – Къщата на хаджи Русевич (Балкански) е с много добре оформена фасадна зидария (почти еднакви по размери полуобработени

камъни и хоризонтални редове) (**Обр. 24.3**), а при Къщата на поп Панайот камъните са разноформатни (големи, средни и малки, тънки плочки за подлагане) и липсва редова зидария (**Обр. 24.1, 2**).

Вътрешни сантрачи. Използването на вътрешна сантрачна система по правило се смята за характерен елемент на средновековната строителна практика от времето на Второто българско царство (Рабовянов 2015а, 149–150). Поради малката височина, на която са запазени средновековните сгради в Търнов, не са оцелели много стени с легла на външни или вътрешни сантрачи. Пример в това отношение е голямата постройка (градска странноприемница), която се намира южно от Северозападната порта на цитаделата на хълма Царевец, където на вътрешното лице на източната стена и по цялата южна стена и сега се виждат леглата на един ред вътрешни сантрачи, поставени на 0,10 м навътре в ширината на зидарията (Дерменджиев 2018, 183). Сградата е съществувала до последното десетилетие на XIV в., но е продължила да функционира и през османската епоха (Славчев 1979, 157; Николова 1986, 258–259).

Представените къщи в квартал „Асенев“ имат вътрешна сантрачна система, защото по лицето на фасадите липсват такива греди (**Обр. 2, Обр. 6.1, Обр. 14.1**). Оказва се обаче, че арбанашките къщи на поп Панайот и на хаджи Русевич (Балкански) също имат вътрешни сантрачи, а не външни, независимо, че може да се построени най-рано през втората половина на XVI в. (**Обр. 24**). Поради това видът на сантрачната система явно не може да се използва като сигурен начин за датиране.

Вид на жилищното застрояване в подградията на столичния Търнов

При досегашните археологически разкопки в подградията на столичния Търнов не са открити каменни постройки, а всички проучени жилища са полувкопани, с паянтова конструкция или обикновени землянки, както отбелязват К. Тотев и Д. Косева (Тотев, Косева 2017, 95; Косева 2018, 229)³³. Това донякъде е вярно, но с няколко важни уточнения. В самите подградия по двата бряга на река Янтра между столичните цитадели на хълмовете Царевец и Трапезица са разкопавани само големите царски манастири „Св. 40 мъченици“ (Тотев 2001, 30–44) и „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Овчаров, Вачев 2009, 620–621; Овчаров, Вачев 2010, 510–511; Овчаров, Вачев, Петракиев, Георгиева 2011, 448–451; Овчаров, Вачев, Петракиев, Георгиева 2012, 424–425), манастирът „Св. Димитър“ (Николова, Робов 2005, 40–118) и т. нар. „Шишманова баня“ (Дерменджиев 2012б, 193–244) (**Обр. 22.2, Обр. 22.3**).

Проучванията на терените извън тях са съвсем ограничени. В пространството южно от църквата „Св. 40 мъченици“ са открити църква, некропол, полувкопани жилища, боклучни ями, гробове, железараска пещ и баня от втората половина и края на XIV в., и некропол от XVI–XVII в. (Тотев, Дерменджиев,

Караишев 2008, 696–698; Тотев, Дерменджиев, Караишев 2010, 507–509; Тотев, Дерменджиев, Караишев 2011, 446–448; Тотев, Дерменджиев, Караишев 2012, 425–428; Тотев, Дерменджиев, Караишев 2013, 401–403; Дерменджиев 2012а, 77–97), а на терена южно от църквата „Успение на Св. Богородица“ е разкопан некропол от XIV в. (Тотев, Караишев, Дерменджиев 2008, 698–701) (**Обр. 22.1, Обр. 22.3, Обр. 22.5**). За архитектурното застрояване през столичния период на Търнов на цялата останала огромна площ на тези подградия няма никакви сведения, защото днес самите терени са изцяло заети от съвременни къщи и дворни пространства (**Обр. 18**). Поради това засега не може да се твърди с абсолютна сигурност, че там не съществуват каменни жилищни сгради от времето на Второто българско царство.

В другите столични подградия в западното подножие на хълма Момина крепост и в местността „Френкхисар“ на югоизток от цитаделата на хълма Царевец наистина има само полуукопани жилища и землянки (**Обр. 22.5**). Там обаче са били разположени периферни квартали на голяма територия, от която също е проучена само незначителна част, а разкопките на „Френкхисар“ все още са в самото начало (Вачев, Петракиев 2016, 421–427; Дерменджиев 2017, 63–101).

Подградията между цитаделите на хълмовете Царевец и Трапезица са най-големите и представителни в столичния Търнов (**Обр. 22**). Не случайно в тях са построени два царски манастира („Св. 40 мъченици“ и „Св. Апостоли Петър и Павел“), църквата „Св. 40 мъченици“, която е мавзолей на Асеновата династия, манастирът „Св. Димитър“, две бани („Шишманова баня“ и банята южно от църквата „Св. 40 мъченици“), както и още четири други църкви („Св. Георги“, „Св. Петка“, „Успение на Св. Богородица“, църквата южно от църквата „Св. 40 мъченици“). Затова тези столични подградия са специално укрепени с Напречни крепостни стени, чрез които са включени в отбранителната система на двете градски цитадели (Дерменджиев 2011а, 61–62) (**Обр. 22.4**). Ето защо е съвсем логично в тях да са били построени и каменни жилищни сгради, съответстващи на техния статут и характер.

Всъщност каменни сгради наистина са открити точно в тази укрепена територия на столицата. Те се намират в най-южната част на подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец (Дерменджиев 2002–2003, 261–264) (**Обр. 22.6**). Това са общо четири постройки, датирани в края на XIII в. и XIV в. Изглежда че те оформят малък квартал с улица, пеци, некропол и водоснабдително съоръжение, в който е развивана производствена дейност – металодобив и железарство (Попов 1985, 213–214)³⁴. Това са едноделни, не особено големи по площ постройки, за чийто външен вид засега няма достатъчно данни.

Добър пример по отношение вида на застрояването на средновековните подградия се явяват Мелник (Нешева, Серафимова, Стоянов 1989, 40–71; Цветков 1989, 81–85; Нешева 2008, 282–285) и малкия по площ град Хоталич

при Севлиево (Симеонов 2007, 31–46, 69–82). В техните най-добре проучени подградия са открити голям брой масивни къщи, като много от тях са имали по два каменни етажа.

Единствено липсата на археологически разкопки извън големите архитектурни комплекси е причината все още да няма повече данни за такива къщи и в централните подградия на столичния Търнов.

Къщи в село Арбанаси

Сравнението с двете изцяло запазени каменни двуетажни къщи в село Арбанаси – Къщата на поп Панайот (**Обр. 23.1, Обр. 24.1, 2**) и Къщата на хаджи Русевич (Балкански) (**Обр. 23.2, Обр. 24.3**), чието изграждане може да се датира най-рано във втората половина или края на XVI в., на пръв поглед и по общ външен вид показва, че те много приличат на Къща №1 и Къща №2 в търновския квартал „Асенов“ (**Обр. 2**), защото имат:

1. Равни каменни фасади, без корнизи, еркери и балкони, с изключение на чупката на фасадната стена, където е разположено външното стълбище за горния етаж.
2. Малко помещение-скривалище, което обаче е разположено над засводена част от вътрешен коридор в приземието.
3. Подова настилка от квадратни тухли в помещенията на горния етаж.
4. Наличие на печки-джамали.
5. Четирикатни покриви.

Разликите обаче са много повече:

1. Планът е Г-образен.
2. Всички помещения са разделени с масивни каменни стени, които започват от приземието и преминават в първия етаж.
3. Част от приземието е преградено във вид на голямо помещение-скривалище, което е достъпно единствено от горния етаж.
4. Входовете на приземията са само аркирани и след тях няма засводен коридор, оформен чрез къса надлъжна стеничка от едната страна, поради което там липсва и малко помещение-скривалище.
5. Такова малко помещение-скривалище е направено над засводена част от вътрешния коридор, който свързва помещенията в приземието.
6. Арките над входовете на приземията не са полуцилиндрични, а с характерната за османската архитектура островърха форма, и са направени от тънки тухли, поставени вертикално.
7. Налице са големи и малки фасадни ниши с различно предназначение.
8. Няма вътрешна ходова връзка (стълбище) между двата етажа.
9. Изкачването до първия етаж се осъществява чрез външно (открито) стълбище.
10. Имат голям брой прозорци на първия етаж, чиито арки са с характерната за османската архитектура островърха форма.

11. Тухлените арки на прозорците и вратите са очертани с тънки тухли, поставени хоризонтално.
12. Прозорците са с по-големи размери, а нишите от вътрешната им страна са правоъгълни.

Другите къщи в Арбанаси (Констанцалиевата къща, Къщата на Зумбата, Палазовата къща, Несторовата къща, Къщата на поп Янко) (**Обр. 25, Обр. 26**), които бяха привлечени като паралели по отношение оформянето на входа към приземието и засводения коридор с наличието на скривалище над него, имат паянтов горен етаж. Като цяло и при тях също важат посочените вече разлики в изграждането на фасадите и общата планова схема. Единствено Къща №3, със своя паянтов етаж и късите стенички, които се издават пред входа на приземието, има съвсем близък паралел при Къщата на поп Янко (**Обр. 26.4**).

В тази връзка трябва да се посочи мнението, че приличащите си къщи във Велико Търново и тези в село Арбанаси са от едно и също време, а именно от Второто българско царство, и са принадлежали на боляри от столичния град (Захаријева 1982, 204–228; Харбова 1991, 116–124). Без да се навлиза в подробности трябва да се отбележи, че досега няма никакви конкретни писмени известия и археологически данни, които да подкрепят тази хипотеза (Вачев 2006, 7, 14–23).

Представените конкретни данни, наблюдения, архитектурни паралели, доказателства и логически разсъждения показват, че само въз основа на тях не може да се предложи достатъчно обосновано предложение за времето, когато са построени къщите в квартал „Асенов“ във Велико Търново (**Обр. 2**). Единствено сигурен е фактът, че те съществуват през османския период. Тяхното разположение, планът, оформянето на дълъг коридор след входа на приземието чрез отделна надлъжна стеничка, строителната техника и фасадно оформление обаче показват сигурна връзка със средновековни жилищни сгради в столичния Търновград (**Обр. 19, Обр. 20.3, Обр. 20.4**), Мелник (**Обр. 20.1**) и Ловеч (**Обр. 20.2**) от времето на Второто българско царство, които със сигурност са датирани чрез археологически разкопки в периода от началото на XIII в. до края на XIV в. За Къща №3 обаче може да се допусне, че е била изградена през XVII–XVIII в. поради голямата ѝ приликата с Къщата на поп Янко в Арбанаси (**Обр. 26.4**) – издаващи се стенички пред входа на приземието и паянтов горен етаж.

Възможно ли е Къща №1 и Къща №2 в квартал „Асенов“ в южното подножие на хълма Трапезица (**Обр. 2, Ил. 1**) да са били построени още през времето на столичния период на Търновград? Посочените доводи и аргументи позволяват да се допусне такава вероятност. Към този извод насочват откритите сгради с близък план и характерни планови особености точно в цитаделата на хълма Трапезица (Сградата до Югоизточната порта и Жилище №4 на южната тераса) (**Обр. 19**), в която жилищното застрояване започва през втората четвърт на XIII в. (Долмова-Лукановска 2008, 63; Рабовянов 2015а, 66–78, 119–128).

Така, при такъв вариант според тяхната датировка най-общо в XIII–XIV в., е приемливо да се търси времето на вероятното изграждане на представените две изцяло каменни къщи в южното подножие на тази столична цитадела.

А това, че тези търновски къщи може да са оцелели и да са използвани няколко столетия не е изключение, като пример в това отношение се явяват някои от сградите в подградието на средновековния Мелник (Болярската къща), които с преправки и преустройства са съществували и през османския период (Нешева, Серафимова, Стоянов 1989, 53–54, 57–58; Цветков 1989, 84–85).

Напълно е възможно строежът на представените търновски къщи да датира и от ранния османски период (XV–XVI в.), като може да се допусне, че тогава е следван характерния план на някои столични жилищни сгради, които са функционирали и след края на XIV в. или че самите средновековни майстори и техните наследници са продължили по традиция да го използват и в следващите десетилетия. Това твърдение се подкрепя от факта, че точно такъв характерен план на входа с коридор, оформен с къса надлъжна стеничка от едната страна (най-вероятно засводен и може би с малко помещение-скривалище над него), се прави през XIII в. и XIV в. в Търнов (Страдата до Югоизточната порта и Жилище №4 на южната тераса в цитаделата на хълма Трапезица) (**Обр. 19**). Подобни къщи се появяват в Арбанаси най-рано през втората половина или края на XVI в. (Кожухаров 1957, 153) (**Обр. 23, Обр. 24**), но те, въпреки сходствата в някои архитектурни елементи и отделни детайли, се различават доста от къщите в квартал „Асенов“.

Налице са данни и за други къщи във Велико Търново (къща на ул. „Силвестър“ №20, къща на ул. „Йордан Инджето“ №10, къща на ул. „Максим Райкович“ №1, къща на ул. „Максим Райкович“ №44, Малката Сарафкина къща на ул. „Никола Пиколо“) (**Обр. 27**)³⁵ и Арбанаси (Несторовата къща, Къщата на поп Янко, Палазовата къща, Констанцалиевата къща) (**Обр. 25, Обр. 26**) от османския период и Възраждането, които имат входи със засводени коридори и скривалища над тях, оформени като този на Къща №1 в квартал „Асенов“ или подобни на него (Кожухаров 1957, 132; Полихронова 1979, 7–10, обр. 2, обр. 3, обр. 6, обр. 9, обр. 12, обр. 16; Захаријева 1982, 227; Харбова 1991, Фиг. 54А)³⁶. Така става видно, че това по-особено архитектурно решение се появява още по времето на Второто българско царство и по едни или други причини просъществува в търновското градско строителство до началото на XX в.

Тук няма да се разглежда проблемът и подновява дискусиата за произхода и датировките на арбанашките къщи³⁷. Село Арбанаси е създадено в края на XV в. (Мутафов 1979, 90) и споменатите по-горе къщи на поп Панайот и на хаджи Русевич (Балкански) може би са от първите, построени в него по времето на неговия начален разцвет през втората половина на XVI в. (Вачев 2006, 14–17). Установените прилики наистина показват връзка между къщите в Арбанаси (**Обр. 23, Обр. 24, Обр. 25, Обр. 26**) и представените изцяло каменни къщи в квартал „Асенов“ на Велико Търново (**Обр. 2, Обр. 6, Обр.**

10, Обр. 14, Обр. 15). И това може да е резултат от преселването на жители на Търново в Арбанаси, едно от които е документирано в средата на XVII в. (Вачев 2006, 16–17). Посочените важни разлики насочват към извода, че е логично предположението опростеният план и еднопространственото вътрешно разпределение на столичните търновски къщи, след като са били взаимствани като концепция в по-късно време (XVI–XVII в.)³⁸, да са били развити и обогатени съобразно по-различните изисквания и потребности на новите собственици – заможните арбанашки жители³⁹.

За изясняване на характера на търновските къщи в квартал „Асенов“ би допринесло уточняването на общественото положение на техните обитатели, но възможностите за това са съвсем минимални. В края на XIX в. и началото на XX в. в тях са живеели обикновени граждани. Според известните сега сведения за собствениците на Къща № 1 („Къщата на Господжа Бойка“) тя е била тяхна дълго време преди това (Цонев, 1904, 775). Сега не е известно кой е построил тези къщи и колко пъти те са сменяли своите притежатели.

Видно е, че според данните за застроената площ, вътрешното разпределение, отсъствието на фасадна и интериорна украса и липсата на какъвто и да е подемен материал няма как да се твърди, че собственици на тези три сгради, които са определяни като „Болярски къщи“ (Филов 1912–1913, 305; Златев 1937, 5; Бичев 1961, 50; Миятев 1964, 13; Захариева 1982, 206–207), са били именно търновски боляри. Факт е, че все още в самите столични цитадели няма самостоятелни сгради, за които със сигурност да е установено, че са принадлежали, или че в тях са живеели представители на българската аристокрация. Това обаче не изключва вероятността разгледаните къщи в квартал „Асенов“ да са били само собственост, а не постоянно жилище на търновски боляри, ако разбира се, те са били вече построени през XIII–XIV в.

Дали в тях са живеели боляри, богати граждани, търговци, занаятчии или други заможни представители на българското общество сега не може да се каже със сигурност. Но така или иначе тези три къщи в квартал „Асенов“ се явяват изключително интересни паметници на средновековното столично (XIII–XIV в.) или следстолично (XV–XVIII в.) търновско градско строителство и тяхното представяне е от важно значение за проучванията на българската архитектура от това време.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Номерацията на четирите „Болярски къщи“ е въведена от мен за улеснение при тяхното представяне.
- ² Необосновани и погрешни са заключенията и изводите за Къща № 1 („Къщата на госпожда Бойка“) и за мраморния корниз с надпис [...]СПОЖДА БОН[...] който е бил зазидан над нейния вход, направени от К. Тотев и Д. Косева (Тотев, Косева 2017, 95–96, бел. 82, 83, 84, 85; Косева 2018, 229–230). Те твърдят, че тяхното съществуване е легендарна

версия, едва ли не измислен разказ от първите години на следосвобожденско Търново, който се явява израз на национално самочувствие и повод за гордост от славното минало; че няма такава къща и тя е градска легенда; че липсват точни координати на мястото на откриване на този надпис, който може да е бил намерен при първите разкопки на хълма Трапезица или на църквите в Асенова махала; че тази къща и надписът са „... *умело свързани в един цялостен разказ...*“, на чиято основа „... *възниква поредното търновско предание, което има претенциите за достоверността на „извор“...*“; че липсват каквито и да е публикации, свързани с този надпис (Тотев, Косева 2017, 95–96, бел. 82, 83, 84,85). Всъщност не може по никакъв начин да се твърди, че това е „... *неписана легендарна история...*“ (Косева 2018, 230) или пък е градска измислица, защото на практика това е научно обосновано предположение на проф. Б. Цонев (ректор на Софийския университет през 1910–1911 г. и декан на Историко-филологическия факултет в периода 1897–1917 г.), който пръв го публикува през 1904 г. въз основа на документирания от него старобългарски надпис. Въпреки пълното отричане на съществуването на „Болярски къщи“ в квартал „Асенов“, К. Тотев и Д. Косева не посочват никакви конкретни доказателства, с които да подкрепят това свое мнение. Представената в следващите страници богата документация, публикации и конкретни данни за тази къща („Къщата на госпожда Бойка“) и мраморния корниз с надписа [...]СПОЖДА БОН[...] обаче без всякакво съмнение показват, че те съвсем не са търновска легенда или предание, а реално съществуващи обекти, които имат пряка връзка помежду си.

- ³ Кадастърът на Велико Търново от 1905 г. се съхранява в дирекция „Строителство и устройство на територията“, отдел „Устройство на територията“ на Община Велико Търново.
- ⁴ Снимката от сбирка „Нова и най-нова история“ на РИМ – В. Търново, ми беше предоставена от В. Маргинова (уредник в отдел „Фондове и Научен архив“).
- ⁵ На снимката (инв. №2376 Рд/ТОМ ф. НИ–2/14), направена на разрушената къща от земетресението през 1913 г. (**Обр. 9**), се вижда, че цветът на материала между нападалите камъни е светлокафяв. Това може да е резултат от пожълтяване на хартията, а освен това самата снимка е била допълнително оцветявана.
- ⁶ На макета на основите (инв. №754 ФЛФ) (**Обр. 7.2**) Л. Филипov е показал фундаменти, очертаващи малко, почти квадратно помещение в северната част на приземието. В случая той е допуснал грешка, подведен от наличието на разделителните стени на стаите на първия етаж, като е решил, че под тях непременно трябва да има каменни основи. Тези вътрешни стени са били паянтови и под тях не е било необходимо да се правят носещи каменни стени. Освен това тази част от приземието стъпва върху по-висок терен, поради което и на един от чертежите на къщата (инв. №931 ФЛФ) (**Обр. 8.1**) там не е означена ширината на стените, а само външните очертания на сградата. В северната половина на приземието със сигурност не е имало други фундаменти, освен тези на външните стени, защото там няма друго помещение.
- ⁷ Наличието на скривалище над входа е отбелязано от Л. Филипov в текст, изписан в чертежа с плановите на етажите на къщата (инв. №931 ФЛФ) (**Обр. 8**).
- ⁸ Тази ниша е направена върху макета на приземието (инв. №754 ФЛФ) (**Обр. 7.2**) и липсва на другите чертежи.
- ⁹ На рисунката, представена от Б. Цонев (Цонев 1904, 774) (**Обр. 4**), сполиците са ситуирани на нивото на горния край на свода, докато на рисунката на южната фасада, направена от Л. Филипov те липсват (инв. №94 ФЛФ) (**Обр. 6.1**), а на неговия макет е означена само плочата с растителната украса (инв. №20 ФЛФ) (**Обр. 7.1**).
- ¹⁰ Преди десетина години този мраморен детайл беше открит в Камения склад на Регионален исторически музей – Велико Търново, където се съхраняват различни архитектурни

- детайли от разкопките във Велико Търново и Никополис ад Иструм. Сега той е инвенториран в сбирка „Средновековие“ на отдел „Археология“ с № 6947 С/ТОМ.
- 11 Личното име Бойка не е споменато в запазените средновековни надписи, защото то не е било широко разпространено в старата българска именна традиция.
 - 12 Част от още един такъв надпис с неизвестно първоначално местоположение е открит в боклучна яма от XV в. в близост до Северозападната порта на цитаделата на хълма Царевец (Овчаров 2005, 131, обр. 184).
 - 13 Като друг вариант за първоначалното място, на което е бил монтиран корнизът от Къща № 1, може да се посочи църквата „Св. 40 мъченици“, където той да е бил част от надгробна конструкция. Подходящо място за това е северната стена на притвора, до която е проучен гроб на жена със златни обеци и златосърмен текстил от XIII–XIV в. (Вълов 1974, 44). Самият притвор е бил допълнително изграден към църквата през втората половина на XIII в. (Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 45) и надписът от корниза може да е свързан именно с това ново строителство, но да има вече и ктиторско съдържание с указание на името на погребаната ктиторка – госпожда Бойка. Ако обаче корнизът се е намирал на това място, то той би бил изваден оттам едва при събарянето на църквата през втората половина на XVII в. (Дерменджиев, Косева 2000, 96).
 - 14 Детайлът е инвенториран с № 2179 С/ТОМ в сбирка „Средновековие“ на отдел „Археология“ и е експониран във Витрина 18 на Археологическия музей във Велико Търново.
 - 15 За това свидетелства хоросанът върху страните на фрагмента от плочата, открита в разрушенията на Царския дворец (Ангелов 1973а, 323).
 - 16 С това име Къща № 2 е означена на рисунката на Л. Филипов (инв. № 806 ФЛФ) (**Обр. 14.1**).
 - 17 Дължината на южната фасада на Къща № 2 е различна: в Кадастъра от 1905 г. тя е 7,65 м (**Обр. 5**), на рисунката (инв. № 806 ФЛФ) – 7,20 м (**Обр. 14.1**), а на гипсовия макет е 7 м (инв. № 98 ФЛФ) (**Обр. 14.2**). Тук е приета указаната дължина в Кадастъра от 1905 г. За да се уточни този размер беше направено сравнение по снимката от 1900 г. (**Обр. 2**) на дължината на южната фасада на Къща № 2 спрямо дължината на южната фасада на Къща № 1, чиито размери от Кадастъра от 1905 г. и чертежа (инв. № 931 ФЛФ) на Л. Филипов напълно съвпадат (**Обр. 8**). Така се оказа, че дължината на южната фасада на къща № 2 точно съответства на дължината, отразена в Кадастъра от 1905 г., а не на макета (инв. № 98 ФЛФ) и рисунката (инв. № 806 ФЛФ). Всички посочени размери по фасадата на Къща № 2 са съобразени с установената корекция.
 - 18 С това име гипсовият макет на Къща № 4 (инв. № 5 ФЛФ) е вписан в инвентарната книга на фонд „Леон Филипов“.
 - 19 Възможно е наистина само долната част на приземието, на височина до 2 м, да е синхронна с другите къщи, но това е предположение, основано само на относителната прилика между използваните камъни и външния вид на зидарията.
 - 20 Тези арбанашки къщи имат по-късни достроявания от XVII–XIX в., които отчасти променят външния им вид и общ план (Кратка история на българската архитектура 1965, 152; Харбова 1991, 120–122).
 - 21 Ц. Полихронова специално изследва развитието на този тип вход, извеждайки го от времето на Второто българско царство (Полихронова 1979, 6–14). Посочените от нея примери за средновековни сгради в Търново (къщата на ул. „Максим Райкович“ № 44 (**Обр. 27.1**)) и Ловеч (Къщата на Н. Рашев) обаче са погрешни, защото не са защитени с конкретни археологически, архитектурни и градоустройствени доказателства (Полихронова 1979, 7). Но въпреки това основните изводи на Ц. Полихронова, че този тип вход съществува в столичния Търнов (**Обр. 19**) и впоследствие е пренесен в Арбанаси (**Обр. 25, Обр. 26**) са правилни, както ще се види от посочените в следващите страници примери.

- 22 Тази сграда се намира в очертаанията на Обект 16 и е проучена през 1974 г. от А. Писарев. Не е публикувана, а размерите и данните за нея са взети от документацията, съхранявана в Научния архив на Регионален исторически музей – Велико Търново (Дневник на Обект 16 за 1974 г. – III, 62).
- 23 На плановете, публикувани от М. Харбова, грешно са представени засводени коридори след външните входи към приземиата на двете къщи (Харбова 1991, обр. 54).
- 24 Именно заради външното стълбище планът на къщите е Г-образен. В по-късно време това външно стълбище на къщата на хаджи Русевич (Балкански) е било включено в обема на сградата чрез изграждането на допълнителна външна стена (Харбова 1991, 122). При много от арбанашките къщи е било направено същото (Кожухаров 1957, 123–127; Кратка история на българската архитектура 1965, 152).
- 25 Такива големи помещения-скривалища, които са част от приземието, са били изградени в повечето арбанашки къщи от XVII–XVIII в. Неправилно означеното на макета на Къща №1 (Инв. № 754 ФЛФ) малко помещение прилича на такова скривалище (Обр. 7.2). Оставянето на тесен, нефункционален и напълно безсмислен коридор от двете му страни и съвсем малката височина на северната част на приземието прави подобно предположение абсолютно несъстоятелно.
- 26 Средната разходна норма за 1 м³ каменна зидария е: 1,23 м³ ломен камък и 0,33 м³ разтвор (Сметни норми 1968, 14).
- 27 При предложената реконструкция Д. Рабовянов приема най-общо, че приземиата на къщите са имали височина 2,40 м, а горните етажи са били с височина 2,20 м при ширина на паянтовите стени 0,25 м (Рабовянов 2015а, 150–151).
- 28 Д. Рабовянов приема, че Западното помещение на Жилище №4 е било едноетажно (Рабовянов 2015а, 154), затова изчислението за горния етаж е направено само за Източното помещение.
- 29 Може да се приеме, че ширината на стените на горния етаж е била по-малка от тази на приземието – около 0,50 м.
- 30 В тези кубатури не е включена глината от изолацията на междуетажната и таванската конструкция.
- 31 Във фасадната украса и арките на „Болярската къща“ в Мелник например са вложени голямо количество тухли (Нешева 2009, 283–285).
- 32 Измерените на място в Констанцалиевата къща и в църквата „Рождество Христово“ квадратни тухли имат следните размери: 0,32 м x 0,32 м; 0,33 м x 0,33 м; 0,34 м x 0,34 м, а правоъгълните тухли са с размери: 0,16 м x 0,32 м; 0,17 м x 0,34 м.
- 33 Това твърдение може да стане факт и доказателство единствено при положение, че абсолютно цялата площ на тези подградия е проучена чрез археологически разкопки.
- 34 Сградите са открити през 1984 г., но не са публикувани (Попов 1985, 213–214).
- 35 Посочените от Д. Косева (Косева 2018, 230, Обр. 2) примери за подобни къщи (т. нар. „Консулски къщи“ на ул. „Пандели Кисимов“), които са долепени една до друга и имат само по две фасадни стени, те са триетажни, с паянтови горни етажи, без засводен коридор след входа и скривалище над него, са съвсем неподходящи, защото те почти по нищо не приличат на представените къщи в квартал „Асенев“.
- 36 Ц. Полихронова погрешно отнася къщата на ул. „Максим Райкович“ №44 към времето на Второто българско царство (Полихронова 1979, 7) (Обр. 27.1). Посочените къщи с адреси във Велико Търново се намират в квартали, които са застроени едва през късния османски период и Възраждането.
- 37 Повече подробности за фактите, мненията, паралелите, хипотезите и използваната литература има в студията на Г. Кожухаров (Кожухаров 1957, 85–101) и в студията на Л. Захариева (Захариева 1982, 204–228).

- ³⁸ Мнение за това, че арбанашките къщи са строени по образец на средновековни болярски къщи от столичния Търнов е предложено от К. Кръстев и проф. И. Гълъбов (Изказвания 1957, 159–160).
- ³⁹ Почти същото оформяне на вход с коридор към приземието имат къщи в Ловеч, неправилно отнесени към XIII–XIV в. (Захаријева 1982, 219–220, 222; Полихронова 1979, 6), както и къща в сръбския град Търговище, датирана в края на XV в. – началото на XVI в. (Милошевић 1997, 99–100).

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1972: Н. Ангелов. Среднобългарски надпис от патриаршията на Царевец – Известия на Археологическия институт, XXXIII, 1972, 299–304.

Ангелов 1973а: Н. Ангелов. Надписи от Двореца на Царевец. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 1). К. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиева, Т. Герасимов (Ред.). София, 1973, 167–196.

Ангелов 1973б: Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на Двореца. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 1). К. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиева, Т. Герасимов (Ред.). София, 1973, 259–353.

Ангелов 1980: Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV в. (Царевград Търнов. Т. 3). Д. Ангелов, С. Георгиева, Я. Николова (Ред.). София, 1980.

Бичев 1961: М. Бичев. Архитектура Болгарии с самых древных времен до конца XIX века. София, 1961.

Вачев 2006: Х. Вачев. Църковният ансамбъл в Арбанаси. В. Търново, 2006.

Вачев, Петракиев 2016: Х. Вачев, И. Петракиев. За манастирите, посветени на Св. Богородица в Търновград и тяхната локализация. (Предварително съобщение). – В: Великите Асеновци. Сборник от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). В. Търново, 2016, 421–428.

Вълв 1974: В. Вълв. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, XVI, 1974, 2, 37–54.

Георгиева, Николова, Ангелов 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 1). К. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиева, Т. Герасимов (Ред.). София, 1973, 39–166.

Дерменджиев 2001: Е. Дерменджиев. Строителна периодизация на дворцовата църква в Търновград. – Трудове на катедрите по история и богословие – Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, 2001, 4, 192–203.

Дерменджиев 2002–2003: Е. Дерменджиев. Две водоснабдителни съоръжения от ранновизантийската и средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 275–268.

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. Част от царско надгробие от последните разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. д-р Йордан Йорданов. Х. Харитонов, Г. Чохаджиева, С. Атанасова (Съст.). В. Търново, 2003, 262–265.

Дерменджиев 2011а: Е. Дерменджиев. Северна кула и Северна порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, 17–116.

Дерменджиев 2011б: Е. Дерменджиев. Площад след Главния вход на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVI, 2011, 125–149.

Дерменджиев 2012а: Е. Дерменджиев. Новооткрита баня южно от църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Изследвания в чест на арх. Стефан Бояджиев. С. Станев. В. Григоров, В. Димитров (Съст. и Ред.). София, 2012, 77–100.

Дерменджиев 2012б: Е. Дерменджиев. „Шишмановата баня“ в столичния Търновград. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVII, 2012, 193–249.

Дерменджиев 2016: Е. Дерменджиев. За Патриаршеската резиденция, Царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXI, 2016, 39–99.

Дерменджиев 2017: Е. Дерменджиев. Югоизточно подградие на столичния Търновград или „Френкхисар“ – квартал на западноевропейски търговци“. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXII, 2017, 63–132.

Дерменджиев 2018: Е. Дерменджиев. Странноприемници в столичния Търновград. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIII, 2018, 165–221.

Дерменджиев 2019: Е. Дерменджиев. Къщата на „Госпожда Бойка“ във Велико Търново. – В: Владетел, държава и църква в Средновековните Балкани. Сборник, посветен на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. В. Търново, 2019, под печат.

Дерменджиев, Косева 2000: Е. Дерменджиев, Д. Косева. Графитни рисунки върху стенописния календар от притвора на търновската църква „Св. 40 мъченици“. – Старобългаристика, XXIV, 2000, 4, 84–96.

Дневник на Обект 16 за 1974 г. – III: Дневник на археологическите разкопки на Обект 16 на хълма Царевец през 1974 г., част III, ръководител А. Писарев. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. № 312.

Долмова-Лукановска 2007: М. Долмова-Лукановска. Археологически проучвания на средновековна улица по северозападния склон, квартал при Трета порта на Главния вход, източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. В. Търново, 2007.

Долмова-Лукановска 2008: М. Долмова-Лукановска. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. В. Търново, 2008.

Захариева 1982: Л. Захариева. Средновековни болярски жилища от Втората българска държава. – В: Изследвания върху архитектурата на Българското средновековие. София, 1982, 204–259.

Златев 1937: Т. Златев. Българската къща в своя архитектурничен и културно-исторически развой. Кн. II. Градската къща. София, 1937.

Изказвания 1957: Изказвания по докладите относно произхода, характера и развитието на арбанашката къща. – Известия на института по градоустройство и архитектура, X – XI, 1957, 157–160.

Йорданов 1928а: И. Йорданов. Стари скривалища в Арбанаси и В. Търново. – Общински вестник Велико Търново, V, бр. 10 от 1 юни 1928 г., 75–77.

Йорданов 1928б: И. Йорданов. Стари скривалища в Арбанаси и В. Търново. – Общински вестник Велико Търново, V, бр. 13 от 22 юни 1928 г., 101–104.

Катастрофалното земетресение 1913: Катастрофалното земетресение в Търново. Шумен, 1913.

Кожухаров 1957: Г. Кожухаров. Народностният произход на арбанашката къща. – Известия на института по градоустройство и архитектура, X – XI, 1957, 85–155.

Косева 2018: Д. Косева. За един средновековен надпис върху мраморен корниз от Велико Търново. – В: Писменост, книжовници, книги: българската следа в културната история на Европа (Петта научна конференция по история, археология и културен туризъм Пътуване към България, Шумен, 2016 г.). Шумен, 2018, 229–234.

Кратка история на българската архитектура 1965: Кратка история на българската архитектура. Д. Димитров, Й. Йорданов, Г. Кожухаров, К. Миятев, Г. Стойков, Л. Тонев, Х. Христов (Ред.). София, 1965.

Милошевић 1997: Г. Милошевић. Станованье у средновековној Србији. Београд, 1997.

Миятев 1964: К. Миятев. Царевград Търнов. – Археология, VI, 1964, 3, 7–17.

Мутафов 1979: В. Мутафов. За етническият и социален облик на с. Арбанаси през XVII в. – Годишник на музеите от Северна България, V, 1979, 83–93.

Нешева 2008: В. Нешева. Мелник. Богозиданият град. София, 2008.

Нешева 2009: В. Нешева. Принос към проучването на Болярската къща в Мелник – В: Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно-историческите проучвания. Т. 1. Археология и култура. Пловдив, 2009, 279–307.

Нешева, Серафимова, Стоянов 1989: В. Нешева, Д. Серафимова, Г. Стоянов. Квартал „Чаталка“. – В: Мелник. Градът в подножието на Славова крепост. Т. 1. С. Георгиева. В. Нешева (Ред.). София, 1989, 40–81.

Николова 1973: Я. Николова. Жилищната архитектура в Търново през XII – XIV век. – Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, VIII, 2, Факултет по история, 1970–1971, София, 1973, 64–129.

Николова 1986: Я. Николова. Градоустройство и архитектура. – В: История на Велико Търново. Т. 1. Д. Косев, П. Петров, С. Димитров, П. Горанов (Ред.). София, 1986, 235–282.

Николова, Драгомиров 1960: Я. Николова, Ж. Драгомиров. Архитектурни и исторически паметници в макетите на Леон Филипков. София, 1960.

Николова, Робов 2005: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеновци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005.

Овчаров 1995: Н. Овчаров. За правилното разчитане на търновския надгробен надпис от църквата „Св. 40 мъченици“ (по повод на една хипотеза). – Археология, XXXVI, 1995, 1, 36–42.

Овчаров 2005: Т. Овчаров. Археологически проучвания на терасата източно и югоизточно от Патриаршията, до Малката порта и на южния склон. В. Търново, 2005.

Овчаров, Вачев 2009: Н. Овчаров, Х. Вачев. Велико Търново. Сондажни археологически проучвания в кв. 217, поземлен общински имот I–12. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 620–621.

Овчаров, Вачев 2010: Н. Овчаров, Х. Вачев. Велико Търново. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 509–511.

Овчаров, Вачев, Петракиев, Георгиева 2011: Н. Овчаров, Х. Вачев, И. Петракиев, В. Георгиева. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 448–451.

Овчаров, Вачев, Петракиев, Георгиева 2012: Н. Овчаров, Х. Вачев, И. Петракиев, В. Георгиева. Археологически проучвания на манастирския комплекс при храма „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 424–425.

Полихронова 1979: Ц. Полихронова. Средновековно наследство от жилищната архитектура на някои български селища. – Музеи и паметници на културата, 1979, 1, 6–14.

Попконстантинов, Кронщайнер 1994: К. Попконстантинов, О. Кронщайнер/К. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. Старобългарски надписи/Altbulgarische Inschriften. Т. 1. Виена, 1994.

Попконстантинов, Кронщайнер 1997: К. Попконстантинов, О. Кронщайнер/К. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. Старобългарски надписи/Altbulgarische Inschriften. Т. 2. Виена, 1997.

Попов 1985: А. Попов. Разкопки на манастира „Великата лавра“. – Археологически открития и разкопки през 1984 г. София, 1985, 213–214.

Протич 1921: А. Протич. Арбанашката къща. – Годишник на Народния музей, III, 1921, 2–3, 29–56.

Пжтеводител 1907: Пжтеводител на гр. В.-Търново и околността му. В. Търново, 1907.

Рабовянов 2015а: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица. Т. 1. Средновековният град. София, 2015.

Рабовянов 2015б: Д. Рабовянов. Археологически проучвания на обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Южен“ в гр. Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 648–650.

Рабовянов 2016: Д. Рабовянов. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Южен“ във Велико Търново през 2015 г. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 683–686.

Робов 2009: М. Робов. Велико Търново. Крепостта Трапезица. Проучвания на обект „Югоизточен“. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 607–610.

Серафимова 1989: Д. Серафимова. Болярска къща (основен корпус). – В: Мелник. Градът в подножието на Славова крепост. Т. 1. С. Георгиева. В. Нешева (Ред.). София, 1989, 40–54.

Симеонов 2007: С. Симеонов. Хоталич. Средновековният град-крепост край Севлиево. Севлиево, 2007.

Славчев 1979: П. Славчев. Разкопки на Царевец – обект XXV. – Археологически открития и разкопки през 1978 г. София, 1979, 156–157.

Сметни норми 1968: Сметни норми. Кн. 2. Високо строителство. София, 1968.

Тотев 2001: К. Тотев. Царската църква „Св. св. 40 мъченици“ и манастирът Великата лавра в Търновград (Резултати от последните археологически разкопки). – Археология, XLVII, 2001, 1–2, 30–44.

Тотев, Дерменджиев, Караишев 2008: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ – Южен двор във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 695–698.

Тотев, Дерменджиев, Караишев 2010: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Разкопки на обект „Църква – баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 507–509.

Тотев, Дерменджиев, Караишев 2011: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици във Велико Търново“. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 446–448.

Тотев, Дерменджиев, Караишев 2012: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици във Велико Търново“. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 425–428.

Тотев, Дерменджиев, Караишев 2013: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 401–403.

Тотев, Караишев, Дерменджиев 2008: К. Тотев, П. Караишев, Е. Дерменджиев. Разкопки на „Средновековния некропол край църквата „Успение Богородично“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 698–701.

Тотев, Косева 2017: К. Тотев, Д. Косева. Каменната пластика от средновековната българска столица Търново (1185–1393). В. Търново, 2017.

Тотев, Дерменджиев, Косева 1999: К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева. Наосът и притворът на търновската църква „Св. 40 мъченици“ (архитектура, живопис, периодизация). – Минало, 1999, 4, 23–49.

Тулешков 2006: Н. Тулешков. Архитектурното изкуство на старите българи. Т. 2. Османско средновековие и Възраждане. София, 2006.

Филов 1912–1913: Б. Филов. Търновските старини и земетресението. – Известия на Българското археологическо дружество, III, 1, 1912–1913, 305–307.

Харбова 1991: М. Харбова. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. София, 1991.

Цветков 1989: Б. Цветков. Кварталът „Св. Марина“. – В: Мелник. Градът в подножието на Славова крепост. Т. 1. С. Георгиева. В. Нешева (Ред.). София, 1989, 81–89.

Цонев 1904: Б. Цонев. Надпис и орнамент на една старобългарска къща в Търново. – Периодично списание на Българското книжовно дружество в София, XV, 1904, кн. LXIV, 772–775.

Чангова 2006: Й. Чангова. Ловеч. Цитаделата на средновековния град XII–XIV в. София, 2006.

Чигоја 1994: Б. Чигоја. Најстарији српски ћирилски натписи. Београд, 1994.

Шкорпил 1910: К. Шкорпил. План на старата българска столица В. Търново. – Известия на Българското археологическо дружество, I, 1910, 121–154.

Αρβανιτοπουαοσ 2004: Σ. Αρβανιτοπουαοσ. Η πολη του Μυστρα. Αθηνα, 2004.

Καλλιγασ, Καλλιγα 1998: Α. Καλλιγασ, Χ. Καλλιγα. Το σπίτι του Λάσκαρη στο Μυστρά. – In: Δελτον της Χριστιανικησ αρχαιολογικησ εταιρειασ. Αθηνα, 1998, 261–278.

BOYARS' HOUSES IN THE ASENOV QUARTER IN VELIKO TARNOVO

Evgeni Dermendzhiev

(Abstract)

The Boyars Houses are situated in the Asenov quarter in Veliko Tarnovo and there are four of them (**Fig. 1, Fig. 2, Fig. 5**). **House No. 1 (Fig. 6, Fig. 7, Fig. 8, Fig. 10)** is a two storey house, entirely built of stone and its plan is in the form of an elongated trapezium measuring externally 14.60 m x 5.45 m. The roof height is 6.75 m. The façades are smooth, no architectural decoration, no cornices, bay windows, balconies mark the divide between the two floors. The ground floor, where there are two rooms, is accessed through a vaulted passage above which there is a small hiding place. An internal staircase connects the ground floor with the floor above it. The upper floor is divided into three rooms with a hallway in front of them. The hallway ends in an entrance leading to the courtyard. The interior walls of all rooms are lath-and-plaster.

Two marble spolia were built into the south façade wall, on either side of the ground floor entrance, at the level of the vault (part of a cornice with an inscription in Bulgarian [...] **СПОЖДА БОИ[...] (Fig. 11, Fig. 12)** and part of a plate with raised floral decoration (**Fig. 4, Fig. 13**)), which may be dated to the 13th–14th cc.

House No. 2 (Fig. 14, Fig. 15) is a two storey house, entirely built of stone and rectangular in plan measuring 12.25 m x 7.85 m. The roof height is 7.65 m. There is no data concerning its internal layout.

House No. 3 (Fig. 16) has a stone ground floor measuring 10.05 m x 8.50 m x 9.90 m x 7.80 m, and the upper floor is lath-and-plaster.

House No. 4 (Fig. 17) has a stone ground floor measuring: 13.75 m x 16 m x 12 m x 16 m, and the upper floor is lath-and-plaster. It is quite different from the presented three stone residential buildings, therefore it could not be added for certain to the group of the Boyars' Houses.

The Boyars' Houses were completely destroyed by the earthquake on 01.06.1913 r. (**Fig. 9**). The time they were constructed has not been ascertained. It was initially assumed that they date to the 14th c., however, later it was suggested that they date to the 16th–17th cc. The most characteristic element of the plan of these houses is the design of the entrance – a long barrel-vault hall (**Fig. 10**). Such entrances are rare to see in medieval buildings in Tarnograd (**Fig. 19, Fig. 20.3, Fig. 20.4**), Melnik (**Fig. 20.1**) and Lovech (**Fig. 20.2**). Such entrances can be seen in the neighbouring village of Arbanassi, dating from the 16th–18th c. (**Fig. 23, Fig. 25, Fig. 26**).

The Boyars' Houses cannot be dated either by the used construction materials and the type of masonry, as these are the same in the medieval town of the metropolis, Tarnov, and in the houses in Arbanassi.

The preserved two- and three-storey stone houses in Melnik and Mistra from the 13th–15th centuries (**Fig. 21**) look like the façades of the Boyars' Houses in Tarnovo, yet there are striking differences. In general, the two fully preserved two-storey houses of Pop Panayot and of Hadji Rusevich (Balkanski) in the village of Arbanassi from the second half of the 16th c. (**Fig. 24**) differ significantly from the Boyars' Houses: the plan

is L-shaped; all rooms are separated by massive stone walls that start from the ground floor and continue into the first floor; part of the ground floor is partitioned as a large hiding space, accessible only from the upper floor; the entrances to the ground floor are vaulted, but there is no barrel-vault hall inside, this accounts why there is no small hiding place either; the vaults above the entrances to the ground floor are made of vertically positioned thin bricks, and are not semi-cylindrical, but pointed – so typical for the Ottoman architecture; there are large and small niches in the façades for various purposes; there is no internal passageway (staircase) between the two floors; the first floor is accessed along an external (open) staircase; there are many windows on the first floor, again in the typical Ottoman pointed shape; the windows are larger in size and the internal niches are rectangular.

The presented data, observations, architectural parallels, proofs and logical reasoning indicate that it is not possible to offer a substantiated proposal about the time when the Boyars' Houses were built in the Asenov quarter in Veliko Tarnovo. The only certain thing is that they existed during the Ottoman period. Hence, for the time being, there are two options for the dating of the houses: the 13th–14th c. or the 15th–18th c.

Whether the Boyars' Houses in the Assenov quarter were home to boyars, wealthy citizens, tradesmen, craftsmen or other representatives of the Bulgarian society can no longer be established. Anyway, these houses (**Fig. 2**, **Fig. 6**, **Fig. 14**) are exceptionally interesting monuments of the medieval civil construction from the metropolitan (13th–14th c.) or post-metropolitan (15th–18th c.) period of Tarnovo. The presentation of these buildings is of key significance for the further studies of the Bulgarian architecture during that period.

Обр. 1. План на Велико Търново с мястото на „Болярските къщи“.
Fig. 1. The Boyars' Houses in the plan of Veliko Tarnovo.

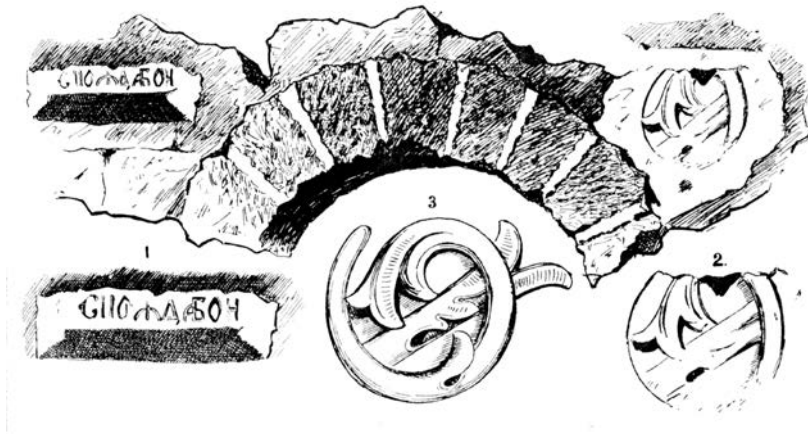

Обр. 2. Снимка на квартал „Асенов“ на Велико Търново с „Болярските къщи“ от 1900 г. (по Я. Николова).
Fig. 2. A photo of the Asenov quarter in Veliko Tarnovo with the Boyars' Houses in 1900. (after Ya. Nikolova).

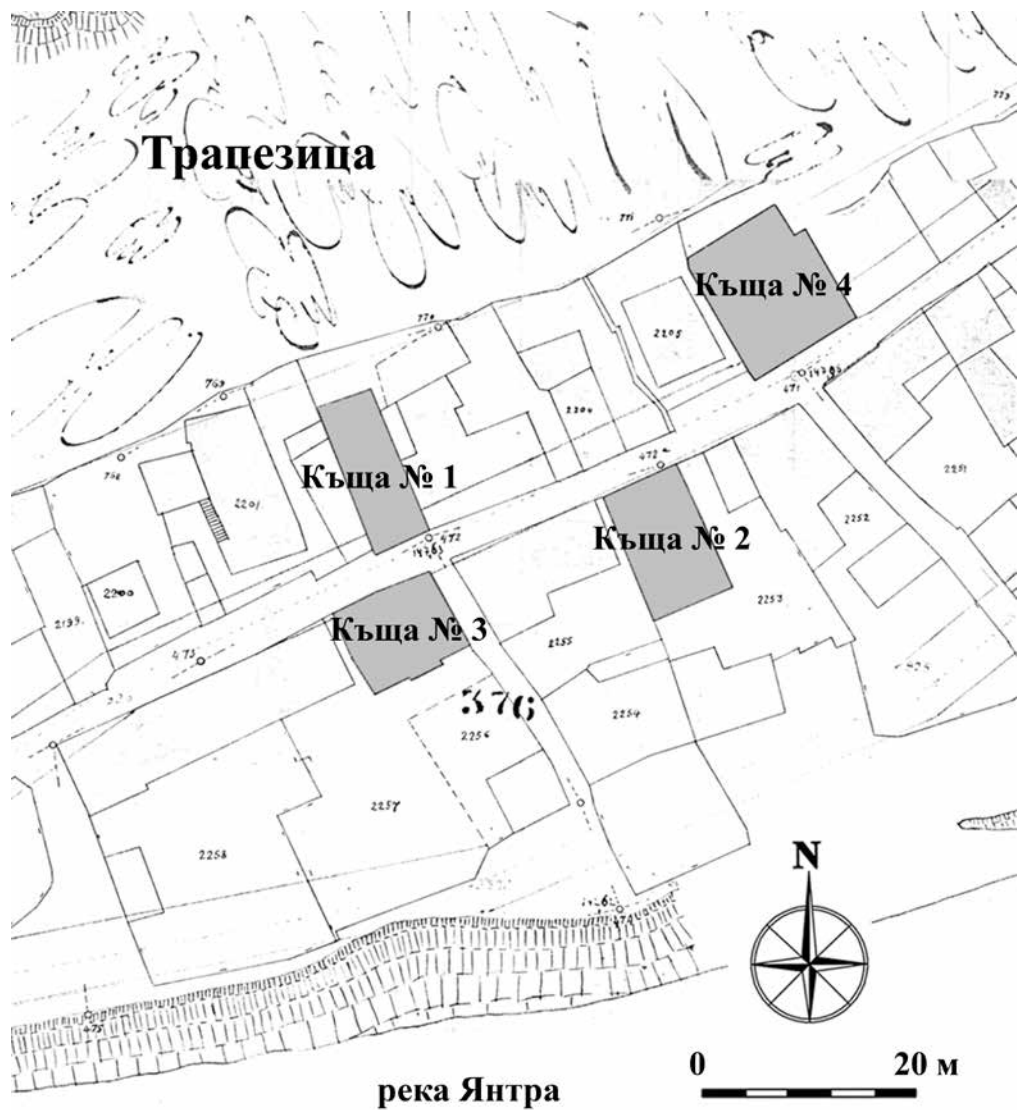
Обр. 3. Къща №1 („Къщата на госпожда Бойка“) – южна фасада –
рисунка на Й. Обербауер от 1899 г. (по А. Протич).

Fig. 3. House No. 1 (“Mrs. Boyka’s House”) – south façade –
a drawing by J. Oberbauer in 1899 (after A. Protich).

Обр. 4. Къща №1 („Къщата на госпожда Бойка“) – рисунка на корнiza с надписа
„Госпожда Бойка“ и архитектурния детайл с релефната украса (по Б. Цонев).

Fig. 4. House No. 1 (“Mrs. Boyka’s House”) – a drawing of the cornice with the inscription
“Mrs. Boyka” and the architectural detail with the raised decoration (after B. Tsonev).

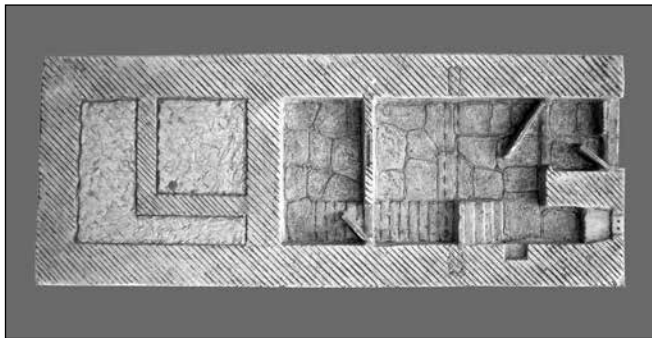
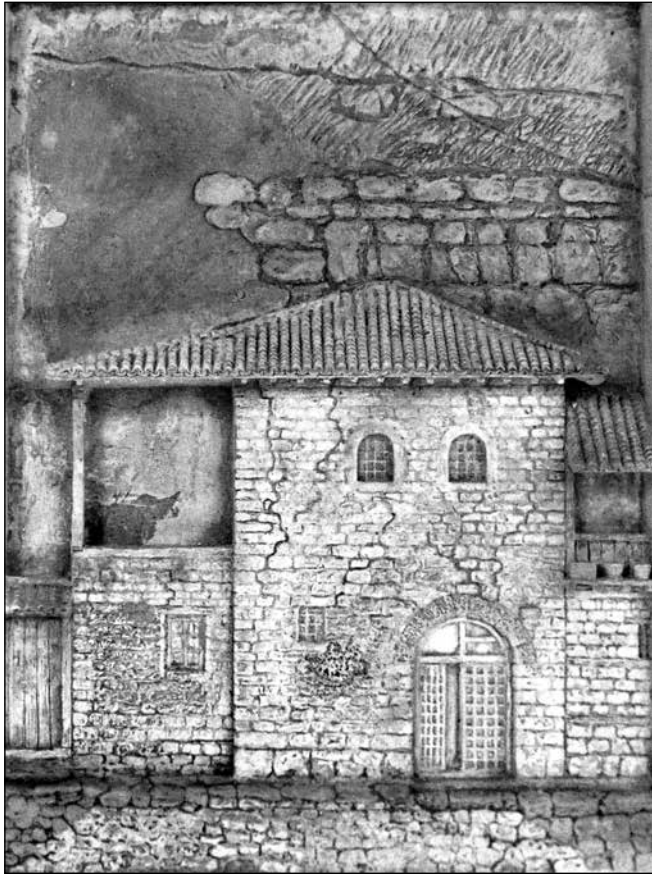
Обр. 5. Кадастър на Велико Търново от 1905 г. с местоположението на „Боярските къщи“ в квартал „Асенов“.

Fig. 5. The cadastre of Veliko Tarnovo from 1905 with the location of the Boyars' Houses in the Asenov quarter.

- Обр. 6.** Къща № 1 („Къщата на госпожда Бойка“).
 1. Южна фасада – рисунка на Л. Филипов от 1900 г. (инв. № 94 ФЛФ).
 2. Южна фасада – рисунка на Л. Филипов (инв. № 804 ФЛФ).

- Fig. 6.** House No. 1 (“Mrs. Boyka’s House”).
 1. The south façade – a drawing of L. Philipov in 1900 (inv. No. 94 ФЛФ).
 2. The south façade – a drawing of L. Philipov (inv. No. 804 ФЛФ).

Обр. 7. Къща №1 („Къщата на госпожда Бойка“).

1. Южна фасада – макет на Л. Филипов (инв. № 20 ФЛФ).

2. Основи на приземието – макет на Л. Филипов (инв. № 754 ФЛФ).

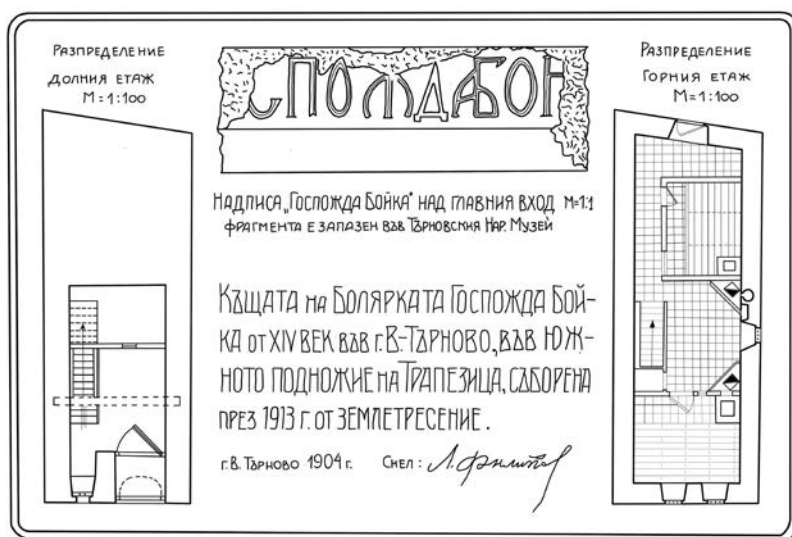
Fig. 7. House No. 1 (“Mrs. Boyka’s House”).

1. The south façade – a model by L. Philipov (inv.No. 20 ФЛФ).

2. The foundations of the ground floor – a model by L. Philipov (inv.No. 754 ФЛФ).

Общ изглед на южното лице. М=1:50.
Над свода на главния вход има скривалище.

Обр. 8. Къща № 1 („Къщата на госпожда Бойка“) – план на приземие и първи етаж – чертеж на Л. Филипов (инв. № 931 ФЛФ).

1. Оригинален чертеж.

2. Прекопиран чертеж. (Е. Дерменджиев)

Fig. 8. House No. 1 (“Mrs. Boyka’s House”) – plan of the ground floor and the first floor – a drawing by L. Philipov (inv. No. 931 ФЛФ).

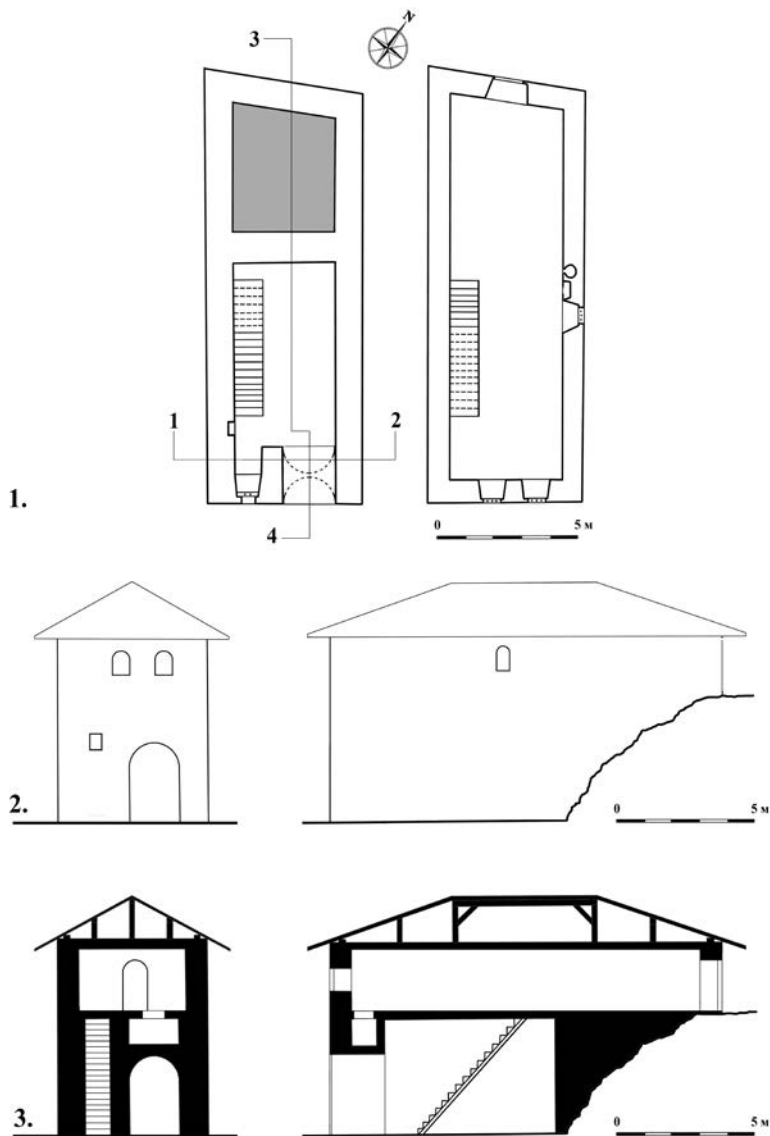
1. The original drawing.

2. A copied drawing. (E. Dermendzhiev)

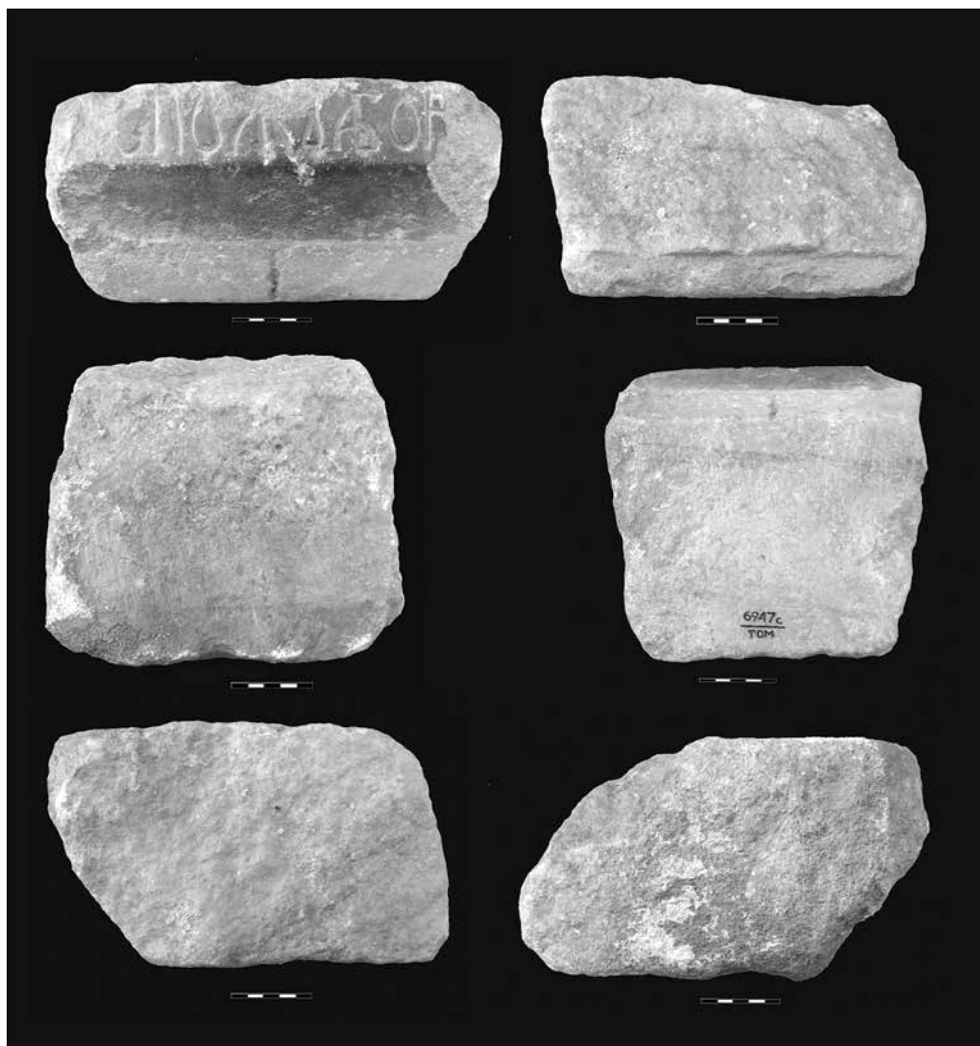
Обр. 9. Снимка на Къща №1 („Къщата на госпожда Бойка“) – след земетресението на 01.06.1913 г. (инв. №2376 Рд/ТОМ ф. НИ–2/14).

Fig. 9. A photo of House No. 1 (“Mrs. Boyka’s House”) – after the earthquake on 01.06.1913 (inv. No.2376 Рд/ТОМ ф. НИ–2/14).

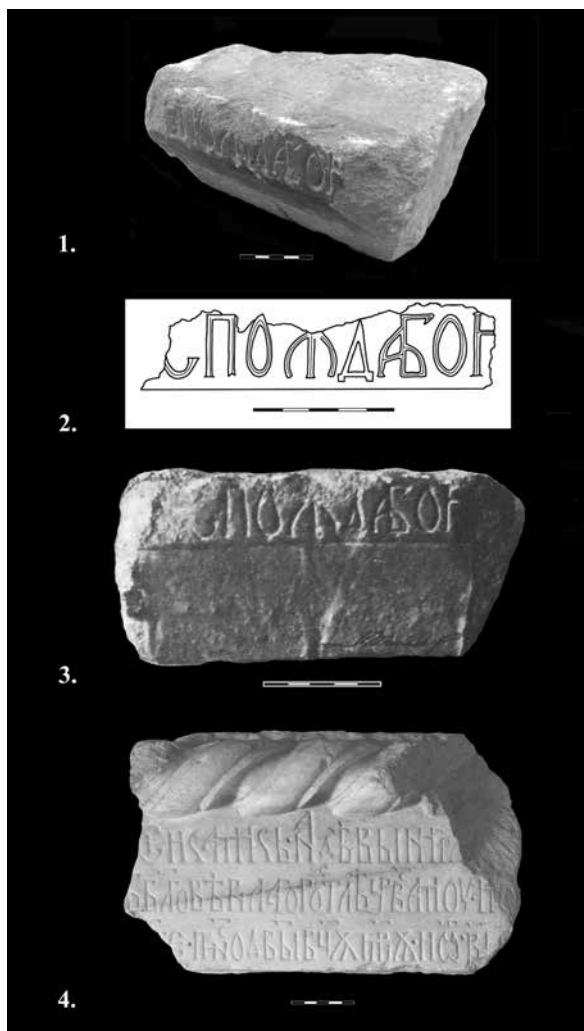
Обр. 10. Къща №1 („Къщата на госпожда Бойка“) – чертежи.
 1. План на приземието и първия етаж (реконструкция Е. Дерменджиев).
 2. Южна фасада и източна фасада (реконструкция Е. Дерменджиев).
 3. Напречен разрез 1–2 и надлъжен разрез 3–4 (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 10. House No. 1 (“Mrs. Boyka’s House”) – drawings.
 1. Plan of the ground floor and the first floor (reconstruction by E. Dermendzhiev).
 2. The south façade and the east façade (reconstruction by E. Dermendzhiev).
 3. Cross-section 1–2 and longitudinal section 3–4 (reconstruction by E. Dermendzhiev).

Обр. 11. Мраморният корниз с надпис [...]**СПОЖДА БОН**[...] (инв. № 6934 С/ТОМ) от Къща № 1 („Къщата на госпожда Бойка“).

Fig. 11. The marble cornice with the inscription [...]**СПОЖДА БОН**[...] (inv.No. 6934 С/ТОМ) from House No. 1 (“Mrs. Boyka’s House”).

Обр. 12. Мраморният корниз с надпис [...]СПОЖДА БОН[...] (инв. № 6934 С/ТОМ) от Къща №1 („Къщата на госпожда Бойка“).

1. Мраморният корниз с надпис [...]СПОЖДА БОН[...]

2. Рисунка на Л. Филипov на надписа [...]СПОЖДА БОН[...]

3. Снимка от 1915 г. на макет на мраморния корниз с надпис [...]СПОЖДА БОН[...] (по Д. Косева).

4. Мраморен детайл с надпис от Патриаршията (КВП 17 С/ТОМ).

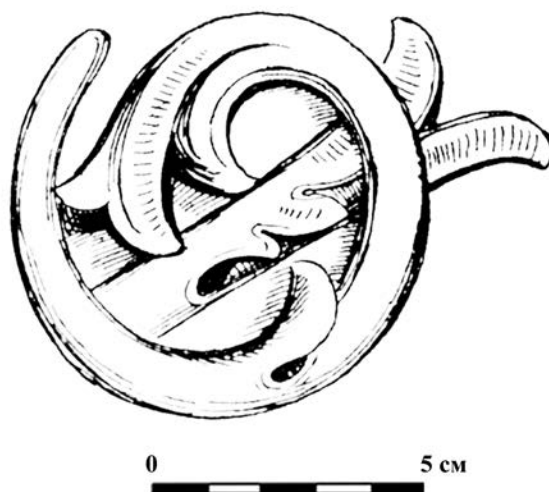
Fig. 12. The marble cornice with the inscription [...]СПОЖДА БОН[...] (inv. No. 6934 С/ТОМ) from House No. 1 (“Mrs. Boyka’s House”).

1. The marble cornice with the inscription [...]СПОЖДА БОН[...]

2. A drawing of the inscription by L. Philipov [...]СПОЖДА БОН[...]

3. A photo from 1915 of the marble cornice model with the inscription [...]СПОЖДА БОН[...] (after D. Kosseva).

4. A marble detail with an inscription from the Patriarchate (КВП 17 С/ТОМ).

Обр. 13. Мраморни плочи с релефна украса от Къща № 1 („Къщата на госпожда Бойка“) и Царския дворец.

1. Мраморна плоча с релефна украса от фасадата на Къща № 1 („Къщата на госпожда Бойка“) (по Б. Цонев).
2. Мраморна плоча с релефна украса от Царския дворец (инв. № 2179 С/ТОМ).

Fig. 13. Marble slabs with raised decoration from House No. 1 (“Mrs. Boyka’s House”) and the Royal Palace.

1. A marble slab with raised decoration from the façade of House No. 1 (“Mrs. Boyka’s House”) (after B. Tsonev).
2. A marble slab with raised decoration from the Royal Palace (inv. No. 2179 C/TOM).

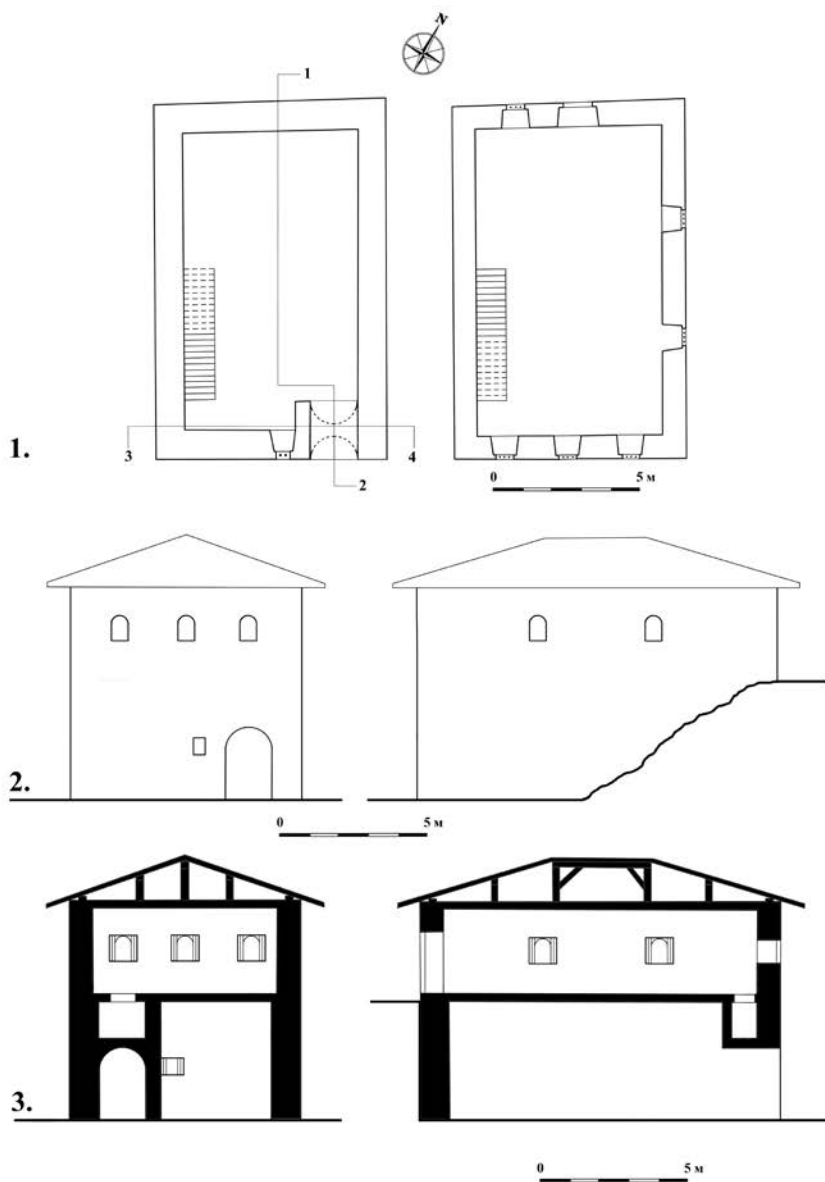

Обр. 14. Къща №2 („Къщата на Дългия Панайот“).

1. Южна фасада – рисунка на Л. Филипов от 1904 г. (инв. №806 ФЛФ).
2. Южна фасада – макет на Л. Филипов (инв. №98 ФЛФ).

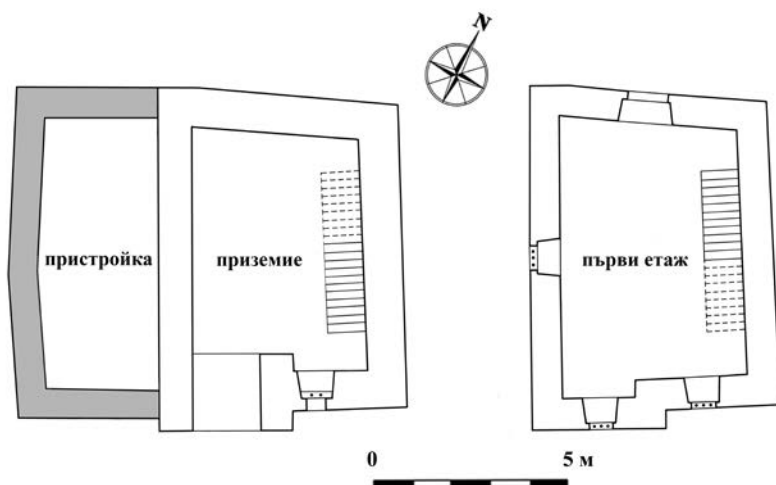
Fig. 14. House No. 2 (“The house of the Tall Panayot”).

1. The south façade – a drawing by L. Philipov in 1904 (inv. No. 806 ФЛФ).
2. The south façade – a model by L. Philipov (inv. No. 98 ФЛФ).

Обр. 15. Къща №2 („Къщата на Дългия Панайот“) – чертежи.
 1. План на приземието и първия етаж (реконструкция Е. Дерменджиев).
 2. Южна фасада и източна фасада (реконструкция Е. Дерменджиев).
 3. Напречен разрез 1–2 и надлъжен разрез 3–4 (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 15. House No. 2 („The house of the Tall Panayot“) – drawings.
 1. The plan of the ground floor and the first floor (reconstruction by E. Dermendzhiev).
 2. The south façade and the east façade (reconstruction by E. Dermendzhiev).
 3. Cross section 1–2 and longitudinal section 3–4 (reconstruction by E. Dermendzhiev).

Обр. 16. Къща №3 – план на приземието и първия етаж
(реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 16. House No. 3 – the plan of the ground floor and the first floor
(reconstruction by E. Dermendzhiev).

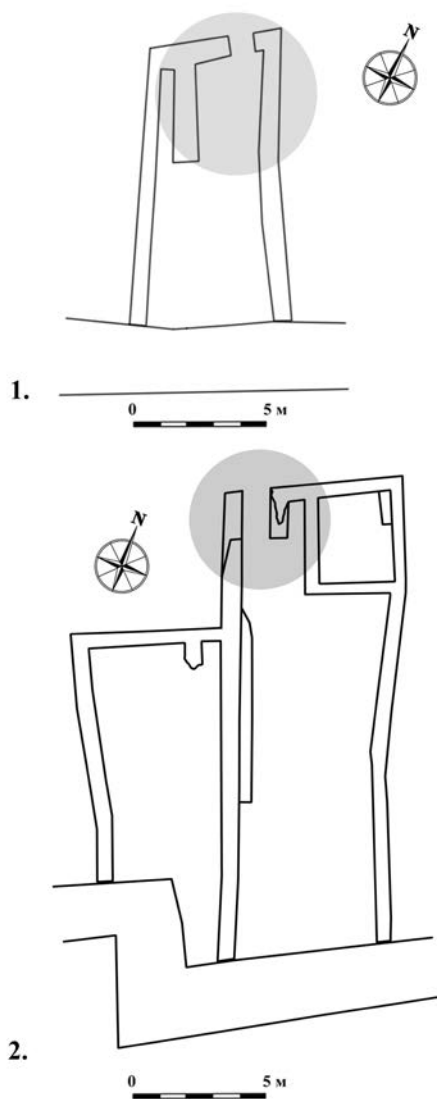
Обр. 17. Къща №4 („Къщата на хаджи Генчо“) – южна фасада –
макет на Л. Филипов (инв. №5 ФЛФ).

Fig. 17. House No. 4 („Hadji Gencho's House“) – the south façade –
a model by L. Philipov (inv.No. 5 ФЛФ).

Обр. 18. Съвременният квартал „Асенов“ на Велико Търново с мястото на „Болярските къщи“.

Fig. 18. The contemporary Asenov quarter in Veliko Tarnovo with the location of the Boyars' Houses.

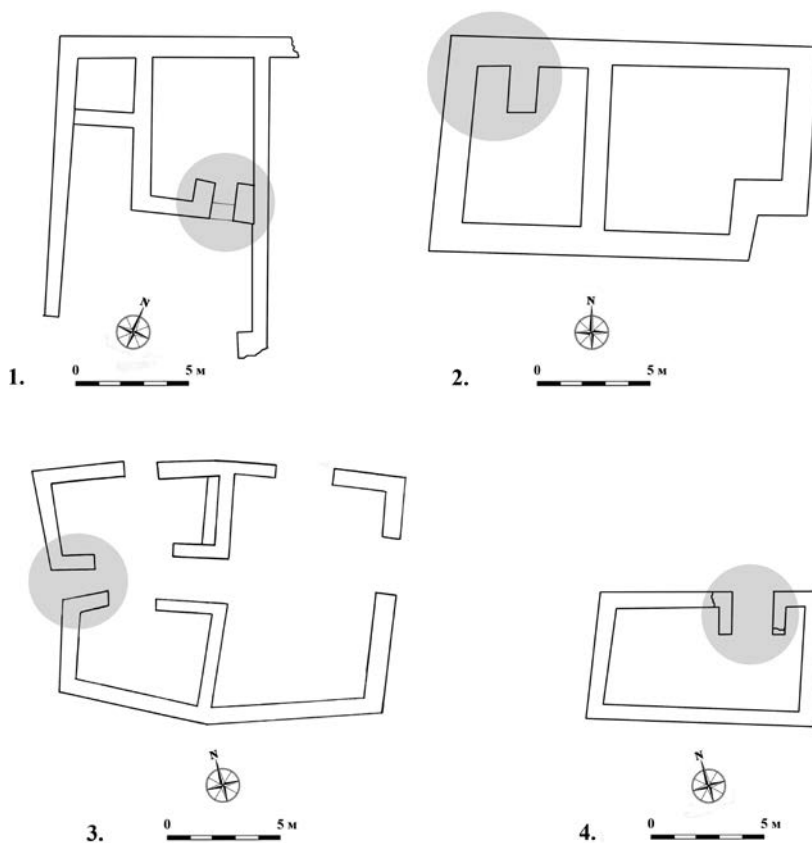

Обр. 19. Средновековни сгради в цитаделата на хълма Трапезица на столичния Търновград – планове.

1. Сграда от XIII–XIV в. до Югоизточната порта (по М. Робов).
2. Жилище № 4 от средата на XIV в. в квартала на южната тераса (по Д. Рабовянов).

Fig. 19. Medieval buildings in the citadel on the Hill of Trapezitsa of the metropolis of Tarnovgrad – plans.

1. A building from the 13th–14th c. near the South-eastern Gate (after M. Robov).
2. Residence No. 4 from the mid 14th c. in the quarter on the south terrace (after D. Rabovyanov).

- Обр. 20.** Средновековни сгради в Мелник, Ловеч и Търновград – планове.
1. Сграда от XIII–XIV в. в квартала при църквата „Св. Марина“ в подградието на Мелник (по Б. Цветков).
 2. Сграда „Б“ от XIII–XIV в. в цитаделата на Ловеч (по Й. Чангова).
 3. Жилище № 11 от третата четвърт на XIV в. в квартала на южната тераса на цитаделата на хълма Трапезица на столичния Търновград (по Д. Рабовянов).
 4. Сграда от XIII–XIV в. в цитаделата на хълма Царевец на столичния Търновград (по А. Писарев).

- Fig. 20.** Medieval buildings in Melnik, Lovech and Tarnovgrad – plans.
1. A building from the 13th–14th c. in the quarter near St. Marina's Church in Melnik (after B. Tsvetkov).
 2. Building B from the 13th–14th c. in the citadel in Lovech (after Y. Changova).
 3. Residence No. 11 from the third quarter of the 14th c. in the quarter on the south terrace in the citadel on the Hill of Trapezitsa and the metropolis of Tarnovgrad (after D. Rabovyanov).
 4. A building from the 13th–14th c. in the citadel on the Hill of Tsarevets and the metropolis of Tarnovgrad (after A. Pissarev).

Обр. 21. Каменни къщи от XIII–XIV в. в Мелник и Мистра.

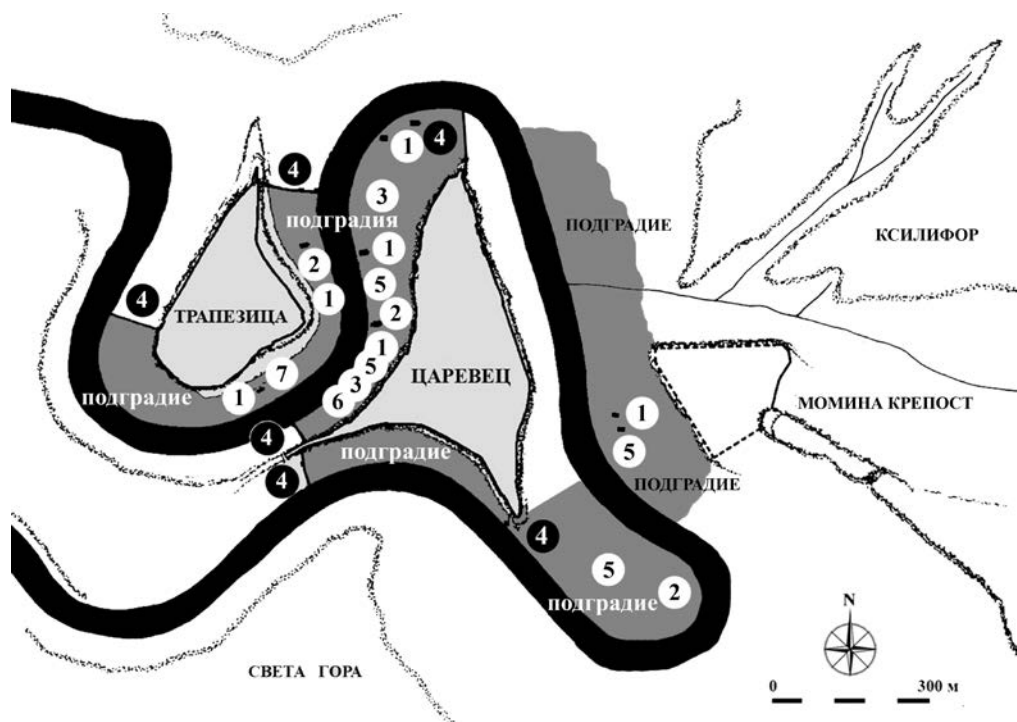
1. „Болярската къща“ в Мелник.

2. „Къщата на Ласкарис“ в Мистра (по А. Καλλιγας, Χ. Καλλιγας).

Fig. 21. Stone houses from the 13th–14th c. in Melnik and Mistra.

1. The Boyar's house in Melnik.

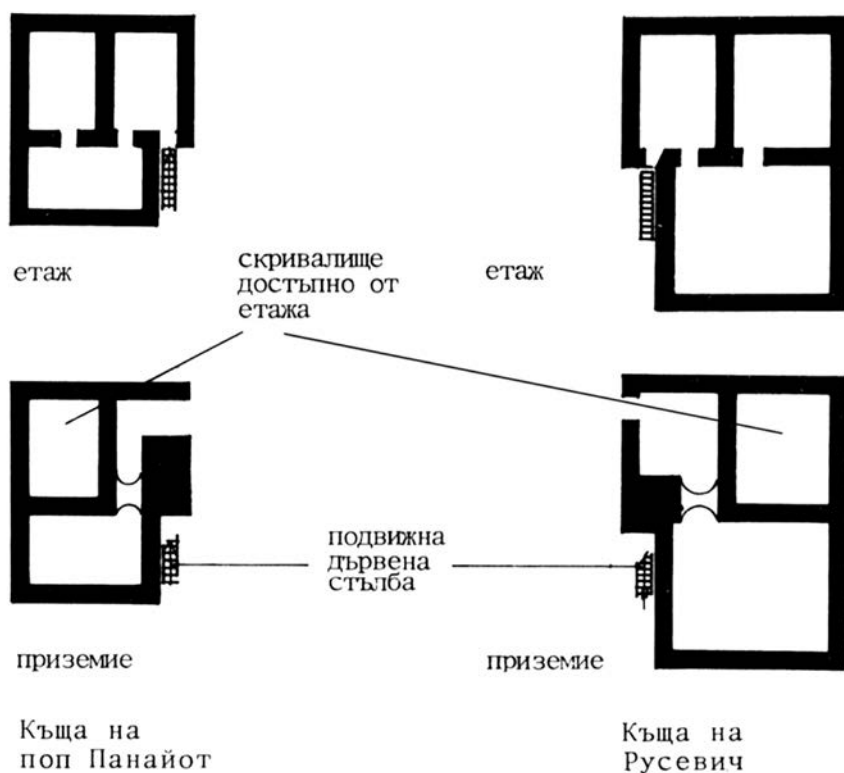
2. "Lascaris' House" in Mistra (after A. Καλλιγας, Χ. Καλλιγας).

Обр. 22. План на столичния Търновград с подградията (по Е. Дерменджиев).
 1. Църкви. 2. Манастири. 3. Бани. 4. Напречни крепостни стени.
 5. Полуъкопани жилища. 6. Каменни сгради. 7. „Болярски къщи“.

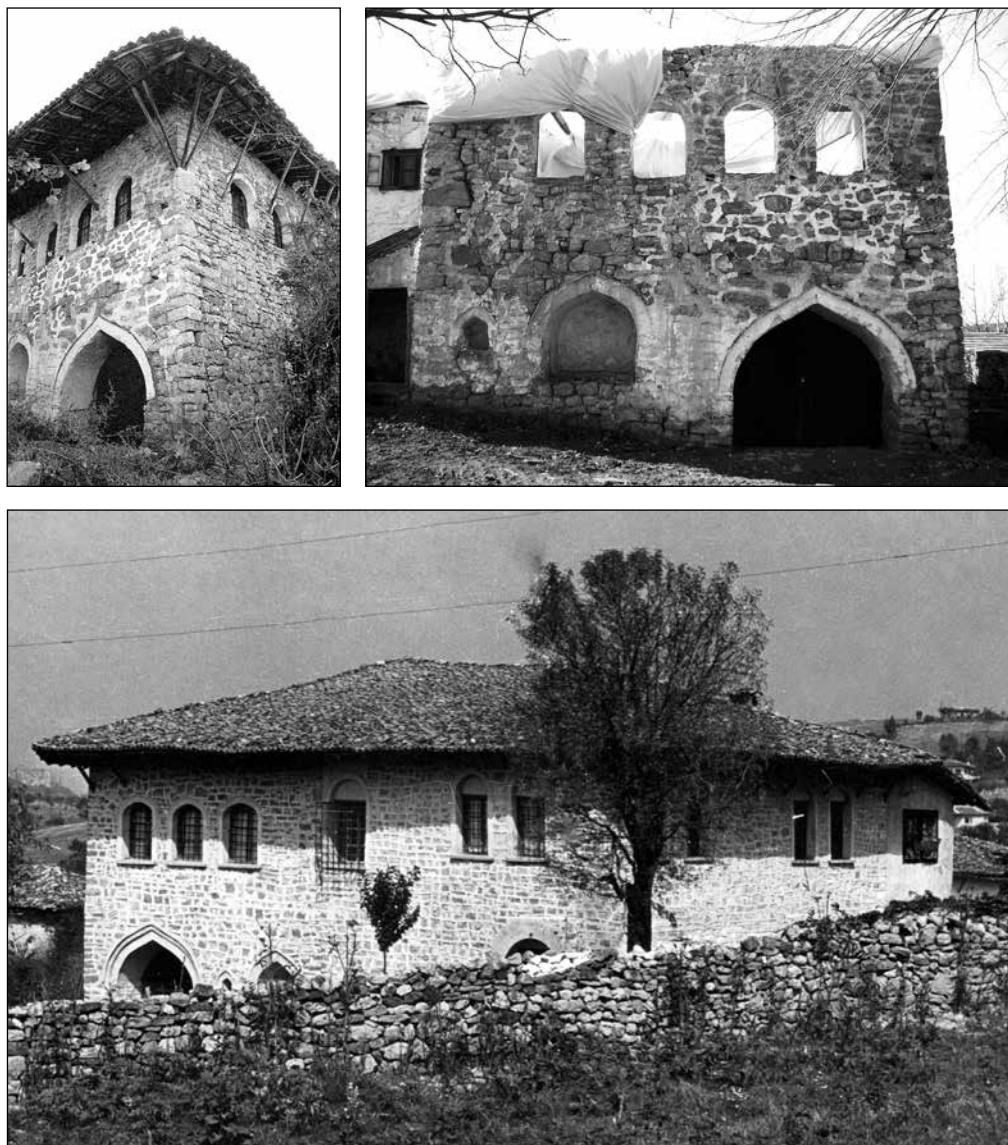
Fig. 22. The plan of the metropolis of Tarnovgrad with the suburbs (after E. Dermendzhiev).
 1. Churches. 2. Monasteries. 3. Baths. 4. Transverse fortification walls.
 5. Semi-dug dwellings. 6. Stone buildings. 7. Boyars' houses.

ДВУЕТАЖНИ КАМЕННИ КЪЩИ
(първи строителен период)

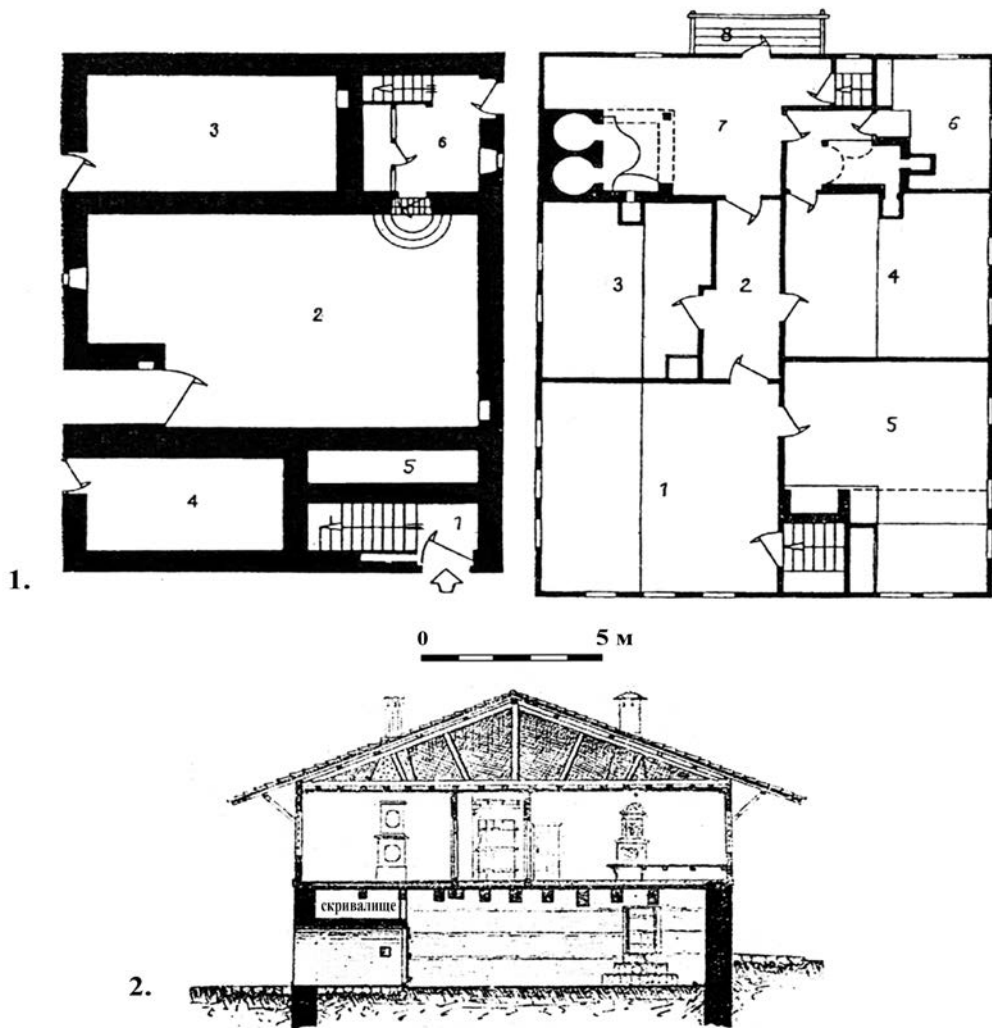
- Обр. 23.** Планове на къщи в село Арбанаси от втората половина на XVI в.
 1. Приземие и първи етаж на Къщата на поп Панайот с корекции (по М. Харбова).
 2. Приземие и първи етаж на Къщата на хаджи Русевич (Балкански) с корекции (по М. Харбова).

- Fig. 23.** Plans of houses in the village of Arbanassi from the second half of the 14th c.
 1. The ground floor and Priest Panayot's House of with adjustments (after M. Harbova).
 2. The ground floor and Hadji Roussevich's House (Balkanski) with adjustments (after M. Harbova).

Обр. 24. Къщи в село Арбанаси от втората половина на XVI в. 1. Източна и северна фасада на Къщата на поп Панайот (по Х. Вачев). 2. Източна фасада на Къщата на поп Панайот. 3. Западна и южна фасада на Къщата на хаджи Русевич (Балкански).

Fig. 24. Houses in the village of Arbanassi from the second half of the 14th c. 1. The east and north façade of Priest Panayot's House (after H. Vachev). 2. The east façade of Priest Panayot's House. 3. The west and the south façade of Hadji Roussevich's House (Balkanski).

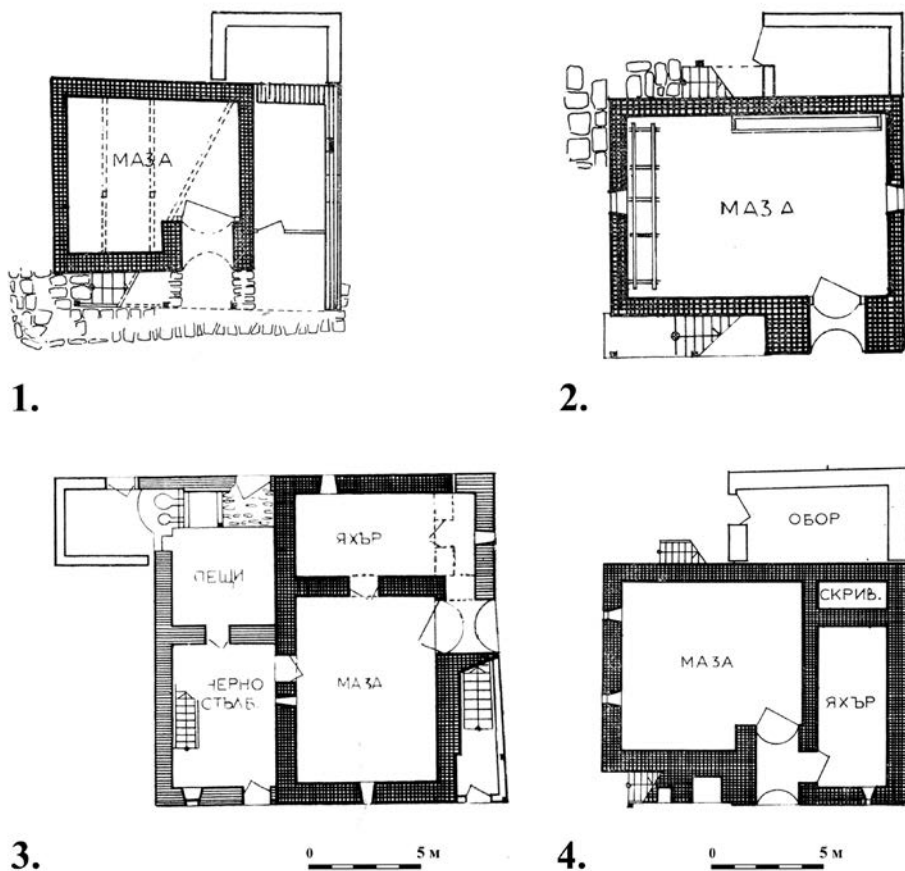

Обр. 25. Хаджилиевата къща в село Арбанаси от XVIII в.

1. Приземие и първи етаж (по Кратка история на българската архитектура).
2. Напречен разрез през помещението-скривалище над коридора след входа (по А. Протич).

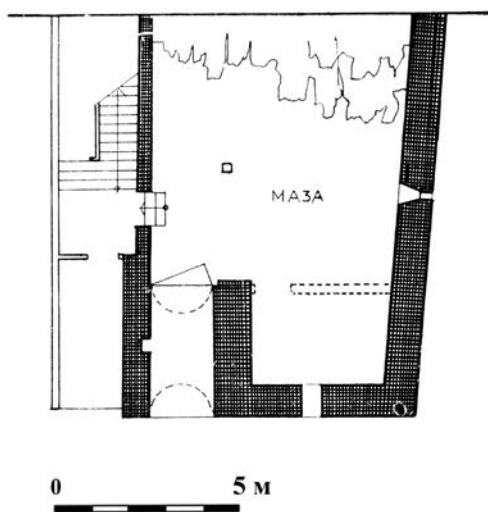
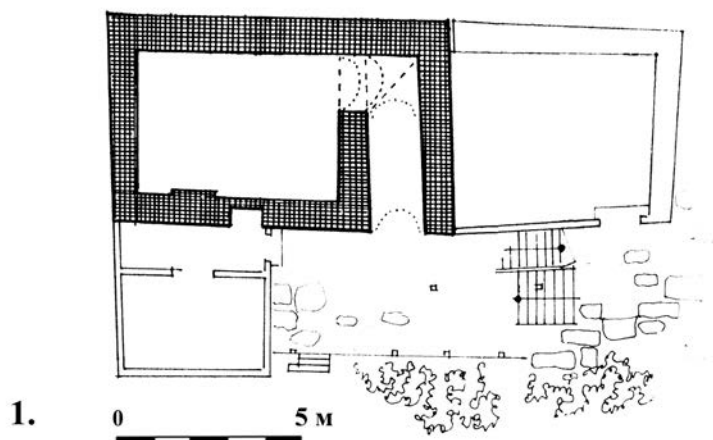
Fig. 25. The Hadjiiliev's House in the village of Arbanassi from the 18th c.

1. The ground floor and the first floor (after Brief History of the Bulgarian architecture).
2. Cross-section of the hiding premises above the passageway after the entrance (after A. Protich).

Обр. 26. Планове на къщи в село Арбанаси от XVII–XVIII в.
 1. Приземие на Къщата на Зумбата (по Ц. Полихронова).
 2. Приземие на Палазовата къща (по Ц. Полихронова).
 3. Приземие на Несторовата къща (по Ц. Полихронова).
 4. Приземие на Къщата на поп Янко (по Ц. Полихронова).

Fig. 26. Plans of houses in the village of Arbanassi from the 17th–18th cc.
 1. The ground floor of Zumbata's House (after Ts. Polihronova).
 2. The ground floor of the Palazovs' House (after Ts. Polihronova).
 3. The ground floor of Nestor's House (after Ts. Polihronova).
 4. The ground floor of Priest Yanko's House (after Ts. Polihronova).

Обр. 27. Планове на къщи в Търново от XVII–XIX в.

1. Приземие на къщата на ул. „Максим Райкович“ № 44 (по Ц. Полихронова).
2. Приземие на Малката Сарафкина къща на ул. „Никола Пиколо“ (по Ц. Полихронова).

Fig. 27. Plans of houses in Tarnovo from the 17th–19th cc.

1. The ground floor of the house at 44 Maxim Raykovich Str. (after Ts. Polihronova).
2. The ground floor of the Small Sarafka's House at Nikola Pikolo Str. (after Ts. Polihronova).

ТЪКАНИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНИ ГРОБОВЕ, ОТКРИТИ В ДРЪСТЪР (ГРОБ № 19А, ГРОБ № 37, ГРОБ № 37В)

Иван Чокоев

Дръстър е най-значимият български град на Долния Дунав и заема особено място в средновековната история. Наследник е на римския град Дуросторум, наричан от византийците Доростол, а през османско време, а и досега – Силистра (Кузев 1981, 177; Ангелова 1988, 32). През VIII–X в. Дръстър навярно е „бил главната връзка между отвъд- и отсамдунавска България“ (Бешевлиев 1992, 214). Според П. Мутафчиев градът е бил „катедра на българските първосвещеници“ чак до падането на България под византийска власт (Мутафчиев 1973, 37–49; Ангелов 1973, 8). През XI–XII в. Дръстър имал важно значение за Византийската империя. По това време той е център на отделна провинция (тема) – Паристрион, обхващала земите между Дунав и Стара планина. Включен е в пределите на възобновеното българско царство вероятно не много време след въстанието на Петър и Асен срещу византийската власт (Мутафчиев 1973, 71–92). Археологическото проучване и анализът на монетните находки показват, че градът е опожарен през 1242 г., когато татарите преминават и през България, завръщайки се от своя унищожителен европейски поход (Пенчев 1987, 26–29; Атанасов, Павлов 1994, 5–20). Незначителният брой монети от втората половина на XIII в. и началните десетилетия на XIV в. показва, че по-голямата част от жителите му доброволно или насилствено са го напуснали. Последните по време български средновековни градежи в Дръстър са от XIV в. С. Ангелова предполага, че при това строителство напълно е променена плановата схема на града (Ангелова 1988, 46–48).

В края на 1369 г. или първата половина на 1370 г. Дръстър е предаден от цар Иван Александър (1331–1371) на деспот Добротица за заслуги във войната срещу Унгарското кралство (Тодорова 1982, 113–114, бел. 13). Този град е бил най-значителният във военно-стратегическо, църковно и културно отношение център в западната част на владенията на Добротица (Атанасов 2009, 133). За негов управител деспотът назначава своя син Тертер (Йоан – Иванко (?)) (Гюзелев 1975, 156–157; Гюзелев 1995, 63–64). След 1385–1386 г. Дръстър отново е включен в пределите на Търновското царство, но в края на 1388 г. е предаден на османците (Атанасов 2009, 133–145, 194, 197).

През последното десетилетие на XX в. колектив, ръководен от С. Ангелова, разкрива в Дръстър импозантна църква с размери 25 м x 15 м. Тя е определена като трикорабна базилика, издигната в края на IX в. Още в първата половина или средата на X в. базиликата е преустроена, най-вероятно в куполна. Подовото ниво е повдигнато, а новата подова настилка е преправяна нееднократно. Тя е сериозно нарушена от вкопаване на гробове, преди всичко от XIV в. (Ангелова, Колева, Ангелова, Иванова 1996, 28–34; Ангелова 2002, 12–14).

През XIV в. храмът е функционирал пълноценно. Вероятно в последните десетилетия на века в най-източната му част е изградена представителна сграда. Различни наблюдения, както и концентрацията на най-богатите гробове, в южния, и отчасти в централния кораб, дават основание на проучвателите да предположат, че през втората половина на XIV в. южната част на църквата е използвана като гробищен параклис (Ангелова, Колева, Ангелова, Иванова 1996, 35; Ангелова 2002, 17).

Вътре и вън от църквата са разкрити над 400 гроба (Atanasov 2011, 87), които хронологически се разполагат в периода от IX до XV–XVI в. (Ангелова, Колева, Ангелова, Иванова 1996, 35). Всички гробове с уточнена датировка IX–X в. са цистови. През XI в. печенегите погребват в очертанията на по-ранните цистови гробове в църквата, като гробове от това време се разкриват и около църквата (Ангелова 2002, 14–15). През XIII в. погребенията също са извършвани около църквата, но гробове с ясно изразени признаци за този век има само в притвора (Ангелова, Колева, Ангелова, Иванова 1996, 36–37; Ангелова 2002, 16). Най-богатите от проучените гробове принадлежат към хоризонта от XIV в. Характерно за тях е, че погребаните са били положени в дървени ковчези, като често са откривани скъпи накити и останки от твърде представително облекло (Ангелова, Колева, Ангелова, Иванова 1996, 37–40). С. Ангелова приема, че богатите гробове, разположени най-вече в южния и централния кораб на църквата в Дръстър, са на лица от династията на добруджанските владетели и могат да се датират във времето на управлението на сина на Добротица – Тертер (Ангелова 2002, 18).

В периода 1995–1997 г. по покана на ръководителя на разкопките – доц. д-р С. Ангелова, присъствах, макар и в доста ограничено време, на проучвания терен. Извършените наблюдения върху текстилните останки при разкриването на гробовете се оказаха важни за по-нататъшното изучаване на тъканите. Вдигнатите със заобикалящата ги земна маса тъкани и събраните от археолозите по време на проучването на гробовете текстилни материали бяха подложени на изследване в Лабораторията за консервация и реставрация на Регионален исторически музей – Велико Търново. Част от получените резултати, влязоха в научно обращение и бяха използвани за определени заключения, относно разпространението на някои предствителни тъкани по средновековните български земи, а и във Византийския свят (Чокоев 2014а, 458–478; Чокоев 2015, 620–639; Чокоев 2016, 10–11; Чокоев 2017а, 111–122). Тук се представя из-

следването на текстилни материали от три гроба – № 19а, № 37, № 37b, вдигнати от археологическия екип по време на разкопките през 1993 г.¹.

Условията на околната среда, в която са попаднали тъканите след погребването на мъртвите в некропола на църква № 2 в Дръстър (гробовете са изкопани в крайречен почвен слой) са били много благоприятни за деструкцията на органичните материали. Освен това на мястото на некропола в по-късните векове се е развил жилищен квартал, което е засилило активността на средата. В резултат и костните останки, и текстилните материали се откриват в лошо състояние (Инкова 1985, 17–48). Така до нас е достигнала много малка част от облеклото на погребаните. Обикновено това са сърмени материи. Все пак, макар и по-рядко, са се съхранили следи и от неметализирани тъкани, контактували със сърмените.

Гроб № 19а

Гробът е открит в сектор Север на 9 август 1993 г.². Материалът, взет на терена, представлява фрагменти от човешки череп с полепнали по тях следи от органични материали, както и бучки пръст, върху които се е отпечатал черепът. В пръстта също се забелязват органични останки. Те се състоят от черни и червенокафяви изтлели материи и подредени сърмени нишки, които са черни – сивовиолетови на цвят (**Ил. 1, Ил. 2**)³.

Сърмените нишки са с дебелина 0,28–0,30 мм (**Ил. 3**). Метализацията е извършена с позлатена сребърна лентичка, обвита около текстилната сърцевина в посока S. Широчината на металната лентичка е 0,30–0,32 мм, но се наблюдава широчина и 0,20 мм, и 0,40 мм. Сърцевината е изтляла. На места се съзират силно деструктирани и много свити останки от нея, тъмнокафяви на цвят. Забелязва се S сук.

Метализираните нишки са били вътъкани в текстил, който е бил златен на вид. От него са останали деструктирани фрагменти, най-големият, от които, е с размери около 40 мм x 40 мм. Върху повърхността на тъканта, макар и с известно затруднение, се наблюдават паралелни ивици, широки около 2–2,50 мм, които образуват зигзагообразни орнаменти (**Ил. 4, Ил. 5**). Имало е и ромбоидни елементи. Тази украса е оформена в резултат на прихващането на сърмения вътък от основните нишки в определен порядък. За съжаление и тези основни нишки са деструктирани, което изключително затруднява установяването на украсата⁴. Такива сърмени, златни на вид, текстили имат базисна тъкан. Тя обикновено е копринена и е покрита с втори вътък – сърмен. Той се сплита на определени места с основните нишки на базисната тъкан. В случая от дръстърския текстил бяха останали само следи от носещата базисна тъкан, от които не може да се извлече информация за нейната структура (**Ил. 6**).

Подобна тъкан бе идентифицирана сред текстилните фрагменти, открити при разкопките на Дворцовата църква на хълма Царевец във Велико Търново

(Чокоев 2016, 21–22). Сходна тъкан е била използвана и за текстилната част на представителен колан със сребърни метални елементи от Шуменския музей. И в двата посочени примера съхранените орнаменти са малки, но все пак се забелязва, че върху сърмената повърхност са се развивали снопове успоредни линии, които са образували поне зигзагообразен орнамент. Такива текстили обикновено са тъкани във формата на ленти с кори или с малки станчета (Чокоев 2014б, 65–78).

Червенокафявите органични останки лежат непосредствено върху черепа. Като месторазположение те са между него и сърмената тъкан (**Ил. 7**). Подобни на вид и цвят следи, които частично бяха запазили текстилна структура, бяха забелязани и при материалите, намерени в гроб №37 от дръстърския некропол. Те са евентуално от вълнена тъкан, лежала също между черепа и сърмен текстил. От придобитата информация за текстилните останки, открити в гроб №37, допуснахме, че те произхождат от украса за глава – шапка с червен цвят, в чиято основа е била закрепена златна на вид сърмена лента.

В гроб №19а е била погребана млада жена, 22–25-годишна⁵. Фрагментите от черепа са в много тежко състояние. Поради напреднал процес на деминерализиране те са твърде крехки. Тази е причината черепът да е смазан под натиска на пръстта: наблюдават се два пласта черепни кости, които лежат плътно с вътрешната си страна един към друг. От външна страна на този конгломерат остава сърмената тъкан (**Ил. 2**). Върху фрагментите от черепа имаше отделни парчета сърмена тъкан, от които не може да се каже дали тя е била във формата на лента, както е обикновено при метализираните тъкани, локализирани около главата на погребаните, или е покривала и теменната област. Откриваните сърмени тъкани, във форма на лента около главата, обикновено са на няколко пласта. Установено бе, че и сърменият текстил от гроб №19а, поне в някои участъци, е бил на два пласта (**Ил. 8**). Най-общо може да се каже, че текстилните материали, открити върху черепните останки от този гроб, произлизат от украса за глава – шапка (?), в която е влизала червена вълнена материя (под въпрос), вероятно като основа. Шапката (?) е била декорирана с широки сърмени ленти, златни на вид.

Не бе установено нещо по-определено за черните следи от напълно де-структурирала материя, лежаша върху сърмената тъкан.

Проучвателите на дръстърската църква №2 отнасят гроб №19а към XIV в. (Ангелова, Колева, Ангелова, Иванова 1996, 37).

Гроб №37

Гробът е открит в притвора на църквата на 04.08.1993 г. В него е била погребана жена на възраст 45–50 години. Взетият от археолозите материал на терена представлява фрагменти от черепна кутия с черни следи от тъкани, както и бучки пръст и фрагменти от сърмен текстил (**Ил. 9, Ил. 10**). Наблюдават се

и хитинови обвивки от насекоми. Солите от напълно прореагиралата метална лентичка на сърмените нишки са пропили и съхранили фрагменти от различни тъкани.

Бяха идентифицирани следи от следните текстилни материали: две копринени тъкани в сплитка лито (коприна № 1 и № 2); сърмена тъкан; деструктирала тъкан с червенокафяв цвят.

Копринена тъкан в сплитка лито (коприна № 1) (Ил. 11, Ил. 12). Сплитката лито е най-старата и същевременно най-обикновената сплитка, която осигурява най-гъсто преплитане на основа с вътък. При нея преплитащите точки са разположени като полетата на шахматната дъска, понеже винаги една основна преплитаща точка се сменя с една вътъчна преплитаща точка (Тилева, Ганева 1973, 10)⁶. В изследвания малък фрагмент от гроб № 37–8 мм x 8 мм, тъканта е на два пласта – вижда се ръба от прегъването. Едната система прежда е с много слаб сук, а другата е без сук, поради което първата приемаме за основа, а втората за вътък. Освен това във втората система има по-тънки и по-дебели нишки. Следващата особеност е, че тънките вътъчни нишки са една до друга, а също и по-дебелите вътъчни нишки са натъкани една след друга в една зона. Оттук следва, че като макроефект текстилът поне в някаква част е изглеждал раиран. Нишките и на двете системи преди, поради много слабия сук или липса на такъв, са сплеснати.

Приетата за основа прежда е с дебелина 0,10–0,15 мм. Има много слаб Z сук, гъстотата на тъкане е 33 н./см. Вътъкът е два вида – тънък и дебел. Тънкият вътък е с дебелина 0,13–0,15 мм. Няма сук. Гъстотата на тъкане е 47,5 н./см. По-дебелият вътък е с двойно по-голяма дебелина – 0,20 мм до 0,30–0,38 мм. Също е без сук, а гъстотата му на тъкане е 24 н./см.

Фрагментите от тази тъкан лежат над сърмената – по-точно между сърмената и пръстта, а не между сърмената и черепа. Един от тези фрагменти червенее.

Проучвателите на тъканите от разкопките на средновековния Лондон са идентифицирали няколко коприни в сплитка лито с украса от ивици, изтъкани с по-дебел вътък от използвания в основната част на тъканта. И двете системи нишки в тези тъкани са със Z сук, като на вътъка той обикновено е слаб (Crowfoot, Pritchard, Staniland 2004, 94–96).

Втора копринена тъкан в сплитка лито (коприна № 2) (Ил. 13, Ил. 14). Нишките от двете системи на тази копринена тъкан много малко се различават помежду си. Имат изявен Z сук и са близки по дебелина. Все пак нишките на едната система са малко по-тънки и с по-силен сук. Тази система трябва да е основата на тъканта. Нишките и на двете системи са леко сплеснати.

Вътъкът е с дебелина от 0,10 мм до 0,15 мм, но повечето нишки са между 0,12–0,15 мм. Сукът е в посока Z. Гъстотата на тъкане е 37 н./см. Основните нишки са с дебелина 0,08 мм–0,1 мм. Посоката на сука е Z. Гъстотата на тъкане е 45 н./см.

Разгледаната копринена тъкан лежи между сърмения текстил и черепа.

Сърмена тъкан в сплитка лито (Ил. 15, Ил. 16). Метализацията на сърмените нишки, която е от позлатена сребърна лентичка, е в много тежко състояние. Среброто напълно е прореагирало. Сивовиолетови корозионни продукти покриват тъканта, по-точно обхващат коприненото ядро, което е много добре запазено. Освен сърмен се наблюдава и копринен вътък, с който са натъкани тесни ивички (Ил. 17).

Копринената основа е с дебелина 0,065–0,085 мм. Сукът ѝ е в посока Z, а цветът е тъмен – тъмнокафяв. Гъстотата на основата е 42–43 н./см.

Сърменият вътък е с дебелина около 0,25 мм. Посоката на обвиване на металната лентичка около копринената сърцевина е S. Широчината на металната лентичка е 0,21–0,23 мм. Копринената сърцевина е с дебелина 0,10 мм. Сукът ѝ е в посока S. От сребърните корозионни продукти цветът на сърцевината е станал тъмнокафяв, но навътре е доста по-светъл – златистокафяв. Гъстотата на тъкане със сърмения вътък е 22 н./см.

Коприненият вътък е с дебелина 0,10–0,12 мм. Липсва сук, а цветът е тъмнокафяв. Гъстотата на тъкане е 69–70 н./см.

Наблюдават се по-широки и много по-тесни сърмени полета, а между тях – още по-тесни копринени ивички (Ил. 15, Ил. 16, Ил. 17, Ил. 18). Тесните копринени ивички са широки по около 1,40 мм и са натъкани от по 6 нишки (Ил. 19). Между две копринени ивички се забелязва тясна сърмена ивица, изтъкана от 7 нишки. Тя е широка 3,40 мм. Големите сърмени полета са широки поне 18 мм – толкова е запазената широчина при най-големия от съхранените текстилни фрагменти. Останала е обаче само една от ограничаващите я тесни копринени ивички.

Проучването предоставя възможност за възстановяване на сегмент от изследваната сърмена лента. При най-големия фрагмент се наблюдава следната последователност: в началото на разкъсването се развива 18 мм сърмено поле; следва 1,40 мм цветна копринена ивичка; 3,40 мм сърмена ивичка; 1,40 мм цветна копринена ивичка; следва сърмена ивичка, която обаче е разкъсана, като от нея са запазени около 2 мм (Ил. 18). Получените данни позволяват да се направи примерна графична реконструкция на тази сърмена тъкан (Ил. 20).

Може да се възстанови и последователността на натъкване на сърмен и копринен вътък от изследвания по-горе най-голям фрагмент от сърмената тъкан (Ил. 19). С черни квадратчета са представени основните преплитачи точки, т.е. когато основна нишка лежи над вътъчна, с жълти и червени (условно) – вътъчните преплитачи точки, т.е. когато вътъкът лежи над основна нишка. Жълтите квадратчета са вътъчните преплитачи точки на позлатените сърмени нишки, а червените – на копринените нишки. Първа основна нишка е

първото отвесно междулиние вляво, а първи вътък е най-долното хоризонтално междулиние.

1–21 ред – сърмен вътък за натъкаване на част от голямо златно поле.

22–27 ред – цветен копринен вътък за изтъкаване на тясна ивичка.

28–34 ред – сърмен вътък за натъкаване на тясна златна ивица.

35–40 ред – цветен копринен вътък за изтъкаване на тясна ивичка.

41–45 – сърмен вътък за натъкаване на част от златно поле.

Сходни сърмени тъкани са открити и в други гробове от дръстърския некропол, както и в различни средновековни некрополи от българските земи – край с. Неговановци, Видинско; Враца; Велико Търново; Преслав; с. Янтра, Горнооряховско; с. Росица, Павлиkenско (Митова-Джонова 1958, фиг. 3; Георгиева 1961, обр. 2.1; Ангелов 1962, 23–34; Вълков 1974, обр. 11а; Аладжов 1983, 37–45; Чокоев 1993, 147–167; Чокоев 1998, 285–289; Чокоев 2011а, 480–486; Чокоев 2011б, 46–53; Чокоев 2014в, 224–225; Чокоев 2017б, 151–173).

Деструктирала тъкан с червенокафяв цвят (Ил. 21). Тя напълно е разрушена – наблюдава се безформена маса, но с еднакъв специфичен червенокафяв цвят. Само в някои участъци се забелязва, че останките са от тъкана структура. В един малък участък бе възможно да се фотодокументират частично оцелели влакна, евентуално вълнени (Ил. 22).

Освен гореописаните тъкани бяха открити и останки от черна коса или влакна от животинска кожа, които лежат непосредствено върху черепа (Ил. 23).

Сърмената тъкан е на поне 6 пласта (Ил. 15). Широчината на един пласт е около 10 мм. Бучка пръст е запазила следи от: 8 пластов надиплен сърмен текстил с широчина около 10 мм; около 15 мм от единичен пласт сърмен текстил; и отново надиплен сърмен текстил. От последния обаче са се съхранили само 2–3 пласта с малка широчина. Може да се предположи, че и тук пластове са били около 6–8, като надиплянето е било с широчина около 10 мм. Т.е. от една сърмена лента с широчина около 12–15 мм се е получила лента с широчина 35–40 мм, като по двата ръба, по дължина, тя е била надиплена на 6–8 пласта. Така се е получила по-ефектна повърхност на сърмената лента – с две дебели ивици по двата ѝ ръба.

Следите от деструктиралата тъкан с червенокафяв цвят лежат между черепа и сърмената тъкан. Фрагментите от копринената тъкан с вътък без сук остават върху сърмената, най-отгоре, противоположно на черепа. Така в посока от пръстта към черепа може да се възстанови следния ред на материалите: копринена тъкан в сплитка лито с вътък без сук; сърмена тъкан; копринена тъкан със Z сук на двете системи нишки. В други участъци се наблюдава: сърмена тъкан; червенокафяви следи от деструктирал текстил; косми от козина или коса; череп.

Разкритите подробности за сърмената тъкан и разположението на другите тъкани спрямо нея и черепа, предоставят известна възможност за обобщение. Сърмената тъкан, копринената тъкан със Z сук на двете системи нишки (коприна №2) и текстилът, чиито останки днес са червенокафяви, т. е. някога материята навярно е била червена, вероятно произхождат от едно изделие – украса за глава – шапка. Тя е била от червен плат, евентуално вълнен, а в основата, според следите по фрагментите от черепа, е била закрепена златната на вид сърмена лента. Както бе установено по-горе, златната на вид сърмена лента е имала обемни удебеления по двата си ръба, получени след нейното надипляне по дължина. Така широчината на сърмената украса е била около 35 мм. Върху един фрагмент от черепа обаче, зоната, с макар и слаби следи от сърмена материя, бе със запазена широчина от поне 55 мм. Т. е. в определени участъци сърмената лента е била с по-голяма широчина. От друга страна, е възможно тези по-широки следи да са от допълнителна сърмена апликация, например друга лента (-и) или везана украса.

Подобна на фината коприна със Z сук на двете системи нишки (коприна №2) от гроб №37 е идентифицирала и В. Инкова сред материалите от гроб №39 (тъкан №2), открит край църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. Тъканта е съхранила следи от зашиване към сърмения текстил, използван като лицев в шапката на погребания. В. Инкова приема, че фината копринена тъкан е била вложена като подплата на шапката (Инкова 1979, 23). Според изследователите на текстилните материали, открити при разкопки в Лондон, има доказателства, че коприните със Z сук на двете системи нишки, сходни на дръстърската, са използвани като воали за глава (Crowfoot, Pritchard, Staniland 2004, 93–94).

Разположението на финия копринен текстил с вътък без сук (коприна №1), който вероятно е бил червен, върху сърмената тъкан, подсказва, че червената коприна може би произлиза от друго изделие – евентуално погребална възглавничка. Все пак не може да се изключи копринената тъкан да е била част от по-високо издигната част на шапката. Ако наблюдаваните косми са власинки от животинска кожа, то и тя би трябвало да е част от шапката.

Следи от украса за глава (шапка), в гробове на жени са разкрити в редица некрополи от XIII–XIV в. в тогава столичния Търнов; с. Янтра, Горнооряховско; с. Дриново, Поповско; Крумово кале, Търговишко; гр. Мартен, Русенско; Велики Преслав (Овчаров 1971, 16–20; Чокоев 1993, 147–167; Чокоев 1998, 285–289; Чокоев 2014г, 243–251; Чокоев 2017б, 151–173; Чокоев 2017в, 406–414; Чокоев 2017в, 38–50; Чокоев под печат).

Проучвателите на дръстърската църква №2 отнасят гроб №37 към XIV в. (Ангелова, Колева, Ангелова, Иванова 1996, 37).

Гроб № 37b

Гробът е открит в притвора на църквата на 12.08.1993 г. Текстилните останки, заедно с пръстта, са залети с парафин. Взети са две проби. Едната е с размери 21 см х 18 см, а другата – 21 см х 10 см. Първата е с дебел слой парафин, но втората е с по-тънък слой, поради което са се отделили бучки (Ил. 24). В някои от тях се наблюдават сърмени нишки в доста лошо състояние (Ил. 25). Дебелината им е около 0,30–0,35 мм. Вложената в тях метална лентичка е от позлатено сребро, което напълно е корозирало⁷. Широчината на металната лентичка е 0,28–0,32 мм, а посоката на обвиване около сърцевината е S. Дефекцията на сърцевината е много напреднала – тя се е свила и почти не се забелязват отделните копринени влакна. Все пак се наблюдава лек S сук. Цветът на сърцевината е тъмнокафяв.

Разположението на сърмените нишки подсказва, че произлизат от везба. Гъстотата на везане е 31 н./см. Използвана е техниката „чрез пришиване“. Сърмената нишка е полагана върху носещата тъкан и пришивана към нея с помощта на друга нишка. Наблюдават се извезани линии с дебелина 2,6–2,8 мм (Ил. 26). Везано е от контур до контур на линиите, т. е. перпендикулярно на тяхната дължина. Този похват на бродиране е характерен за византийската везба от XIII–XIV в., но и след това. Везано е с двойна сърмена нишка, което също е присъщо за това време. В други фрагментчета от везбата се наблюдават по-дълги плавания на сърмените нишки. При тях, освен в контурите на фигурата, се е налагало междинно пришиване (Ил. 27). Пришиващият конец е със Z сук.

С взетата проба на археологическия терен е вдигната и долната челюст на черепа (Ил. 24), което означава, че везбата произхожда вероятно от областта около шийните прешлени. Може да се предположи, че тя е от шевица, украсявала вратния отвор на дрехата, с която е била облечена жената на възраст 50–55 години, погребана в гроб № 37b. Взетата проба е със сравнително голяма повърхност, поради което може да се предположи, че везба е имало и надолу по дрехата. Сред плътно залетите с парафин материали от другата проба също бяха забелязани останки от везба⁸.

Археолозите отнасят гроб № 37b към XIV в. (Ангелова, Колева, Ангелова, Иванова 1996, 37).

БЕЛЕЖКИ

¹ За оказаната ми чест да присъствам на археологическия терен, да изследвам тъканите и публикувам получените резултати изказвам признателност пред паметта на доц. д-р Стефка Ангелова. За оказаната ми помощ и предоставени данни от археологическото проучване, както и за възможността да изследвам откритите текстилни материали и да публикувам получените резултати, благодаря на зам. ръководителите на разкопките на църква № 2 и комплекса около нея – д-р Румяна Колева (гл. ас. в СУ „Св. Климент Охрид-

- ски“), д-р Елена Пенчева (гл. ас. в СУ „Св. Климент Охридски“) и г-жа Ралица Иванова.
- 2 На бележката, съпровождаща пробата, е записано: „фрагмент от черепа на скелет в гроб № 19а с останки от органични материали“. Сред материалите бяха открити хитинови обвивки от насекоми, които показват, че погребението е извършено в сравнително топъл сезон.
 - 3 Всички илюстрации са дело на автора.
 - 4 Поради изляването на основата всеки опит за почистване на тъканта води до разместването на нишките и загубата на макар и малкото съхранена информация. Повече данни за деформирани до такава степен тъкани може да бъде събрана най-вече на археологическия терен по време на проучването на съответния гроб.
 - 5 Антропологичното изследване на голяма част от погребаните в некропола на дръстърската църква № 2 е извършено от д-р Славчо Чолаков. За предоставянето на данните благодаря на доц. д-р Виктория Русева от секция „Антропология и анатомия“ на Института по експериментална морфология, патология и антропология с музей при БАН, както и за любезното съдействие на гл. ас. д-р Румяна Колева от Катедра „Археология“, Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.
 - 6 Начинът на преплитане на основните с вътъчните нишки се нарича сплитка. Мястото на прекръстосването на една основна с една вътъчна нишка се означава като преплитаща точка. В зависимост от това дали при преплитането основна нишка лежи върху вътъчна или вътъчна върху основна нишка, се различават основна преплитаща точка или вътъчна преплитаща точка (Тилева, Ганева 1973, 4, 6).
 - 7 Наблюдават се сивовиолетови корозионни натрупвания.
 - 8 Повече данни за залетите с парафин материали биха предоставили техни рентгенографски изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

- Аладжов 1983:** Ж. Аладжов. Органични материали и соли от некропола при дворцовата църква във Велики Преслав. – *Интердисциплинарни изследвания*, Т. X, 1983, 37–45.
- Ангелов 1973:** Д. Ангелов. Предговор В: П. Мутафчиев. Избрани произведения. Т. II. София, 1973, 7–17.
- Ангелов 1962:** Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. – *Известия на Окръжен музей Търново*, I, 1962, 23–34.
- Ангелова 1988:** С. Ангелова. Археологическото проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). – В: *Дуросторум – Дръстър – Силистра*. С. Христов, Р. Липчев, Г. Атанасов (съст.). Силистра, 1988, 32–53.
- Ангелова 2002:** С. Ангелова. Разкопките на Църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – *Добруджа*, 20, 2002, 12–39.
- Ангелова, Колева, Ангелова, Иванова 1996:** С. Ангелова, Р. Колева, Е. Ангелова, Р. Иванова. Църква № 2 в Дръстър (Силистра) (предварително съобщение). – *Минало*, 1996, 3, 28–40.
- Атанасов 2009:** Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. Велико Търново, 2009.
- Атанасов, Павлов 1994:** Г. Атанасов, П. Павлов. Преминването на татарската армия през България (1241–1242). – *Военноисторически сборник*, 1994, 1, 5–20.

- Бешевлиев 1992:** В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1992.
- Вълов 1974:** В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, XVI, 1974, 2, 37–54.
- Георгиева 1961:** С. Георгиева. Български средновековни накити. – Археология, III, 1961, 1, 4–10.
- Гюзелев 1975:** В. Гюзелев. Chronicon Mesembriae. Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366–1348 г. – Годишник на Софийския университет. Исторически факултет, LXVI, 1975, 3, 147–192.
- Гюзелев 1995:** В. Гюзелев. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV век). София, 1995.
- Инкова 1979:** В. Инкова. Калояновото погребение. Технико-лабораторни изследвания. София, 1979.
- Инкова 1985:** В. Инкова. Деструктивни промени при археологическия текстил и методи за установяването им. – В: Въпроси на консервацията и реставрацията. Л. Прашков (ред.). Т. II. София, 1985, 17–48.
- Кузев 1981:** А. Кузев. Дръстър. – В: Български средновековни градове и крепости. А. Кузев, В. Гюзелев (съст.). София, 1981, 177–195.
- Митова-Джонова 1958:** Д. Митова-Джонова. Археологически данни за селската носия в северозападна България през XIV век. – Известия на Етнографския институт с музей, Т. III, 1958, 37–59.
- Мутафчиев 1973:** П. Мутафчиев. Съдбините на средновековния Дръстър. Избрани произведения. Т. II. София, 1973, 19–103.
- Овчаров 1971:** Д. Овчаров. За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII–XIV в.). – Музеи и паметници на културата, 1971, 3, 16–20.
- Пенчев 1987:** В. Пенчев. Към историята на Дръстър през XIII в. (по нумизматични данни). – Нумизматика, XXI, 1987, 2, 26–29.
- Тилева, Ганева 1973:** Ц. Тилева, Л. Ганева. Строеж и анализ на тъканите. София, 1973.
- Тодорова 1982:** Е. Тодорова. Отношенията на Добротица с генуезците. – В: Средновековна България и Черноморието. А. Кузев (съст.). Варна, 1982, 111–118.
- Чокоев 1993:** И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. Приложение. – В: И. Бъчваров. Янтренски некрополи. (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). Велико Търново, 1993, 147–167.
- Чокоев 1998:** И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. (Проучвания 1992–1993 г.). – Известия на исторически музей – Велико Търново, XIII, 1998, 282–296.
- Чокоев 2011а:** И. Чокоев. Текстилни фрагменти от Трапезица във Велико Търново. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Доклади от Международна конференция в памет на проф. д.и.н. Йордан Андреев. И. Лазаров, Н. Христова, М. Младенов (ред.). Т. IV. Велико Търново, 2011, 480–486.

Чокоев 2011б: И. Чокоев. Текстилни материали от разкопките на църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново, проведени в началото на ХХ век. – В: Дни на науката '2010. Съюз на учените в България, клон Велико Търново. М. Харалампиев, В. Стоянова, Д. Цветков, Л. Бояджиева, Н. Бъчварова (ред.). Велико Търново, 2011, 46–53.

Чокоев 2014а: И. Чокоев. Бисерна украса върху средновековен текстил от България (по археологически данни). – В: Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от националната научна конференция посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова. П. Георгиев, И. Йорданов, Ж. Жекова, П. Антонов (ред.). Шумен, 2014, 458–478.

Чокоев 2014б: И. Чокоев. Текстил от позлатен сребърен пояс (Регионален исторически музей – Шумен). – Известия на Исторически музей – Шумен, 15, 2014, 65–78.

Чокоев 2014в: И. Чокоев. Текстил от археологически обект „Средновековен манастир „Св. Йоан Предтеча“, с. Росица, Павликенско. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XVIII–XXIX, 2013–2014, 223–249, 477–484.

Чокоев 2014г: И. Чокоев. Текстилни фрагменти, открити в гроб от средновековен некропол край с. Дриново, Поповско. – Известия на Регионален исторически музей – Разград, 1, 2014, 243–251, табл. XX – XXIII.

Чокоев 2015: И. Чокоев. Атлазът – тъканта, използвана за представителни одежди през XIV век. – В: Търновска книжовна школа. И. Харалампиев, М. Спасова, И. Тютюнджиев, И. Лазаров, П. Павлов, Д. Кенанов, Н. Гавазова (ред.) Т. Х. Велико Търново, 2015, 620–639.

Чокоев 2016: И. Чокоев. Тъканите от дворцовата църква на хълма Царевец, Велико Търново: технологично изследване, реконструкция, историческа интерпретация. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на научна степен „доктор на науките“. Велико Търново, 2016.

Чокоев 2017а: И. Чокоев. Тъкани и технологични бележки за дрехата от гроб №215а, базилика №2 в Дръстър. – Добруджа, 32, 2017, 111–122.

Чокоев 2017б: И. Чокоев. Тъкани от некропола под хълма Трапезица във Велико Търново (разкопки 1960 г.). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXII, 2017, 151–173, 422–430.

Чокоев 2017в: И. Чокоев. Още текстилни материали от средновековния некропол край с. Дриново, Поповско. – Известия на Регионален исторически музей – Разград, 2, 2017, 406–414, цв. ил. с. XIII–XVIII.

Чокоев 2017г: И. Чокоев. Сърмена везба от некропола край Владетелската църква в Преслав. – Известия на Исторически музей – Шумен, 2017, 17, 38–50.

Чокоев под печат: И. Чокоев. Сърмена украса за глава от средновековен некропол (гроб №267) край гр. Мартен, Русенско. – В: Пътуване към България. Т. 6 (под печат).

Atanasov 2011: G. Atanasov. Two belts from 14th – century male burials in Drastar (now Silistra, NE Bulgaria). – *Archaeologia Bulgarica*, XV, 2011, 2, 87–97.

Crowfoot, Pritchard, Staniland 2004: E. Crowfoot, F. Pritchard, K. Staniland. *Textiles and Clothing, c. 1150–1450*. Boydell press, London, 2004 (Medieval Finds from Excavations in London, 4).

TEXTILES FROM MEDIEVAL GRAVES FOUND IN DRASTAR
(GRAVE NO. 19A, GRAVE NO. 37, GRAVE NO. 37B)

Ivan Chokoev

(Abstract)

This article presents the results from the investigations of the textiles found in three graves from the cemetery of Church No. 2 in Drastar (medieval Silistra, Bulgaria), discovered in 1993.

A metal thread textile was identified among the materials from grave No. 19a – a band, which was part of headwear of a young woman. The woven band is with silk warp and weft, however the front side is covered by a second metal thread weft. Zigzag decoration can be clearly distinguished.

The textiles from grave No. 37 that covered the skull and the zone around it contain remains of: two types of silk tabby; tabby woven striped fabric with gold metal threads alternating with narrow coloured silk stripes; traces of red-brownish decomposed material. The 45–50 years old woman from grave No. 37 was buried with headgear – most probably a hat. It was made of red fabric. Its lower part was decorated with a band of metal thread textile, glittering as if it is made of gold. One of the silk textiles was most probably a veil.

The metal threads from grave No. 37b are part of embroidered textile in “laid and couched” technique. The embroidery decorated the neck opening of a garment which belonged to a 50–55 years old woman.

СПЕЦИФИКА И УСТРОЙСТВО НА ОСМАНСКИТЕ ХАМАМИ

Жулиета Гюлева

Измиването на тялото е от специално значение за исляма, тъй като духовната и телесна чистота вървят ръка за ръка с религията. За да се влезе в джамия се изисква обредна чистота (*тахара, пречистване*). Така измиването на тялото става религиозно задължение за всеки мюсюлманин. Основите са положени в Корана, където се казва, че „чистотата е половината от вярата“ (Свещен Коран, 2008, 6). Поради тези постановки култовите места и местата за измиване/къпане обикновено са строени в близост или са част от един архитектурен комплекс. Широка популярност получава турският термин *hamam*, който се възприема като *място, където човек може да се изкъпе*. На арабски език думата *hamma* означава *нещо, което се затопля, нагрива* (Taşcıoğlu 1998, 19).

Освен свързани с религията и задоволяването на чисто хигиенни нужди, хамамите са място за почивка, контакти и развлечение. В този смисъл те придобиват значение на важен социален център, особено за жените, които водели по-затворен начин на живот. Хамамите били част и от празничната система на мюсюлманите. В тях се провеждали различни церемонии, свързани с брака, раждането и др. Престоят в хамама бил неограничен. В съблекалните се извършвали обеда, пиело се кафе и разхладителни напитки (Taşcıoğlu 1998, 14–16). Постепенно с модернизацията на градовете и на самото общество, санитарните власти забранили внасянето на храна в хамамите, а времето за къпане било ограничено. Поради това, удоволствието от ходенето на баня намалало и се превърнало в обикновено хигиенно задължение.

Обществените бани стават неразделна част от структурата на селищата в мюсюлманския свят. Техният строеж получава широко разпространение през периода на бейлиците, предшестващи появата на Османската държава. При османците на баните започва да се придава още по-голямо значение, като те са строени във всички завладени от тях региони. Влизайки в границите на Османската империя, Балканите и българските земи стават част от тази култура. Въпреки това, в нашата научна литература, на архитектурния вид на баните е посветено малко. Използването на някои неправилни термини при тяхното описание¹, наблюдения и заключения, които търпят преразглеждане², отдавна предопределят нуждата от едно подробно изследване, посветено на устройството и характерните белези на османските хамами.

I. Видове хамами

Хамамите биват частни и обществени. Частните (домашни) бани са по-слабо изследвани, въпреки че съществуват още в ранния ислямски период (Petersen 1996, 107). Строени са през селджукския и бейликския период в Анадола (XII–XIV в.) в жилища, конаци, сараи, къшкови, текета, в кервансарай по главните пътища, казарми и др. Евлия Челеби често отбелязва наличието на домашни хамами в редица градове от нашите земи (Гаджанов 1909, 651, 658, 665). Те са ползвани от по-тесен кръг хора, имат по-малки размери и по-опростена планова схема от обществените. Могат да бъдат разположени като отделна постройка в двора или на етаж от самата сграда. Често нямат съблекалня, хладно помещение или тоалетна и се състоят от горещо помещение с халвет³ и пещ за загряване на водата, която представлява обикновена печка с воден резервоар (Taşcıoğlu 1998, 54). Пример за домашни хамами от нашите земи има от Пловдив (Златев 1955, 69–70, 65, 66.), Шумен (Иванов 1963, 68–69, фиг. 13), Карлово (Попов 1967, 60–61, 74–75, 81) и др. Понякога между домашните бани и някои обществени хамами трудно може да се направи разлика. Това се отнася най-вече до бани, разположени в селата или в градските махали, в които нерядко липсват основни помещения. Тази трудност проличава и от факта, че С. Ейидже ги определя като един и същ тип в своята типология върху османските обществени бани (Eyiçe 1960, 108–115).

Обществените бани биват два вида – такива, които се захранват с обикновена вода, наричани хамами и такива, захранвани с топла минерална вода, наричани още каплъджа⁴. Минералните бани са строени на строго определени места поради необходимостта от пряка връзка с естествени минерални извори. Такива бани има и в градска среда. Голям е бил техният брой в Кюстендил, пример за които е останала единствено Дервиш баня. Минерални бани са известни още от София, с. Баня, Разложко, района на Благоевград, Стара Загора, Айтос и др. (Димитров 1972, 28, 31; Гаджанов 1909, 717). По отношение на плановото устройство между двата вида бани разликите са следните: топлият минерален извор при едните изключва наличието на пещ, която затопля водата при другите; различно е оформлението и на горещото помещение, което при минералните бани е решено с минерален басейн в средата.

От своя страна хамамите биват единични (*tek hamam*) и двойни (*çifte hamam*). Най-ранните известни двойни бани в Анадола са Кюлюк Султан хамам (1205 г.) и Хунад Хатун хамам (1238 г.) в Кайзери (Önge 1995, 12). Чифте хамамите имат отделни части за мъже и жени и всъщност представляват две единични бани, долепени една до друга. Входната врата на мъжката секция най-често е ориентирана към площад или главна улица, а на женската – към второстепенен път (Ertuğrul 2009, 243). В много малко случаи входните врати на двете части се намират на една и съща страна – например в Чифте хамам във Видин (Харбова 1991, 138, фиг. 60а), Чифте хамам в Йенишехир (Çal

1988, 118), Топкапъ хамам в Одрин (Aşut 2012, 85), Чинили хамам в Истанбул (Ertuğrul 2002, 33) и т. н. Обикновено женската секция е по-малка от мъжката и има по-опростена планова схема. Според някои автори това се дължи на по-малкия брой на жените спрямо този на мъжете в Империята, както и на по-високата ползваемост на баните от страна на мъжете. Според други е белег за дискриминация (Taşcıoğlu 1998, 69; Kanetaki 2004, 89). Все пак е редно да се спомене, че съществуват редица примери на чифте хамами, при които двете секции са с еднакви или много близки размери и имат идентично планово устройство – от нашите земи пример за това са Чифте хамам в Разград и Чифте хамам във Видин (Харбова 1991, 137–138, фиг. 59Б, 60а). Много са примерите сред баните, строени от архитект Синан в Истанбул – Чемберлиташ хамам, Ха-секи Хюррем Султан хамам, Михримак хамам (Ertuğrul 2002, 38, 55, 86), още Херсекзаде Ахмед Паша хамам в Урла (Alp 2016, 68), Бююк хамам в Изник (Eyice 1960, 119) и др.

В случаите, когато баните са единични, те се ползвали от мъже и жени, но през различни части от деня, или през различни дни, докато чифте хамамите позволяват едновременното ползване от двата пола. В женските секции или в случаите, когато единичните бани се ползвали от жени, за тях се грижели *nâîr*, а в мъжките – *tellâk* (Ertuğrul 2009, 243). Освен тях в хамамите работели още портиери, кюлханджии⁵, метачи, хора, отговарящи за хавлиите, кафеджии и др.

II. Основни помещения в хамамите

Разположението на отделните помещения в хамамите е подчинено на строги правила, в резултат на които е спазвана следната последователност:

1. съблекалня или още союнмалък (от турски език *soyunma*, *soyunma yeri*, *soyunmalık* – място за преобличане, съблекалня; понякога се използва персийският еквивалент *camekân/câmegâh*);

2. студено/хладно помещение, наричано соуклук или още ълъкълък (от турски език *soğuk* – студен, хладен, *soğukluk* – хлад, студ; *ılık* – хладен, умерен);

3. топло/горещо помещение или съджакълък (от турски език *sıcak* – топъл, горещ, *sıcaklık* – топлина);

4. резервоар за вода (*su deposu*) и пещ (*külhan*, кюлхан), (Taşcıoğlu 1998, 39; Çakmak 2002, 12), (Обр. 1).

Освен тях в хамамите има и други помещения като тоалетни, помещения за бърснене и епилация, които също са със строго определено местоположение. Те винаги са разположени преди влизането в съджакълъка и са свързани със соуклука чрез самостоятелен вход. В повечето случаи помещенията в хамамите са в една ос, но понякога съблекалнята е разполагана встрани от осовата линия.

В някои по-малки по размер хамами, строени в махали или в неголеми селища, се наблюдава липса на основни помещения като съблекалня или

соуклук. Има също и по-редки планови решения, както и изключения, които само подчертават богатото разнообразие и индивидуалност на всеки един хамам.

1. Съблекалня – план, покритие, осветление, вътрешна уредба

Съблекалнята е най-голямото помещение в баните (**Обр. 1**). Освен за преобличане, е и място за почивка. За разлика от селджукските бани, при които тя е квадратна или правоъгълна, покрита със свод или дървен покрив, още през XIV в. започва да се появява квадратната, покрита с купол съблекалня, която става една от характерните черти на османските хамами (Önge 1995, 130, §. 1, 208, §. 2, 228, §. 1, 260, §. 1, 272, §. 1; Önge 1988, 408). С купол са покрити съблекалните на Дели хамам в Ловеч, баните в Берковица, Ихтиман, баня „Марица“ в Пловдив, двете съблекални на двойните бани в Пловдив и Видин, Тахтакале хамам и Хюнкяр хамам в Пловдив и т. н. В някои бани куполът над съблекалнята е дървен. Пример за това е вече съборената баня в Карлово (Попов 1967, 50). Честите им поправки и подмяна позволяват на много малко такива конструкции да достигнат до наши дни (Ertuğrul 2009, 251).

Освен съблекални с купол, широко разпространени са и тези, покрити с дървен покрив и керемиди. Така са решени съблекалните на баните в Айтос, Карнобат, Орта Мезар хамам в Пловдив и др. Този вид покритие не се ограничава само до по-малки по размер бани, а се среща и при по-големи – например в Йешил хамам в Бурса (Gabriel 1958, 176), Топташъ Валиде Султан хамам в Истанбул (Ertuğrul 2002, 103), Чаршийската баня в Елбасан (Shtylla 1979, 84–85) и др.

В някои случаи съблекалнята може да е дървена – практика, разпространена най-вече сред хамами, строени в махалите или малките селища (Ertuğrul 2009, 258).

Най-често союмалъкът е разположен по централната ос на хамама, но може и да е встрани от нея. Пример за такова разположение на съблекалните са Дели хамам в Ловеч, Сунтур хамам в Шумен и банята в Ихтиман. Че това не е изключение, нито „рядко срещано решение“ (Харбова 1991, 142), доказват многобройните примери от останалите османски предели – Теке хамам в Зиле (Çal 1988, 114), Инджирлидже хамам и Першембе хамам в Бурса (Gabriel 1958, 177–178), Бююк хамам в Изник (Euice 1960, 119) и др.

Съблекалнята е единственото помещение в хамамите, в което има прозорци. През XII–XIII в. обаче съблекалните на баните в Анадола нямали такива. Нуждата от светлина се постигала посредством мазгали с решетки в най-горната част на стените (Önge 1978, 123–129). От XV в. насетне прозорците по стените на съблекалните стават предпочитани за добиване на естествена светлина. Освен тях започва да се прилага и т. нар. фенер за светлина⁶, разположен в горната централна част на помещението. Най-често те били дървени, но също

от камъни или тухли, с многоъгълна или квадратна форма, през чиито прозорчета навлиза дневна светлина. Имат коничен покрив с керемиди. Най-старите примери за фенери по куполите на съблекалните са от XV в., а разпространението им нараства от XVI в. насетне (Önge 1978, 124–126; Ertuğrul 2009, 253).

До главния вход на съблекалните се намирал т. нар. рюзгярлък⁷. Представява секция с рафтове или шкафове, където посетителите оставяли обувките си. Едва след преобуването с налъми (*nalın*), те пристъпвали във вътрешността. В близост до входа било и мястото на портиера, който вземал таксата за къпане. В някои съблекални има дълбоки ниши за приготвяне на кафе и напитки, за сушене и затопляне на кърпите (Çakmak 2002, 12).

Неразделна част от всяка съблекалня е разположеният в нейния център шадраван (*şadırvan*), най-често от мрамор, с кръгла или многоъгълна форма. До стените са разположени ниски подиуми или пейки за преобличане и почивка. През XV–XVI в. под подиума започват да се появяват малки арковидни ниши за поставяне на обувките, както и ниши по стените за дрехите (Alp 2016, 24; Önge 1988, 408).

В по-късните векове в някои съблекални е добавяна дървена галерия като втори етаж, до която се стига по дървена стълба (Ertuğrul 2009, 250). В нея също имало пейки за почивка след къпането и закачалки за оставяне на дрехите. Такава галерия имали съблекалните на Дели хамам в Ловеч, Сунтур хамам в Шумен, Чифте хамам в Пловдив и др.

2. Соуклук – план, покритие, осветление, вътрешна уредба

Следващото помещение в хамамите е соуклукът, или още ълъкълкът (**Обр. 1**). Както показва названието му, температурата в него е умерена. Той е място за адаптиране на тялото от студената съблекалня към горещия съджаклък.

Соуклукът има най-скромни размери от всички главни помещения. В по-малки бани той може да липсва. Банята в Берковица например е без соуклук⁸. По форма бива квадратен, покрит с купол или правоъгълен с полуцилиндричен свод. Техни вариации се явяват квадратен соуклук със сводово покритие и правоъгълен, разделен на няколко секции, всяка от които има купол или свод (Çakmak 2002, 15). Както квадратният, така и правоъгълният соуклук са прилагани в бани от селджукския, бейликския и ранноосманския период в Анадола (XII–XIV/XV в.). Квадратен соуклук, покрит с купол, имат мъжката и женска секция на двойните бани в Пловдив и Видин, а правоъгълен соуклук със свод имат банята в Карлово, Сунтур хамам и Орта хамам в Шумен, двете секции на Чифте хамам в Разград. Правоъгълен соуклук, разделен на секции, покрити отделно, имат баните от Нова Загора и Айтос. Той започва да се появява от XV в. насетне (Çakmak 2002, 15).

Външно това помещение не влияе осезаемо върху общия силует на банята. Вътрешно е третирано съвсем скромно – неразчленени стени, понякога

с пейки покрай стените, служещи за почивка и адаптация към горещината в следващото помещение. През селджукския период в Анадола (XII–XIII в.) соуклукът в някои бани бил използван през зимните месеци като съблекалня (Önge 1995, 22).

През XII–XIII в., както и през ранноосманския период (XIV–XV в.), между съблекалнята и соуклука се намира по-малко или по-голямо по размери помещение, покрито с купол или свод, наречено аралък⁹ или още коридор (**Обр. 1**). То има функцията на междинно пространство за предотвратяване излизането на топлина и пара от горещата към по-студената част на хамама и овлажняването на стените на съблекалнята. През XV в. размерите на аралъка започват да намаляват и той изчезва от обема на баните от XVI в. насетне. На мястото на аралъка се появява врата между съблекалнята и соуклука, в чиято горна част откъм съблекалнята има отдушник (Alp 2016, 24; Önge 1988, 408), (**Обр. 2**).

След отпадането на аралъка, тоалетните и помещенията за бръснене и епилация остават директно свързани със соуклука, освен в случаите, когато такъв няма. Разполагани са в единия му край, отделени с врата или стена. Имат собствено покритие от купол или свод. В малки бани, в които няма соуклук, тоалетната често е била дървена, разположена отвън (Ertuğrul 2009, 258).

Осветлението в соуклука се постига посредством отвори по купола или свода, известни като „слонски очи“ с разнообразна геометрична форма и разполагани в различни комбинации.

3. Съджаклък – план, покритие, осветление, вътрешна уредба

Същинската част на хамама е т. нар. съджаклък (**Обр. 1**). Поради разнообразното му планово оформление той служи за типологизиране на хамамите. Най-известна и използвана е типологията на С. Ейдже (Eyice 1960, 108–115). Съджаклъкът е най-горещото помещение в хамама, поради близостта му до пещта.

Състои се от правоъгълна или квадратна централна част и различен брой айвани¹⁰ и халвети. При някои типове хамами в съджаклъка няма айвани. Във височина всяка част има купол или свод. В повечето случаи централната част и халветите са покрити с куполи, а айваните – със сводове. В хамамите от Айтос, Нова Загора, мъжката и женска секция на Чифте хамам в Разград и Орта хамам в Шумен айваните са покрити с куполи (Сиркаров 1965, 138, 11.; Kiel 1974, 653; Кийл 2005, 114, ил. V; Иванов 1963, 64, фиг. 8). Централната част на съджаклъка в карловския хамам е покрита с полуцилиндричен свод, което се среща изключително рядко (Гюлева 2018, 270, 289, Обр. 6). Друг пример за това е женската секция на Ялънаяк хамам в Тире (Çakmak 2002, 76).

Най-често в центъра на помещението, под купола, се намира т. нар. гьобекташ (*göbek taşı*), или пъпен камък. Той представлява издигната на около 0,40–0,50 м от пода платформа, най-често от мрамор с правоъгълна или мно-

гоъгълна форма и много рядко – с кръгла (Taşcıoğlu 1998, 75). Това е място за почивка и масаж. Според направени изчисления, температурата в тази част достига 35,1° C, а влажността е 100 % (Dişli, Celik 2016, 1650).

Самото къпане може да се извърши на две отделни места – в айваните и в халветите. Айваните са директно отворени към централното пространство. До халветите водят тесни входи без врати. Къпещите се в тях закачали кърпата¹¹ си на две куки на страниците, показвайки по този начин, че са заети (Taşcıoğlu 1998, 76). Най-често достъпът до халветите е директно откъм централната част, но има случаи, при които от единия се влиза в другия. Тези решения са продиктувани от чисто конструктивни причини, съобразени с размерите и формата на съджаклъка. Пример за това са халветите в баните от Карлово, Ихтиман и др. (Гюлева 2018, 270, 289, Обр. 6; Златев 1955, 73, 69.).

Покрай стените на айваните и халветите са разположени каменни или мраморни пейки или подиуми, издигнати на около 0,20 м от пода. В средата на всяка е разполагана по една курна¹². Броят и разположението на пейките и курните в съджаклъка варира и е различен при всяка баня. Понякога по стените има различни по големина и дълбочина ниши, в това число и михрабни. Михрабна ниша има в съджаклъците на баните в Берковица, Монтана, Орта Мезар хамам в Пловдив (Гюлева 2018, 261, 266–267).

Осветлението в съджаклъка се постига посредством отвори по куполите и сводовете с разнообразна форма и конфигурация.

4. Резервоар за вода и пещ – план, покритие, начин на функциониране

Резервоарът за вода и пещта са неразделна част от всеки хамам. Най-често се намират зад горещото помещение и много по-рядко – странично на него, като например в Хюсеин паша хамам в Навпакт, Гърция (Kanetaki 2004, 91, figure 6), (Обр. 1). По план резервоарът е правоъгълен и покрит с полуцилиндричен свод. Стените и подът му са измазани с водонепропусклива мазилка. В резервоара има меден казан, водата в който се загрява от огъня, поддържан в разположения под него кюлхан (пещ), (Обр. 3). Диаметърът на медния казан варира от 0,90 до около 2,40 м, в зависимост от размерите на водния резервоар (Reyhan 2004, 156).

В някои бани между резервоара и един от халветите на съджаклъка има малко прозорче – в Айтос, Монтана, Велико Търново, Берковица, Ловеч, Карлово и др. То неправилно се определя като „отклонение от традицията“ (Миков 2012, 88), тъй като такава прозорче има в много примери сред османските хамами – в Омур бей хамам и Ибрахим паша хамам в Бурса (Gabriel 1958, fig. 121, 123), Йениджекьой хамам и Молла Арап хамам в Тире (Çakmak 2002, 43, с. 7, 58, с. 10), Каманлъ хамам и Йозбек хамам в Урла (Alp 2016, 36, fig. 3.6, 44, fig. 3.12), Уламъш хамам и Дюздже хамам в Сеферихисар (Alp 2016, 76, fig.

3.34, 85, fig. 3.41) и др. Неговата функция е да пропуска парата в халвета, за да става вътре още по-горещо и влажно, и същевременно да контролира количеството вода в резервоара (Ertuğrul 2009, 251; Reyhan 2004, 156).

Водата, нужна за хранване на баните, е доставяна до резервоара посредством водопровод от водни източници като реки, езера, извори, чешми. Достигайки до курните, тя се оттичала по разположени на пода канали покрай пейките в халветите и централната част на съджаклъка, а от тях – до каналите покрай стените на соуклука. Последните я извеждали до тоалетната или до канал, разположен в ъгъла на соуклука, който я изхвърля навън. Каналите за оттичане на водата имат ширина 0,10–0,12 м и дълбочина 7–8 см (Reyhan, İpekoğlu 2006, 165). Такива са проучени в Чифте хамам в Стара Загора, с ширина 0,10 м (в съджаклъка), (Атанасов 2015, 541–542).

Затоплянето на банята и водата става посредством огъня в пещта, разположена под водния резервоар. Кюлханджията подава дървения материал към нея през арковиден отвор под водоохранилището и медния котел (**Обр. 3**). Първоначално той бил основният горивен материал, а по-късно – въглищата и нафтата (Ertuğrul 2009, 252). Котелът, който се загрява от огъня, започва да затопля водата. Топлата вода се пренася чрез хоризонтални глинени тръби по стените на съджаклъка до кранчетата над курните. Тръбите имат цилиндрична форма. Единият им край е по-широк, за да могат да се свързват помежду си. Разполагани са в един или два реда в зависимост от нуждите и размера на банята. Когато има само един ред тръби, до курните е доставяна само топла вода. Когато са в два реда, е имало топла и студена вода (Reyhan 2004, 150). Такива тръби (в три реда?) с диаметър до 0,18 м са открити в единия от халветите на никополската баня при нейното проучване (Манова 1978, 48–49).

Под пода на съджаклъка и соуклука е разположена отоплителната система на банята (хипокауст), (**Обр. 3**). Състои се от стълбове с височина около 1 м, изградени от тухли или камъни, върху които са поставени каменни или мраморни плочи, носещи пода. Докато огъня в пещта затопля водата в резервоара, димът и парата циркулират в това пространство и подгръват подовете. В стените на съджаклъка и соуклука има вградени вертикални глинени тръби, които осигуряват тяхното допълнително затопяне. Димът излиза навън през тях.

III. Градеж и украса на екстериора

Баните в нашите земи са градени в различна строителна техника. По-голямо внимание се обръщало на градежа на съблекалните, както това личи от доброто изпълнение при Орта Мезар хамам в Пловдив, Синан бей хамам в Карнобат и др. В някои случаи този обем е бил в различна от останалите помещения техника, често градени по-небрежно. Тухленият корниз във височината на стените и по барабана на купола, както и монументално оформеният главен вход, са в подкрепа на това наблюдение.

Клетъчният градеж, изпълнен от камъни и тухли, при който всеки камък е заобиколен от четири страни от вертикално и хоризонтално поставени тухли, е отличителна черта на ранноосманската архитектура (XIV–XV в.). В клетъчна техника често е правена само съблекалната, както е при банята в Карнобат. В съблекалната на Дели хамам в Ловеч единствено по главната фасада преди ремонта личеше доста груб по изпълнение клетъчен градеж¹³. Изцяло клетъчен е бил градежът на новозагорския хамам и на банята в Ихтиман. При Чифте хамам в Пловдив той е допълнен от тухлени редове.

От редуващи се каменни и тухлени пояси е градена съблекалната на Орта Мезар хамам в Пловдив. Редуват се един ред обработени камъни с два реда тухлени пояси. С речни камъни и тухлени пояси, споени с бял хоросан, бил градежът на банята в Карлово (Попов 1967, 51).

От различни по големина ломени и дялани камъни са градени останалите помещения на Орта Мезар хамам в Пловдив и на Дели хамам в Ловеч. На места в долната част се забелязват и тухлени пояси. В Карнобат е останало малко от първоначалния градеж на другите помещения, изпълнен от ломен камък с добре обработена лицева част и хоросан. Същият е градежът на банята в Айтос. Зидарията в монтанския хамам е предимно от ломени и речни камъни и спойка от хоросан.

С различни по големина дялани камъни е граден Сунтур хамам в Шумен. Доколкото се вижда от някои снимки, с дялани камъни е строен и Чифте хамам в Разград¹⁴.

Дебелината на зидовете варира около и над 1 м. При вътрешните тя е по-малка, като в никополския хамам е около 0,60–0,75 м, а в ловешкия – между 0,81 и 1,03 м (Манова 1978, 50). Външните зидове на Чифте хамам в Разград са имали едва 0,80 м дебелина, докато при Дели хамам в Ловеч на места достигат до 1,20 м (Кийл 2005, 113; Гюлева 2018, 265).

Украсата на екстериора като цяло е оскъдна. Най-често във височина стените, предимно на съблекалните и барабаните на куполите, са украсявани с тухлен корниз тип „вълчи зъби“. В айтоския хамам, Хюнкяр хамам и мъжката съблекална на Чифте хамам в Пловдив корнизът по стените на съблекалните и барабана на купола при последните два е двуредов. В Айтос е използван зелен айтоски камък, свидетелстващ за употреба на местни суровини (Сиркаров 1965, 141). При женската съблекална на Чифте хамам в Пловдив корнизът на барабана е едноредов.

Интерес представлява украсата от тухли, оформящи слънца с различна големина и височина по фасадите на съблекалната на банята в Ихтиман. По барабана на купола има хоризонтален и вертикален мотив тип „рибна кост“ (Антонов 2001, 528, фиг. 11–12; Антонов 2009, 120–121). От стари фотографии, направени преди събарянето на Чифте хамам в Стара Загора, става ясно, че по фасадите на съблекалните също е имало пана от тухли, оформящи слънца¹⁵.

IV. Конструктивни елементи

1. Покритие – куполи, сводове, дървени покриви

Най-използваният елемент за покриване на помещенията в османските хамами е куполът. Прилаган е при съблекалните, соуклука, централните части на съджаклъка и халветите. Среща се и по-рядко при айваните в съджаклъка, както е случаят с баните от Разград, Нова Загора, Айтос и Орта хамам в Шумен.

Сводовете са изградени предимно в соуклука и айваните. Много рядко със свод е покривана централната част на съджаклъка, както е в карловския хамам. Без изключение резервоарът за вода във всички бани има полуцилиндричен свод.

Дървен таван със скатен покрив е прилаган в съблекалните – например в баните от Карнобат, Айтос, Орта Мезар хамам в Пловдив и др.

Куполите и сводовете са градени основно от тухли с дебел слой хоросан между тях. Дебелината им е колкото дължината на една тухла, или на тухла и половина, т. е. около 0,35–0,45 м (Reyhan 2004, 140), (**Обр. 4**). Отвътре и отвън всички куполи и сводове са имали хоросанова мазилка (Reyhan, Ipekoğlu 2006, 165). Над нея отделните части на баните са покривани с керемиди или олово. С олово са били покривани само куполите на по-големите и представителни бани (Ertuğrul 2009, 254). Сведенията и примери за хамами от нашите земи показват, че са били покрити с керемиди, а в някои случаи, като съблекалнята на Дели хамам в Ловеч – с каменни плочи.

2. Преходни елементи

Преходните елементи – пандантиви, тропи, турски триъгълници – имат функцията да направят прехода между квадратната основа на помещението и купола. Градени са предимно от тухли и хоросан.

Пандантивите навлизат широко в османската архитектура след втората четвърт на XV в. (Kuran 1968, 31). Използвани са като преход в съблекалните, в централната част на съджаклъка и халветите. Тяхната употреба в хамамите е най-честа спрямо останалите преходни елементи (Гюлева 2018, 275). Широко приложение имат пандантивите без украса, но в някои случаи повърхността им е декорирана с *мукарнас*¹⁶. Украсени с мукарнас пандантиви има например централната част на съджаклъка на Фируз бей хамам във Велико Търново (**Обр. 5**).

Тропите са главният преходен елемент в предосманската архитектура (Petersen 1996, 68). Особено използвани са в съблекалните. Мъжката съблекалня на Чифте хамам в Пловдив и Дели хамам в Ловеч имат преход от тропи. В берковския хамам те са използвани при всички куполни помещения – съблекалнята, централната част на съджаклъка и двата халвета (Гюлева 2018, 261).

Турските триъгълници възникват в Централен Анадол през XII в. Били особено предпочитани в османската архитектура през XIV и XV в. (Kuran 1968, 31). Преход от турски триъгълници е приложен в халветите на карловския и търновския хамам, в айваните и халветите на Али паша хамам в Нова Загора, в Хюнкяр хамам и Чифте хамам в Пловдив (Гюлева 2018, 263, 270, 287; Воуков 2013, fig. 37), (Обр. 6).

3. Осветление

Като цяло осветлението в османските хамами е оскъдно. Разчитало се най-вече на естествената светлина през деня, а вечер са палени свещи и газени лампи. Единствено съблекалните са били по-осветени посредством прозорци по стените и фенера за светлина, разположен на купола или покрива.

В ранноосманските хамами (XIV–XV в.) прозорците по стените на съблекалните са предимно в един ред, а от XVI в. насетне стават характерни прозорци в два-три реда (Önge 1988, 408). Тези на нивото на улицата били декорирани с дървени или железни решетки с цел запазване на интимното пространство.

Един ред прозорци имат съблекалните на баните в Ихтиман, Ловеч, Карнобат, Берковица, Айтос и др. Пет прозореца, разположени на две от стените, имат съблекалните на баните в Карнобат, Берковица, Айтос. Доста осветена е била съблекалнята на банята в Ихтиман. Тя също има пет прозореца, но разположени на три от фасадите – по два прозореца на южната и източната фасада и един на западната (Антонов 2001, 528–529). За разлика от тях, в ловешката баня има само два прозореца на южната фасада¹⁷.

Два реда прозорци имат съблекалните на Чифте хамам и Орта Мезар хамам в Пловдив. По двете външни фасади на мъжката и женска секция на двойната баня те са организирани по два на долния ред и един над тях, в средата. Значително по-осветена е била съблекалнята на Орта Мезар хамам. По трите външни фасади са разположени общо 11 прозореца. В по-късен период част от прозорците на долния ред са зазидани¹⁸.

Фенерите за светлина (*aydınlık feneri*), разположени в горната централна част на съблекалните, са били прилагани и в баните от нашите земи. Фенерите на Орта Мезар хамам, Тахтакале хамам, мъжката и женска съблекалня на Чифте хамам в Пловдив са дървени, а този на Дели хамам в Ловеч е от тухли (Гюлева 2018, 264, 266, 268–269; Воуков 2013, 376, fig. 17), (Обр. 7).

Соуклукът, централната част на съджаклъка, айваните и халветите са осветявани единствено от отвори по куполите и сводовете (Обр. 8). Те са оформяни заедно със строежа им посредством специални за целта глинени тръби с цилиндрична, конична или друга форма (Kanetaki 2004, 97). Отвън са били остъклени, за да предотвратяват навлизането на дъжд или сняг в помещенията на баните, а стъклото е прикрепвано чрез обилно измазване с гипс (Taşcıoğlu 1998, 39). От вътрешната страна отворите за осветление са по-големи, а отвън

се стесняват. Имат различна форма – кръгла, звездовидна, шестоъгълна и др. Обикновено в центъра на купола има по един такъв отвор, но се среща и комбинация от няколко броя – в Дели хамам в Ловеч например те са четири (**Обр. 8**). Следват няколко пояса „слонски очи“, които се разширяват по периферията на купола. Отворите по сводовете са разположени в редове. В една и съща баня и дори по един и същ купол или свод се среща комбинация от няколко вида „слонски очи“, докато друг път те са еднакви. Отворите по куполите на Фируз бей хамам във Велико Търново са с кръгла форма, в Дели хамам, Сунтур хамам в Шумен и в новозагорската баня са кръгли и звездовидни (Иванов 1963, 63; Kiel 1974, fig. 13). Голямо е разнообразието на „слонските очи“ в карнобатския хамам – кръгли, звездовидни и многоъгълни (Сиркаров 1965, 135).

4. Арки

Арките са структурен елемент, използван за отделяне на айваните в соуклука и съджаклъка, в нишите по стените, прозорците и входовете, както и при оформянето на тропите. Обикновено са градени от тухли. Най-често са полукръгли и островърхи. Със стъпаловидна и „брусенска арка“ са оформени някои от входните ниши в баните от Карнобат, Ловеч, Чифте хамам в Пловдив и Фируз бей хамам във Велико Търново (**Обр. 9**).

5. Входове

Единствено главният вход на хамамите и този между съблекалнята и соуклука имат дървени врати. С изключение на главния, входовете във вътрешността на баните са тесни и високи колкото човешки ръст. Главният вход на Дели хамам в Ловеч има ширина 1,27 м, докато вътрешните – между 0,61 и 0,72 м¹⁹. Ширината на входовете във вътрешността на никополската баня е между 0,55 и 0,75 м (Манова 1978, 50). Във височина завършват най-често с островърхи и полукръгли тухлени арки.

6. Подово покритие

Не разполагаме с данни за подовото покритие в отделните помещения в много от хамамите от нашите земи. Сведенията, макар и непълни, показват известно разнообразие, като понякога подът във всички помещения е изпълнен еднакво, а друг път, в една и съща баня, са използвани различни настилки. Подово покритие от мраморни плочи има в карнобатския хамам (Сиркаров 1965, 135), както и в съджаклъка на Дели хамам в Ловеч. С различни по големина мраморни плочи бил единият халвет на никополската баня, а в друго от помещенията мраморните плочи били с различна форма и цвят (Манова 1978, 47–48; Гюлева 2012, 88).

С правоъгълни каменни плочи бил подът в съджаклъка на Ески хамам в Шумен. Каменни плочи са отбелязани още в соуклука на Орта хамам и горещото помещение на Сунтур хамам в Шумен (Иванов 1963, 60, 63–64), в съблекалнята на ловешкия хамам и в едно от проучените помещения на Чифте хамам в Стара Загора (Атанасов 2015, 541). Именно от старозагорската баня има много интересни данни за подовото покритие в един от халветите. То е от „*мозаечни плочи с живописна и релефна украса с флорални мотиви*“ (Атанасов 2015, 542).

V. Вътрешна уредба и украса

1. Архитектурни елементи

Архитектурните елементи във вътрешността на баните са шадраваните, гьобекташа, курните, пейките и нишите по стените.

Шадраваните в съблекалните, гьобекташа и курните в съджаклъка са от мрамор и камък, често пластично декорирани. Вътрешността на курните е била полирана. Каменни са курните в айтоския и никополския хамам, като в последния те били с кръгла и многоъгълна форма (Сиркаров 1965, 139–140; Манова 1978, 47). Мраморни курни имат Дели хамам в Ловеч и банята в Карлово (Попов 1967, 50). В Ески хамам в Шумен курните били както каменни, така и мраморни (Иванов 1963, 60–61).

Пейките в айтоската баня са изградени от тънки тухли, облицовани с мрамор (Сиркаров 1965, 139–140), а тези в Ловеч, Айтос и Синан бей хамам в Карнобат са каменни.

Почти няма данни за наличието, формата и материала на гьобекташа в баните. Квадратен каменен гьобекташ, облицован с мраморни плочи, имат баните в Карнобат и Айтос (Сиркаров 1965, 134, 139).

Разположените по стените на съблекалните, соуклука, съджаклъка и халветите ниши с различна форма и големина, завършват най-често с полукръгла или островърха тухлена арка. В съджаклъка на Орта Мезар хамам в Пловдив, баните в Монтана и Берковица има михрабна ниша²⁰.

2. Украса на интериора

Във вътрешността стените на съблекалните са измазвани с варова мазилка, а в соуклука и съджаклъка – с хоросанова, примесени с чукани тухли или керемиди, чрез които се постига водоустойчивост (Reyhan, İpekoğlu 2006, 163). При карловския хамам хоросановата мазилка достигала 2–3 см дебелина. Върху този слой е полагана фина мазилка, с дебелина, пак по данни от карловския хамам, 0,5–0,7 см (Попов 1967, 52). Стените са украсявани по-често с рисувана украса, отколкото с фаянсови плочки (Taşcıoğlu 1998, 150). Останки от рисувани флорални мотиви има в никополския хамам (Манова 1978, 48). Няколко

слоя боя в различни цветове и флорални мотиви все още личат в съблекалнята на Орта Мезар хамам в Пловдив²¹. Основата на купола на мъжката съблекалня в Чифте хамам в Пловдив е с рисуван бордюр от стилизирани изображения²².

В някои случаи основите на куполите и сводовете са пластично оформяни посредством бордюр от флорални или геометрични мотиви. Този способ е характерна черта на ранноосманските хамами. Такива бордюри имат основите на куполите на централната част на съджаклъка на Фируз бей хамам във Велико Търново, Дели хамам в Ловеч, баня „Тракия“ в Пловдив. Вътрешността на купола в соуклука на баня „Тракия“ е украсен пластично със спирали (Харбова 1991, 144, фиг. 62в, г), а този в централната част на съджаклъка в мъжката секция на Чифте хамам в Пловдив е оформен като цвете.

Баните се нареждат сред най-характерните и разпознаваеми сгради на източната култура. Достигнали архитектурен и технически завършек при османците, хамамите навлизат в българските земи именно чрез тях, а експлоатацията им продължава докъм 70-те години на ХХ в. Много от баните вече не съществуват, други стоят в руини или имат променени функции – служат като музеи, галерии и др. Като част от архитектурното наследство на нашата страна, те заслужават опазване и популяризиране.

БЕЛЕЖКИ

¹ В по-старите изследвания, а и в някои по-нови, студено помещение (*соуклук*) често е наричано изолационна или изолационно помещение, преддверие и дори кафез (Златев 1955, 70; Иванов 1963, 60; Сиркаров 1965, 128; Миков 2012, 241), а горещото помещение (*съджаклък*) – къпалня или умивалня (Сиркаров 1965, 128; Миков 2012, 241). В настоящото изследване се придържам към получените популярност и широка употреба в чуждоезичната научна литература турски термини, като на места ги заменяя с техния точен еквивалент на български език.

² Сред тях следва да се отбележат строежът на хамами с „най-опростените планови и пространствени решения“ (Харбова 1991, 148–149) и неспазването на „никакъв канон при разполагането на отделните помещения“ (Иванов 1963, 71). В резултат на тях баните добивали „разкъсан силует“ или „отклонение от основната схема“ (Златев 1955, 73). Липсата на сведения относно начина им на градеж, тяхната вътрешна украса и уредба, оформлението на входове, прозорци и т. н., някои неточни и недостатъчно подробни чертежи, затрудняват техния анализ (вж. напр. Харбова 1991, 137–139, фиг. 59Б, 60а, б).

³ Халвет (*halvet*) – съставна част от горещото помещение, съджаклъка. Представлява малка индивидуална къпалня с квадратна или близка до квадрат форма. Вътре в нея има няколко пейки и курни за измиване, разположени по стените. Във височина е покрита с купол или свод.

⁴ На турски език *kaplica* означава закрит минерален извор (от *kaplı* – закрит и *ilica* – топъл минерален извор).

⁵ *Külhancı* – от турската дума *külhan* – пещ, т. е. човек, поддържащ огъня за затопляне на водата и банята, огняр.

⁶ На турски език *aydınlık feneri* (от *aydın* – светъл, ясен, *aydınlık* – светлина).

- ⁷ На турски език *rüzgârlük* (от *rüzgâr* – вятър).
- ⁸ Арх. Т. Златев допуска грешка при описанието на помещенията като посочва съблекалня, изолационна, т.е. соуклук и две малки къпални, т.е. халвети (Златев 1955, 70). По-подробно за плана на банята виж Гюлева 2018, 261.
- ⁹ *Аралък* (от *ara*, *aralık* на турски език – междина).
- ¹⁰ Айван (*ayvan*, *eyvan*) – използва се в ислямската жилищна и обществена архитектура. Представлява помещение или част от такова, закрито от три страни и открито само от една. Във височина е покрито със свод или купол.
- ¹¹ Т. нар. пещемал (на турски език *peştemal* – престилка, чаршаф за баня).
- ¹² Курна – подобно на корито съоръжение от камък или мрамор, често с богата декорация. В ъглите има място за сапун и метален съд. Курните се пълнят с вода от течащата от кранчетата над тях топла и студена вода.
- ¹³ Наблюдения на автора.
- ¹⁴ Виж фотоархива на М. Кийл <http://www.nit-istanbul.org/kielarchive/index.php> (изтеглена информация на 17.01.2019 г.).
- ¹⁵ Изказвам специални благодарности на колегата от РИМ – Стара Загора Атанас Атанасов, който любезно ми предостави фотографии на Чифте хамам в Стара Загора.
- ¹⁶ Мукарнасът представлява мрежа от издадени една над друга ниши, градени от тухли. Той е една от най-характерните черти на ислямската архитектура. Използван е в куполите, входовете и нишите (особено в михрабните). Най-ранният пример за неговата употреба е от края на IX – началото на X в. в Източен Иран, но се предполага, че възниква в Багдад. Въпреки че има предимно декоративна функция, връзката му с куполите и пандантивите предполага и структурна роля. Мукарнасът осигурява по-плавен преход между квадратната основа на помещението и купола (Petersen 1996, 206–208).
- ¹⁷ Наблюдения на автора.
- ¹⁸ Наблюдения на автора.
- ¹⁹ Данните са непубликувани. През 1999 г. на Дели хамам е направено архитектурно заснемане от арх. К. Калев. Материалите ми бяха предоставени от В. Винеф, експерт в отдел „Култура“ на Община Ловеч, на когото благодаря.
- ²⁰ В някои случаи в михрабната ниша има чешма.
- ²¹ Наблюдения на автора.
- ²² Наблюдения на автора.

ЛИТЕРАТУРА

Антонов 2001: А. Антонов. Възникване и развитие на османските архитектурни комплекси по Диагоналния път в българските земи през XVI–XVII век. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Р. Градева (Съст. и ред.). София, 2001, 503–538.

Антонов 2009: А. Антонов. Заштита три споменика турског доба у Бугарској. – В: Зборник Друге и Треће конференције о интегративној заштити. М. Котур, Н. Милићевић (Ред.). Бањалука, 2009, 112–125.

Атанасов 2015: А. Атанасов. Археологическо наблюдение и разкопки в Археологически резерват „Августа Траяна – Верее – Стара Загора“ – обект „Главен колектор II, Главен колектор I и отливен канал на дъждопреливник I–2 по трасето на ул. „Св. Княз Борис“. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 541–543.

Гаджанов 1909: Д. Гаджанов. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1909, 9–10, 634–724.

Гюлева 2012: Ж. Гюлева. Никополският хамам – пример за така наречения развит тип османски обществени бани в българските земи? – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. V. В. Търново, 2012, 85–98.

Гюлева 2018: Ж. Гюлева. За разпространението на един тип хамами от българските земи. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXXIII, 2018, 259–289.

Димитров 1972: С. Димитров. Евлия Челеби. Пътепис. С. Димитров (Прев., съст. и ред.). София, 1972.

Златев 1955: Т. Златев. Българският град през епохата на Възраждането. София, 1955.

Иванов 1963: В. Иванов. Баните в стария Шумен. – *Известия на Народния музей – Коларовград*, 1963, 2, 59–74.

Кийл 2005: М. Кийл. Хръзград – Хезарград – Разград. Превратностите на един турски град в България (исторически, демографски, икономически и изкуствоведски бележки). – В: Хора и селища в България през османския период. Събрани съчинения. София, 2005, 97–153.

Манова 1978: Е. Манова. Хигиенно съоръжение при средновековната крепост в Никопол. – *Археология*, XX, 1978, 1, 47–50.

Миков 2012: Л. Миков. Джамята и хамамът в Монтана. – В: Османска архитектура и изкуство в България. Избрани студии. Т. 1, София, 2012, 81–90.

Попов 1967: Д. Попов. Архитектурното наследство на Карлово. София, 1967.

Свещен Коран 2008: Свещен Коран. Проф. Ц. Теофанов (Прев. от арабския оригинал, четвърта редакция). София, 2008.

Сиркаров 1965: А. Сиркаров. Бани от епохата на турското владичество в Бургаския край. – *Известия на Народния музей – Бургас*, 1965, 2, 127–148.

Харбова 1991: М. Харбова. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII в. София, 1991.

Alp 2016: A. Alp. Typology of Historical Turkish Baths in Urla and Seferihisar, Izmir. A Thesis Submitted to the Graduate School of Engineering and Sciences of İzmir Institute of Technology in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of science in Architectural Restoration. Izmir, 2016.

Aşut 2012: F. Aşut. Mevcut Edirne hamamları ve Zen Ibrahim Paşa hamamı restorasyonu üzerine bir araştırma. Yüksek lisans tezi. Edirne, 2012.

Boykov 2013: G. Boykov. Mastering the Conquered Space: Resurrection of Urban Life in Ottoman Upper Thrace (14th–17th c.). A Ph. D. Dissertation. Department of History İhsan Doğramacı Bilkent University. Ankara, 2013.

Çakmak 2002: C. Çakmak. Tire hamamları. Ankara, 2002.

Çal 1988: H. Çal. Zile hamamları. – *Türk etnografya dergisi*, 1988, Sayı 18, 103–123.

Dişli, Celik 2016: G. Dişli, N. Celik. Heating System Evaluation of an Ancient Turkish Bath. The Bath of Suleymaniye Hospital. 2016. https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/61834/Disli_Heating_2016.pdf (изтеглена информација на 21. 12.2018 г.).

Ertuğrul 2002: A. Ertuğrul. Mimar Sinan'ın İstanbul'daki mevcut hamamları. Yüksek lisans tezi. İstanbul, 2002.

Ertuğrul 2009: A. Ertuğrul. Hamam Yapıları ve Literatürü. – *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2009, Cilt 7, Sayı 13, 241–266.

Eyice 1960: S. Eyice. İznik'de büyük hamam ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme. – *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1960, Cilt 11, Sayı 15, 99–120.

Gabriel 1958: A. Gabriel. Une capitale turque Brousse Bursa. Paris, 1958.

Kanetaki 2004: E. Kanetaki. The Still Existing Ottoman Hamams in the Greek Territory. – *Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture*, 2004, 1–2 (21), 81–110.

Kiel 1974: M. Kiel. Some Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace. – *Belleten*, 1974, 38, 635–654.

Kuran 1968: A. Kuran. The Mosque in Early Ottoman Architecture. Chicago, 1968.

Önge 1978: Y. Önge. Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma. – *Vakıflar Dergisi*, XIII, Sayı, 1978, 121–135.

Önge 1988: Y. Önge. Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar. – In: Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri. S. Bayram (Ed.). Cilt 1, İstanbul, 1988, 403–412.

Önge 1995: Y. Önge. Anadolu'da XII–XIII. Yüzyıl Türk Hamamları. Ankara, 1995.

Petersen 1996: A. Petersen. Dictionary of Islamic Architecture. London, 1996.

Reyhan 2004: K. Reyhan. Construction Techniques and Materials of the Ottoman Period Baths in Seferihisar – Urla Region. A Dissertation Submitted to the Graduate School in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Science. İzmir Institute of Technology. İzmir, 2004.

Reyhan, Ipekoğlu 2006: K. Reyhan, B. Ipekoğlu. Investigation of Construction Techniques and Materials in a Group of Ottoman Baths. – In: Structural Analysis of Historical Constructions. P. B. Lourenço, P. Roca, C. Modena, S. Agrawal (Eds.). New Delhi, 2006, 159–166.

Shtylla 1979: V. Shtylla. Restaurimi i dy banjave mesjetare në vendin tonë. – *Monumentet*, 1979, 17, 83–93.

Taşcıoğlu 1998: T. Taşcıoğlu. The Turkish Hamam. İstanbul, 1998.

<http://www.nit-istanbul.org/kielarchive/index.php> (изтеглена информација на 17.01.2019 г.).

SPECIFICS AND STRUCTURE OF THE OTTOMAN HAMMAMS

Zhulieta Gyuleva

(Abstract)

The Ottoman hammams consist of premises arranged in the following order:

Dressing-room (soyunmalık), cold/cool room (soğukluk, ılıklik), warm/hot room (sıcaklık), water reservoir (su deposu) and a kiln (külhan). In most cases they are located along one axis, but sometimes the dressing room is located aside from the center line, as in Deli Hammam in Lovech, Sontur Hammam in Shumen and the bathroom in Ihtiman.

The bathrooms in our lands were built with different construction equipment. In some cases, the dressing rooms were constructed in a way different from the other premises. The width of the walls varies around 1 m, at time slightly wider. Most often the walls are decorated with a brick cornice arranged in “wolf’s teeth” order. There are sun-forming bricks on the facades of the bathrooms in Ihtiman and Çifte Hammam in Stara Zagora.

The most popular element on top of the rooms is the dome. It can be seen in dressing rooms, cold/cool room, the central parts of the warm/hot room and the corner private cells. It is less common in the halls – for example, in the cold/cool room of the baths of Razgrad, Nova Zagora, Aytos and Orta Hammam in Shumen. Vaults were built mainly in the cold/cool room and the halls, yet in the Karlovo hammam the vault covers the central part of the warm/hot room. The water reservoir in all the baths is barrel-shaped. There is a wooden ceiling with a sloping roof in the dressing rooms – in the bathrooms of Karnobat, Aytos, Orta Mezar Hammam in Plovdiv, etc.

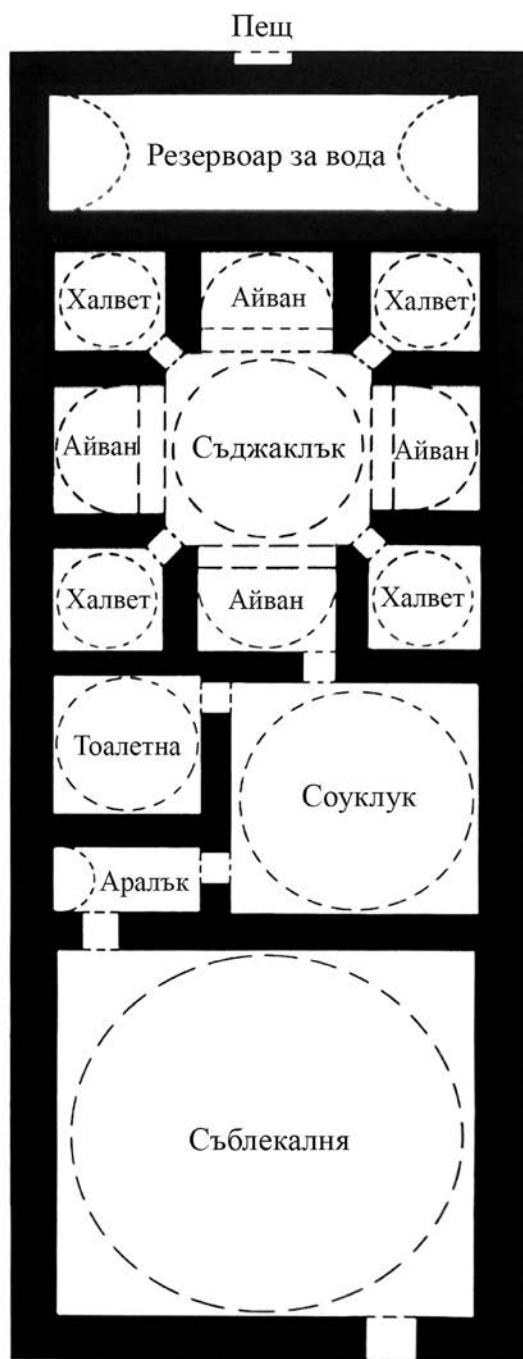
Pendants, trompes and Turkish triangles are used as transitional elements.

Pendants are the most popular element. There are trompes mostly in the dressing rooms, and the hammam in Berkovitsa there are trompes also in the central part of the cold/cool room and corner private cells. Turkish triangles mark the transition to the corner private cells in the hammams in Karlovo and Tarnovo, in the halls and private cells of the hammam in Nova Zagora.

Light reached the dressing rooms through windows and lanterns on the walls. The dressing rooms of the bathrooms in Lovech, Karnobat, Berkovitsa, etc. have one row of windows. The dressing rooms of Çifte Hammam and Orta Mezar Hammam in Plovdiv have two rows of windows. The lanterns in most baths were wooden, but the lanterns in the bath in Lovech were made of bricks. Light reached the other premises through openings in the domes and the vaults.

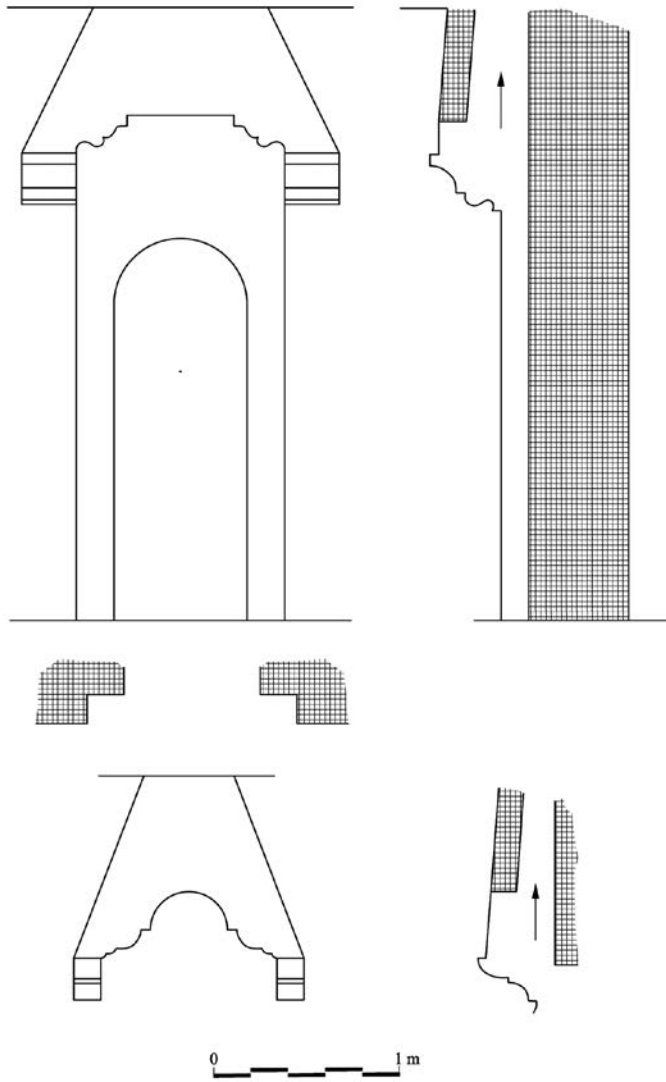
The flooring in the bathrooms, the fountains, the troughs and the benches are of marble or stone.

Remains of painted floral motifs can be noticed on the walls of the hammam in Nikopol and in Orta Mezar Hammam in Plovdiv, along the base of the dome in the men’s dressing room in Çifte Hammam in Plovdiv, etc. The foundations of the domes and vaults in Firuz Bey Hammam in Veliko Tarnovo, Deli Hammam in Lovech, Trakia Bath in Plovdiv and others are decorated with a frame of floral or geometric motifs.

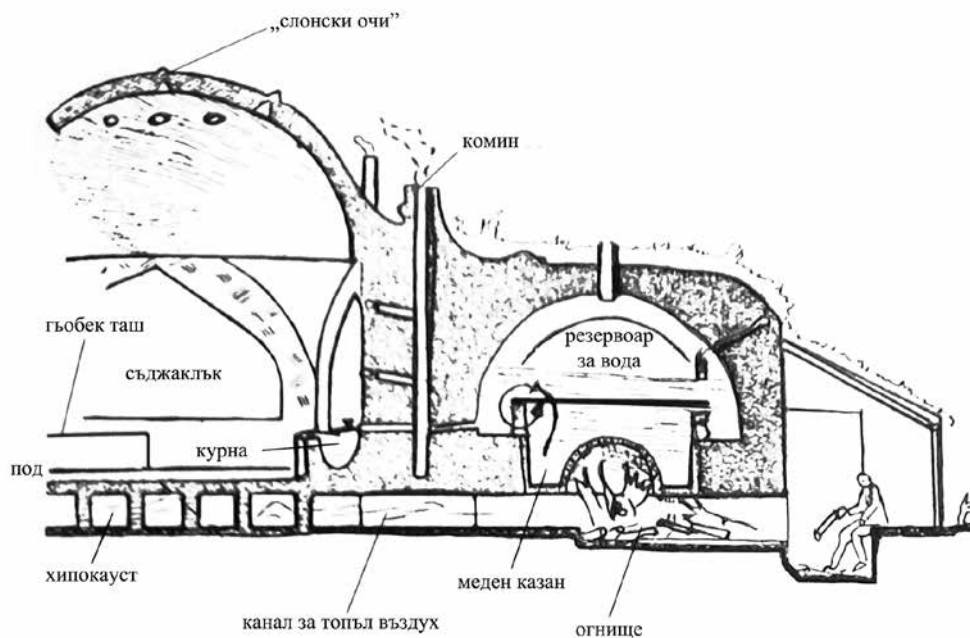

Обр. 1. Устройство на османските хамами (по С. Çakmak).

Fig. 1. Structure of the Ottoman Hammams (after C. Çakmak).

Обр. 2. Отдушник в османските хамами (по В. Иванов).
Fig. 2. Air-vent in the Ottoman Hammams (after V. Ivanov).

Обр. 3. Функциониране на отоплителната система (по Т. Таşciođlu).
Fig. 3. The heating system in operation (after T. Taşciođlu).

Обр. 4. Дебелина на купола на халвета на Фируз бей хамам във Велико Търново (снимка на автора).
Fig. 4. Thickness of the dome above the private corner cell in Firuz Bey Hammam in Veliko Tarnovo (author's picture).

Обр. 5. Пандантиви с мукарнас в централната част на съджаклъка на Фируз бей хамам във Велико Търново (снимка на автора).

Fig. 5. Pendants with muqarnas in the central part of the cold/cool room in Firuz Bey Hammam in Veliko Tarnovo (author's picture).

Обр. 6. Пояс от турски триъгълници в халвета на Фируз бей хамам във Велико Търново (снимка на автора).

Fig. 6. A band of Turkish triangles in the private corner cell in Firuz Bey Hammam in Veliko Tarnovo (author's picture).

7.1.

7.2.

Обр. 7. Фенери за светлина в баните

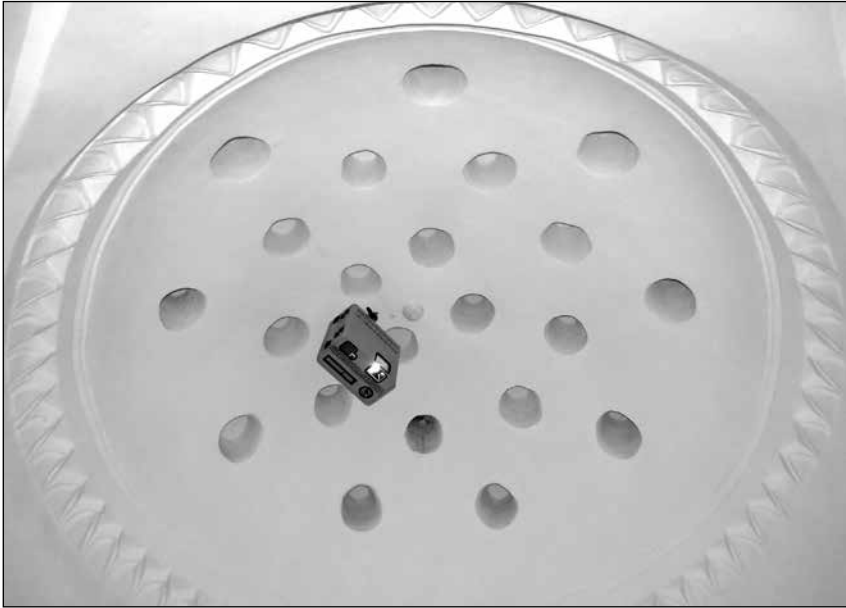
7.1. Дървен фенер за светлина в мъжката съблекалня на Чифте хамам в Пловдив (снимка на автора).

7.2. Тухлен фенер за светлина в Дели хамам в Ловеч (снимка на автора).

Fig. 7. Lanterns in the baths

7.1. Wooden lantern in the men's dressing room in Çifte Hammam in Plovdiv (author's picture).

7.2. Brick lantern in Deli Hammam in Lovech (author's picture).

Обр. 8. „Слонски очи“ по купола на съджаклъка в Дели хамам в Ловеч
(снимка на автора).

Fig. 8. “Elephant’s eyes” in the dome of the cold/cool room in Deli Hammam in Lovech
(author’s picture).

Обр. 9. Стъпаловидна и „брусенска арка“ в Дели хамам в Ловеч и Чифте хамам
в Пловдив (снимки на автора).

Fig. 9. Stepped and “Brouse” vault in Deli Hammam in Lovech and Çifte Hammam
in Plovdiv (author’s picture).

НЕИЗВЕСТЕН СТЕНОПИС „ДЕЙСИС“ ОТ ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“ В АРБАНАСИ

Пламен Събев, Веселин Горанчев

През 2012 г., по време на преместване фондовете от стара сграда – бившия Окръжен народен съвет във Велико Търново, се отвори депо за съхранение на предмети, събирани от различни архитектурни паметници. Сред материалите попаднах на един интересен стенописен сюжет – „Дейсис“, регистриран с временен инвентарен № 1715 (Ил. 1). Към дървената рамка на стенописното пано, отделено от оригиналната основа, се разчете и надпис: „*Стенна живопис от църквата Св. Димитър, с. Арбанаси*“. Това стенописно изображение, заедно с част от мазилковата основа, е било отлепено от зидана стена с превантивна цел – да не се засяга живописиста от влага в естествена среда. Кога точно се е осъществил този процес, не може да се уточни, но вероятно това е свързано с дейността на Лозинка Койнова в края на 60-те години на XX в. В по-късните етапи от реставрацията (изпълнена от Ангел Токмакчиев, Евгений Николов и Петър Първанов) никъде не се засичат отчети за наличие или отстраняване на живопис върху северната стена на параклиса. Следователно този процес е бил осъществен доста по-рано в годините. След техническото разделяне, северната стена в параклиса, върху която е бил разположен „Дейсис“, очевидно е иззидана наново. Вероятно старата е била в лошо състояние. Освен това още при процеса на отделяне и пренасяне в музея, основата на оригиналната стенопис, заедно с мазилковия грунд и хастара са били изтънени, а към тях, отзад била прикрепена метална мрежа, опъната на метална рамка. Стара практика е и това, откъм гърба, над мрежата, да бъде нанесен допълнителен мазилков грунд с адаптивна функция, за укрепване и стабилизация на цялото пано.

След намирането на творбата тя бе пренесена за временно съхранение в ново фондохранилище на Великотърновския исторически музей.

Приблизителният размер на композицията „Дейсис“ е: 2,30–2,35 см х 1,70–1,75 см, като горната ѝ част днес е почти изцяло изгубена. Оцелели са само малки фрагменти с образите на Св. Йоан Предтеча и на Пресвета Богородица (заедно с принадлежащите им ореоли), които подсказват за границите на завършване във височина. Самата живопис представлява неразделна част от една цялостно замислена и реализирана стенописна програма, несъмнено принадлежаща на храма „Св. Димитър“, който се намира в централната част на село Арбанаси.

Необходимо е да се уточни точно от коя част на храма е свалена сцената, укрепена и подготвена за по-нататъшна реставрация. В стилистично отношение стенописните черти са идентични с втори живописен слой от параклиса към църквата, посветен на Свети Георги Победоносец. По въпроса за стилистиката и иконографията на стенописите, които са оцелели в самия параклис на този храм има подробна и задълбочена статия на проф. Елена Попова (Попова 2009, 22–28). В нея се разграничават и анализират два стенописни слоя, първия от XVI в., а втория – от началото на XVII в. Вторият стенописен слой обхваща източната, южната и част от западната стена на параклиса. Поради значителността на обекта и неговото централно разположение в Арбанаси съществуват и други интересни и полезни проучвания, но за съжаление засягащи отделни аспекти от неговата история и декоративна украса. Липсва обаче цялостен научно-изследователски труд, посветен на този храм. Дори съществува проект – „Комплексно изследване на храм „Св. Димитър“ в Арбанаси (XVI–XVII в.)“ на колектив от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ с ръководител доц. Евгений Николов. Въпросният проект обаче, доколкото ни е известно, е в определена фаза на развитие, но не е завършен (Попова 2009, 22). Към всичко набелязано дотук е редно да посочим, че стенописният „Дейсис“, обект на настоящата статия, е неизвестен за екипа, работещ задълбочено по проекта, за останалите специалисти във Великотърновския музей, и дори за тези от Института за изследване на изкуствата към БАН (Гергова, Пенкова 2012, 68–69). А настоящата информация е от значение за оформяне цялостната картина на паметника.

Освен това, в наоса и до днес е запазен друг „Дейсис“, изписан от ръката на неизвестен зограф, припознат като Никола, син на прочутия Онуфрий Аргитис (Ονούφριος Αργήτης) (Гергова 2005, 50). Този стенопис е завършен вероятно по-късно от обновения параклис. Доказателство за това е ктиторският надпис от 1621 г. Така че е логично да се приеме, че разглежданият стенопис действително е принадлежал на параклиса „Св. Георги“ в същия храм.

Всъщност стенописите в параклиса „Св. Георги“ и до днес са в доста сложно за анализ състояние. Практически те са почиствани, укрепвани, но силно фрагментирани, застъпени като слоеве и трудно четливи в много участъци. За съжаление земетресението от 1913 г. оказва своите фатални последици и довежда до критично състояние на целия храм. Въпреки това, макар и полу-разрушен, той е обявен за художествен паметник на културата в бр. 57 на Държавен вестник от 1969 г. Постепенно през 80-те години на XX в. се извършват строително-ремонтни дейности, прави се нов покрив и частично се работи по стенописната украса. Доста по-късно проф. Хитко Вачев, чрез публикуване на археологически резултати от проучвания, допринася за изясняване етапите на дострояване на параклиса към църквата „Св. Димитър“ (Вачев 2006, 27). На държавно ниво, наред с останалите паметници в Арбанаси, все пак се полгат грижи за опазването на останките в църквата. За съжаление тези мерки са

твърде недостатъчни, за да може тя да придобие подобаващ автентичен вид, стабилност на декоративната украса и цялостна социализация.

От наличната информация, свързана с историята и художествените качества на декоративната украса на храма „Св. Димитър“ се интересува специалистът по изкуствознание проф. Елена Попова (Попова, 2009, 22–28). Тя прави свое изследване и разяснява сюжетите и функциите на стенописите, които са съхранени по оригиналните стени на параклиса към храма. Става дума за първоначално замислената програма от сцени и светци, датирани от XVI век. Днес те са запазени в централната абсида на олтара, където е била „Божествената небесна литургия“, както и върху южната стена – мъченията на Св. Георги Победоносец (бичуване с волски жили; затиснат от каменна плоча, изпитван през императора, мъчение върху колелото, зазидан във варницата, обуван с нажежени метални ботуши) (Попова, 2009, 24). По-късно, когато се е наложило архитектурно преустройство, прерастващо в разширяване и издигане на наоса в съседство (до 20-те години на XVII век), е било избито прозорче в южната стена, а съответно върху стария напукан мазилков слой е положена нова варна основа и изрисувани нови образи. Днес те са запазени в централната абсида на олтара – Света Богородица Платитера (По-висока от небесата) със светци-литургисти (Св. Спиридон Тримитунски, Св. Силвестър, папа Римски, Св. Модест Йерусалимски и Св. Герман, Цариградски патриарх), както и светци в цял ръст (Св. Василий, Св. Клеопс, Св. Матей) (Попова 2009, 24–25). Несъмнено, над абсидата е било изписано „Възнесение Господне“, което обаче днес е почти напълно разрушено. По южната стена има фигури на светци мъченици, чиито имена са полузаличени: Св. Трифон, Св. Христофор, Св. Меркурий, Св. лечители Козма и Дамян, Св. Пантелеймон.

Икони от храма „Св. Димитър“ в Арбанаси

Димитър Папазов отбелязва в своята книга, че при направения оглед в църквата, видял икони с различна големина. Една малка икона с образа на Св. Богородица и подписана с годината 1866, била изложена за поклонение в женското отделение (нартекс). Над тронове в наоса видял друга, по-голяма икона – „Рождество Христово“ и надписи на гръцки и старобългарски езици. Подобни били и останалите икони, надписвани по канон на гръцки език, а добавените ктиторски надписи – на български език (Папазов 1935, 41).

Параклис „Св. Георги“ към църквата „Св. Димитър“

Към днешна дата помещенията на храма, както вече отбелязах, не са адаптирани за нормален достъп на посетители, което възпрепятства възможностите за всякакви туристически услуги. Съществен фактор за цялостната визия на църквата са иконостасите в наоса и в параклиса. За съжаление и двата иконо-

стаса днес липсват, а що се отнася до възможностите за възстановка, то тя към днешна дата също така е трудно изпълнима, поради липса на подробен снимков материал и конкретни податки. Единствен Димитър Папазов дава кратки бележки за съществуващ иконостас с дата–1794 г. „Той цял е изработен с много изящна резба и е позлатенъ... с иждивението на раби Божии Димо и Лада“ (Папазов 1935, 41–42), но не се разбира в коя част на храма е бил поставен и дали в него е имало разгърнат дейсисен ред. От друга страна има творби от различни търновски църкви и манастири, които били отложени в параклиса на църквата „Св. Архангели“ в Арбанаси. Днес те се пазят и реставрират постепенно в Регионален исторически музей – Велико Търново. След внимателен оглед те биха могли да бъдат разпознати и като части от разглеждания храм.

Важно е да се обърне внимание на стенописния „Дейсис“, прибран в Регионален исторически музей – Велико Търново. Всъщност, в традиционен план, става дума за сюжет, който се помества предимно на северната стена. В не малко паметници, след разпадането на Византия, можем да открием сцената и на южната стена от наоса в православния храм (например митрополитската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, изписана през 1459–1460 г.). Затова, според мен, не съществува строго установено правило за стенописно адаптиране. Първо, темата се среща в ранните периоди на християнството, но епизодично, а започва да се развива и утвърждава като съществена част от програмата на типично византийския храм след иконоборческия период (Кирпичников 1893, 2). През IX в. самият император Василий I (867–886 г.), в контекста на своите развити богословски идеи, препоръчва поставянето на този сюжет пред олтара на всеки традиционен храм. „Дейсис“ принципно се развива и във високите части на православния иконостас, като в много от примерите ще видим многофигурни хоризонтални композиционни решения. Разбира се, централната фигура и първенците – застъпници запазват своите канонични места. Освен това в мащабни декоративни програми (със стенописи, мозайки) на църкви и манастири, там където пространството позволява, се разгръща „Страшният съд“, в който традиционно в най-горната част се репликира застъпничеството пред Великия съдия, като логично продължение на темата „Спасението от осъждане“ (Мельник 1998–1999, 73).

„Дейсис“. Богословско-визуални аспекти в анализа

„Дейсис“ (от византийски гръцки δέησις – *прошение, моление*) трябва да се възприема в християнски смисъл като *молитвено застъпничество* (Кирпичников 1893, 1; Квливидзе 2007, 316; Осташенко 1977, 175). В традиционно-каноничен план в центъра се изписва Иисус Христос, строг, като Велик Правосъдник, имащ власт на небето и земята да опрощава или да осъжда на вечни мъки (сравн. Матей 25: 31–46). От двете Му страни се прекланят и едновременно се молят Света Богородица и Свети Йоан Кръстител. Всъщност, в много текстове

от Новия Завет те се разкриват като най-приближените и най-милосърдните от всички светци (Марков 1903, 976). Чрез техните молитви (както и тези, повторени от живите подвижници, праведници, свещенослужители и аскети от днес) светът се спасява от Божия гняв (Марчевски 1994, 48). Заради тях всеки ден Второто пришествие се отлага за незнаен час (Кирпичников 1893, 10; Гладков 1924, 173). Като продължение на мисълта, тази композиция се явява в основата на Страшния съд (Покровский 1887, 294; Татић-Ђурић 2007, 13). Може дори да се определи, че това е съществена част от есхатологичното богословие, съкратено във визуален (иконописен) вариант. Първоначално се възприема мисълта, че когато човек е съгрешил, но се е покаял искрено, неговите молитви се отправят в отвъдното и първо достигат до най-великите застъпници – Божията майка и Предтеча. Съответно те се предават и допълват чрез застъпничеството им и се припомнят като съществен аргумент за оправдание в най-високите зони на Божието царство. Съобразно химнографията и достигналите от древни времена молитвени формули, нашите слаби и омърсени души, дори и да са напуснали телата ни (или да са още в тях), имат нужда от подкрепа, от смекчаване на вината и отмяна на иначе справедливи присъди за натрупаните грехове. Тази духовна помощ и подкрепа се осъществява чрез света Богородица и светия Предтеча – Йоан Кръстител, така наречения „Троичен Дейсис“ (Кирпичников 1893, 7).

Често пъти композицията се разпознава и като „Царски Дейсис“. В нея основно, както обръща специално внимание проф. Елка Бакалова в една своя статия, се развива своеобразен диалог между пресветата Богородица Параклитиса (Молителка) и Великия Праведен Съдия – Иисус Христос (Бакалова 2010, 206). Това е показано чрез избрани откъси от литургичен текст – канон на Св. Теодор Студит и репликиран в отделни фрази върху свитъци: „Прости ми, Сине Мой, но нека получат от Теб спасение, благодаря ти Слово!“ (Бакалова 2010, 208). По тази тема съществуват ценни изследвания, с доказани логично аргументирани връзки между текстове и изображения. Но в настоящата статия подхождаме прецизно, проверявайки дадената информация и установявайки, че не само от канона на Св. Теодор Студит се маркират възгласи, съответстващи на „Дейсис“. Например в словата от „Неделя о мытаре и фарисее Таже, гласъ 7: „Помилуй мя Боже, по велицѣй милости твоей, из по множеству щедротъ твоихъ, ѣчишти беззаконіе мое“.

Освен това в древната молитва от свети Макарий Велики се произнася: „... да благославям и прославям Твоето свято име и да славя пречистата Богородица Мария, която е застъпница за нас грешните, и приеми нейните молитви за нас, защото зная, че тя подражава на Твоето човеколюбие и не престава да се моли. С нейното застъпничество и със знака на честния кръст, и заради всички Твои светии, запази бедната ми душа, Иисусе Христе...“ (Молитвеник 1996, 40). Богатството от подобни текстове, които могат да се сравняват с надписи в иконографските композиции, е огромно: На Вечернята, кондак на Пресвета Богородица, се изпълнява също така: „Богородице Дево, не отхвър-

ляй мене грешния, който търси твоята помощ и твоего застъпничество...“ (Молитвеник 1996, 46).

Присъствието на Св. Йоан Кръстител в самата композиция също е оправдано, съобразно литургичната практика. В една от молитвите се изтъква второстепенната роля на Кръстителя, но не и неговото силно ходатайство: „*Кръстителю Христов, проповедниче на покаянието! Не презирай мене, който ти се кая, но заедно с небесните войнства моли се на Господа за мене...защото зная че ти пред Господа след света Богородица си най-велик измежду всички родени на земята,...ближни Христов приятелю...*“ (Молитвеник 1996, 49 – 50). По-нататък, разгръщайки древните текстове от Всекидневната полунощница, достигахме до още индиректни възгласи, отнасящи се до композицията „Дейсис“: „*Свят, свят, свят си Боже, заради Богородица, помилуй ни!*“ (Молитвеник 1996, 67). В самата Света Златоустова литургия, Антифон I, също така се чува познатата формула: „*По молитвите на света Богородица, Спасителю, спаси нас!*“ (Молитвеник 1996, 86). Като допълнение, от Великото повечереие отново слушаме в църквата сходно по смисъл песнопение: „*Преславна Приснодево, Майко на Христа Бога, принеси молитвите ни на твоя Син и наш Бог, за да спаси чрез Тебе нашите души!*“ (Молитвеник 1996, 108). И не на последно място, в последната статия от Покаяен канон се казва: *Божия Майко, помогни ми – аз се надявам на Тебе. Помоли Твоят син да постави мене, недостойния, от дясната Си страна, когато седне да съди живите и мъртвите.*“ (Молитвеник 1996, 218). Несъмнено в контекста на богатата химнография се достига до концепция, заключаваща се във възможностите да се спаси всеки богомолец чрез повтаряне на молитви – *триединно молитвено застъпничество*.

В по-големите храмове се дава възможност за по-добро пространствено разгръщане на тази концепция, като броя на удостоените и привилегирвани светци, които чуват молитвите, се увеличава (първоапостолите, светите отци, великомъченици, предводители на небесните сили). Получава се не троичен, а многофигурен Дейсис. Всички тези извисени светци са склонни да чуват и разбират нашето покаяние и да го представят пред Великия съдия в деня на Страшния съд с още повече засилено внимание и посредничество. Затова реално тава са образите, които поднасят нашите молитви пред Съдещия живи и мъртви (Покровский 1887, 48). Основание за тази иконография всъщност е заложената идея за Божието милосърдие в богатата литургична практика (Кирпичников 1893, 3; Татић-Ђурић 2007, 13).

Особено след иконоборческата криза в християнския свят започва да се налага една категорична визия за царствения образ на Спасителя Христос. Тази визия, сама по себе си, се оказва, че не е достатъчно убедителна, за да се разкрие съборността на установената църква. Дори покаял се, причисленият (призваният) в църквата не може така лесно и директно да достигне до опрощение. Нужна му е помощ, и то отново чрез действието на Св. Дух – Утешителя. Визуално молитвите, които са покаяни, трябва да бъдат подкрепяни и

смислово закодирани с мъдростта на светците. Затова „Дейсисът“ съществува и се разпространява като самостоятелна икона във вида, описан по-горе, но впоследствие се появява и *молитвен ред* на иконостаса. Това означава, че се изисква присъствието на всички, които са проявили подвиг или проляли кръвта си, отдали себе си и душите си за спасение на общността. Затова те застават пред Царя на небето и земята и се молят, просияли като велики светци и посредници. Но също така в поредицата могат да бъдат включени (в доста по-малки размери) дори по-скромни ктитори и свещенослужители, достигнали до своята лична жертва. Те също се молят за своето спасение.

В историята на иконописта често пъти ще видим в сцената „Дейсис“ Иисус Христос да се изобразява не само като строг Съдия, перфектно и безпристрастно решаващ какъв е изходът от нашия живот, но и като Велик Архиерей, тоест Първопредстоятел на основаната църква. По този начин Той е изписан в митрополитската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. В този емблематичен храм се регистрира втори живописен слой от 1459–1460 г., в който обаче старобългарският език, установен и развит от Търновската книжовна школа, освен старогръцкия, продължава да се използва и обозначава в такава догматична иконография: „ЦАРЪ НА ЦАРЕТЕ И ВЕЛИК АРХИЕРЕЙ“ (Обр. 1). В този смисъл богословската идея тук се усложнява и преминава на друго ниво, като в този замисъл отново се следват устоите на византийското богословие и традиционни модели (например: Триптих – пластика от Арбавиля от X в., мозайка от „Св. София“ в Константинопол, втората половина на XIII в., стенописи от манастира „Хора“ в Константинопол, XIV век).

Всеизвестно е, че Никодим Павлович Кондаков е един от най-големите изследователи на иконографията на „Страшния съд“. В контекста на неговите анализи се отчита връзката между деня на Второто пришествие и възможността за застъпничество (Кондаков 1887, 285–381). Също така в трудовете на И. Джорджевич и М. Маркович въпросният диалог между основни персонажи и Великия съдия Иисус Христос се доразвива и конкретизира според богословската литература (Djordjevic Markovic 2000–2001, 13–49). Още по-задълбочено и точно развива темата в контекста на тези въпросни надписи на Св. Божия майка и Св. Предтеча в българските монументални паметници проф. Елка Бакалова (Бакалова 2010, 206).

На базата на класически развитата композиция в столичните кръгове от времето на Палеолозите действително се създават и развиват сюжети с различни заглавия: „Моление“; „Предсвета Царница одеснью Тебѣ“ (текст според 44-ти Псалом), където също така се изтъква първосвещеническата (архиерейска) роля на Иисус Христос. Затова централната фигура често пъти сядат на архиерейски трон, облечена в полиставрион, с омофор. Разбираемо Спасителят е изобразен с архиерейска корона, държи евангелие и жезъл и едновременно благославя с десницата си. Погледът Му е винаги строг, изпитателен, трудно прощаващ греховете на моления се.

Надписи

В църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси, независимо от факта, че голяма част от оригиналната живопис е опаднала, може да се посочи, че става дума за същия сюжет. Централната фигура на Христос е разположена на архиерейски резбован трон. Облечена е в полиставрион, със специфично оформен кант по ръба на богато украсената дреха, с омофор. Вижда се, че е имало централен надпис. Останки от него в лявата част на композицията разкриват следното съдържание (**Обр. 1**):

първи ред – ...ON TΩN•HPAN...

Втори ред – ...MEΓAΣ APXIEPEΣ

На базата на ограничения обем, в който е съхранена тази стенопис, не е възможно надписът да бъде възстановен в неговата пълнота. Въз основа на традиционни модели от други църкви, в които също се изписва „Дейсис“, можем да предположим, че неговото съдържание се превежда като:

„ИИСУС ХРИСТОС – ВСЕДЪРЖИТЕЛ И ВЕЛИК АРХИЕРЕЙ“

от гръцки: Ιησούς Χριστός – Παντοκράτορ και Μεγας Αρχιερεύς

Надпис от свитъка на Св. Йоан Предтеча

Встрани е изобразен Св. Йоан Предтеча, облечен в своите назорейски одежди. Той се моли, като едновременно държи свитък с надпис (**Обр. 2**):

„ΗΚΟΥΣΑΣ Μ[ΗΤΡ]Ρ[Ο]Σ ΙΚΕΤΗΡΙΑΝ Σ[ΩΤ]ΕΡ ΑΚΟΥΣΟΝ ΚΑΜΟΥ ΤΟΥ ΒΑΠΤΙΣΤΟΥ ΣΟΥ ΛΟΓΕ“

Вероятно се има предвид популярният възглас в химнографията: „Спасителю, Слушал си Своята Майка, чуй още и словото на Своя Кръстител“. Всъщност въпросният надпис в ръката на св. Йоан Кръстител би трябвало да се адаптира по следния начин в катаревусна форма: „Ηκουσας μητρ[ο]ς ικετηριαν Σωτερ ακουσον καμου του Βαπτιστου σου Λογε“ или, както го засичахме в богословската гръцка литература: „ἤκουσάς (ēkousas) μητρός η κετηρί Σώτερ ακουσων και αμου του βαπτίς σου λογο...“. Подобно е съдържанието на надписа върху свитъка на Св. Йоан Кръстител и в други значителни стенописни паметници: „Ηκουσας μητρός [κ]ετηριαν, Σώτερ...“ (Rhoby 2009, 193). В Бобошево, в църквата „Св. Димитър“, върху същия свитък се разчита старобългарски преводен вариант на съответната формула: „ОУСЛЫШАЛ ЕСИ МАТЕРЕ СВОЕ ЩЕДРЕ УСЛНШН МЕНЕ КРЕСТИТЕЛЯ ЙΩΑΝΑ Η ΝΕ ΠΡΕΖΡΙ ΜΟΛΤΒУ ΜΟΥ“ Спасителю, Слушал си Своята Майка, чуй още и словото на Своя Кръстител“ (Бакалова 2010, 208).

Всъщност, в богатата химнография от миналото на Византия могат да се засекат подобни горещи словоизлятелни фрази. Но обстоятелствата, че в по-късните паметници, след падането на Константинопол през 1453 г., са оцелели стенописи и в тях се наблюдават иконографски варианти на „Дейсис“

(Св. Йоан със свитък и същия надпис), означава че става дума за утвърдена канонична схема не само в химнографията, но и в самото изобразително изкуство. Освен това, в средновековни църкви също така се наблюдава изписан вариативен превод на този надпис, от гръцки на старобългарски език, например в митрополитската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново: „Γ[ОСПΟ]ΔΙ, ΠΡΙΝΜΙ ΜΟΛΕΝΙΕ Μ[ΑΤΕ]ΡΕ ΤΒΟΕ... Η ΚΡΕΣΤΙΤΕΛΙΑ ΤΒΟΕΓΟ ΞΕΔΡΑΓΟ“ (Бакалова 2010, 208).

В „Словата“ на св. Йоан Златоуст се засичат сходни по смисъл и съдържание мисли: „*Ηκουσας, φησιν, άνδρα, ήκουσας μητέρα, ήκουσας όνομα τώ παιδίω τεθέν ουκοόν άκουε... Πώς ουν έγεννήθης είπέ „μνηστευθείσης της μητρός αυτού Μαρίας...“* (St Ioanni Chrysostomi 1839, 41).

Освен това, в Ерминията на Дионисий от Фурна има предписание конкретно за тази композиция (със следното сходно съдържание) на иначе доста сложен текст върху свитъка на Свети Йоан Предтеча:

„*И аз, Владико, со гласомъ Матери твоея, соединяю глас Предтечи твоего: Ихже изкупил еси честную твоею кровю, распенсишь на кресте, заклан быв неповинно, с теми паки примирися туне, блаоутробный Слове, Человеколюбия ради!*“ (Успенски 1868, 237).

Надпис от свитъка на света Богородица

В оригиналният стенопис съвсем фрагментарно са останали само избледнели и трудно четливи думи от текста върху свитъка, който Тя държи (**Обр. 3**): „... Ε...Δ... ΣΗΣ ΙΝ ΤΗΣ ΣΗΣ ΜΗΤ...ΟΙΚΤΙΡΜΩΝ ΜΗΤΕΡ ΑΙΤΕΙΣ ΒΡ...Τ... Σ...ΡΙΑ“.

Според публикацията на Пападаки-Окланд въпросният надпис съществува в доста по-стари стенописи със същия сюжет:

„ΔΕΞΑΙ ΔΕΗΣΙΝ ΤΗΣ ΣΗΣ ΜΗΤΡΟΣ ΟΙΚΤΙΡΜΩΝ – ΤΙ ΜΗΤΕΡ ΑΙΤΕΙΣ ΤΩΝ ΒΡΟΤΩΝ ΣΩΤΗΡΙΑΝ...“.

Такава форма на диалог между Св. Богородица и Христос, със сходно по смисъл съдържание, се среща в много църкви и манастири на Балканите. Там надписите са на старобългарски език и предават едни и същи молитвени формули (Бакалова 2010, 208). В първата част на надписа буквите са в червено, а последните редове в черно. Това подсказва за вече посочената диалогична форма, преписвана и репликирана от времето на Византия. В контекста на гореописаното по същият начин е изведен текста от статията на Пападаки-Окланд относно стенописен „Дейсис“ от църквата „Света Анна“ в Амари, намираща се в централната част на остров Крит, Гърция (Παλαδάκη – Oekland, 1973–1974, 37–38). Според нея, пълният текст на посланието трябва да се изведе по следния начин: „*Δεξαί δεησιν της σης μητρός οικτιρμων – τι μητερ αιτείς – των βροτων σωτηριαν – Αλλ’ ουκ επιστρεφουσιν – Και σωσον χάριν – Εξουσιν αντρον – Ευχαριστώ σοι λόγε*“ (Παλαδάκη – Oekland, 1973–1974, 38).

Ако по пътя на логиката продължим с този тип сравнения, ще достигнем до заключението, че несъмнено се използват сходни текстови послания. В действителност, в статията на професор Елка Бакалова много точно и логично обосновано се отбелязва, че става дума за една изключително интересна диалогична традиция в иконографията, която може да бъде проследена от ранновизантийската епоха до Късното средновековие (Бакалова 2010, 206). Отново, въз основа на нейните задълбочени проучвания, се извеждат и доказват сходни по смисъл и съдържание надписи от свитъка на света Богородица. В едноименната сцена от митрополитската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново се репликира следния познат надпис: Γ[ОСПΟ]ΔΗ ΠΡ[Ι]ΝΗ ΜΟΛΕΝΙΕ Μ[ΑΤΕ]ΡΕ ΤΒΟΕ ΞΕΔΡΨ ΤΟ ΠΡΟΣΗΝΗ Μ[Α]ΤΗ ΜΟΑ ΓΡΕΨΗΝΗΜ ΠΡΟ[ΨΨ]ΝΗΕ ΠΡΟΨΗΝ Σ[Η]ΝΟΥ ΜΟΗ Η ΝΕ ΟΒΡΑΨΑΝ ΜΟΕ ΤΨΒΕ ΣΛΟΒΕ (Бакалова 2010, 208). Среца се по смисъл и в други паметници на българска територия, но същественото в контекста на идейния замисъл е това, че всъщност диалогичната форма на застъпничество е инспирирана от части в Канона на св. Теодор Студит, които се изпълняват по време на петъчните богослужения, както и на самия Разпети петък (Nicolaidès 1996, 207; Бакалова 2010, 207). Това е съответно демонстрирано в едни от най-интересните византийски стенописи от XII век в църквата „Св. Богородица Аракиотиса“ в Лагудера, остров Кипър (Бакалова 2010, 206). Несъмнено традицията в това отношение, макар и на места съкратена, продължава да се спазва и през XIV–XV век. Разбира се подобни формули има не само в Арбанаси, но в много други църкви на Балканите през XVI–XVII век, но отново визуализирани на гръцки език (Грозданов 1990, 137).

Освен всичко набелязано дотук е редно да направим сравнение и с прочутата ерминия на Дионисий от Фурна. Относно свитъка на Божията майка той препоръчва да се впише: *„Безначалный Сыне и Слове Бога живаго, от Отца родивыйся, и не отлучивыйся от Него, но всегда с Ним пребываваяй, в последняя же времена от Мене воплотивыйся без семени паче: ума, прости грехи званых Твоих и Матерняя исполни моления!“* (Успенски 1868, 237).

Стилов анализ на съхранения „Дейсис“

Композицията е организирана по традиционен начин, характерен за византийската литургична практика. Иисус Христос е в центъра, представен като Премъдър, Праведен съдия (и едновременно като Велик архиерей, основател на Църквата). Той е седнал на красиво резбован трон, облечен е в полиставрион и с омофор (**Обр. 4**). Неговата функция е категорично най-съществена и значима – произнася вечни присъди за нашите души. Архаичната форма на величие, строгост и монументалност е запазена, въпреки фрагментарния вид на тези стенописи в параклиса на храма в Арбанаси. Очевидно е, че се следва утвърдена канонична схема. Особено това проличава в начина на разработка на

дрехите на Св. Йоан Кръстител (**Обр. 5**). За разлика от новозаветните текстове, в които се уточнява: „*А сам Йоан носеше дреха от камилска вълна и кожен пояс на кръста си*“ (Матей 3:4), в арбанашкия стенопис той е облечен различно – с хитон и наметало (химатион). По запазеня живописен слой се разграничават три основни цвята на химатиона – тъмно зелен, използван за най-дълбоките и тъмни места на строго връзаните гънки, *зелена земя* като основно преобладаващ тон (пигмент от слабо интензивна естествена зелена глина), а в най-високите части – изостряне на формите чрез бели зацриховани бликове. Несъмнено това е художествен похват, установен в големите византийски центрове от XIII–XIV в. и наследен чрез сходно обучение на редица поколения зографи на остров Крит. Само че зографът в Арбанаси рисува далеч по-наивистично в сравнение с елитните представители на Итало-Критската школа (**Обр. 6**). Друга характерна черта в композицията в Арбанаси представлява белия мафорий на света Богородица, както и наличието на останки от златна корона върху главата ѝ (**Ил. 2**). Дали това е необичайно? Тук отново трябва да обърнем поглед към прототипи, установени в различни паметници на византийското изкуство. Всъщност бяла кърпа, под мафория на главата на Светата Божия майка се поставя в различни миниатюри още през VI век, например в „Благовещение“ и „Поклонение на влъхвите“ – Эчмиадзинское Евангелие (Дурново 1979, 93). Бял мафорий може да се открие в стенописи от XIV век в град Костур (църквата „*Αγιος Αθανάσιος του Μουζάκη*“), в отделни паметници на Охридската иконописна школа от XV век, в планинските селища край град Йоанина (Епирско). Много близко в иконографско отношение е едноименната композиция, изписана от зограф Йоан Теодоров през 1537 г. в църквата „Св. Никола“, Топлички манастир (Дракоπούλου 2010, 323). Идеята за това се заключава в посланието и символиката на самия цвят. Белият цвят практически означава душевна чистота, съвършенство. Често Света Богородица се изписва с тъмно червен или син мафорий, но не са изключение случаите, в които тя е представяна и с нежни бели тонове, дори с допълнени украси, цветчета, орнаменти. А връх в иконографската вариативност представлява златната корона. Логично тя се явява атрибут за обозначаване на високата власт, която ѝ е дадена. Тази богословска доктрина е много силно застъпена в различни молитвени текстове, например: „*Царице моя преблага, надеждо моя Богородице, Закрилнице на сираците и Застъпнице на странниците, Покровителка на угнетяваните, Спасение на загиващите и Радост на всички скърбящи*“ (Молитвеник 1996, 58). В този смисъл тази иконографска особеност в стенописите в Арбанаси не е толкова необичайна, колкото изглежда в контекста на традиционните модели, с които сме свикнали да боравим.

От друга страна, по живописния слой се наблюдават множество други детайли, които са характерни за епохата на поствизантийското изобразително изкуство. В областта на трона, по резбованите крачета, по облегалката, се виждат едри сухи щрихи от златен асист, редуван с поредица от бисерни кантове. В

руската иконопис този художествен похват се нарича „гребенчатые пробела“, наследство от ранните периоди на изкуството на Комниновата династия и би трябвало да се възприема като отблясък на светлината от Божието царство (Алпатов, Родникова 1991, 293).

Заклучение

В църквата „Св. Димитър“ в с. Арбанаси очевидно се спазват традиционни модели от поствизантийския период. Надписите са преписани от по-стари образци, свързани с официалните тенденции в литургиката и християнското изкуство. В езиково отношение става дума за *καθαρεύουσα*, тоест – архаизирана форма на словото, използвано за послание върху свитъците в композицията. Стилистиката на стенописите обаче от своя страна подсказва за един по-слабо подготвен зограф, който през XVII в. работи в Арбанаси. Допълнителни проучвания могат да дадат повече информация за движението на този зограф и неговите възможности за инспирации.

ЛИТЕРАТУРА

Алпатов, Родникова 1991: М. Алпатов, И. Родникова. Псковская икона XIII–XVI веков. Санкт Петербург, 1991.

Бакалова 2010: Е. Бакалова. Стенописни надписи върху свитъци: комуникативни аспекти и източници. – Във: Философия. История. Изкуствознание. Сборник изследвания в чест на д.ф.н. Стефан Смядовски. София, 2010, 185–214.

Вачев 2006: Х. Вачев. Църковният ансамбъл в Арбанаси. Варна, 2006.

Гергова, Пенкова 2012: И. Гергова, Б. Пенкова. „Св. Димитър“, Арбанаси. – В: Корпус на стенописите от XVII в. в България (колектив). София, 2012, 67–74.

Гергова 2005: И. Гергова. Църквата „Св. Георги“ в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 3, 2005, 46–52.

Гладков 1924: Б. Гладков. Евангелието на царството Божие. Пловдив, 1924.

Грозданов 1990: Ц. Грозданов. Христос Цар, Богородица Царица, небесните сили и Светите воители во живописот од XIV и XV век во Трескавец. – В: Ц. Грозданов. Студии за охридскиот живопис. Скопје, 1990, 133–138.

Дурново 1979: Л. Дурново. Очерки изобразителного искусства средневековой Армении. Москва, 1979.

Квливидзе 2007: Н. Квливидзе. Деисус. Православная энциклопедия. Москва. Изд. Церковно-научный центр „Православная энциклопедия“, 2007, Т. XIV, 316–319.

Кирпичников 1893: А. Кирпичников. Деисус на востоке и западе и его литературные параллели. – В: Журнал Министерства Нароного Просвещения, 1893, 1–26.

Марков 1903: Н. Марков. Деисус. – Православная богословская энциклопедия. Петроград. Приложение к духовному журналу „Странник“, Т. 4, 1903, 976–977.

Марчевски 1994: И. Марчевски. Апокалиптичната перспектива от края на времената в Светоотечески синтез. В. Търново, 1994.

Мельник 1998–1999: А. Мельник. Поясной деисусный чин из церкви села Ивашкова близ Ростова. — История и культура Ростовской земли. Ростов, 1998–1999, 71–75.

Мельник 2009: А. Мельник. Деисусный чин из церкви села Поникарова близ Ростова в кругу произведений московской живописи конца XV – начала XVI вв. – История и культура Ростовской земли. Ростов, 2009, 327–344.

Молитвеник 1996: Молитвеник. Българска Православна църква. София, 1996.

Осташенко 1977: Е. Осташенко. Об иконографическом типе иконы „Предста Царица“ Успенского собора Московского Кремля – Древнерусское искусство. Проблемы и атрибуции. Т. 10, Москва, 1977, 175–187.

Папазов 1935: Д. Папазов. Село Арбанаси, лични спомени и събрани данни. – Сб. БАН. Кн. XXXI, 1935.

Попова 2009: Е. Попова. Стенописите от XVI и XVII век в параклиса „Св. Георги“ на църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. – Списание „Слово и образ“, 1, 2009, 22–28.

Покровский 1887: Н. Покровский, Страшный суд в памятниках византийского и русского искусства. – Труды Труды VI Археологического съезда в Одессе. Одесса, 1887, 285–381.

Сисиу 1996: Я. Сисиу. Една композиция от Кастория, обединяваща темите за Св. Троица и Царски Дейсис. – Изкуство/Art in Bulgaria, 33–34, 1996, 31–34.

Татић-Ђурић 2007: М. Татић-Ђурић. Студије о Богородици. Београд, 2017.

Успенски 1868: Успенски, П. Ерминия или наставление в живописном искусстве. Трактат греческого живописца йеромонаха Дионисия Фурнаграфиота (1703–1733). Труды Киевской Духовной Академий, 1868, (преизд. Москва, 1993).

Djordjevic Markovic 2000–2001: I. Djordjevic, M. Markovic. On the Dialog Relationship between the Virgin and Christ in East Christian art. Apropos of the Discovery of the figure of the Virgin Mediatrix and Christ in the Naos of Lesnovo. – Zograf, 28, 2000–2001, 13–48.

Grigoriadou 1975: L. Grigoriadou. L'image de la Déésis Royale dans une fresque du XIVe siècle à Kastoria. – In: Actes du XIV Congrès international des études byzantines, II, 1975, 47–52.

Nicolaïdès 1996: A. Nicolaïdès. L'église de la Panagia Arakiotissa à Lagoudéra, Chypre: Etude iconographique des fresques de 1192 – In: Dumbarton Oaks Papers, Vol. 50, 1996, 105–137.

Rhoby 2009: A. Rhoby. Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 15. Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung 1). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna, 2009.

Δρακοπούλου 2010: Ε. Δρακοπούλου. Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450–1850). Αθήνα, Τόμος III, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2010.

Παπαδάκη-Oekland 1973–1974: Στ. Παπαδάκη – Oekland. Οι τοιχογραφίες της Αγίας Άννας στο Αμάρι. Παρατηρήσεις σε μία παραλλαγή της Δείσεως. – Δελτίον ΧΑΕ 7 (1973–1974), Περίοδος Δ', 31–57.

St. Ioanni Chysostomi 1839: St. Ioanni Chysostomi. Homiliae in Matthaem. Omilia „Δ“. Cantarbrigiae in Officina Academia, Homiliae I–XLIV, 1839.

(Електронен вариант на адрес: <https://play.google.com/store/books/details?id=E4MsAAAAYAAJ&rdid=book-E4MsAAAAYAAJ&rdot=1>) Изтеглена информация на 22.03.2019 г.

UNKNOWN DEESIS MURAL PAINTING
FROM ST. DIMITAR CHURCH IN ARBANASSI

Plamen Sabev, Vesselin Goranchev

(Abstract)

In 2012, in the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo, a Deesis mural painting was found, which was on one of the walls in St. George's Chapel in St. Dimitar's Church in the village of Arbanassi. This image, along with part of the plaster base, was removed from a masonry wall to protect the painting from the moisture in the natural environment. Only small fragments with the images of St. John the Baptist and of the Blessed Virgin have survived. In fact, the frescoes in St. George's Chapel are still in a very problematic condition to be analysed. They have, indeed, been cleaned, consolidated, but are, regrettably, highly fragmented, overlaid and – in many sections – difficult to identify. The composition is organized in the traditional way, typical of the Byzantine liturgical practice. Jesus Christ is at the centre, represented as a Wise, Righteous Judge (and at the same time as a Great Bishop, founder of the Church). He is seated on a beautifully carved throne, dressed in a polystaurion and wearing anomophorion. His role is by far the most essential and significant – He pronounces eternal judgments for our souls. The archaic form of grandeur, austerity and monumentality is preserved, despite the fragmentation of the frescoes in the chapel of the church in Arbanassi. It is obvious that a well-established canonical scheme was followed. The preserved inscriptions in the scrolls of the Blessed Virgin and of St. John the Baptist suggest that they follow the traditional liturgical texts. However, the style of the frescoes, in turn suggests that a less well-trained icon-painter worked in Arbanassi in the 17th century. Additional studies may provide more information on the movements of this painter and his eventual inspirations.

Обр. 1. Част от централен надпис в композицията.
Fig. 1. Part of a central inscription in the composition.

Обр. 2. Свитък с надпис в ръката на Св. Йоан Кръстител, част от „Дейсис“.
Fig. 2. The scroll with inscriptions in the hand of St. John the Baptists, part of Deesis.

Обр. 3. Свитък с надпис в ръката на Св. Богородица, част от „Дейсис“.
Fig. 3. The scroll with inscriptions in the hand of the Blessed Virgin, part of Deesis.

Обр. 4. Част от дрехата на Иисус Христос (полиставрион).
Fig. 4. Part of the garment of Jesus Christ (the polystaurion).

Обр. 5. Фрагменти от главата на Св. Йоан Кръстител.

Fig. 5. Fragments of the head of St. John the Baptist.

Обр. 6. Виртуална възстановка с разположението на „Дейсис“ в параклиса „Св. Георги“ от църквата „Св. Димитър“, с. Арбанаси.

Fig. 6. Virtual reconstruction with the location of the Deesis in St. George's Chapel in St. Dimitar's Church, Arbanassi.

ХРАМ „УСПЕНИЕ НА ПРЕСВЕТА БОГОРОДИЦА“ В СЕЛО МИХАЛЦИ

Милен Маринов

Жаждата за знания, за демонстриране на традиционна вяра и национална идентичност кара жителите на малки селища да се сплотяват, да заработят за една обща кауза в мрачни и оскъдни времена. През Възраждането на българска територия това е често наблюдавано явление, дори бих казал – механизъм, чрез който се достига до просперитет и набавяне на редица духовни потребности. Малки социални групи от християнско население, независимо от степента на заможност, се сплотяват и уреждат своя църква, в която редовно да се служи и да се организират най-значими лични или обществени събития и празници. Такъв е принципът, такива са и традициите, за да се съхранява най-ценното – културата на една общност. Но в много случаи съществен проблем е осигуряването на свещенослужител. Така е и със свещеника на село Михалци, Павликенска община. Селяните от този регион търсили личност, която да извършва богослуженията, но също така и да учи децата им на четмо и писмо. Към началото на 1826 г. те с големи усилия склоняват и довеждат в село Михалци поп Константин Казака (Константин Димитров Дечев), подвизавал се преди това в прочутия Преображенски манастир край Търново (Кунин, Владков 1971, 18).

В действителност, преди да успеят да си построят местна църква, хората са се черкували в манастира „Преображение Господне“, в местността Негованка, близо до селото. Става дума за традиции да се участва в богослуженията и да се правят курбани от векове. Но въпросният манастир бил опожарен и разрушен още през 1595 г. Освен оскъдни археологически данни, с които разполагаме днес, съхранени са и местни предания за така наречения *Паднал камък* и *Манастирът*. Интересно е, че преданието свързва манастира с имената на царица Теодора-Сара, съпруга на цар Иван Шишман (1371–1395 г.) и царската хазна (Кроснаков, 2006, 5–6). Говори се също така, че богослужението продължило дори след разрушението на манастира, на открито, под някаково старо дърво. За целта идвали свещеници от други селища, които обаче трябвало да изминават големи разстояния. Годишите минавали, а жителите на селото негодували за тези неудобства, затова се събрали и решили да издигнат свой храм.

ЦЪРКВАТА

Идеята за нов храм е подета от най-будните българи, жители на село Михалци. Те искали освен църква да се построи и килийно училище. Запазен е султански ферман от месец юли 1832 г. (ДА – В. Търново, ф. 805 к, оп. 1, а.е. 62, л. 1, 2, 3) за разрешение на строителството на храма в село Михалци (на османски език *Михалджа*). За придобиването на този документ се наложило да чакат две години. За времето на Османското владичество е всеизвестна мудността на действащата администрация. В този смисъл закъснението не е изключение, като това е характерен прием за вземане на разрешително за изграждането или възстановяването на много църкви и манастири по завладените български земи (Кунин, Владков 1971, 19).

Но какво точно съдържа ферманът за селището Михалци? В него пише изрично, че на мястото е имало по-стара, гръцка църква, а по нейните основи ще се строи. Описани са документално размерите на новата постройка: „*дължина 35 аршина и половин пръст, ширина – 20 аршина и два пръста и височина 10 аршина и три пръста...*“ (Кунин, Владков 1971, 21). Те, уж, повтаряли размерите на стара църква. Затова всъщност се говори не точно за нов градеж, а за ремонт на стара църква.

Реално планировката и пропорциите на храма са типично възрожденски по замисъл – триконхален наос с широки абсиди, високи стени и елегантно засводяване. Църквата има и открит притвор, който обаче е от по-късен период (**Обр. 1**).

Днес постройката е разположена във вътрешността на голям двор, в който се намират гробище (с погребани известни личности на селото и предишни свещеници на църквата), чешма, едноетажна сграда за живеене, камбанария и църковно училище (**Обр. 2**). Поетапните изграждания, натрупаните събития, обучения, празници, сватби, погребения, превръщат мястото в сакрален топос с местно значение. В този смисъл това не може да се анализира единствено като възрожденско строителство и архитектура, а по-скоро би трябвало да се възприема като част от живата история на селището и неговите жители, чиито имена са вписани в дарителски надпис от 1867 г.

Църквата е построена в периода от 1833 г. до 1836 г. под ръководството на майстор Димитър Софиялията. На 15/28.08.1836 г., в деня на Успение на Пресвета Богородица, тя е тържествено осветена от известния търновски владика Иларион Критски. Църквата „Успение Богородично“ е еднокорабна, триконхална, засводена, без купол, с абсида, която няма изявен външен обем. От северната и южна страни на наоса са построени и външно издадени високи полукръгли конхи. По-късно, около 1866 г., се появява откритият притвор. За да бъде съобразена „ферманската“ височина, църквата е вкопана в земята с около 1,30 м. (измерено на съвременния терен). Освен това покрай стените отвън е била насипана пръст, която оптически да залъже окоето на властимащите, че

е ниска и непритенциозна по размер (Кроснаков 2006, 9). За това свидетелства и северният вход на църквата, ограден с плътни и високи стени, покрит с дървен навес. Съобразно анализите на други типично възрожденски църкви и манастирски пострройки, може да се посочи, че това е често срещан начин за спазване на мярката за височина.

АРХИТЕКТУРА

Първи етап, 1833–1836 г.

Първоначалният план е на триконхален храм – олтар и наос, без допълнителни помещения (**Обр. 4.1**). Централната абсида е леко идължена в посока изток (Атонски тип) в олтара, с широки рамена и предвидени места за проскомидията и дяконикона. Използваемата вътрешна площ е 165,80 квадратни метра (включва конхи, олтар, наос). По ниските зони на стените от двете странични конхи (север и юг) са направени прозорци, тип бойници (1,25 x 0,75 м). Върху южната стена, в непосредствена близост до конхата е оформен още един прозорец (1,25 x 0,75 м). Твърде възможно е в този ранен етап върху северната стена, но в несиметрична проекция, да е била предвидена врата с изход към северната част на дворното пространство.

Във високите зони на централната част от наоса стените плавно се сливат и преминават във високо засводения таван. Оформени са архитектурни дъги, които подпират и стягат свода, намалявайки по този начин напрежението и тежестта от покривната конструкция. Като допълнителна предпазна мярка, в унисон с традициите в архитектурното сторителство на православни храмове, в наоса също така са заработени масивни напречни дървени обтегачи. Тяхната функция е значителна и съществена за запазване цялостта на засводяването и на покрива.

Подът на олтарното пространство е повдигнат и оформен като солей, а върху неговата основа стъпват челата на конструктивните колони на иконостаса.

В западната част на наоса е изграден през същия начален етап дървен емпориум. До същия и днес се достига чрез дървена стълба, заработена в северната стена на наоса. Любопитен факт е, че над стълбата е оформена кухня в стената, затворена с дървен капак. Вероятно става дума за типичен пример на скривалище, характерен за големи духовни средища, в които се укриват църковни ценности (*ress sacra*) или личности, застрашени от властта.

Втори етап, 1866–1867 г.

Паралелно с изписването на храма (съобразно киторския надпис от 1867 г.), в западна посока е изграден каменен засводен открит притвор. Днес ясно се разграничават наоса (от първи период) с притвора (от втория период) по образуваната малка фуга и различния каменен корниз в северната и южна

фасада. Очевидно през този период, веднага след строителството на притвора е завършен и стенописът „Страшния съд“, а като заключителен етап, е изпълнен ктиторския надпис. Необичайно във високите зони на притвора засводяването е полусферично, постигнато чрез прецизно оформени каменни блокове и мазилка. Използваемата площ на притвора е 43,32 квадратни метра. За подсигуряване стабилността на тежкото куполно пространство са вградени четири обтегача от ковано желязо между стените, като диагонални стабилизиращи връзки. Централният вход от западна страна е тържествено оформен с четири каменни стъпала, три арки и каменни колони. Вътрешните стени, под железните обтегачи, в ниските зони са оформени като каменни ниши (**Обр. 4.2**). Стенописите, в синхрон с архитектурата в тези места, са разпределени функционално и дидактически, като въздействат със своите сюжети на посетителите. От двете страни на външната фасада (северна и южна, 1,70 x 2,30 м) също така по аналогичен начин са оформени арковидни отвори, а специално северният е прераснал и в стълба.

Трети етап, 70-те години на XIX в.

Към съществуващия северен вход на църквата тогава са изградени две фланкиращи стени, подпирателни дървени покрив. По този начин конструкцията става още по-стабилна и надеждна за нормалното функциониране и предпазване от влага. Подходът към този вход се осъществява чрез каменни стъпала, достигаща до оригиналното ниво на наоса в църквата. Въпросните стени са доказателство за това, че църквата, освен че е била вкопана, е и била засипана откъм северната стена със земна маса. Още в първия етап се давала представа, че църквата е ниска и скромна по размери. Този принцип на застрояване и деликатно покриване на част от стените отвън е традиционен за времето на османската власт и чрез него се спазвали размерите, разрешени от официалната власт и точно отразени в султанския ферман (**Обр. 4.3**).

Подходът на строителите и поръчителите при строежа е интересен. Дали това не се дължи на психологична обремененост, на един своеобразно закодиран страх от османските властници през вековете, или просто интуиция за съхранение от неприятности според законите на Османската империя? Дали изобщо градежът е направен под зоркото око на мюсюлманин или е само превантивна мярка, спазвана от примирената рая?

Несъмнено църквата, като сграда, е играла ролята на духовен център години наред. Служела е за показ и доказателство за просперитет. Изглежда ниска и непретенциозна, но всъщност, когато богомолецът влезе вътре в нея, се чувства като в истински храм, обкръжен от високи стени, перфектна акустика, прецизирана светлина, мистичност.

Входовете са два, единият от запад, другият от север. В западната част на наоса е оформен просторен дъговиден дървен балкон (певница) с цветни

дървени перила. В северозападния ъгъл на притвора в храма е направено скривалище (оформено като кухня в стената над стълбата). Преданието гласи, че тази тайница е ползвана за укритие от самия Васил Левски. През 1835 г. майстор Димитър Софийлията (популярен революционен деятел, сподвижник на Левски и участник във Велчовата завера) изгражда старата църква „Преображение Господне“ в Преображенския манастир. Ако направим сравнение, този паметник наподобява по план храма „Успение Богородично“ в село Михалци. Същите конхи, същите пропорции на храма, с тази разлика, че манастирската църква има пронаос в съответствие с манастирското богослужение. А църквата в Михалци има дървен балкон, място за църковния хор, а под него – женско отделение.

По отношение на иконографската програма на стенописите също се открива сходство между църквата в Преображенския манастир и разглеждания паметник. Разликата е в по-малките пространства и възможностите на зографите. По външните стени на църквата в Михалци има следи от няколко слоя мазилка, както и частично художествено изписване. Предполагам, че на южната фасада е било изписано „Колелото на живота“. От тревненския зограф Венко Калчев Венков се изписва „Вечния календар“ и в църковното училище (Читалище) (Събев 2014, 167). Реално погледнато е установена здрава връзката с Преображенския манастир: свещеник, строител, архитектура и зография.

Между 1860–1870 г. в Михалци често дохождал един монах от Преображенския манастир – отец Матей Петров Преображенски (Миткалото). Тъкмо той успял да убеди жителите да си построят голямо и модерно училище, на два етажа. По този начин повече деца можели да бъдат обучавани. Проектът завършва през 1870 г. На входа на новоиздигнатата сграда е имало и надпис: „*Българско народно взаимно училище 1870*“ (Кунин, Владков 1971, 22–23).

Един от най-съществените приноси в областта на прогресивното развитие на обучението в поместните региони на Великотърновска епархия е „Вечния календар“. Именно по идея и проект на Миткалото през 1870 г. тревненския зограф Венко Калчев Венков, който до скоро е работил в църквата на същото селище, сътворява и за училището този шедевър на енциклопедичните познания и православно-летоизчисление (Събев 2014, 167). Календарът е бил изписан на мазилка, със зарботен в средата механизъм (стрелка), която да посочва деня, часовете, изискванията за пост, показател за светеца, празника и/или всички подробности от църковна гледна точка. Оказва се, че друго такова произведение по българските земи не съществува, то е продукт на творчески комбинативен замисъл. Идеята за неговата реализация обаче не е самостоятелна, а по-вероятно инспирирана от големите православни средища (може би Света Гора Атонска). Поради своята уникалност стенописът през XX в. е свален, заедно с мазилковия слой, и от 2000 г. благодарение на неговата директорка Нели Цонева, се съхранява в експозицията на Историческия музей в град Павликени.

Динамиката на архитектурното изграждане на храма в село Михалци и развитието в една ос се степенуват – от притвор към наос и олтар. Това е традиционен модел, показващ поетапно навлизането на богомолците в сърцевината на сакралното пространство. Става дума за едно полуотворено пространство, което прелива към изцяло закрито друго сакрално пространство. На църковен език преведено, това означава че земното, междинно място (характерно за видимия свят) се съединява с небесното (граничещото) и се слива с божественото олтарно пространство (рай). Именно тук, на границата между небесната и земната църква, творецът е в апогея на своето творчество и демонстрация на възможности. По тази причина посетителите се радват на една изящна пластика от емпориума, на редуването на ниски тавани от входа на наоса, към високи зони, където се осъществява литургичното единство.

Фактически имаме притвор и наос в една широка (двойна) връзка на архитектурно планиране. Притворът се свързва към наоса в едно пространство под емпорията, с издигнат вътрешен балкон. Вратата към наоса е обрамчена с профилирани каменни блокове, с богата каменна пластика. Следвайки движението по ходовата линия на молещия се (от запад към изток) се установява едно степенуване на пространствата. Същата роля играе парапетът, границата между емпорията – второто ниво и наоса. Неговата пластична цялост в тази част на храма се явява важен фактор за оптически динамичното възприемане на високите зони. Обикновено през Възраждането емпориумът се изработва изцяло от дърво, среща се и комбиниран, с измазани фасади, но не се пропуска живописване или резба. В храма на с. Михалци той е направен с една конвексна (вдлъбната) лентичка, движеща се в унисон с посоките на ограждащите стени на наоса. Накованите в основата дъски са оцветени в зелен цвят, а по височината им се вият нежно бели цветя с канелюри и ластари в симетрична поредица.

Следва пояс от права разделителна линия и триъгълни релефни модули, а най-отгоре – седем дървени панели, комбинирани с кръстосани летвички, оцветени по такъв начин, че се образуват ромбове в синьо, червено и жълто. Решетъчната дървена надстройка на парапета визуално прикрива църковния хор от миряните, като по този начин се чуват само гласове във всички зони по подобие на ангелски песнопения. Акустиката от свода и дъгите в наоса резонира плавно, без това да се отразява твърде остро на слуховите възприятия на участниците в богослужението. В този смисъл това не е просто балкон, а добре планирана монументална част от пространството на наоса в храма. Несъмнено чрез емпориума се допринася за религиозно-тайнствена динамика на архитектурното пространство (**Обр. 5**).

Всичко във вътрешността на храма е съобразено с ниво на зрителното поле в стандартен човешки мащаб (среден ръст около 1,60 м). Въпросната гледна точка първоначално попада върху светците в цял ръст и се плъзва нагоре към стенописните сюжети. В този смисъл строителят – творец явно е съзнал, че човекът – християнин е видимата мярка за всичко дематериализирано в отвъдния

свят. Зографът, работещ по-късно в храма, също така се съобразява с тази концепция и повдига стенописите във вътрешната част високо от нивото на очите на посетителите. В метафоричен план събитията от Новия Завет са духовно извисени, достойни за преклонение пред niskостоящите. Същото се отнася и за царския ред на иконостаса и неговите още по-високи части, представени чрез икони с Велики празници, докато погледът не достигне до най-великата жертва – „Разпятие Христово“.

В технологично отношение строителят също така е подбрал качествени материали. Основите на стените са монолитни. Цялата църква е с каменен градеж, използван е дялан камък, споен с хоросан. По този начин са оформени зидове, достигащи над един метър дебелина. В тях е вграден каменен корниз – измазан, за да има плавност на формите. Изобщо църквата е измазана изцяло както отвън, така и отвътре. Покритието на конхите е с каменни плочи. Вероятно първоначално покривът е бил покрит с каменни плочи (**Обр. 6**). По-късно те са сменени с едноулучни (турски) керемиди. Прозорците са обособени като бойници, с външна плитка ниша, завършваща с двойна дъга и източен (ислямски тип) връх. Откритият притвор е малко по-късен, завършен около 1866 г. В основата си той също така е каменен, с подобен градеж, с колони, изцяло засводен. Сводът на църквата е укрепен с дървени обтегачи на две нива. В дъгите на наоса се засича долен ред от дървени обтегачи, без да броим този пред иконостаса. Има и горен ред (на едно ниво) пак дървени и метални обтегачи, разположени по оста север – юг вътре в открития каменен притвор (**Обр. 3.3**).

Забелязва се съществена разлика между интериор и външни фасади. В сравнение със средновековните църкви (често пъти със сложни и елегантно извисени пропорции), през тъмните и тежки години на Османската империя православните църкви на Балканите имат скромни характеристики. Обичайно те са вкопани в земята, за оптически по-голямо пространство и оформяне на мистична, полутъмна среда. Вътре обаче се развива реален творчески размах, едно пространство, което трябва да бъде въздействащо и пропито с библейска мъдрост. Рядко се постига това във всички храмове, поради наличността на по-неопитни майстори, по-евтино работещи зографи и резбари. Но в село Михалци е различно!

Безспорно това е един изключителен пример на Божи дом, на една малка селска църква, съхраняваща в себе си високи художествени достойнства. Тук е постигнат един висококачествен синтез между архитектура, дърворезба, иконопис и стенопис. Изследването на пропорциите, на скритите линии, на планировката и иконографията подсказват за едно цялостно монументално произведение, доказателство за майсторство на строители, марангози и зографи, завладени от една обща идея, да въздействат в религиозно-хармоничен аспект.

ИКОНОСТАС

Стената, която носи иконите – иконостасът, не е просто преграда! От богословска гледна точка това е централно място в храма, поглед към отвъдното, към мястото, където се прославя Бога и се извършват тайнствата (Обр. 3.2). Възрожденският иконостас има сложна архитектоника, за която много е писано. Особено ценни в това отношение са публикациите на чл. кор. проф. д.и.н. Иванка Гергова (Гергова 1993, 17). Затова тук няма да се спирам толкова подробно на символиката и особеностите на различните школи по българските земи, които правят иконостаси. Ще обърна внимание на това, което практически е съхранено в храма на село Михалци. Принос в това отношение има П. Събев, който публикува свой анализ в специален сборник, издание на Историческия музей в град Павликени (Събев 2018, 91–99). Безспорно е, че иконостасът е изработен от тревненски майстори в периода около 70-те или 80-те години на XIX в. Проектиран е по класическата схема на Тревненската школа, но забележителното при него е, че има три реда образи на светите апостоли. Без да се налага прекалено остро, декоративната украса придава допълнителна раздвиженост на цялостната схема от строги редове. В центъра е метафорично виещата се лозница, чрез която по кръвна линия се достига до Логоса – Бог Христос. Нейната основа се чупи силно напред, разпервайки своите ластари пред очите на богомолеца. В централната част са царските двери, пишно резбовани с елипсовидни медальони, е задължително изписано „Св. Благовещение“. Фигурите са пропорционирани балансирано спрямо размерите на Царския вход, изваяни са тънко, с усет към бароковите елегантни форми и заключващи се в Голготски кръст. Опашките на ламите завършват с фигури на гълъби – олицетворение на двуполюсната структура на битието, като съставено от противоположности, но все пак обединени в един организъм. Най-отгоре завършват с розета, в която е изписан образа на Благославящия Христос. Така те стават център на композицията на иконостаса. Такива елементи има при дверите в Преображенския манастир, Великотърновско.

Долните подиконни табли са в унисон със стилистиката на целия декоративен план. Тук са изографисани сцени от Сътворението, по книга „Битие“ от Стария Завет („Създаване на света“; „Сътворение на Адам и Ева“; „Грехопадение“; „Изгонване от рая“). Следва царския ред от икони, като най-вече на тях конкретно се спира погледа на богомолеца. Именно те са най-големи в мащаб, пропорционирано издължени, поместени две по две в прозорци между колонките на иконостаса. Сред тях се открояват иконите на „Иисус Христос Вседържител“, „Св. Йоан Предтеча“, „Св. Богородица с Младенеца“, „Св. Успение Богородично“, „Св. Георги на кон, убиващ змея“, „Св. Архангел Михаил“. Разположени между ажурно резбованите колонки с капители, те са

изпълнени с ярки тонове, типични за Тревненската школа. Така във височина има развитие на богословската мисъл – от изписани, към резбовани колонки, завършващи с детайлен капител. Изключителна роля играе лозницата-фриз с ажурна дърворезба и медальони на старозаветни пророци. Медальоните са разположени над колонките на иконостаса и по този начин още веднъж затварят динамичните и ажурни колони, израстващи във височина. Над лозницата-фриз са изградени трите споменати реда апостолски икони, включващи избрани светци и Великите църковни празници. Силно наклонени напред, към зрителя, те динамично са изявени и въздействащи над богомолеца с респект и преклонение. Над апостолските редове от икони е Венчилката с два дракона и китри, вертикално разположени. В центъра, логично е „Разпятие Христово“. Целият ред завършва с резбовани орнаменти, полихромирани и тонирани в различни цветове. Освен ритъма на декоративен орнамент, движещ се право, наклонено и пак право, се подчертава динамиката на пространството (Обр. 3.1).

Направеният анализ на мащаба и пропорциите на иконостаса в план и разрез на църквата, в математически аспект, говорят за едно хармонично взаимодействие, синтез за постигане на монументално и цялостно звучене на храма. В анализа на пропорциите се оказва че са използвани златното сечение и геометричното място на правия ъгъл за отчитане на подобните $(a+b)/a=a/b$ стойности, както и скритите линии и динамиката на архитектурното пространство (в частност – интериора на храма) (Обр. 6).

Дърворезбените елементи и трактовки са много близки до характеристиките на тревненските иконостаси в църквата „Св. Георги“ в Трявна, в църквата в с. Енчовци, Тревненско, в Преображенския манастир, в църквата „Св. Архангел Михаил“ в Трявна. Под въпрос е обаче възможността дърворезбата да е дело на зограф Венко от Трявна. Доколкото ми е известно, няма податки той да се е занимавал с дърворезба в някой от обектите. По принцип, през втората половина на XIX в. дърворезбата и иконописата се работят от различни майстори. Изключение прави Симеон Симеонов от Витановският род, който работи дърворезба и иконопис. Той обаче има характерен почерк и неговите творби са сравнително добре проучени. В случая, според мен, става дума за екип от добри резбари, които могат да работят в комбинация със зограф в такъв мащаб. Като цяло зограф Венко вероятно е пристигнал не толкова с помощници, колкото с добре организирана „тайфа“, както тогава ги наричали майстори дърворезбари, иконописци и фрескописци. Да се зографисат пет иконописни пояси и да се покрие с фрески цялата църква е мащабна дейност, логично дело на екип, а не на един зограф. Самите пластични решения са в унисон с цялостната иконография и архитектура. В този смисъл иконостасът се превръща в един от неизвестните шедьоври на възрожденското изобразително изкуство.

ИКОНИТЕ

Иконите са изключително произведение на Тревненската школа (Събев 2018, 96). От долните изписани табла в иконостаса – на „Сътворението на света“ и „Грехопадението“, както и от царския ред икони, прозира опитност и качество на работата. Пропорциите на дърворезбата добре кореспондират с изписаните медальони на царските двери и вплетената лозница. Изобщо, отчитам едно хармонично съчетание между икони и дърворезба, стенопис и архитектура.

СТЕНОПИСИ В ИНТЕРИОРА

Първоначално църквата не е била изографисана, а само украсена с икони, които са донесени от Божи гроб и Атон и подарени от михалските хаджии. Първи дарители на икони са хаджи Димо, хаджи Христо, хаджи Дафин и някои други ктитори. В деня на освещаването е ръкоположен за свещеник хаджи поп Петър поп Станев. По-късно, през 1863 г., храмът е изографисан от зограф Венко от Трявна. Той дава идеята да се изгради и пристройка към храма (открит притвор), където довършва своята изография през 1867 г. (Кроснаков 2006, 9–10).

Надписът над вратата в притвора разкрива кои са дарителите за изпълнението на декоративната украса и кога е завършена самата зография:

„СЪ СЕЛСКО СЪГЛАСИЕ ИЗОГРАФИСА СЕЙ ХРАМЪ УСПЕНИЕ СВЕТАЯ БОГОРОДИЦИ СЪ ПРИЛЕЖАЩЕ ТОГО ТОТЮ, ТОНЧУ, НАЧУ ТРИФОН, УСТА ГЕНУ, ИОАН БАЦЦ, ПЕНЮ, НАЧУ, МИНЧУ, СТОЯН, РАДИ, КАРТАЛ, ИОАН ПОПУВЪ, КЪНЧУ, ДЕМИРЦИ, НИДЕЛЧУ, ПЕТКУ, МАРИН, МАРИНЧУ ПЕНЧУ, ГЕРЧУ, ГЕНУ, ГАНЮ, ДОНЮ, МИНКУ, МАРИНЪ, КЪНЧУ, ЦВЯТКУ, МИНЮ, ГЕНО, ХРИСТУ, ХУБЧУ. ВСИЧКИ СЕЛЯНЫ МАЛКИ И ГОЛЕМИ, 1867“ (Събев 2018, 92).

Църквата е без купол, затова върху свода на централно място, оформено от пресичането на конхите, е изобразен „Христос Вседържител“. Той е обкръжен от цялото ангелско войнство, участващо и в Небесната литургия. Наблюдавайки иконографията и архитектурните проекции, намирам удачна връзка между идеята за издигане над земята и небесна всеобхватност (**Обр. 3.3**). По зенита на свода, също в унисон с възвишения свят, в медальони са изографисани „Св. Богородица Знамение“ (чрез която Бог става видим) и самия „Бог Отец“ (Създател и Творец на всичко видимо и невидимо). Разбира се, това е не само традиция в православен контекст, но също така и един нарочно подбран ритъм, който съвпада с динамиката на архитектурното пространство.

В олтаря са изобразени композиции, които логично са обвързани с богослужението. В централната част на абсидата традиционно е изобразена „Св. Богородица – Ширшая Небес“. Под нея в правоъгълен формат е разгърната

„Небесната литургия“, с изписан Жертвеник в средата и Христос, даващ причастие на апостолите. Над самата жертвена маса се явява красив бял гълъб, символ на Св. Дух. Под композицията са запазени образите на литургисти и химнографи, изправени в цял ръст: св. Василий Велики, св. Григорий Богослов, св. Йоан Златоуст (Събев 2018, 93). Реално погледнато съществува визуално-пространствена връзка между абсидата, пречупваща пространството като отвор, пещера, криеща тайнството на родения Логос и, от друга страна – олтарната маса, която приема даровете от небето (**Обр. 3.2**). Изографисаните сюжети в абсидата засилват усещането на архитектурната форма за космичност, подсказват за намеса от огромните сили свисше върху нашия свят, докато на масата вече реално се разграничават съдове, в които тези сили се изливат и участват в тайнството „Причастие“. Тук архитектите – строители и зографът, който е имал за задача да изобрази неизобразимото, са достигнали до един перфектен унисон в своите изпълнения.

В наоса останалите зографи нашироко са развили иконографската програма, която традиционно е много богата и сложна. Смислено и образно сцените са разпределени според дъгите на сводовете в наоса (**Обр. 3.3**). В централната част са изписани: фриз с орнаменти, следват фигури на светци, изправени на син фон и разделени от рисувани колони с арки и капители, над тях следва втори регистър с образи на апостоли и новозаветни светци и мъченици, и последен ред, който е запълнен с Господски празници, Страсти Христови и Чудеса („Цветоносие“, „Измиване нозете на апостолите“, „Разпятие Христово“, „Възкресение Христово“, „Изцеление на прокажения“) (Събев 2018, 93–94).

В западната част над емпорията, където е хорът, са изобразени „поучителни“ сцени, а също така и илюстрации от книгата „Апокалипсис“ (Откровение на св. Йоан Богослов).

Под емпорията, от двете страни на входа (женското отделение), са изписани само жени – светици, като св. преподобна Наталия, св. Анастасия, св. мъченица Варвара, св. преподобна Екатерина, св. мъченица Неделя, св. преподобна Петка Търновска. Така пространството, освен като архитектура, се обуславя и смислено свързано с канона и богослужението.

На източната стена в открития притвор, заедно с дарителския надпис, е изографисана сцената „Страшния съд“. Тук са разделени на две основни половини праведници и грешници, между тях е огнената река, а в най-високия регистър е Иисус Христос, Който заедно с апостолите пристига в нашия свят, за да съди живи и мъртви. Характерно за стенописите от открития притвор е това, че те преливат, излизайки от рамките на възможния формат, без да бъдат съобразени с архитектурната форма.

Изписани са били и стените от северния вход, но днес тяхното състояние е силно влошено, поради факта, че са останали на открито и дълги години са изложени на външни атмосферни влияния.

Около врати и прозорци, архитектурни ниши и обеми се наблюдават изпъстрени множество орнаментирани рамки. Всички запазени мебели, иконостас, стенописи, декоративни орнаменти и корнизи, погледнати в своята цялост са носители на художествения вкус от съответната епоха. Изобщо храмът се отличава с висока степен на съхранена автентичност по отношение на архитектурния си образ, стенописна украса и иконостас с принадлежащи икони. Днес това е едно неподправено свидетелство за християнското самосъзнание на жителите на село Михалци и тъкмо затова заслужава да бъде популяризирано.

Църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в село Михалци безспорно е със значителни архитектурни и художествени достойнства. Но в действителност до 2018 г. Министерството на културата не беше задвижило процедура по обявяване на храма за *светиня с национално значение*, въпреки че от години той е известен и е с доказани ценностни характеристики. Едва със заповед на Министъра на културата №РД9Р–75 от 05.10.2018 г. обектът е официално обявен със статут на *архитектурно-строителна и художествена недвижима културна ценност от Възраждането*, попадащ в категория „национално значение“. Поради това беше необходима една специална акция по задълбочено архитектурно и изкуствоведско проучване на паметника, а настоящата статия представлява опит да бъде сумиран резултатът и представен на широката общественост.

ЛИТЕРАТУРА

Гергова 1993: И. Гергова. Ранният български иконостас 16–18 век. София, 1993.

ДА: Държавен Архив – Велико Търново, фонд 805 к, опис 1, архивна единица 62.

Кунин, Владков 1971: П. Кунин, Н. Владков. Село Михалци през вековете. София, 1971, 18–21.

Кроснаков 2006: Х. Кроснаков. Михалци – кратки бележки за историята на църквата. Велико Търново, 2006, 5–22.

Събев 2014: П. Събев. Отец Матей Преображенски – Миткалото и неговия модел за Вечен календар – В: Юбилеен сборник „Павликени – античен и вечен“ (Съст., П. Павлов, Н. Цонева), В. Търново, 2014, 165–199.

Събев 2018: П. Събев. Стенописи и икони от църквата „Успение Богородично“ в село Михалци – В: Юбилеен сборник „Павликени – античен и вечен“. (Съст., П. Павлов, Н. Цонева), В. Търново, 2018, 91–99.

THE ASSUMPTION OF THE MOTHER OF GOD CHURCH IN THE VILLAGE OF MIHALTSI

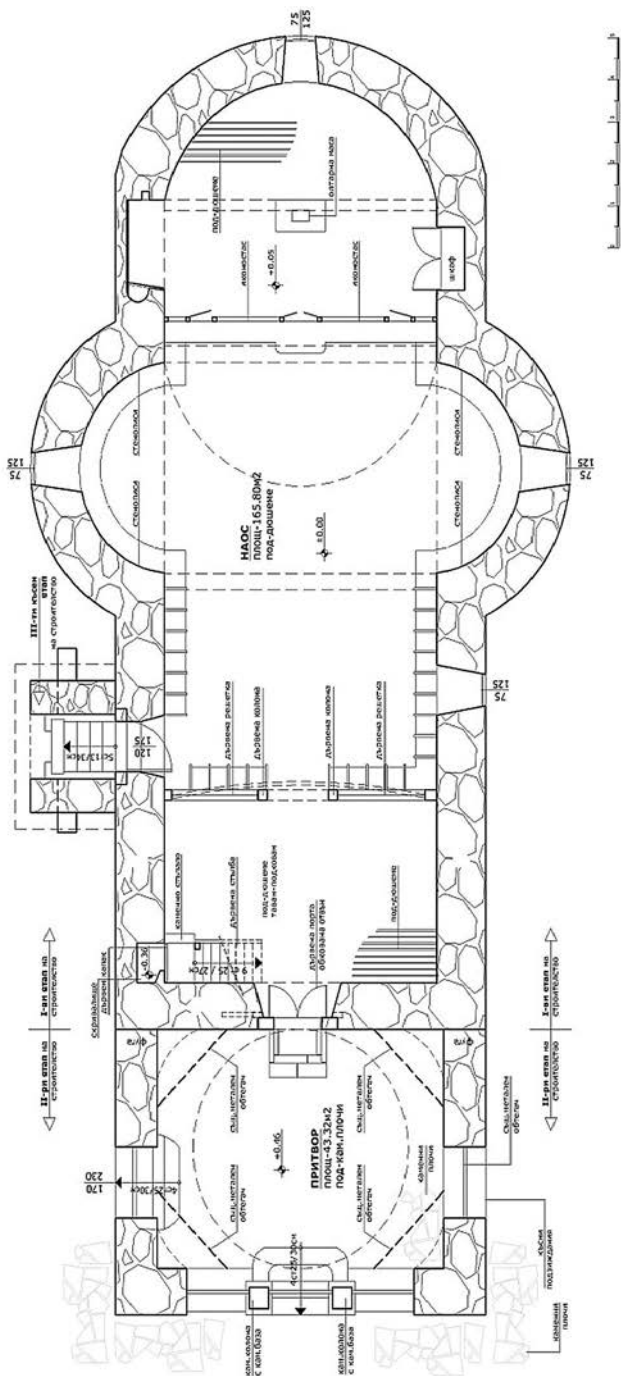
Milen Marinov

(Abstract)

The Assumption of the Mother of God Church in the village of Mihaltsi, near Pavlikeni, seems to have been left out of the common memory of the Bulgarian Revival. To date, there are no in-depth studies about this church. No repair or construction works have been attempted. The architecture or the objects of art have never been restored. It is only by decree of the Minister of Culture No. ПД9Р–75 of 05.10.2018 that the church was added to the national heritage list in terms of its architectural, structural and artistic value for the Revival period, falling into the category of sites of national importance. Nonetheless, special efforts were needed to thoroughly investigate and measure the monument, and this article represents the first significant attempt to summarize and present the findings to the general public.

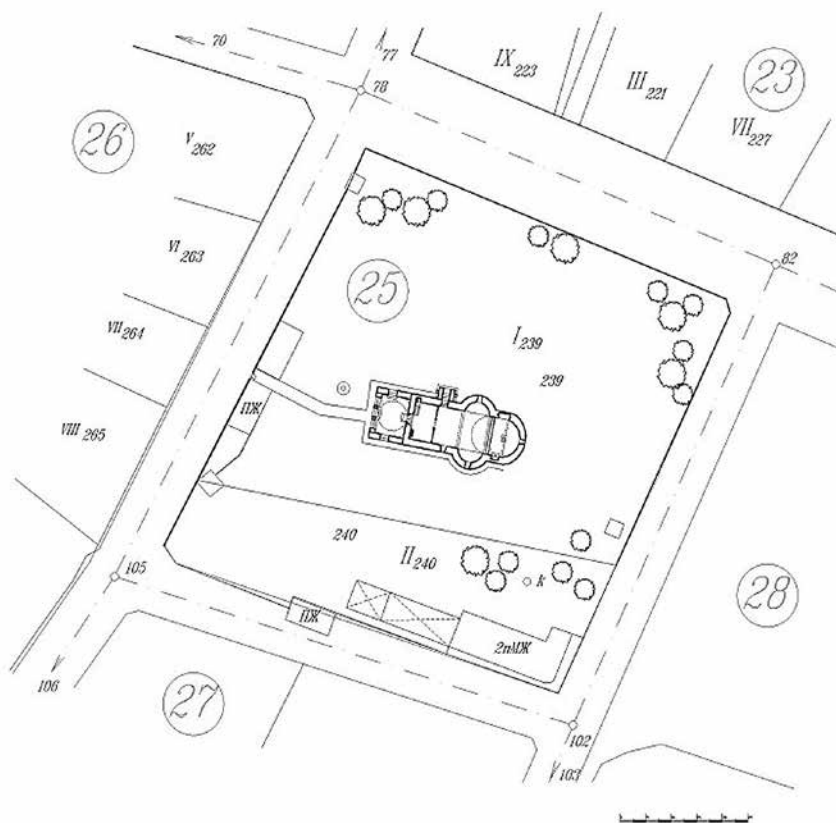
This is precisely what motivated me to study the church profoundly and come up with a project for the conservation and restoration of this unique Bulgarian church.

The paper focuses particularly on the synthesis, as a mode of interaction between the Revival art (the frescoes, the iconostasis, the bishop's throne, the proskinetarion) and the architecture of the church. All the historical data was collected, during field trips measurements and photos were taken to document the site.

Обр. 1. План на църквата „Успение Богородично“ в с. Михалци.

Fig. 1. The plan of the Assumption of the Mother of God Church in the village of Mihaltsi.

Обр. 2. План на имота с разположението на църквата „Успение Богородично“.

Fig. 2. The plan of eth property with the location of the Assumption of the Mother of God Church.

Обр. 3.1. Балкон в западната част на наоса.
Fig. 3.1. A balcony in the western part of the naos.

Обр. 3.2. Част от иконостаса.
Fig. 3.2. Part of the iconostasis.

Обр. 3.3. Висок регистър в източната част на наоса.
Fig. 3.3. High icon-painted row in the eastern part of the naos.

Обр. 4.1. Външен вид на църквата „Успение Богородично“ с камбанарията.
Fig. 4.1. The Assumption of the Mother of God Church with the bell tower.

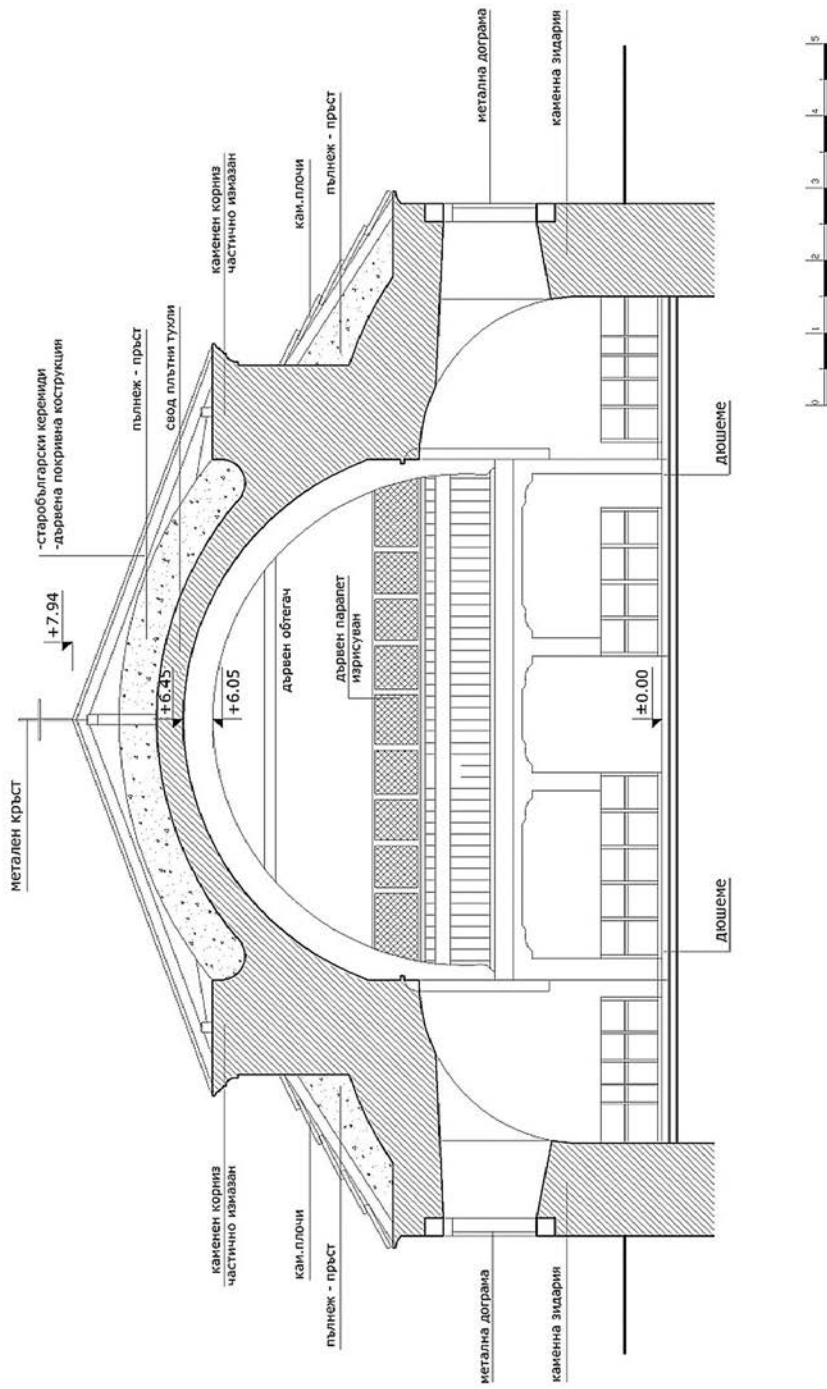
Обр. 4.2. Поглед към притвора.

Fig. 4.2. View to the narthex.

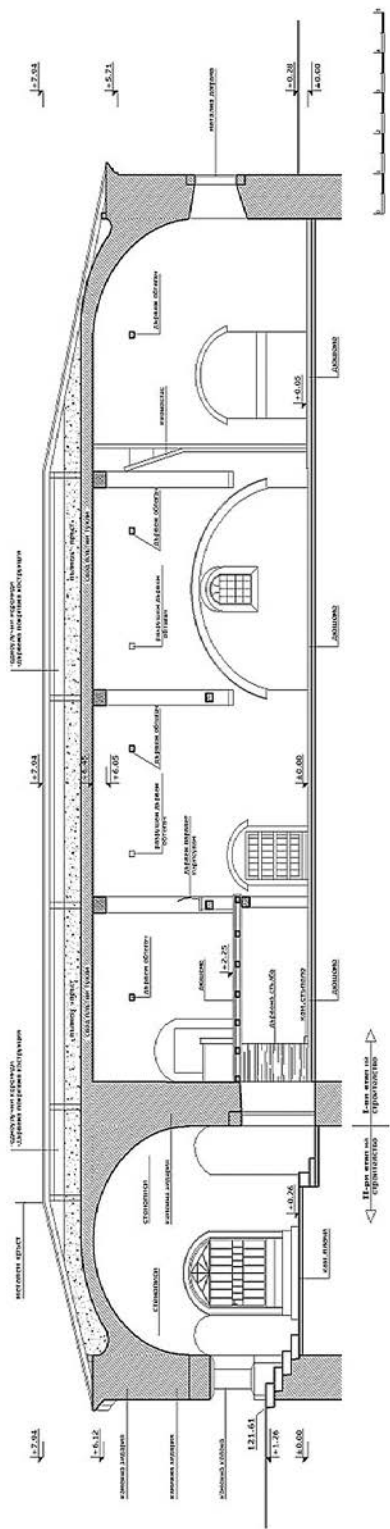

Обр. 4.3. Поглед от юг към църквата „Успение Богородично“.

Fig. 4.3. View to the Assumption of the Mother of God Church from the south.

Обр. 5. Напречен разрез на църквата „Успение Богородично“ по оста север – юг.
Fig. 5. Cross section of the Assumption of the Mother of God Church along the north-south axis.

Обр. 6. Надлъжен разрез на църквата „Успение Богородично“ по оста изток – запад.
Fig. 6. Cross section of the Assumption of the Mother of God Church along the east-west axis.

ПЕТЪР ПИПЕВ И МИХАЛ РАЧЕВ. СТОПАНСКИЯТ ЕЛИТ И НОВОТО ВРЕМЕ

Светла Атанасова

Професионалните биографии на Петър Пипев и Михал Рачев са красноречив пример за възходящо развитие във възрожденското общество, за бърза адаптация и финансова устойчивост в следосвободенското капиталистическо стопанство. Търновските предприемачи реализират успешни самостоятелни практики, но техните съдби се преплитат за осъществяването на съвместни инициативи и обединение на капитали от втората половина на XIX в. Пипев и Рачев са представители на едно поколение възрожденски дейци, които притежават практически умения за работа в занаятчийската работилница и в кантората преди да се утвърдят в търговската професия. Здравата основа и натрупаните знания им помагат да затвърдят постиженията и уверено да прекратят прага на Новото време. Събраният опит те реализират в свободното предприемачество и в обучението на своите наследници. Двете фамилии оставят трайна следа в националното стопанство и техните резултати с основание ги причисляват към търговския елит на Възраждането и Новото време.

Петър Пипев преминава през всички етапи на професионално развитие и израстване от чиракуването в занаятчийската работилница, през самостоятелната търговска практика, съдружието с Михал Рачев, семейната компания на братя Пипеви и търговското дружество „П. С. Пипев и Синове“. Той получава признанието на обществото като един от най-уважаваните български търговци. Успехът на неговите дела се дължи на добрата организация, дисциплина, търговски усет и множество познания. Самият той заключава в няколко думи причините за икономическия си просперитет, които са валидни за всеки добър предприемач: „*Дръжте дюкянчето си в ред и то ще ви издържа*“ (Златаров 1912, 2).

Петър Пипев е роден в Търново през 1842 г. Завършва трето отделение на началното училище и започва работа в бащината бакърджийска работилница. Усвоява занаята и трупа опит до единадесет годишна възраст. Двама стихийни пожара на главната търговска улица в Търново унищожават стопанските постройки на семейството и засягат тяхното основно препитание. Бащата не успява да възстанови тежките загуби и прекратява дейността си. Петимата му невръстни синове са принудени да започнат работа при заможни търновски търговци, за да подпомагат финансово фамилията. На 12 май 1853 г. Петър

постъпва в магазина за манифактурни стоки на Пеню Терзията. В продължение на три години изпълнява разнородни дейности и трупа практически знания и умения за разпределението на стоките и воденето на търговската документация. През 1856 г. младежът продължава обучението си в кантората на Тодор х. Бостанджиев – търговец на едро и вносител на манифактурни изделия. Новият работодател притежава магазини в Търново, Плевен и Букурещ. Той владее земи в няколко села, които оформят земеделски и скотовъдни стопанства. Фирмата му доставя стоки от Виена с посредничеството на търговска къща „Братя Е. Паница“. До 1865 г. компанията на Бостанджиеви запазва семейния си характер, а по-късно Тодор установява съдружие с Райко и Богдан Райкович (Златаров 1912, 2; НБКМ, БИА, ф. 338, а. е. 2; ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а. е. 285, л. 28, 34).

Търговският усет и постоянството на Петър Пипев са оценени по достойнство от Бостанджиев. През 1859 г. той е повишен на длъжност търговски представител и експедитор на фирмата в Цариград. Младият търговец договаря и транспортира стоките от търговските складове на Балкапан хан до фирмения магазин в Търново. През 1860 г. Тодор Бостанджиев открива втори манифактурен магазин в старата столица и назначава Пипев за негов управител. В продължение на пет години младият предприемач пътува до Цариград за стока и създава много нови контакти. Натрупал достатъчно капитал и самочувствие в света на търговията, той решава да поеме самостоятелна стопанска практика. Пипев вече се ползва с авторитет сред своите съграждани и кариерата му на търговец на манифактурни изделия се развива във възходяща линия (Златаров 1912, 2; НБКМ, БИА, ф. 338, а. е. 2).

През 1865 г. Петър Пипев установява съдружие с младият търновски търговец Михал Рачев. Основаната от тях търговска къща „Михал Рачев и Петър Пипев“ се занимава с внос на манифактурни изделия от Виена и Цариград. Двата съдружници често пътуват до тези градове и установяват дългосрочни партньорства. През 1872 г. възрожденските предприемачи преустановяват съвместната си дейност и всеки от тях се ориентира към нови професионални инициативи (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а. е. 501, л. 28, л. 1).

Петър Пипев разширява мащабите на търговската практика, като залага на участието на своите родственици в организацията и управлението на фирмата. През 1872 г. той установява съдружие със своя брат Димо. Семейната компания дава сигурност на партньорите и осребрява позитивите за бъдещето. Търговско дружество „Братя С. Пипеви“ открива през 1881 г. манифактурен магазин в София със същото име (Златаров 1912, 2).

През 1870 г. Петър Пипев сключва брак с търновката Евгени Кочова Людсканова – сестра на стопанския и политически деец Александър Людсканов. Раждат им се девет деца, но оцеляват седем: Стефан, Никола, Анастасия, Александра, Александър, Марийка и Невяна (www.gtrees.net/individual.php?pid=128458&ged=tree1). Синовете Стефан и Никола получават добро тър-

говско образование във Виена и Загреб. Те се завръщат в България и постъпват на работа в семейната фирма „П. С. Пипев“. По-късно към тях се присъединява и по-малкият брат Александър. През 1892 г. Петър Пипев затваря фирмения магазин в Търново и пренася цялата си практика в София. От 1896 г. Стефан и Никола са пълноправни съдружници в компанията и тя се преименува на „П. С. Пипевъ и Синове“. През 1898 г. семейството преживява трагичната загуба на майката и съпругата Евгени Пипева (Златаров 1912, 2).

През 1909 г. Петър Пипев отбелязва 50 години непрекъсната търговска дейност и по този повод Софийското търговско дружество го провъзгласява за свой почетен член. В търговската кантора на Петър Пипев в София се обучават не само неговите трима синове, но и много млади и предприемчиви хора. Те израстват на професионалното поприще като младата генерация стопански предприемачи и се радват на завидно материално положение. Сред неговите ученици се открояват имената на търговците Янко Бакърджиев от София, Панайот Станчев и Петър Николов от Велико Търново и Петко Бакърджиев от Севлиево. През 1912 г. доайенът на търговската фамилия Пипеви, вече на 70-годишна възраст се оттегля от активна дейност (Златаров 1912, 2–4).

Благотворителната дейност на Пипев преди и след Освобождението е не по-малко впечатляваща от професионалната. Тя добавя нови штрихи към портрета на този заслужил българин и разкрива разностранните му интереси към литературата, историята и изкуството.

Петър Пипев дарява средства за националноосвободителното движение, за въоръжаване на участниците в Априлското въстание (Златаров 1912, 2 –

3). Той фигурира в списъка на спомоществователите на търновското читалище „Надежда“ и други дружества с нестопанска цел от 1869 г. до първите десетилетия на ХХ в. (Общински вестник „Велико Търново“ 1928, 142; Чилингиров 1930, 512). За негово парично дарение съобщава Общински вестник „Велико Търново“: *„Петър Пипев от град София, родом от град Велико Търново през 1919 г. подарява на читалището [„Надежда“] сумата 1000 лв.“* (Михайлов 1937, 36). В протокола от заседанието на Управителния съвет от 4 май 1919 г. става ясно, че постъпилите парични средства ще бъдат изразходвани за покриване на задълженията към банките от военния период 1915–1918 г. (ДА – В. Търново, ф. 112, оп. 1, а. е. 7, л. 179).

На 21 януари 1926 г. Петър Пипев завещава на Министерството на Народното просвещение 100 000 лв. за образуване на фонд на негово име. Волята на дарителя е сумата да престои в Българска народна банка за срок от 5 години, за да достигне 145 000 лв. Годишната лихва от нарасналия капитал да бъде използвана всяка година за организиране на конкурс с парична награда за най-добро съчинение и автор в областта на литературата и българската история. През годините носители на наградата от попечителския фонд на Петър Пипев стават изявени български интелектуалци, сред които са Стоян Загорчинов и акад. Михаил Арнаудов. През 1933 г. фондът разполага с 175 278 лв., а преди

закриването му към 1 януари 1948 г. – с 410 000 лв. С новия Закон за личните попечителски фондове той се влива в държавния бюджет (daritelite.bg/petar-s-pipev_2/).

Земният път на търновския предприемач и филантроп завършва през 1926 г. (daritelite.bg/petar-s-pipev_2/).

Синовете Стефан, Никола и Александър Пипеви продължават добрия пример на своя баща и в първите десетилетия на ХХ в. техният магазин в София се превръща в школа за обучение на млади кадри (Златаров 1912, 3).

Най-популярен сред стопанските предприемачи и фабриканти у нас и в чужбина остава големият син Стефан. През 1909 г. той поема управлението на Пивоварната фабрика на братя Прошек в София, в съдружие с А. Купов и д-р Урбан. Този факт не е случаен, тъй като той е женен за дъщерята на Богдан Прошек – Милада. Неговите организационни умения и способности повишават производството и преборват конкуренцията. През 1912–1913 г. фабриката произвежда годишно 100 000 хектолитра пиво. През 1927 г. в управлението се включва и пълнолетният му син Богдан.

Стефан Пипев участва и в политическия живот на млада България. Той е депутат от Софийската градска избирателна околия в Петото Велико Народно събрание през 1911 г. В списъците фигурира като търговец, с принадлежност към Прогресивнолибералната партия (Bulgarian Connection: Пето Велико народно събрание–1911 (diana.kolarova.blogspot.com/2011/03./1911.html/; www.wikiward.com/bg/пивоварна_Ариана; https://bg.wikipedia.org/wiki/пивоварна_„Братя_Прошекови“).

Търговската практика на Михал Рачев, един от съдружниците на Петър Пипев от ранните му години, също е подчинена на успешното прилагане на новите буржоазни форми и европейски практики за организация и отчетност в кантората. Той е роден в Търново на 8 ноември 1844 г. и произхожда от богатата и влиятелна фамилия Смилови. Баща му Димитър е майстор халач и притежава собствена работилница. Михал завършва начално образование в родния град. На единадесет годишна възраст постъпва на работа в търговската кантора на вуйчо си Илия Попов Папазов. Известният търновски търговец работи в партньорство с Петър Тереев. От 1861 г. като съдружник в компанията е привлечен и Михал Рачев. През 1865 г. той изтегля своя капитал от дружеството и с Петър Пипев основават търговска къща за внос на манифактурни изделия от Виена и Цариград, за която вече бе споменато в изложението (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а. е. 501, л. 1, 3 л.). Създадените стопански връзки на Михал Рачев до 1872 г. с търговци, предприемачи и фабриканти в Европа утвърждават неговия авторитет. През 1879 г. той изкупува обработваеми и необработваеми земи в село Кестамбол (дн. Момин сбор, Великотърновско) от напускащите българските земи турци. Според наличната информация, Рачев притежава 500 дюлюма ниви, лозя и гори (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а. е. 501, л. 3 л.).

През 1870 г. Михал Рачев създава семейство с Ефросина Стоянова – наследница на стария търновски род на Никола Клъсченина и сестра на небезиз-

вестния д-р Параскева Стоенчев. От техния брак се раждат пет деца: Радослав, Александър, Илия, Недялка и Златка. Тримата синове получават добро образование в престижни университети в чужбина. Заможният стопански предприемач влага средства за обучението и възпитанието на своите наследници, които достойно се реализират в следосвобожденското общество.

Радослав Рачев завършва инженерство в Мюнхен. Дълги години ръководи строежите на жп линии и железници. Сътрудничи и редактира технически списания. Назначен е за помощник-кмет на София.

Александър Рачев завършва медицина в Бордо. Специализира бактериология и ръководи Бактериологическия институт в София.

Илия Рачев завършва архитектура в Мюнхен и дълги години работи като преподавател в Техническото училище в столицата.

Дъщерята Недялка се омъжва за известния учител, художник и писател Минчо Ханджиев, а Златка е съпруга на генерал-лейтенант Панайот Бърнев – флигел-адютант на княз Фердинанд през 1903 г. и герой от Балканската и Първата световна война (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а. е. 501, л. 3 л.).

Благотворителната и обществена дейност на Михал Рачев е съществена и неделима част от неговата богата биография. Рачев е сред спомоществователите при изграждането и благоустройството на читалище „Надежда“ в Търново през 70-те години на XIX в. (Чилингиров 1930, 512). Избиран е за окръжен и общински съветник, за училищен настоятел. В периода от 1884 г. до 1894 г. е народен представител в Четвъртото и Петото Обикновено народно събрание и в Третото Велико народно събрание. Михал Рачев е сред съмишлениците на министър-председателя Стефан Стамболов. След неговото убийство през 1895 г. той прекратява политическата и обществената си дейност (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а. е. 501, л. 2).

Стопанският деец напуска Търново през 1904 г. и установява търговската кантора с магазин на ул. „Лега“ в София. Новата фирма за търговия с мануфактурни изделия се развива успешно и просъществува до 1908 г. Търновският предприемач се оттегля от активна дейност и завършва земния си път на 10 октомври 1927 г., на 83-годишна възраст (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а. е. 501, л. 2).

Последователното и паралелно изграждане на двата стопански профила от Възраждането към Новото време, откроява приликите и отликите на отделните исторически личности. На пръв поглед търновските предприемачи Петър Пипев и Михал Рачев имат редица сходни характеристики. Те са целеустремени, с тънък усет за търговските и финансови операции, притежават редица практически знания и умения. По подобие на множество влиятелни и заможни възрожденци се стремят да образуват своите наследници. Благотворителната дейност в полза на обществото и българските културни институции те превръщат в своя кауза и през възрожденския период и в новото следосвобожденско време.

Търновските търговци стартират своето професионално развитие от различни позиции. Пипев започва сам да утвърждава своите умения и работи за чужди предприемачи, докато Рачев има подкрепата на семейния бизнес и безценното влияние на своя вуйчо. Двамата имат шанса да попаднат на добри учители в света на търговското познание, като Тодор Бостанджиев и Илия Папазов. Този факт е също определящ за сигурното им развитие и израстване като самостоятелни търговци. Петър Пипев съумява да предаде своя стопански и социален опит на синовете си и да създаде традиция и семейна приемственост. Той обучава и множество млади и предприемчиви хора в търговската професия. С Михал Рачев обаче прекъсва духът на свободното предприемачество в неговата фамилия. Наследниците на Пипев и Рачев упражняват различни дейности, но по подобие на своите бащи, те осъществяват редица обществени и политически инициативи. Включват се в държавната администрация и управление. Двете фамилии Пипеви и Рачеви стават неизменна част от българския стопански, духовен и социален елит, формиран през втората половина на XIX в. и просъществувал до 60-те години на XX в.

ЛИТЕРАТУРА

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 931 К Йордан Кулелиев, опис 1, архивна единица 285, лист 28.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 931 К Йордан Кулелиев, опис 1, архивна единица 285, лист 34.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 931 К Йордан Кулелиев, опис 1, архивна единица 501, лист 1.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 931 К Йордан Кулелиев, опис 1, архивна единица 501, лист 2.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 931 К Йордан Кулелиев, опис 1, архивна единица 501, лист 3.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 112 К Читалище „Надежда“ – Велико Търново, опис 1, архивна единица 7, лист 179.

Златаров 1912: И. Златаров. Петъръ С. Пипевъ. – Народно стопанство. Популярно икономическо списание, VIII, София, 1912, 13–14, 1–4.

Михайлов 1937: А. Михайлов. Благодетели на читалище „Надежда“. – Общински вестник „Велико Търново“, Велико Търново, XIV, бр. 3–6 от 31 март 1937 г., 36.

НБКМ, БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Български исторически архив, фонд 338 Панайот Бостанджиев, архивна единица 2.

Общински вестник 1928: Общински вестник „Велико Търново“, Велико Търново, IV, бр. 18 от 1 март 1928 г., 142.

Чилингиров 1930: С. Чилингиров. Български читалища преди Освобождението. Министерството на Народното просвещение. София, 1930.

Интернет източници

www.gtrees.net/individual.php?pid=128458&ged=tree1 (изтеглена информация на 17.05.2019 г.)

daritelite.bg/petar-s-pipev_2/ (изтеглена информация на 15.05.2019 г.)

Bulgarian Connection: Пето Велико Народно събрание – 1911 (diana.kolarova.blogspot.com/2011/03./1911.html), (изтеглена информация на 15.05.2019 г.)

[www.wikiward.com/bg/пивоварна Ариана](http://www.wikiward.com/bg/пивоварна_Ариана) (изтеглена информация на 15.05.2019 г.)

[https://bg.wikipedia.org/wiki/пивоварна_„Братя Прошекови“](https://bg.wikipedia.org/wiki/пивоварна_„Братя_Прошекови“) (изтеглена информация на 15.05.2019 г.)

PETER PIPEV AND MIHAL RACHEV.
THE ECONOMIC ELITE AND THE NEW TIME

Svetla Atanasova

(Abstract)

The professional biographies of Peter Pipev and Mihal Rachev are an example of a boom in the development in the Revival society, of rapid adaptation and financial stability in the post-liberation capitalist economy of Bulgaria. These Tarnovo entrepreneurs had successful independent businesses, but their life-paths intertwined in joint initiatives and in pooling of capital in the second half of the 19th century. Pipev and Rachev are representatives of one generation of Revival figures who had practical skills to work both in a craft workshop and in a law firm prior to strengthening their trading positions. The solid foundation and the gained knowledge and experience help them strengthen their achievements and step confidently in the Modern times. They put the experience they had gained in free enterprise and in the education of their heirs. The sons of Pipev and Rachev had various businesses and, like their fathers, implemented a number of social and political initiatives. They were involved in the public administration and government. The two Revival families became an integral part of the Bulgarian economic, spiritual and social elite, emerging in the second half of the 19th c. and existing until the 1960s.

ПЪРВАТА АПТЕКА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ И НАЧАЛОТО НА АПТЕЧНОТО ДЕЛО В СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКА БЪЛГАРИЯ

Атанаска Стамболийска

Възрожденско Търново винаги има какво да разкаже за отминалото време. Оставяйки се на приключенския дух на човека, старият град може да го поведе по стръмна калдъръмена уличка, да му отвори стари, тежки порти на имотен дом или да го подслони в божия храм. Може да му разкаже истории за славни времена и за горди българи. Настоящата статия е посветена именно на такива личности, малко познати днес, но носещи в себе си заряда на промяната – д-р Марко Павлов, основател на първата аптека в българските земи и неговият син д-р Георги Марков, продължител на бащиното дело.

Марко Павлов е роден в Македония (**Обр. 1**). Родното му място и годината му на раждане не са установени със сигурност¹. Останал сирак е осиновен от италиански търговец, с когото заминава за Италия. Отначало учи във Венеция, а около 1897–1808 г.² завършва висше медицинско образование в гр. Монпелие, Франция³ (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 13, л. 2). Така той се явява първият дипломиран български лекар, известен досега. През 1812 г. участва като лекар-доброволец в Наполеоновата армия. По сведения на наследниците му е личен лекар на френския маршал Жан Лан (1769–1809) (Аврамова 1988, 485). За заслугите си получава два ордена. Работи като лекар във Франция, Мароко и Егейските острови. Взема активно участие в Гръцката завера през 1821–1822 г. (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 13, л. 2).

След края на въстанието се завръща в родината си. Установява се в Пловдив, където създава семейство и става придворен лекар на пашата. В края на 1822 г. последният се премества в Търново, придружен и от личния си лекар д-р Марко Павлов (Куртев 1979, 118–129). Отдавайки се на лекарската си практика, той се оказва безпомощен да се бори с болестите без лекарства. Това го принуждава през 1823 г. да поръча лекарства и вазерия от Франция. Тази година се смята и за рождена на първата аптека в България. Предполага се, че първоначално тя е в домашни условия, а впоследствие е нает специален дюкян⁴. Аптеката или „Лекарнята“, както се е наричала, защото в нея докторът едновременно извършва прегледи и приготвя лекарствата, се намирала срещу Конака (днес музей „Възраждане и Учредително събрание“) (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 13, л. 3). На втория етаж, над аптеката, живял д-р Павлов със семейството си. (**Обр. 2**)

Докторът притежава богата библиотека, с медицинска литература на френски и италиански език. В книгите са описани известните за времето си заболявания, както и подробно описание на лекарствата за тяхното лекуване. Освен че се грижи за здравето на населението, той дарява и средства за търновските храмове (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 13, л. 4). Умира на 18 януари 1864 г. и е тържествено погребан в двора на църквата „Св. св. Константин и Елена“. През 1934 г., когато част от църковния двор бива отчужден и се построява сградата на Икономическия техникум (днес Гимназия по икономика), костите му са прехвърлени в старите гробища (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 13, л. 4–5).

След смъртта на д-р Марко Павлов „Лекарнята“ наследява синът му д-р Георги Марков. Той е роден на 14 юли 1835 г. в Търново. Завършва Цариградското медицинско училище през 1872 г. (Николчев 1929, 93).

Запазените документи и спомени пресъздават атмосферата на възрожденската аптека. Състояла се е от приемна, склад и лаборатория. В приемната са поставени чекмеджета, над които имало рафтове с подредена вазерия – стъклена и порцеланова, с надписи на френски език. Подредена са по азбучен ред и тегло. На най-горните рафтове стояли най-малките съдове с вместимост до 200 мл, под тях такива с вместимост до 800 мл, а на най-долните рафтове – стъклени съдове с вместимост над 1000 мл. В края на приемното помещение имало долапи в стената, в които се съхраняват силно действащи медикаменти. В средата на приемната е поставена голяма правоъгълна маса. От дясната ѝ страна се намира орехово писалище и подвижна дървена стълба, която помага за достигане на най-горните рафтове. На отсрещната страна са подредени няколко стола, на които пациентите чакали за преглед или за приготвяне на лекарствата им. Зад приемното отделение има врата към лабораторията. Тя е обзаведена с правоъгълна маса с рафтове, долапи с остъклени стелажи, мивка и маса с два отвора, пригодена за нагриване на облодънни съдове. Лабораторията е снабдена със сита, хавани, машина за смилане на твърди дроги, нож за рязане на корени и големи преси (Вачев 1989, 24).

В аптеката се получавали много вестници и списания – „Цариградски вестник“, „Курие д’Орианъ“, „Зорница“, „Книжици“ и други, които са на разположение на любознателните и отворените към света посетители (Николчев 1929, 89).

През 1876 г. д-р Георги Марков става свидетел на потушаването на Априлското въстание, докарването на въстаници в Търновския затвор и разправата с тях. Това му дава основание, заедно с Петър Делибалтов и Димитър Джафера, да напишат изложение до международната комисия по разследване на турските жестокости. Изложението е подписано от 176-ма търновци (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 14, л. 2). Турската власт разбира за подетата инициатива на аптекаря, което го принуждава да се укрие при руския консул в Русе и оттам по съвет на граф Игнатиев, заминава за Цариград, където приема гръцко по-

данство (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 13, л. 5). През следващата 1877 г. той се завръща в Търново с името Георг Маркидис. Сменя фирмената табела на „Лекарнята“ и поставя наименованието „Аптека“. Сведения за тази промяна дава сестра му Мария Маркова. От спомените ѝ става ясно, че фирмата на аптеката е: *„изработена цветно върху дебел плат, в средата на фирмата има дъб, около стеблото, на който е извита змия, с глава към короната на дървото. Над дървесната корона е била поставена думата „Аптека“, отляво – „Зелений“, отдясно – „дъб“, а под дървото – „Г. Маркидесъ“* (Николчев 1929, 91). Някогашната „Лекарнята“, основана от баща му, става известна сред търновското население, като Маркидевата аптека. Печатът на аптеката е запазен върху две книги. Има елипсовидна форма и подпис **Georges Markides Pharmaciènà-Tournova** (Николчев 1929, 91).

Свидетелство, че аптеката е добре уредена дава сведението, че по време на Руско-турската война (1877–1878) по заповед на представителя на благотворителния славянски комитет, княз А. Наришкин, Георги Марков отпуска безплатно лекарства на руските войски, преминаващи през града и на бежанците от Южна България (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 13, л. 6). Обещано му е, че след края на войната лекарствата му ще бъдат изплатени, което впоследствие не е направено (Николчев 1929, 90).

На 4 септември 1886 г. с указ № 587, обнародван в Държавен вестник, бр. 107, административните власти затворили аптеката. Официалното обяснение е, че Георги Марков нарушава параграф № 24, № 27 и № 32 от *„Временни правила за устройството на медицинското управление в България“*, утвърдени на 1 февруари 1879 г. (Николчев 1929, 134–146; Чамова, Маринова, Димитрова 2010, 53–56). Посоченият документ дава възможност да се види какво регламентират посочените параграфи. Параграф № 24 гласи: *„За отпуснатите лекове по рецепти на лица, които нямат право да лекуват, управителят на аптеката получава за пръв път строга забележка, за втори преследване от правосъдието“* (Николчев 1929, 134). Параграф № 27 – *„Ако от аптеката се отпускат лекарства по рецепта, но без сигнатура, или не добре затворени или запечатани, то управителят на аптеката получава за пръв път строга забележка, за втори преследване от правосъдието* (Николчев 1929, 134). Параграф № 32 – *„Ако се открие, че отпуснатият лек е взет на по-висока цена, отколкото според аптекарската такса, виновният се предава на правосъдието“* (Николчев 1929, 142). Дали е имало нарушения е трудно да се каже. Те обаче биха се подложили на съмнение, ако се вземат предвид спомените на Теодор Теодоров, публикувани в Дневниците на XIV Обикновено събрание от 1909 г. Според него аптекарят Маркидис е обвинен несправедливо, че е, *„пияница, защото гледаха да затворят неговата аптека, за да позволят на един друг от правителствената партия да отвори аптека“* (Николчев 1929, 94). Митрополит Климент прави писмено заявление, с което отрича отправеното обвинение срещу аптекаря, но без резултат. Аптеката остава в ръцете на Георги Марков

до 1886 г., когато концесията му е отнета. Така той е управител и притежател на аптеката цели 49 години. Д-р Георги Марков умира на 30 декември 1905 г. в Търново (Николчев 1929, 94).

От 1886 г. аптеката е поверена на Панайот Славков. Роден в Търново, завършва Медицинско училище и след това Факултет по медицина и фармация в Букурещ, Румъния (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 13, л. 6). В периода 1887–1894 г. се занимава активно с политика, а в аптеката го замества фармацевта Шварц (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 14, л. 2). През 1900 г. Панайот Славков премества аптеката в ново помещение на площад „Баждърлъка“, като я преименува на „Пчела“. Продава старата вазерия от „Лекарнята“ на фармацевта Христо Стоянов, който открива аптека в с. Сухиндол (сега град във Велико-търновска област). Наестото през 1823 г. помещение за „Лекарня“ окончателно затворило врати (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 13, л. 6).

Съхранените документи от 80-те години на ХХ в. разкриват причината и повода, около идеята за възстановяване на първата възрожденска аптека. От редовете в тях се разбира, че България е единствената страна от социалистическия лагер, която няма аптека-музей, а годините 1980 и 1981 ще преминат под знака на конгреси и симпозиуми, свързани с аптечното дело в Чехословакия, Германската демократична република и Унгария. Това подтиква управляващите, да се замислят около възможността да се направи функционираща аптека-музей, което да нареди България наравно с останалите социалистически страни (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 22, л. 2–3). В края на 70-те години на ХХ в., във връзка с подготовката около честванията, свързани с 1300 години от създаването на българската държава, в старата част на града започват ремонтно-реставрационни дейности. Това дава повод на Аптечното управление в града да предложи да се възстанови първата българска аптека – „Лекарня“, дело на д-р Марко Павлов. Идеята е освен музей, който ще покаже автентична аптекарска обстановка от времето преди Освобождението, тя да бъде и действаща аптека. Така една идея, която се заражда като част от социалистическото съревнование, довежда до възраждане на българската памет.

Работата по възстановяването започва. Къщата, в която се помещавала аптеката е реставрирана с помощта на архитект Живко Драгомиров. Фармацевтът Богомил Вачев събира информация и документи, свързани с историята на аптечното дело в региона. Открива и наследниците на аптекаря Христо Стоянов от Сухиндол, които запазили френската вазерия от „Лекарнята“ (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 2; Чолаков 1981, 6). В читалището на с. Арбанаси Богомил Вачев попада на над 60 тома медицинска литература от библиотеката на д-р Павлов и сина му (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 13, л. 6). Стари виенски мебели от епохата допълват и обогатяват интериора на музейната аптека. От доклада, подготвен от фармацевта Б. Вачев, през 1980 г., касаещ плана на възстановяване на „Лекарнята“ като функционираща аптека-музей, архитектурният ѝ облик и интериор се чете, че музейната аптека разположе-

на на първия етаж, ще се състои от три помещения – приемна, лаборатория и библиотека (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 22, л. 2–3). През март 1981 г. започва подреждането ѝ, като интериорът трябва да се доближава най-близо до първообраза. За това спомагат запазената вазерия, документален материал и записаните спомени. Като модел за възстановяване на интериора се използват запазените аптеки – музеи в Унгария и Австрия от същия период. Над вратата е поставен голям надпис „**ЛЕКАРНЯ**“. По-късно през същата година аптеката – музей е отворена за посетители. В следващите месеци е възстановен и горният етаж, където е живял д-р Павлов със семейството му. Подредени са портрети на търновски лечители, лекари и аптекари. Изложени са и различни документи – стари копия на рецепти, бележки от лабораторни изследвания и друга аптечна документация (Вачев 1989, 27, 30, 44–45, 58). Изработен е и специален печат на аптеката – музей. (Обр. 3)

Запазените архивни документи дават информация и за приблизителната сума, която е необходима за възстановяването на аптеката. За реконструиране на фасадата – 2 000 лв.; входна част на музея – 3 500 лв.; барелефи – 1 200 лв.; фирма – 800 лв. За интериора: преустройство – 2 000 лв; мебелировка – 20 000 лв.; инсталация електричество и ВиК – 500 лв.; непредвидени – 10 000 лв.; Всичко – 40 000 лв. (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 22, л. 4).

В отчета за посещаемостта на „Лекарнята“ е отбелязано, че през 1982 г. тя е посетена от 5390 души – българи са 3319 души, а чужденците – 2071 (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 23, л. 3). Първи управител на аптеката-музей е фармацевтът Д. Костова (1981–1982 г.). След нея ръководството поема магистър фармацевт Б. Вачев (1982–1989 г.). Последен управител е фармацевт А. Николова. В началото на 90-те години на ХХ в. музейният обект е затворен.

Разлиствайки книгата за впечатления на посетителите на музейната аптека „Лекарня д-р Марко Павлов“ четем: „*Много хуманност, много усилия се изискват от инициаторите, за да увековечат една такава българска светиня, която да напомня и показва на много поколения, как е изглеждала първата българска аптека. Влизайки в нея сякаш се върнахме 150 години назад. Всичко вътре напомня за онова време, когато са се намирали и такива родолюбиви българи, като д-р Павлов, основател на аптеката, които да извършат такова свято дело, в името на народа, в името на човека... инж. В. Данков, гр. Бургас, 1981 г.*“ (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 3, а.е. 13, л. 5). Друг посетител е написал: „*Прекрасно е делото по възстановяване на стари наши ценности, които винаги повдигат българското самочувствие. Възхитени сме от всеотдавателната култура, вежливост на д-р. Б. Вачев, който благодарение на своята ерудиция и любов към историята и своята професия, запознава всички с миналото в тази област. сем. Бешкови – София, 1981 г.*“ (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 3, а.е. 13, л. 12). Мерсия Макдермот, оставила следа в българската историческа наука, също вписва впечатленията си: „*Днес посетих за втори път тази уникална аптека, с най-гостоприемния и интересен аптекар! Останах много доволна.*

1987 г.“ (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 3, а.е. 13, л. 102). Тези впечатления обобщават всичко – за времето, духа, родолюбието, начинанието и силата на възрожденските българи-лекари.

Началото е поставено, но фармацията трябва да продължи напред и да изпълнява основните си цели и задачи, за да служи като един от стълбовете на здравеопазването в следосвобожденска България. Запазените документи – писма, устави и правилници са съхранили не само имената и мненията на ангажираните със задачата да изработят основните норми на аптечното дело личности, но и изготвените от тях правила, с които се полагат и основите на организирано обществено здраве, и в частност на аптечното дело.

Задача на Временното руско управление, наложеното в Княжество България след Освобождението е да бъде въведено гражданско управление в българските територии. В „Проект за главните основи на Гражданското управление в санджаците и окръзите (каазите) на българските земи“ има приложен щат на чиновниците. Сред споменатите длъжности се срещат и „санджаков врач“ и „окръжен врач“, със заплати съответно 1 500 и 1000 рубли. На тях са предоставени основно санитарни и противоепидемични функции за ликвидиране последиците от войната (Димитрова, Григоров 2016, 6). Този административен акт може да се разглежда като първия, с когото е регламентирано началото на действащия здравеопазен апарат в новоосвободената държава.

На едно от заседанията на Учредителното събрание в Търново Марин Дринов съобщава, че: „Народното здраве... също се туря в ред. Вече са разгледани и утвърдени устави: медицински, **аптечен** и болничен. Според медицинския устав е определено да има губернски и окръжни лекари, които ще наглеждат губернските и окръжни болници. Заплатите на лекарите ще бъдат доста уголемени и се иска те да имат нужните дипломи и да бъдат българи. **Аптеките ще бъдат наредени по европейски образец. На лекарите, които се занимават с лекуване е забранено да държат свои аптеки...** (болд. мое А. С.). Болниците ще се издържат от приходите на Княжеството, за да се избегне неравномерността в разходите на населението“ (Николчев 1929, 98). Това изказване свидетелства за полагащото се начало на здравеопазването в България.

На 15 май 1878 г. в Паметна записка „О положений санитарной части в Болгарий“ до княз Дондуков-Корсаков, д-р Ю. Кехер от Сан Стефано, съобщава за тежкото положение на здравеопазването (Николчев 1929, 99–100). По отношение на аптеките представя следната ситуация – аптечната система е свободна, всеки може където пожелае и когато поиска да открие аптека. Накрая обобщава, че резултатите от това положение са: концентриране на аптеки в големите селища, което води до невъзможност на техните съдържателите да ги поддържат и същевременно да имат печалби от тях. Недобросъвестно се отпускат евтини и некачествени лекарства. Не са съблюдавани общите хигиенни условия в аптечните помещения, тъй като съществуват без лекарски надзор.

Лекарите са малко, а медицинските закони не съществуват. Правила за работа на аптеките също липсват, както няма и определени цени за отпусканите лекарства. Важна особеност е, че не малка част от съдържателите на аптеките са без фармацевтични познания (Николчев 1929, 100). Бележката на д-р Кехер е първият официален документ, описващ състоянието на медицинското дело в освободените територии, който повдига и въпросът за регламентиране на медицинските и фармацевтични работници.

Това положение на аптеките е потвърдено и от рапортите на други губернатори. На генерал Пьотър Грессер, управляващ отдела за вътрешните дела, е възложено устройството на медицинското дело в Княжеството. Той има за задача да създаде една нова, несъществуваща дотогава институция (Димитрова, Григоров 2016, 6). С циркулярно писмо от 11 юни 1878 г., изпратено до всички губернатори в страната, генерал Грессер, описвайки недоброто санитарно състояние и отсъствието на организация, призовава губернаторите да изложат идеите си за устройството на медицинската част (Николчев 1929, 103–104). На писмото отговорят голяма част от губернаторите. Техните отговори обаче дават частично решение на проблема. Подробен отговор изпраща видинския губернатор, който представя проекта на главния видински лекар д-р Димитър Моллов. Проектът му е озаглавен „*Соображения об устройстве медицинской части*“ (Николчев 1929, 108). Гражданската власт одобрява рапорта на д-р Моллов и той е поканен на работа в Отдела за вътрешните работи при Върховното имперско комисарство, за да му се даде възможност да изработи наредбите по медицинската и аптечната част. Към края на януари 1879 г. д-р Моллов изработва проекта си „*Временни правила за устройството на медицинската част в България*“, който е утвърден от руския императорски комисар на 1 февруари 1879 г. (Николчев 1929, 134–146). Идеите му са представени пред лекарите депутати в Учредителното събрание. Обсъденият проект служи за основа за изработване на основните положения на организация на здравеопазването в Княжеството. Проектът се състои от три раздела: Правила за медицинското управление; Устав за лечебните заведения и Правила за устройството на аптеките. Уреждането на отдела за аптеките принадлежи на аптекарите Никола Странски и Велизар Яков⁵.

От правилата се вижда, че разрешение за отваряне на аптеки се дава единствено от Медицинския съвет⁶, а не както в началото от Общинските съвети. Системата за раздаване на аптечни концесии е наложителна, както поради липсата на подготвени аптекари в страната, така и поради липсата на капитал. В местата, където има затруднения да се открият нормални аптеки се създават филиални такива. Едно лице може да притежава повече от една аптека, като по този начин се дава възможност да се откриват голям брой аптеки. В Правилата се прави разлика между „съдържател на аптека“ и „управител на аптека“, като първият може да не е фармацевт, но аптеката трябва да се управлява от такъв, като задължително той трябва да има и звание „магистър“ (Николчев

1929, 147–148). За да могат да се подготвят повече аптекари, всеки фармацевт трябва да има по двама ученика (със задължително гимназиално образование). Обучението на учениците и проверяването на знанията им се предоставя на управителя на аптеката, след което са им издавани и документи за успешното завършване на обучението. На аптекарите е забранено да лекуват, освен в изключителни случаи (Николчев 1929, 152–153). Наложена е и аптечна такса, която има за цел да се попречи на произвола на цените на лекарствата, както и да се премахнат условията за конкуренция (Николчев 1929, 154).

За пръв началник на аптечната част към гражданската санитарна дирекция е назначен руският фармацевт и химик Алберт Тегартен, а след завръщането му в Русия, мястото му е заето от Александър Найденович, виден представител на фармацевтичната наука, завършил в Гърция (Димитрова, Григоров 2016, 8).

Първите дипломирани лекари поставят началото на аптечното дело в българските земи, като част от териториите на Османската империя. Усилията и трудът на руски лекари, и на хора от политическите среди, не биха могли да бъдат успешни без прякото участие и наблюдение, мнения и изработените норми на българите, участващи в изграждането на аптечната система. Тези, които живеят в страната, най-добре разбират нуждите и потребностите на населението от установен ред в здравеопазването. Необходимо е наблюденията и бележките да бъдат облечени в законодателни норми. И това са само първите стъпки. След края на Временното руско управление всичко е изцяло в ръцете на българите. На тях се пада тежката и отговорна задача да изградят функционираща и стабилна аптечна система.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Съществува мнение, че е роден през 1784 г., в село Сятища, Македония (Николчев 1929, 91). В миналото селището е важен търговски център. Според сведения на пътешественици се отличава с богатството си. Неслучайно го наричат и „Златна Сятиста“ (Бур-Марковска 1977, 200). В запазените унгарски търговски регистри от 1769–1771 г. са записани 107 жители на селището, заминали на гурбет в Унгария, което още веднъж потвърждава мястото на селището и връзките му с големите търговски и икономически центрове в Европа (Бур-Марковска 1977, 82). Независимо, че родното място на Марко Павлов, засега не е установено с точност, безспорно е, че е роден в границите на българското етническо пространство.
- ² От направена справка в архива на Медицинската академия в Монпелие, става ясно, че е завършил образованието си през 1807–1808 г., тъй като след 1808 г. името му не се среща в архивите на учебното заведение (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп.1, а.е. 8, л. 3).
- ³ Медицинският факултет в Монпелие е създаден през 1173 г. Около тази година, започнава и фармацевтичната дейност в града. Едновременно с процъфтяването на търговията се появяват и първите аптеки. Написани са и правила за аптекарите. През XIII в. е създадена клетва на аптекаря, в която се казва, че той се задължава да не поправя рецептите и да спазва професионалната етика. За състоянието и регламентите на аптекарската професия,

в края на XV в., важна роля изиграва единствения запазен документ „Покана на краля“, в който се регламентира аптечното дело (ДА – В. Търново, ф. 1462, оп. 1, а.е. 15, л. 1).

- ⁴ По спомени на М. Маркова – Маникова, дъщеря на Марко Павлов. Цит. по Николчев 1929, 88.
- ⁵ Никола Странски е дипломиран фармацевт в Букурещкия факултет по фармация. Велizar Яков е завършва фармацевтично образование в Мюнхен през 1871 г., през 1872 г. открива собствена аптека в Свищов, а през 1881 г. в София. Участва в изработване на проекти за аптечни такси и правилници за аптеки (виж Николчев 1929, 131–132).
- ⁶ По силата на чл. 1 на „Временните правила“ на 2 септември 1879 г. е сформиран първият Медицински съвет под председателството на д-р Моллов. В него не е включен представител на аптечното съсловие (Николов 1929, 155).

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова 1988:** Р. Аврамова. Българска възрожденска интелигенция. София, 1988.
- Бур-Марковска 1977:** М. Бур-Марковска. Балканите и унгарския пазар. София, 1977.
- Вачев 1989:** Б. Вачев. История на аптечното дело във Великотърновски окръг. В. Търново, 1989.
- ДА–В. Търново:** Държавен архив – Велико Търново, фонд 1462, опис 1, архивна единица 8.
- ДА–В. Търново:** Държавен архив – Велико Търново, фонд 1462, опис 1, архивна единица 13.
- ДА–В. Търново:** Държавен архив – Велико Търново, фонд 1462, опис 1, архивна единица 14.
- ДА–В. Търново:** Държавен архив – Велико Търново, фонд 1462, опис 1, архивна единица 22.
- ДА–В. Търново:** Държавен архив – Велико Търново, фонд 1462, опис 1, архивна единица 23.
- ДА–В. Търново:** Държавен архив – Велико Търново, фонд 1462, опис 3, архивна единица 13.
- Димитрова, Григоров 2016:** З. Димитрова, Е. Григоров. История на болничното дело и болничната фармация в България след 1878 г. – Годишник по болнична фармация, II, 2016, 1, 5–13.
- Куртев 1979:** В. Куртев. Обществено-революционна дейност на възрожденските здравни работници. – Военно исторически сборник, 1979, 1, 118–129.
- Николчев 1929:** К. Николчев. Материали за историята на аптечното дело в България. София, 1929.
- Чамова, Маринова, Димитрова 2010:** Г. Чамова, Ю. Маринова, С. Димитрова. „Временните правила за устройството на медицинското управление в България“ като законодателна основа на българското здравеопазване. – Известия на съюза на учените – Сливен, 2010, 16, 53–56.
- Чолаков 1981:** Г. Чолаков. Във Велико Търново – музей „Лекарна“. – Вестник Ехо, бр. 51 от 18 декември 1981 г., 6.

THE FIRST PHARMACY IN THE BULGARIAN LANDS AND
THE BEGINNING OF THE PHARMACEUTICAL ACTIVITY
IN BULGARIA AFTER THE LIBERATION

Atanaska Stamboliyska

(Abstract)

The first graduate doctors started the pharmacy business in the Bulgarian lands as part of the territories of the Ottoman Empire. The paper examines the lives of two of them – Dr. Marko Pavlov, the founder of a pharmacy in Tarnovo, considered to be the first in the Bulgarian lands and his son, Dr. Georgi Markov, who inherited the pharmacy.

The emergence of pharmacies before the liberation provides grounds to examine in brief the development of medical and pharmaceutical legislation in Bulgaria after the liberation. The surviving documents – letters, statutes and regulations have preserved not only the names and opinions of individuals working out the basic pharmaceutical regulations, but also reveal the how the regulations, laying the foundations of the organised public health care, were developed.

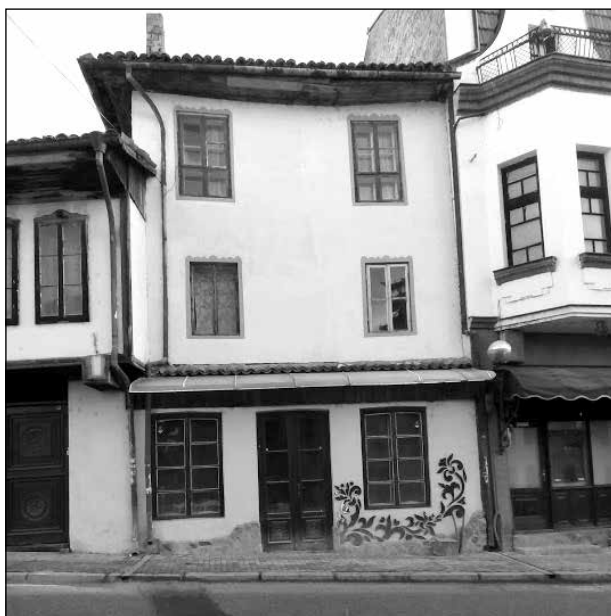

Обр. 1. Снимка на д-р Марко Павлов.
Fig. 1. A photo of Dr. Marco Pavlov.

Обр. 3. Печатът на музейната аптека.

Fig. 3. The stamp of the museum pharmacy.

Обр. 2. Лекарнята на ул. „Иван Вазов“ №5 в гр. Велико Търново (снимка на автора).
Fig. 2. The pharmacy a 5 Ivan Vazov Str. in Veliko Tarnovo (author's picture).

РОД, ПАМЕТ, ИДЕНТИЧНОСТ (Селищната памет на балканджиите в разкази, предания и легенди)

Миглена Петкова

Значението и паметта за историческото минало на рода и „своето“ селище са основата, върху която се формира идентичността на всяко общество. Особен дял в този своеобразен „код на паметта“ заема фолклорът, разкриващ житието, битието и моралните устои на социума. Основният му механизъм на предаване е общуването, обменът на информация на различни нива – несловесна, устна или писмена.

Настоящото изследване се базира на записани устни повествования, съществени при теренните ми проучвания през 2010–2018 г. в района на Търновската предбалканска котловина и по-специално поселенията в Балканската (Килифаревската) долина на река Белица. Тя започва от Килифаревския манастир „Рождество Богородично“ и продължава в посока билото на Стара планина. Долината свързва Северна България през Търново с Южна България, преминавайки през Хаинбоазкия проход (Прохода на Републиката).

Обект на проучването са наративи, свързани с локалната памет на населението, битуващо в посочения ареал. В тях се преплитат както исторически данни, така и представи, разкриващи религиозно и фолклорно тълкуване на събития, личности и факти, навлезли трайно в мирогледа на местните жители. Събраният емпиричен материал доказва, че към този дял от Балкана трябва да се подхожда като към нещо познато, принадлежащо към българското етническо пространство. През годините там възникват селища на българи със своя земя, постепенно се създава едно ново наименование на населението – *балканджиши*, придобиващо значение на етноним. Той се използва в контекста на противопоставяне на заобикалящите го „друговерци“ – турци, юруци, татари, принадлежащи към ислямизираното пространство. Както пише И. Топузанов „Самочувствието и ролята на балканджиите за запазване на собствената идентичност стигат до там, че те се разграничават и от населението от полето – поленците или т. н. хърцои, загорци, независимо, че осъзнават общата роля в процеса на националното ни Възраждане и че представляват част от многообразието на единната българска народна култура“ (Топузанов 2006, 67).

При разработване на темата съм използвала както научни публикации (Мутафов 1989а; Мутафов 1989б; Станев 1993; Топузанов 2006; Църов 2008; Петкова 2016), така и краеведски материали (Пенев 2000, Марков 2003; Митев 2004; Христов, Пометников, Долчинков 2010), писмено оформени от емоционално ангажирани родолюбци, които не претендират за строго научни исторически текстове и изказът им е близък до устния.

Що се отнася до хронологическите граници, необходимо е да направя уточнението, че изследването обръща поглед предимно към повествования, очертаващи селищното пространство в минал за разказвача етап. Приложени са и теренни материали, които отразяват традиции и обредност в реално съществуващо време, но те са единични случаи. Проучването проследява териториалното и културно овладяване на описания ареал, което от своя страна очертава един голям времеви период на изследване – от първоначалните заселвания на Централния Балкан през XV в. до съвременното състояние на селищата. Сравнително голямата хронологическа граница определя и различния административен статут на проучваните селища, който се е променял през годините. В началото се обособяват отделни (единични) дворове, които представляват най-малките населени места в България. Те обикновено са съставени от сградата за живеене на отделното семейство, стопанските постройки, земята за лично ползване. Колибите са малко по-големи пръснати селища, съставени от по три-четири, най-често родствени семейства. Няколко колиби и отделни дворове, разположени в една местност, образуват махала. Колибите и махалите имат свои имена, свързани с името на основателя на селищата или с местната топонимия. Като вид малки поселения колибите и махалите съществуват с тези наименования до 14 юли 1995 г., когато влиза в сила Закон за административно-териториалното устройство на Република България. След тази дата придобиват статут на села, а някои от тях на градове.

Основна роля за конструирането на фолклорната история имат местните предания, основаващи се на сюжети за рода и селищната памет. В тях родовото и селищното начало се припокриват, представяйки миналото в неговите човешки измерения. Един след друг следват разкази за възникване на едно или друго поселение, за това как е получило името си, за мирното битуване и последвалите катаклизми, разорение и запустяване. На базата на родовите предания се изгражда локалната памет, създават се сюжети за връзката на рода с конкретното място, формират се моралните устои на дадения социум.

За преданието, най-стария момент, до който хронологически достигат събитията е основаване на селището. Времево с него се свързва и началото на историята на конкретната селищна общност. *„За българската колективна памет предел и граница е турското робство, поради което отдавна отминали събития много често се съизмерват с него“* (Георгиева 2000, 38–39). От друга страна „запомненото“ време се свързва с две или най-много три поколения назад – разказите *„отпреди дядо ми“*, *„прадядо ми е бил още малък, когато...“*

и пр. Свидетелството на предишните поколения, на онези, с които реално може да се влезе в контакт, е пределът на паметта, основана на устната традиция. То най-буквално е и границата на „запомненото“ време“ (Георгиева 2000, 38–39).

За запазване на селищната идентичност, освен във времето, съществуват ограничения и в пространството. Гаранция за истинността на разказите са разпознаваемите личности и територии, влизащи в състава на селището и прилежащото му землище. Предците, които се описват, не са абстрактни, митични, а реално съществуващи и припознати за „свои“ от общността. Това са основатели на родове, изиграли важна роля в селищния или във фамилияния живот. Ето защо социалната им значимост предопределя съхраняване на спомена за тях.

Спецификата на представените в текста наративи се разкрива в три насоки: събитие, личност, местност. Обикновено разказът започва с въпроса „Защо това място е наречено по този начин?“ Следва повествование, в което се крие отговорът и завършва с причинно-следствената връзка: „*Затова (оттогава и досега) тази местност носи името ...*“ (Петкова 1994, 88).

При анализа на представения материал правят впечатление два основни сюжета. На първо място се открояват усилията за отстояване на етническа определеност и независимост. Тази идея е разработена от редица повествования, свързани с активна самоотбрана на селищата, отпор срещу своеволията на турците, хайдушко движение, истории, свързани с местни и национални герои и т. н. При тях основен мотив е чрез откритото противопоставяне на утвърдени персонажи да се постигне желаното надмощие над поробителя – духовно и физическо.

На второ място се откроява стремежът на балканджиите да изтъкнат своята уникалност, специфично местното в характера и действията на личности, преживявания, събития. С малки изключения съдържанието на разказите има за цел да внуши, че те са по-смели, по-организирани, че влагат по-голяма страст и себеотдаване за съхраняване на вяра, род, памет в сравнение с населението от съседните региони. Това, че са „по-различни“, че са си заслужили този статут им дава основанието да са убедени, че именно на тях да се случват различните Божии знамения. Цялото повествование е пропито от размисли, внушения, чувства. Ето защо тези наративи са важен източник за разгадаване на народопсихологията в рамките на конкретните исторически събития. А историята на ежедневието, такава, каквато се разгръща чрез житейските разкази, открива нещо много важно за хората, явяващи се носители на паметта и националната идентичност.

Проучванията показват, че територията на Средна Стара планина започва да се заселва през XV в., когато са регистрирани първите планински селища Стеврек, Елена, Габрово, Дряново. През следващия XVI в. в документи се появяват още Беброво, Кипилово и Стара река в Тузлука, а във вътрешността на Стара планина, в Троянско – Острец, Ново село. Това са все селища, разположени на надморска височина от 200 до 500 м, по протежение на долинните

разширения на реките и малки котловини. Едновременно възникват множество колибарски поселения, впоследствие административно прилежащи като махали на гореспоменатите. По този начин се създава една изключително развита селищна мрежа, която в края на XIX в. включва 5 града, 75 села и 878 махали и колиби.

През този период възникват селища и над 1000 м надморска височина. Така от слабо заселени през XV в., отделни райони на Средна Стара планина през XIX и XX в. се превръщат в територия, гъсто населена с българи.

Процесът на усядане се характеризира с превръщане на планинското пространство от „диво“ в „културно-усвоено“. Тези промени се наблюдават в различни аспекти от материалната култура на балканджийското население. Суровите условия за живот в планината са предпоставка за усвояване на терени за екстензивно развитие на планинско земеделие и животновъдство. Поетапно започва разработване на нови обработваеми площи, необходими за оцеляването на планинските стопани. Пресеченият терен е причина за съществуването на разпокъсани ниско ефективни земеделски стопанства. Друга причина е традиционното право на унаследяване на земите – минората, както и смяната на собствеността при женитба на дъщерите.

Независимо от това, в продължение на много векове, те задоволяват нуждите на планинското население от основни зърнени храни. Разполагайки с естествена среда за отглеждане, планинското животновъдство се базира основно на дребно собственическото овцевъдство, което осигурява основни храни и суровини – месо, мляко и млечни продукти, вълна, кожи.

Преживели суровостите на първоначалното заселване, балканджиите успяват в продължение на много години да създадат поколения и да поставят началото на десетки селища в сърцето на Балкана. Тези селища изживяват различни трансформации. В архитектурно отношение – от примитивните колиби на първите заселници до стилните Тревненска (Райчевски 2014, 240–246) и Среднобългарска дървена къща (талпена и паянтова), от едноделни към многоделни, от едноетажни към няколко етаж, от груба изработка до декоративни архитектурни детайли (Райчевски 2014, 227). За нуждите на стопанските връзки между отделните селища се използват старите антични пътища, прорязващи Балкана от север на юг, но едновременно с това се разработват и нови, свързващи възникналите през вековете селища във всички посоки от ниските дялове на планината, до нейното било. По този начин наименования като Големият и Малкият боаз придобиват реални очертания, а също така и наименования на пътеки, водещи до най-отдалечените колиби. Така постепенно и с цената на много усилия и лишения се създават традиции във всички сфери на стопанския, обществен и културен живот на балканджиите (Топузанов 2006, 5–8).

Предпоставки за заселването

Както вече беше споменато, усвояването на планинското пространство и сакрализацията на селищната културна територия на Средна Стара планина представя микрокосмоса на балканджиите. То започва с избиране на място за заселване, изграждане на дом, бит, обичаи, вярвания, религия. На „културно овладяното“ пространство се противопоставя „дивото“, с неясни очертания и граници, което балканджиите не владеят, но добре познават. Неговата същност се разкрива чрез посветените му многобройни предания и легенди.

Предвид периода на усвояване на териториите през XV – началото на XIX в., наративите са подчинени на една обща фабула – репресии от страна на официалната власт, набези на разбойнически банди от кърджалии и даалии, станали основна причина за изселване на население от полските и предбалканските райони и заселването му в Средния дял на Стара планина. В търсене на подходящо, защитено от чуждо посегателство и едновременно закътано в Балкана място, но и с възможности за препитание, отделните семейства, а по-късно и родове, се установяват и създават колибарските селища. Колкото и да са разпръснати, те имат свои центрове – отделни махали, които са ръководели социалния живот и стопанските взаимоотношения.

Началото...

Село Големаните

Големаните е малко селище, разположено в полите на северните склонове на Еленските възвишения, дял от Средна Стара планина. Намира се на 18 км южно от Велико Търново. Южната част на землището заема полите на гористото бърдо Бутора, а северната част на обработваемата Килифаревска котловина. Селото е застроено в подножието на хълма Усойната и към него се причисляват махалите Малчовци и Върлинка (Станев 1993, 195; Цървов 2008, 15). До настоящия момент няма запазени писмени сведения за възникване на селището, но съществуват предания, разкриващи интересни събития, свързани със заселване и разработване на територията му.

Местната памет пази спомена за времето, когато землището на Големаните е било част от територията на загиналото село Киселчово, отстояло на един километър на югозапад и близо до днешното село Велчево. Според преданието, когато Киселчово било ограбено и опожарено около 1643–1700 г., турските власти издали ферман, по силата на който се създава общ вакъф, включващ селищата Фида Бей, Плаково и днешното Големанско землище на името на старата майка-султанка. По-късно населението потърсило ново място за заселване и така възникнали селищата Плаково и Фида бей. Част от населението на Плаково – предполага се две-три семейства, се заселили до хълма Усойната и положили основите на Големаните.

Съществуват няколко предания относно топонимията на селището. Едното е свързано с Големан бей и чифлика, кръстен на неговото име, а другото е прозвището, с което били известни балканджиите от този край – „големанците“, „големаните“. Към 1800 г. са известни трите най-стари къщи на Големаните – на дядо Михо Витанов (днес принадлежаща на Христо Ганев), на дядо Марко и на дядо Ганю. В къщата на дядо Михо било открито килийно училище, в което се учили по-будните младежи.

В годините на турското владичество в този хубав балкански край се утвърждава като селище и Малчовци. За негов родоначалник се смята дядо Малчо, родом от село Бърдене, Тревненско. Той, заедно с двамата си сина Райко и Нено, поставят началото на селището около 1800 г. И до днес, според местното население, постоянните жители на Малчовци са потомците на този род.

Третото селце Върлинка се предполага, че е заселено около 1650–1700 г. Според преданията името Върлинка селото получава от това, че жителите му са секли липови дълги дървета (върлини) и са ги продавали по пазарите (Станев 1993, 195–196; Инф. Веселина Стойчева, р. 1956 г., гр. Килифарево).

Дишколска община с център село Райковци

Подобен е механизмът на заселване и за останалите балкански селища.

Подгонени от репресиите над българското население по времето на турските феодални междусобици и борбите за власт между башибозушките орди на Осман Пазвантоглу и Исмаил Гръстениклията, преселници идват в полите на Централния Балкан от селата около Русе – Мартен, Червена вода, Острица и Две могили, от селата около Севлиево, от Килифарево, от различни краища на Родопите. Заселват се хора и от Западна България. По този начин възникват и се оформят селищата Гърците, Гърневци, Радневци, Белчовци, Дамяновци, Раевци, Рашевци, Кисьовци, Караджовци, Райковци, Бойчевци, Цепераните, Сеймените, Самсиите, Войнежа, Продановци, Кладни дял, както и селищата, понастоящем влизащи в състава на днешното село Белица – Мечовци, Уруци, Дръндарите, Дъскарите, Райнушковци, Маневци, Армянковци, Царето, Павлевци, Глутниците и т.н. В миналото, в най-гъсто населената територия около прохода Хаинбоаз, от село Вългевци на север, са съществували над 60 малки селца, махали и колиби. От тях 21 били обособени в Дишколска община с център село Райковци.

Интересна е историята на наименованието на общината. Разказва се, че когато турците идвали да събират беглика и другите данъци и такси, вземали от местните жители т.н. „зъбен данък“. Населението ги хранело, угаждало на капризите им, а за благодарност господарите изисквали да им се плаща данък, за това, че си търкали зъбите докато ядат. Това унижително задължение се наричало „Диш-хак“. От тук дошло наименованието „Дишколска община“ (Митев 2004, 25).

Запазен е споменът за първите заселници в Дишколска община. Смята се, че в средата на XVIII в. в североизточната част на Белновърх пристигат заселници от русенското село Мартен. Това са баща заедно с тримата си сина. Всички информатори разказват една и съща история, предавана от поколение на поколение. Според нея синовете на първия заселник, преди да се установят трайно в посочената територия, са служили в турската войска. Заподозрени в шпионаж те били принудени да бягат, за да се спасят от жестоките репресии. Фактът, че известно време са служили в армията, е причина местността, в която първоначално се заселили да бъде наречена Сеймените. С това наименование селището остава и до днес. Според разказите единият от тримата братя – Желязко, притежавал дарбата да лекува инфектирани рани, като ги цепел и превързвал. Своите умения той придобил в армията, където служил като фелдшер. С тях Желязко се прочул навред и бил почитан в цялата колибарска общност на Средна Стара планина. След като се задомил той се отделил от баща си и братята си. Заселил се в близост, „на отсрещния рид“, построил си къща и поставил началото на ново колибарско селище – Цепераните, понастоящем съществуващо като самостоятелно село със същото наименование.

Средният брат също напуснал бащината къща. До края на дните си той не се задомил, останал сам. Балканджиите започнали да го наричат „сам си“, „сам със себе си“, което дало и името на селището – Самсии. Въпреки че впоследствие там се установили и други заселници, новосъздаденото селище запазило първоначалното си наименование.

Третият брат Илия останал при баща си в Сеймените, където и до днес живеят неговите потомци. Така се създали трите съседни колибарски селища, отстоящи едно от друго по на няколко метра (Инф. Койчо Христов Петков, с. Цеперани, р. 1953 г.)

Село Гърците

Една от най-емблематичните фигури от българското национално освободително движение, пряко свързана с историята на Средна Стара планина, е войводата Филип Тотю (Тодор Тодоров Станчев). Неговите родственици положили началото на част от колибарските селища в проучвания регион. Прадядото на Филип Тотю, дядо Буро, бил родом от габровското село Гъбене. Селището било българско, но често подлагано на набези и грабежи. Опитите на местното население да се защити от тях, организирайки малка чета, с която да им противодейства, не дали резултати. Напротив, произволите се засилили. Нямайки друг изход той, заедно със съпругата си и тримата си сина – Ангел, Станчо и Буро, се отправили към Балкана. Стигайки до непроходимите гори около Осенарска река семейството решило да се установи трайно там. Не след дълго в близост до него се заселил избягалият от търновското село Арбанаси гръцки лихвар Кириос Темадис. Знае се, че той е поддържал добри връзки с турската власт.

Темадис построил караджейка на Осенарската река и издигнал къща в съседство с къщата на дядо Буро. От тогава селището се нарича Гърците.

Местната памет разкрива житейската съдба на дядо Буро и неговото семейство. Разказва се за нападението от трима турци, в което той е ранен в главата и по-късно умира. Братята Ангел и Буро успяват да ликвидират нападателите си, но съзнавайки опасността, която ги грози, решават да се оттеглят в Балкана и да станат хайдутини. При една престрелка Буро бил тежко ранен в крака. Неговият брат успял да го скрие на безопасно място в Еленските колиби Дрента. След продължително лечение останал куц за цял живот, задомил се и се заселил там. Местните жители са убедени, че той е един от основателите на днешното село Дрента. И с гордост посочват, че негов потомък е банкерът Атанас Буров.

Според разказите вторият брат Ангел (Ангел войвода), обикаляйки с четата си горите в района около Одрин, попаднал в засада устроена от турците, бил тежко ранен, заловен и впоследствие осъден на смърт чрез обесване. Присъдата била изпълнена в Одрин.

Средният брат Станчо, придружен от майка си, се върнал в родното Гъбене. Преследван от турците, той бил принуден отново да търси спасение в Балкана. Успял да се скрие при брат си Буро и жена му Слава в село Дрента. След известно време, когато районът се успокоил, Станчо се завърнал в село Гърците. На мястото на старата изгоряла къща на баща си той построил нова. Оженил се, имал трима сина – Продан, Тодор и Колю. Първият син на Станчо (Продан) поставил началото на селището Продановци. Средният брат Тодор е бащата на Филип Тотю. След като изучил кожухарския занаят в Търново, той се върнал в Гърците, отворил своя работилница и се отдал на мирен труд (Пенев 2001, 19–20 Христов, Пометников, Долчинков 2010, 5–6).

Селата Гърневци, Радневци, Белчевци

Отново с бягство от турските набези е свързано основаването на махалите Гърневци, Радневци и Белчевци. Разказва се, че тримата братя Дамян, Ради и Белчо от с. Гъбене, Севлиево, подгонени от „разхайтени и самозабравили се турци“ от съседното село, през 1750 г. се заселили заедно със семействата си в района на днешното с. Вонеща вода (тогава то все още не е съществувало). Най-големият брат Дамян поставил началото на махала Гърневци, Ради – на махала Радневци, а третият брат Белчо – на махала Белчевци. Потомци на Дамян по-късно полагат началото на с. Вонеща вода (Инф. Илия Манев Стоянов, р. 1940 г.).

Селата Дамяновци и Рашевци

Част от локалната история е свързана с разкази за отвличане на български девойки, за насилствено потурчване и лични отмъщения. И до днес се пази споменът за девойката Мария, която валията на Килифарево пожелал за своя харем. Тъй като тя не се съгласила да се подчини, е отвлечена, изнасилена и убита. Това злодеяние не останало безнаказано. Нейните братя Рашо и Дамян Петкови отмъстили за смъртта на сестра си, убивайки валията. Знаейки, че турската власт ще предприеме най-жестоки мерки срещу тях, още същата вечер, заедно със семействата си, потеглили към Балкана да търсят убежище. Както и много други преселници преди и след тях, основният маршрут бил долината на р. Белица и проходът Хаинбоаз. Според разказите, на разсъмване те стигнали до мястото на сливане на реките Райковска и Беличенска, където днес се намира с. Вонеща вода, и решили всеки да поеме по своя път. Рашо и неговата невеста тръгнали по известното днес Рашевско дере, в горното течение на което избрали място за живеене, построили си къща и се установили трайно. Така той поставил началото на махала Рашевци. Неговият брат Дамян потеглил по дерето, получило неговото име. И той като брат си се установил далеч от турските очи и поставил началото на махала Дамяновци.

Не след дълго трагичните събития застигнали братята и техните семейства. Наказанието за убийството на валията не било избегнато, а само отложено. Години по-късно, при кръщаването на новородения син на Рашо, турските стражари нападнали семейството и убили Рашо и жена му, а детето като по чудо оцеляло. Младежът бил отгледан от чичо си Дамян. Впоследствие се оженил и заедно с невестата си се заселили в махала Рашевци, продължавайки бащиния род. Така от двете колибарски селища, възникнали преди 300 години, се оформили селищата Рашевци и Дамяновци (Христов, Пометников, Долчинков 2010, 7–8).

Село Вонеща вода

Години по-късно възникнала и Вонеща вода – едно от известните днес балнеолечебни и курортни селища. Намира се на шосето през Хаинбоазкия проход, на 28 км южно от град Велико Търново и на 20 км източно от град Трявна. Селото е разположено в подковообразна котловина, формирана от сливането на долинните разширения на река Белица и Райковска река, притоци на река Янтра. Между двете реки се издига Бойчевският баир, който се простира на юг към Белноврѝх, разположен непосредствено до главното било на Стара планина. Благоприятният климат, съчетан с добро географско положение, привлекли много хора за заселване, както от полето, така и от Балкана. Още повече, че през тази територия се пресичат основните пътища от Северна към Южна България и от Елена за Трявна и Габрово.

През 1840 г. дядо Цаньо Белчев Хаджиев от махала Гърневци, потомък на първия заселник на селото Дамян, построил малък хан. В него той и синът му Белчо посрещали и изпращали преминаващите през Хаинбоаз пътници. Местните балканджии считат дядо Цаньо за първия заселник на с. Вонеща вода. Нещо повече, първоначално селището е носело неговото име – Дядо Цаневия хан. Най-малкият син на дядо Цаньо – Манчо продължил поминъка на баща си, построявайки свой хан. Все още е запазен споменът за неговото гостоприемство и остроумие. Освен български е знаел турски и румънски език, с което допълнително печелил доверието на своите гости. Постепенно съвременниците започнали да наричат селището Дядо Манчев хан. От запазените наративи е видно, че дядо Манчо е помагал на Филип Тотю и неговите съратници. Според разказите, въвн, на високо място на сградата на хана, дядо Манчо е поставял лампа, която е можела да излъчва две светлини – червена и жълта. Когато в хана е имало турци, лампата излъчвала червена светлина и обратно – когато светлината е била жълта означавало, че в него няма турци и тогава Филип Тотю и четата му можели да го посетят.

Селището получава сегашното си наименование Вонеща вода от минералния извор. Водите му имат богат химичен състав и много лечебни свойства, с дебит 4 л/сек. при температура 13°C. Интерес представляват разказите, свързани с каптирането на извора и откриването на лечебните му качества. Разказва се, че по времето на дядо Манчо минералният извор е бил толкова близо до реката, че се е смесвал с речната вода. А в периодите, когато е имало валежи и водата е ставала мътна и непригодна за използване, конете на дядо Манчо пиели вода от мястото, където е бил минералният извор. Така той разбрал, че водата е годна за пиене и я препоръчал на съеляните си и населението от съседните махали. По този начин се слага началото на първите лечебни наблюдения. След 1929 г. започва използването на минералната вода за лечение чрез къпане в примитивни корита по домовете и в заградени с рогозки и черги места. До 1938 г. изворът е бил примитивен кладенец, на края на речното корито, заграден с няколко плочи. След каптирането му през 1938 г. е направен първият химичен анализ на водата. Изследванията доказват, че водата притежава лечебни свойства за ставни и кожни заболявания (Христов, Пометников, Долчинков 2010: 9, 11).

Село Вългевци

То е едно от големите балканджийски селища, включени в състава на кметство Килифарево. Освен устни разкази са запазени спомените на свещеник Михаил Маринов, записани от неговия внук свещеник Михаил Попов. Тези сведения се съдържат и в летописната книга на църквата в с. Вългевци.

Според тях баща, заедно със своите седем сина, се заселили в махала Стражата. След години синовете започнали да създават самостоятелни семейства и собствени стопанства. Един от тях останал в Стражата, а другите потърсили убежище в съседни труднодостъпни райони. Махалите, където трайно се заселили, носят техните имена: Дамян – Дамяновци, Йовчо – Йовчевци, Белчо – Белчовци, Радньо – Радневци, Радко – Радковци, а шестият казал: „аз си намерих едно място като в гърне с хубава вода“ и затова тази махала била наречена Гърневци. Както вече беше споменато, от Гърневци дядо Манчо и дядо Цаню слезли на „вонещата вода“, построили си хан, а махалата нарекли Дядо Манчов хан.

Друга част от населението се заселила в местността Тозлука. Хората пазят спомена за болест, която става причина за тяхното поредно разселване. Разказва се, че един от преселниците на име Дечко поставил началото на махала Дечковци. В съседство с нея се намирала махала Гащевци. За нейния основател местното население разказва, че той „не се обличал с традиционните потури, а носел гащи“ и от това прозвище селището е именувано Гащевци.

Част от преселниците достигнали до землището на днешното село Вългевци. Мястото било удобно за живеене, поради което хората се установили там за постоянно. Постепенно започнали да усвояват дивата природа, да създават своите стопанства, занимавайки се със земеделие и животновъдство. Близката река и проходът били необходимите условия за бързото развитие на селището. Балканът предлагал неизчерпаем ресурс – дървен материал, който предприемчивото население постепенно усвоило. Започнало се производство на дървени въглища (кюмюр), които се предлагали в Търново на казанджиите. По този начин основният поминък дал наименованието на главното селище Вългевци. А всички останали махали носили традиционно името на първия си заселник (Инф. Поп Михаил Маринов, с. Вългевци).

Село Войнежа

Друго голямо селище с богата история е село Войнежа. Трудно е да се установи от коя махала води началото си. Според преданието, след погрома на Първото Търновско въстание през 1598 г., двамата братя Харло и Войнег се заселили в гората на Къпиновския манастир, като по този начин положили началото на с. Харваловци. След време Войнег се скарал с брат си и се отделил от него, установявайки се на мястото, където се събират двете реки Планиница и Суха река. Там си построил жилище и започнал да се занимава основно със скотовъдство. Допълнително се препитавал с продажба на кюмюр в Търново. По-късно в Харваловци се установили и други заселници и така домакинствата станали 15–20 на брой, докато на Войнег стопанството се състояло само от една къща. Наследниците на Войнег поддържали връзки с харловчани, като си помагали в случай на нужда.

Големи заселвания във Войнежа настъпили след погрома на Второто Търновско въстание от 1686 г. Вълна от преселение към Балкана се осъществила и след безчинствата на кърджалиите през 1780 г. и изгарянето на с. Киселчово, когато населението, основно от Западна България, търсило подслон във Войнежа, Продановци и съседните махали (Пенев 2000, 12–13).

Както се вижда от приведените примери в основата на локалната история е закодиран определен род или родоначалник. Съхранените разкази за тях представляват източник на информация за процеса, при който се формират най-значителните културни устои на рода и селището. И тъй като родоначалниците са реално съществуващи хора, а не митични, легендарни герои, разказите и спомените за тях придобиват особено значение при формиране на моралните ценности в конкретния социум, превръщайки ги в обект на подражание. Елементите на фолклорната култура – разкази, предания, легенди, обичаи, обреди, ритуали и т.н., дават основание на балканджиите да определят дадената територия за „своя“, да я усетят не като природна местност, а като културно пространство, осветено от първите, заселили се в него. По този начин те поставят началото на една история, която, както отбелязва Тодор Ив. Живков, *„не е самостоятелна, не е разчленена, а има синкретичен нравствен и художествен облик“* (Живков 1981, 123). Така съхранената памет за първите заселници се явява база за формиране на идентичността на техните наследници.

ЛИТЕРАТУРА

Георгиева 2000: А. Георгиева. Разкази и разказване в българския фолклор. София, 2000.

Живков 1981: Т. Ив. Живков. Фолклор и съвременност. София, 1981.

Марков 2003: И. Марков. Нестихващ огън. История на колибарския район на Тревненския и Килифаревски предбалкан 1185–1876. Русе, 2003.

Митев 2004: М. Митев. Цеперанските хайдути. С. Загора. 2004.

Мутафов 1989а: В. Мутафов. Оброчищата като култови обекти. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. София, 1989, 194–222.

Мутафов 1989б: В. Мутафов. Възрожденска каменна пластика във Великотърновския край. – Годишник на музеите от Северна България, XV, 1989, 137–150.

Пенев 2000: П. Пенев. Предисторически заселвания за село Войнежа и околните махали. По бележки на свещеник Петър Цятков Пенев и синът му учителят Стефан Петров Пенев. Велико Търново, 2000.

Петкова 1994: С. Петкова. Разказаната история на родното място. – Български фолклор, 1994, 5, 80–92.

Петкова 2016: М. Петкова. Българска оброчна пластика. Велико Търново, 2016.

Райчевски 2014: С. Райчевски. Строителният гений на българите през вековете. София, 2014.

Станев 1993: Н. Станев. История на Търновската предбалканска котловина. София, 1993.

Топузанов 2006: И. Топузанов. Сакрални кръгове. В. Търново, 2006.

Христов, Пометников, Долчинков 2010: Г. Христов, А. Пометников, И. Долчинков. Създаване и развитие на село Вонеща вода област В. Търново. 2010.

Църов 2008: И. Църов. Траките край Атрюс. Тракийското погребение от с. Големаните, Великотърновско. София, 2008.

Списък на информаторите

1. Веселина Стойчева, р. 1956 г., гр. Килифарево, кметски наместник на с. Големаните.
2. Койчо Христов Петкова, р. 1953 г., с. Цеперани.
3. Илия Манев Стоянов, р. 1940 г., с. Вългевци.
4. Поп Михаил Маринов, с. Вългевци

FAMILY, MEMORY, IDENTITY
(Memories about Balkan settlements in short stories, folktales and legends)

Miglena Petkova

(Abstract)

The memory of the history of the family and of one's native settlement form the basis of the identity of every society. Folklore, revealing the life, existence and moral mainstay of society, occupies a special part in this "code of memory" *sui generis*. Communication is the main mechanism it is conveyed – through exchange of information at different levels: verbal or non-verbal, oral or written.

This study is based on oral narratives recorded during my field trips in 2010–2018 in the region of the Pre-Balkan valley near Tarnovo, and in particular the settlements along the valley of the Belitsa River (Kilifarevo). The study focuses on narratives related to the territorial and cultural mastering of the area, which represent the basis upon which the local identity is formed.

АСПЕКТИ ОТ БАЛКАНСКАТА ПОЛИТИКА НА АНГЛИЯ ПРЕЗ 1904 Г.

Емил Врежаков

През 1904 г. се появяват някои фактори, които внасят промяна в международните политически процеси, засягащи Балканския полуостров. Тези фактори са провокирани от избухването на руско-японската война и сключването на т. нар. „сърдечно съгласие“ между Великобритания и Франция. Важна стъпка в развитието на балканските политически отношения е съгласието на Турция да приеме Мюрцщегската реформена програма за преобразувания в управлението на Македония, изготвена от руския император Николай II (1868–1918 г.), министъра на външните работи на Русия Владимир Ламсдорф, австро-унгарския император Франц Йосиф (1830–1916 г.) и министъра на външните работи на Австро-Унгария Агенор Голуховски. През 1904 г. договорените преобразувания трябва да бъдат въведени в политическия и обществен живот в Европейска Турция под контрола на Великите сили. Горноджумайското въстание от 1902 г. и Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. са изострили обстановката на Балканите до опасност от военен конфликт между София и Цариград. Англия се бои, че при война между Турция и България, Русия ще има основание да се намеси в полза на българите и да окупира проливите. За да избегнат такава развитие, с цел запазване на статуквото на Балканите, Лондон и Берлин, оказват посредничество в българо-турските преговори. Те са проведени в Цариград, и до известна степен удовлетворяват желанията на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), (Samardziev 1984, 69). Едновременно с това Лондон умело използва турските проблеми в Македония, за да реализира своите амбиции в Мала Азия.

Английската дипломация се опитва да внуши на София и на Цариград да запазят спокойствие. В писмо от британския вицеконсул в Битоля Джеймс Макгрегър до британския генерален консул в Солун Робърт Грейвс, от 10.02.1904 г., Макгрегър споделя своите притеснения от намеренията за подновяване на революционното движение в Битолски вилает: „Според новините, които неотдавна научих, имам причина да вярвам, че мнението, което чух, във връзка с подновената активност на част от Комитета е възможно да се окаже вярно и да се реализира. Минаха няколко седмици, откакто [генералният инспектор на Македония] Хилми паша и валията ми докладваха, че

македонските емисари действат в селата, а сега разбрах и от други тайни източници, че революционният щаб разпространява прокламации в Битолска, Кичевска, Охридска и Мариовска област, събират се финансови средства и храна, а също така се извършват и други подготовки... разбрах, че четите постепенно се реорганизируют, а г-н [Андрей] Тошев, българският търговски агент, ми призна, че в Охридско, Кичевско и в Мариовско сега се намират няколко чети... Неотдавна успях да разговарям с амнистирани въстаници, които ме убеждаваха, че резервите с пушки, барут и куришуми (празни и пълни) са достатъчни за провеждане на още една кампания... Информацията, която получих от другите области говори за същото, т. е. говорят за готовността на селското население да последва призива на оръжията и имам основателна причина да вярвам, че най-малко в един център – този в Охрид – водеща роля в движението играе българският митрополит, който открито разговаря по този въпрос с дипломатическите агенти в търсене на помощ. Неговият секретар също неотдавна разговарял с един от агентите, който не успял да го убеди в безсмислеността от подновяването на въстанието и по време на разговора бил изнесен факта, че се очаква „нещо“ да се случи в последните дни на март...“ (PRO, FO 195/2183).

Британският консул съобщава подробности от разговора си с Андрей Тошев – български търговски агент в Битоля. Той предава изразената от българина позиция, в която Тошев споделя очакванията си от въвеждането на реформите: „...според него единствената искра на надежда лежи в международния характер на програмата за реорганизиране на жандармерията и съществува мнение, че чуждестранните офицери трябва да отидат в провинциите, колкото се може по-бързо и по този начин да дадат на населението очевидно доказателство за решимостта на силите да проведат реформите, не те да останат само на хартия“ (Божиновска, Георгиев 2002, 141–145). В подобен дух има съобщение от британския консул Р. Фонтана до българския търговски агент в Скопие. (Самарджиев 1984, 28). Очевидно Лондон се съмнява, че реформената акция ще се реализира успешно и британският министър-председател Артър Джеймс Балфур търси сближаване на позициите между Англия и Франция по балканските въпроси (British Documents 1926, 67–69) Британското правителство предлага план за автономия на Македония „...ако се разбере, че схемата на двете сили [Русия и Австрия] ще пропадне, ние ще бъдем подготвени Македония да стане автономна провинция на Османската империя, управлявана от губернатор, назначен от султана за определен период от време, под наблюдението на силите, гарантиращи прилагането на Берлинския договор, а финансите ще бъдат оставени под контрола на международна комисия“ (British Documents 1926, 69).

На 20.02.1904 г. британският министър на външните работи Хенри Чарлс Кит Петти-Фицморис, маркиз Ленсдаун, представя възгледите на английския кабинет пред френския посланик в Лондон Пол Камбон. Според маркиз Лен-

сдаун едната възможност за разрешаване на Българския национален въпрос е „Македония да бъде присъединена към България“, а втората е „да ѝ бъде даден автономен режим с един управител, фактически независим от султана“ (British Documents 1926, 68–69). Маркиз Ленсдаун знае, че първата схема няма да бъде приета от Великите сили в Европа, но допуска, че втората ще бъде одобрена от Русия. В Лондон смятат, че при благоприятно развитие на обстоятелствата и подходяща международна обстановка, административната автономия може да бъде подкрепена от „европейския концерт“, като на бъдещата автономна провинция бъде наложена определена форма на международен финансов контрол и финансова независимост от централното турско правителство (Петров 2018, 108).

Това ще доведе до независимост на Македония от Турция, но ще постави тази провинция в силна зависимост от Европа, към което се стреми Лондон – да наложи своето влияние в региона, след като то е започнало да се изплъзва за сметка на прекалено силно навлизащото влияние на Германия в Близкия Изток.

На 27.02.1904 г. английският външен министър отново се среща с Пол Камбон. Маркиз Ленсдаун иска да убеди френското правителство, че пред очаквания провал на Мюрцшегската програма, Англия, Франция и Италия трябва да изработят независима от програмата обща линия на поведение. Той се аргументира с ангажираността на Русия в Далечния изток, която ще окуражи Портата да отхвърли реформените предложения (Дамянов 1985, 244). Позицията на Франция е последователна. Министърът на външните работи на Франция Теофил Делкасе заявява пред английския посланик в Париж Франсис Берти, че страната му ще подкрепя руско-австрийските постъпки за Македония, но макар да е съюзник на Русия, Париж подготвя с ускорен ход договора за „сърдечно съгласие“ с Лондон (Дамянов 1985, 245).

Предложението от страна на правителствения кабинет в Лондон, касаещо преустройствата в балканските провинции на Османска Турция, е тайно и не е прокламирано открито пред европейските страни. В телеграма от 25.02.1904 г. английският посланик във Виена Франсис Ричард Планкет докладва на маркиз Ленсдаун, че Великите сили ще се съпротивляват срещу идеята Македония да бъде превърната в автономна провинция. Английският дипломат пише следното: „Аз не мога да предположа доколко сериозна ще бъде съпротивата срещу предложението, македонските финанси да останат под някаква форма на международен контрол. Страхувам се, че всеки опит за изменение на статуквото в посока на даване на автономно самоуправление на Македония, ще срещне твърдата съпротива на австрийското правителство“ (British Documents 1926, 69).

Лондон с действията си иска руската, и отчасти австрийска, хегемония на Балканите да бъде разбита и да се замени с контрола на всички европейски сили. В Санкт Петербург обаче не са готови да отстъпят своето извоювано място в политическия живот на европейския югоизток. Руската позиция е изяснена

в писмо от руския министър на външните работи Владимир Николаевич Ламсдорф до руския посланик в Османската империя Иван Алексеевич Зиновиев. За руската дипломация най-доброто средство за противодействие на английската активност е бързото въвеждане на предвидената реформа в жандармерията в македонските вилаети на Османската империя (Донев 1994, 95–96). Правителствените среди в София се осланят на възможността въпросът за реформата да бъде поставен на масата за преговори пред Европа, разчитайки на подкрепата на Франция, Англия и Италия (Попов 1974, 110–136).

В първите месеци на 1904 г. положението в Македония е описвано от европейските дипломати като повече от ужасно. В ранната пролет на 1904 г. завършва хуманитарната мисия на Балканския комитет в Македония, която има за цел да подпомогне християните след опустошаването на цели села от турците по време на Илинденско-Преображенското въстание. От средата на месец октомври 1903 г. до февруари 1904 г. организацията оказва помощ на пострадалото население и на болниците в Охрид, Костур, Битоля и др. Почетен водач на благотворителната мисия е Хенри Брайлсфорд. За Брайлсфорд Алфред Рапапорт пише, че той е от най-ярките критици на турското управление. Статиите му във вестник „Гаймс“ заслужават внимание и се приемат за продължение на дългогодишните критики, които либералният английски политик Уилям Гладстон отправя срещу методите в управлението на турците на Балканския полуостров (Рапапорт 2002, 46). Мисията осигурява подкрепа към населението, пострадало от турските зверства в различни райони, като са дарени значителни парични суми, дрехи и храна.

По време на хуманитарната акция самите турски власти умишлено създават много пречки, които спъват предоставянето на помощи в засегнатите райони. На 09.03.1904 г. има оплакване, че турски войници са малтретирали приетите за лечение българи в походната болница на Балканския комитет (Петров 2018, 111).

На 01.04.1904 г. английският посланик в Цариград Николас Родерик О'Конър се среща с българския екзарх Йосиф I. По този повод екзарх Йосиф записва в дневника си: *„Той казва, че похарчил 600 000 фр[анка] за пострадалите българи, че раздавали помощите си даже чрез френските консули... Каза, че имало преследване на патриаршисти, само защото били патриаршисти... Аз го уверих, че няма гонение на патриаршисти, че това е система на Патриарха да представи, че комитетите гонели уж патриаршистите, в полза на Екзархията, защото мери да компрометира Екзархията. Говори ми, че той е съветвал султана да се споразумее с българите и се радва, че се сключило съглашението. Аз му разправих, че турското правителство, ако иска да спечели българите, трябва и в черковно отношение да не ги преследва, защото това преследване [на] народността им ги отчайва и прави непримирими, да търсят отчаяни средства за защита“* (Йосиф I 1992, 564–565).

Сключената на 26 март (по стар стил) 1904 г. българо-турска спогодба, която урежда отношенията между Княжество България и Османската империя след Илинденско-Преображенското въстание е възприета в Лондон като мирен успех в полза на българските интереси. Спогодбата дава възможност на Княжеството да настоява за изпълнение на преобразуванията в управлението, зложени в изготвената от Великите сили реформена програма. Маркиз Ленсдаун констатира, че в последния момент преговорите почти са на път да пропаднат, заради желанието на българите Одринският вилает също да бъде включен в реформената програма. Според Лондон, София склонява да сключи споразумението, за да лиши Турция от всякакъв предлог за военно нападение срещу Княжеството, което е дипломатически успех за България (British Documents 1928, 106–107).

Договорът е в синхрон с интересите на Великобритания за запазване на териториалното статукво в Балканския регион и дава успокоение на английските управляващи, които се страхуват от възможни действия на Русия или Австро-Унгария на Балканите. В деня на сключването на българо-турския договор е подписано и т. нар. „сърдечно съгласие“ между Франция и Англия, с което двете страни уреждат спорните колониални въпроси помежду си.

Изпадналата в дипломатическа изолация в началото на 1904 г. Сърбия търси база за сближаване с България. На 30.03.1904 г. София и Белград сключват съюзен договор (Попов 1972, 239–241). Българската дипломатия постига успех, отстоявайки принципа за неделимост на Македония. Лондон проявява интерес към характера на българо-сръбския договор. На 05.04.1904 г. британският генерален консул в София Джордж Уилям Бюкянан разговаря с министър-председателя на Княжество България генерал Рачо Петров, за да получи повече информация, но му е разкрита само икономическата част на договора. Пълният текст на стопанската конвенция е докладван на маркиз Ленсдаун едва на 27.05.1904 г. Джордж Бюкянан откроява шест главни точки в договора: 1. Намаляване на митническите такси; 2. Намаляване на железопътните такси; 3. Намаляване на телеграфо-пощенските такси; 4. Премахване на паспортите; 5. Валутно споразумение; 6. Предаване на криминални престъпници и дезертьори. Все пак Джордж Бюкянан разбира от друг източник, че България и Сърбия са се споразумели да не разграничават сферите си на интереси и влияние в Македония. Английският дипломат не вярва, че в бъдеще различията по този въпрос ще могат да бъдат преодолені. Дипломатът изразява съмнение, че София и Белград ще намерят изход от това положение, в което са изпаднали поради различните възгледи, заради което смята, че конвенцията няма да проработи. На практика българо-сръбският договор не успява да влезе в действие именно поради разногласията на двете държави по македонския въпрос, а сръбската въоръжена пропаганда в Македония напълно обезсмисля споразумението. Независимо от това Лондон се опасява, че подобрените българо-сръбски отношения могат да бъдат умело използвани от Русия. Посещението на сръбския крал

Петър I Караджорджевич (1844–1921 г.) в София през есента на 1904 г. е комментирано като триумф на руската дипломация. Джордж Бюкянан не присъства на приема заради прекъснатите сръбско-английски отношения. Той дори иска Ленсдаун да го командирова в Унгария, за да не е в София по време на събитието. Английската дипломация обръща внимание на факта, че по време на тържествената вечеря в двореца, българският княз Фердинанд Кобургготски (1861–1948 г.) се държи много внимателно с Георгий Бахметиев – руският дипломатически представител в София (Петров 2018, 114).

В личен разговор с българския дипломат Димитър Цоков Джордж Бюкянан изказва мнение, че ако княз Фердинанд продължава да се отнася към Георгий Бахметиев като с руски вицецрал на България, той няма да срещне английско разбиране. Невнимателното изказване на Бюкянан предизвиква напрежение в двустранните отношения. Английският представител разбира, че нещата вървят към сериозен конфликт и използва честването на рождения ден на английския крал Едуард VII (1841–1910 г.), за да покани княз Фердинанд на официален обяд и да засвидетелства уважението си (Бьюкенен 1991, 63). На 09.04.1904 г. Димитър Минчович, който по това време заема длъжността български дипломатически агент в Италия, докладва за започналите преговори между министъра на външните работи на Италия Томазо Титони и министъра на външните работи на Австро-Унгария Агенор Голуховский, които засягат въпроса за бъдещето на реформите в Македония. Томазо Титони казва, че в Рим не желаят собствена сфера на влияние на Балканите, но няма да допуснат и друга страна да разшири своето присъствие и влияние в района: *„Балканската политика на италианското правителство се изразява в догмата: Балканският полуостров за Балканските народи. Правителството декларира, че ще прави всичко, за да уважава този принцип, и за да се постигне неговото реализиране“* (ЦДА, ф. 381к, оп. 3, а. е. 18, л. 1). Томазо Титони уверява Димитър Минчович, че Италия никога не е възнамерявала да организира жандармерията за Битолския вилает. Тя проявява интерес към Източна Македония при условие, че Виена не контролира Скопски вилает. Италианското правителство желае първоначално Скопски и Битолски район да бъдат преотстъпени на контрола на Франция и Англия, които на пръв поглед нямат преки интереси към Балканския полуостров. Италианските планове се сблъскват с отказа на Виена да отстъпи района около Скопие. Париж и Лондон също нямат желание да подкрепят италианското предложение и то не се реализира.

На 13.04.1904 г., в съответствие с приетата от Великите сили Реформена програма за преобразования в управлението и жандармерията в Македония, в Солун пристигат първите чуждестранни жандармерийски офицери – петима австрийци и петима англичани. Французите се очаква да дойдат по-късно, а за италианците не е уточнена дата. В деня на пристигането на европейските офицери, английския печат повишава напрежението като съобщава, че Руската им-

перия възнамерява да повдигне въпроса за статута на Проливите и по-конкретно – на Дарданелите. Тази информация е невярна и по-късно е отхвърлена.

Пристигналите в Македония английски и френски офицери заемат местата си в градовете Драма и Сяр на 19.04.1904 г. По това време в България и в Англия се повдига въпроса, че цивилните агенти и жандармерийските офицери не изпълняват коректно задълженията си. На 24.04.1904 г. британският министър-председател Артур Балфур наемква за препятствията, които умишлено се създават от властта в Османската империя при прилагането на реформите (Петров 2018, 116).

Преобразованията в Македония са предмет на дискусии сред дипломатическите среди в цяла Европа. На 12.05.1904 г. британският посланик в Санкт Петербург Сесил Спринг Райс изпраща строго секретно писмо до маркиз Ленсдаун, в което описва позицията на европейските страни към решаването на македонския въпрос. Той пише, че е провел разговори с френския посланик в Санкт Петербург Луи Морис Бомпард и с посланика на Австро-Унгария Алоис фон Ерентал. Луи Бомпард се изразява остро за промакедонското движение, което се разгръща по това време, както във Франция, така и в Англия. Той споделя пред английския си колега, че когато министъра на външните работи на Франция Теофил Делкасе изявява известно желание да поеме ръководството в провеждането на реформите на Балканския полуостров, руското правителство е уведомило френското правителство, че Русия е склонна да се съгласи Франция да получи приоритетно правото да брани каузата на източния християнски свят. Руските управляващи обаче предупреждават, че това е отговорна задача и напомнят, че французите трябва да са готови да използват своите кораби и оръжия за тази значима кауза. Изглежда френското правителство не е готово да поеме такава отговорност. Това се заключава от мнението на Луи Морис Бомпард, изразено пред английския посланик в Санкт Петербург Сесил Спринг Райс. То гласи, че в сегашната сложна ситуация в европейската политика е невъзможно да се предприеме акция в Югоизточна Европа, защото това ще доведе до окончателното разрешаване на Източния въпрос, което няма как да се осъществи без да избухне война. Ако това е така и ако Франция не е подготвена да използва оръжие, тя няма право да употребява думи, събуждащи надежди, които предварително водят към разочарование. Решаването на въпроса в Югоизточна Европа засяга само две от Великите сили, а именно Русия и Австро-Унгария. На тях ще падне основният риск и на тях ще се припише главната отговорност. Във всеки случай тези две сили ще бъдат отговорни за каквито и да било пречки, които ще се създадат. Френското правителство, по думите на Луи Бомпард, *„се надява на лоялна и сърдечна подкрепа от двете велики сили, което е единствена надежда за решаване на въпроса“* (Британски документи 2012, 527).

Луи Бомпард излага пред Сесил Спринг Райс следните забележки. Германия, казва Луи Бомпард, работи по всякакъв начин да увеличи своето влияние към Русия. Българският договор с Турция, за подписването на който Германия

посредници, се основава на Мюрцщегската програма за реформи. Подписването на този договор е резултат от влиянието, което има Германия над султана. Тъй като договърът е насочен към запазването на мира в Европа и на Балканите и има за своя основа поддържането на статуквото, той е приемлив за Русия.

Сесил Спринг Райс обръща внимание на факта, че последиците от избухналата война между Япония и Русия в Далечния Изток несъмнено ще отслаби руското влияние в Югоизточна Европа. Очевидно руското правителство се страхува, че има опасност на Балканския полуостров да избухне война в момент, когато тя ще бъде ангажирана другаде. Затова всяка дума, която насърчава революционното движение на Балканите, ще се смята за неприятелски акт от руското правителство, защото това несъмнено ще доведе до нарушаване на мира и до интервенция на Балканите, която ще предприемат самостоятелно Великите сили от Западна Европа.

Австрийският посланик Алоис фон Ерентал предава пред Сесил Райс думите на руския император Николай II, които са съвсем красноречиви и гласят следното: *„Това, от което най-много се боя в момента е политиката на Англия в Македония“*. (PRO, FO 65/1979). Руското правителство изглежда силно притеснено от разпространението на революционното движение между славянското население на Балканите. След въстанията през 1902–1903 г., едно ново голямо въстание в Македония вероятно би довело до всеобщи вълнения между славянските народи в Източна Европа, което не би се ограничило само на Балканския полуостров. Това представлява опасност за мира в Европа, което е нежелателно. Барон Алоис фон Ерентал е на същото мнение. Той изтъква, че ново въстание в Македония ще повлияе на водачите в Босна и Херцеговина, че водеща цел на Австрия е да се запази мира и че този мир ще бъде застрашен от всяка отделна акция, която биха предприели западните сили на Балканите. В края на разговора барон Алоис фон Ерентал изказва надежда, че Австро-Унгария ще получи известна подкрепа, особено от нейния стар съюзник Англия. Подобни намерения обаче не влизат в плановете на английското правителство.

След като през първата половина на 1904 г. на Балканите не избухват нови революционни действия, английската дипломация запазва спокойствие. Английският консулски помощник в Солун Х. Де Валон известява в свое писмо с дата 6 август 1904 г. английския посланик в Цариград сър Николас Родерик О'Конър, че идеята да се привлече вниманието на Европа чрез ново въстание е изоставена: *„Имам честта да Ви съобщя, – пише той – че в разговора ми с едно доверено лице... той ме увери, че тази година няма да бъде предприето никакво революционно движение.“* (PRO, FO 195/2183).

В писмо от 16.06.1904 г. Робърт Грейвс, генерален консул в Солун, съобщава на сър Николас Родерик О'Конър за работата на международните цивилни агенти в Битолския вилает, които имат за задача да установят щетите след Илинденско-Преображенското въстание. Робърт Грейвс пише, че унищожаването на имотите е голям проблем и нищо не може да се направи, за да

се поправи трагедията, освен да се изградят временни подслони за селяните. Английският дипломат и цивилните агенти информират своите правителства, че има голяма необходимост Мюрцщегската реформена програма час по-скоро да влезе в сила.

Българският търговски агент в Битоля Андрей Тошев, когото Робърт Грейвс описва като „*много интелигентен човек с умерени възгледи*“, уверява английския дипломат, че българското население е силно разочаровано, защото вижда на практика, че дълго очакваните цивилни агенти и европейски жандармерийски офицери не са в състояние да допринесат много за провеждането на предвидените преобразувания. Населението е разочаровано от правомощията, които имат тези офицери и Робърт Грейвс се опасява, че това разочарование може да доведе до лоши последици поради повишаване на напрежението. Той съобщава, че организацията на Централният Македоно-Одрински комитет още е стабилна и ако сега много малко се чува за революционната активност, това е защото Комитетът е взел решение да запази спокойствие в очакване на изгоден момент, а не поради резултатите, постигнати от цивилните агенти или жандармерийските офицери: „*Той [Андрей Тошев] вярва, че сегашното затишие ще трае няколко месеца, вероятно до следващата пролет, с което ще се даде време на контролните сили по-енергично да се справят с проблемите в реформите... Сегашното временно затишие ще приключи със заминаването на [главния инспектор на Македония] Хилми паша и на цивилните агенти за Скопие. Тогава комитетът отново ще се ангажира със своята работа в селата и следващата година ще бъде изпълнена със серия бунтове, дори по-страшни от тези през 1903 г.*“ (Британски документи 2012, 543).

Затрудненията в провеждането на реформите в Македония идват от личната съпротива на турския султан Абдул Хамид (1842–1918 г.), който отказва да даде право на европейските офицери да командват македонската жандармерия. Франция и Англия реагират остро на неспазването на реформената програма, тъй като на практика това ще доведе до парализиране на функцията на европейските офицери. Те ще се превърнат в обикновени наблюдатели и дори в изпълнители на волята на султана. Английският посланик в Цариград Николас О’Конър и френския посланик Констанс координират действията си, за да се противопоставят на това своеволие на турските власти. Те инструктират военните представители на своите страни да се отнасят до италианския офицер и командир на военната комисия генерал Де Джорджис само по технически проблеми, тъй като той е поставен под властта на султана (Дамянов 1985, 246–246).

В края на юли 1904 г. Великобритания започва преговори с Великите сили за броя на жандармерийските офицери. На 07.08.1904 г. в Цариград вече се знае, че Лондон ще увеличи броя на офицерите в Драмско. Посланиците на Австро-Унгария и Русия адресират до Портата следното заявление: „*Мюрцщегската реформа не съдържа никакви положения за числото на чуждите*

офицери, които ще бъдат извикани в Македония. Според чл. 2, военните аташета на чуждите Сили определят числото на чуждите офицери. Поради това, посланиците на реформените Сили не могат да оставят това право на Портата, което ще бъде в противоречие с Мюрцщегската програма. Вярно е, че по време на преговорите, посланиците на реформените Сили, от отстъпчивост към желанията на Портата, са се съгласували, числото на чуждите офицери инструктори да бъде 25. Тази отстъпчивост обаче, не бива да се счита за абсолютна мярка, която да пречи на Австрия и Русия в прилагането на реформите“ (Славейков 1929, 91–93).

Великите сили се надяват, че Портата няма да възрази отново срещу назначаване на европейски офицери. Но разногласията между Великите сили по въпросите на организацията на жандармерията в Македония остават остри. На 14.10.1904 г. става ясно, че новоназначените шест руски и четири австрийски офицери ще заминат скоро за Македония – когато Портата одобри назначаването на офицерите на двете страни. Австро-Унгария и Русия искат и броят на подофицерите да е равен на броя на офицерите. Австро-руското искане е посрещнато компромисно от Англия и Франция Италия. Те се съгласяват да пратят съответно увеличение от шест офицера за Франция, четири за Италия и двама за Англия. Великите сили смятат да запълнят квотата на договорените 60 души (Петров 2018, 126).

Макар квотите на офицерския състав в Македония да продължават да се увеличават, промените в силите на реда не постигат съществени изменения на обстановката в Македония поради недостатъчния брой и ограничени правомощия на чуждестранните офицери, и сътрудничеството между Австро-Унгария и Османската империя. От друга страна, Англия се опитва да възпрепятства всяка по-голяма активност на Русия на Балканския полуостров. Английското правителство не иска да позволи България и останалите балкански страни да насочат своята политика и симпатии към Русия и по този начин Санкт Петербург да засили влиянието си върху тях (Radovich 1981, 504).

Разногласията между Великите сили и неотстъпчивостта на Османската империя забавят началото и на предвидените в Мюрцщегската програма финансови реформи в Солунски, Битолски и Косовски вилает. Макар все пак Русия и Англия да успяват да изготвят общ проект за юридически реформи в Македония, те остават неизпълнени. Насърчавана от Германия и Австро-Унгария, Османската империя отхвърля руско-английския проект за съдебна реформа. Така, поради несигурната политика на конфронтация на Великите сили, освобождението на християните, останали в пределите на Османската империя, се отлага за пореден път.

ЛИТЕРАТУРА

- Божиновска, Георгиев 2002:** З. Божиновска, Д. Георгиев. Британските конзули во Македонија (1797–1915 г.). Документи. Скопје, 2002.
- Британски документи 2012:** *Британски документи за историјата на Македонија (1901–1904 г.). Т. VI. Скопје, 2012.*
- Бьюкенен 1991:** Д. Бьюкенен. Мемуари дипломата. Москва, 1991.
- Дамянов 1985:** С. Дамянов. Блгария във френската политика (1878–1918 г.). София, 1985.
- Донев 1994:** Ј. Донев. Македонија во британско-руските односи (1907–1908 г.). Скопје, 1994.
- Йосиф I 1992:** Йосиф I блгарски екзарх. Дневник. София, 1992.
- Петров 2018:** Й. Петров. Блгария в балканската политика на Великобритания в началото на XX век (1902–1909 г.). В. Търново, 2018.
- Попов 1972:** Р. Попов. Към въпроса за политическите отношения между Блгария и Сърбия през 1904 г. *Studia balcanica*, 1972, 6, 210–220.
- Попов 1974:** Р. Попов. Австро-Унгарија и реформите в Европeйска Турција (1903–1908 г.). София, 1974.
- Рапапорт 2002:** А. Рапапорт. В страната на мъчениците. София, 2002.
- Самарджиев 1984:** Б. Самарджиев. Англия и някои проблеми на реформеното дело в Македонија (1903–1908 г.). Исторически преглед, 1984, 6, 24–43.
- Славейков 1929:** Р. Славейков. Из дейността на руските жандармерийски офицери в Македонија през 1904 г. Македонски преглед, 1929, 1, 71–116.
- ЦДА:** Централен државен архив, фонд 381к, опис 3, архивна единица 18, лист 1.
- British Documents 1926:** *British Documents on the Origins of the War (1898–1914). Vol V.* London, 1926, Edited by G. P. Gooch and Harold Temperley.
- PRO, FO** – Public Record Office, Foreign Office, File 65, papers 1979; File 195, papers 2183.
- Radovich 1981:** F. Padovich. Britain’s Macedonian Reform Policy (1903–1905), *Historian*, Vol 43, No 4, 1981, 493–508.
- Samardziev 1984:** B. Samardziev. Great Britain and some aspects of Turkish – Bulgarian political relations after the Ilinden uprising (1903–1905). – В: *Etudes Balkaniques*, 3, 1984, 59–74.

ASPECTS OF THE BALKAN POLICY OF ENGLAND IN 1904

Emil Vrezhakov

(Abstract)

In 1904, some factors emerged that changed the international political processes affecting the Balkan Peninsula. These factors resulted from the outbreak of the Russo-Japanese War and the conclusion of the so-called Entente Cordiale between Britain and France. An important step in the development of the Balkan issues was Turkey's agreement to adopt the Mürzsteg Reform Programme transforming the Macedonian government, drawn up by Nicholas II of Russia, the Russian Foreign Minister Vladimir Lamsdorf, the Austro-Hungarian Emperor Franz Joseph and the Minister of Foreign Affairs of the Austro-Hungarian Empire Agenor Goluhovski. In 1904, the agreed transformations were to be introduced into the political and public life in European Turkey under the control of the Great Powers.

The Upper Dzhumaya Uprising of 1902 and the Ilinden-Preobrazhenie Uprising of 1903 exacerbated the situation in the Balkans to the point of a military conflict between Sofia and Constantinople. England feared that in case of war between Turkey and Bulgaria, Russia will have reason to intervene in favour of the Bulgarians and occupy the Straits. In order to avoid similar developments and preserve the status quo in the Balkans, London and Berlin started mediating in the Bulgarian-Turkish negotiations. They were held in Constantinople and met to some extent the demands of the Inner Macedonian Revolutionary Organization. At the same time, London took advantage of the Turkish problems in Macedonia to realize its ambitions in Asia Minor.

Anticipating the Mürzsteg Reform Programme to fail, the British government wanted to convince the French government that England, France and Italy must develop an independent common approach. All this happened on the condition that Paris speeded treaty for the so-called Entente Cordiale with London, which would lay the foundations of the future Triple Entente.

The Entente Cordiale between France and England, by which the two countries settled the colonial disputes between them, was signed on the day when the Bulgarian-Turkish Treaty was concluded. This treaty governs the relations between the Principality of Bulgaria and the Ottoman Empire after the Ilinden-Preobrazhenie Uprising. It is in line with the British interests to maintain the territorial status quo in the Balkans and provided reassurance to the British government fearing eventual actions of Russia or Austria in the Balkans.

СЪВРЕМЕННИ ВИЗУАЛНИ ПАРАЛЕЛИ НА НЯКОИ ПРАИСТОРИЧЕСКИ ЖЕНСКИ АНТРОПОМОРФНИ ПЛАСТИКИ ОТ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Веселина Стоянова

В процеса на изследване на праисторията са открити множество артефакти, които разкриват изключително ценна информация за най-древната епоха на човечеството. Едни от най-любопитните такива са женските антропоморфни пластики. От научна гледна точка подобни открития допринасят за развитието на множество дисциплини. Всяка една находка влияе съвсем логично на историята, археологията, но и на изкуствоведските изследвания. Отделно могат да се направят множество други интердисциплинарни изследвания, които стъпват върху едно археологическо откритие. Пример в тази посока е изследване на психологията на половия диморфизъм в праисторическия човек и символната връзка между плоскостта на равно положения камък с женското начало и издължените изправени камъни с еректиралата мъжественост (Polley 2013, 65–78). Подобни съпоставки дават основата при анализа на различните елементи в един антропоморфен идол. Изследователите основават своите изводи също и на аналогични явления от по-късни периоди, както и на други похвати. Целта е да се класифицира и определи един предмет в границите на неговия период на съществуване. В полето на визуалните изследвания обаче, спазването на историко-времените граници не е задължително, както и не се взима под внимание смисловият контекст на съществуване на самия обект. От значение е само естетическата пластична форма. По този начин могат да се направят нови наблюдения върху предметите, даващи повече информация за човешкия модел на възприемане и създаване на изкуство, отколкото за самите археологически открития, които въпреки това имат своята стойност.

При сравняване на формата на първобитния обект и модел на изкуството е от значение какъв ще бъде признакът, по който те ще бъдат съпоставени. В изкуството съществува течение, което умишлено създава прилики с праисторическите предмети. В модерното изкуство в началото на XX в. се заражда понятието примитив, което обхваща наивното изкуство, дивото изкуство, племенното изкуство, първичното изкуство и др., като около 30-те години на

XX в. терминът се утвърждава като изкуство на ранните човешки общества и на съвременни народи, намиращи се на нисък етап на обществено развитие. Това, което причислява формите към тази категория, са опростеният визуален изказ, наивост, символична натовареност, липса на линейна перспектива, съзнателна деформация на анатомията. Художниците-модернисти, вдъхновени от тези външни белези, създават свои форми на примитивно изкуство. Едни от най-известните европейски творци, работещи в тази посока, са Константин Бранкузи, Хенри Мур, Пабло Пикасо, Амадео Модилиани и др. Примитивизмът като явление се проявява и в България от последната четвърт на XX в., като авторите черпят вдъхновение от местните образци на праисторията (Стоянова 2017, 7–9). По време на археологическите проучвания на множество праисторически обекти в област Велико Търново са открити разнообразни произведения на антропоморфната идолна пластика. За целта на естетическото сравнение се разглеждат тези от тях, които са достатъчно запазени, за да дадат цялостен образ, подходящ за създаване на паралели между тях и съвременния обект. Начинът, по който тези фигури са използвани, е по външните им белези. Разглеждаме както цялостната им форма, така и отделните им елементи, като фигурите са изправени за сравнение с предмети и обекти от съвременното ни – от сферата на изкуствата и на индустрията.

Причината да не се ограничим само в сферата на изкуството е, че в нея всички прилики са умишлени и са в следствие на съзнателно изграждане на естетическата форма. Изкуството е с нужната стилизация, но не дава универсална информация за формата, а дава личните предпочитания на автора за нея. Така може да определим избора на Хенри Мур за стилизация на пропорциите, като фокусиран върху таза, който е символ на женствеността, но не можем да дадем деформацията на формата като самостоятелен универсален символ извън неговото творчество. Посочвайки български автори, които директно използват местните антропоморфни фигури, ние всъщност разглеждаме копия на естетиката им през призмата на съответния художник. За да създадем адекватна класификация на формите е необходимо да разгледаме голям брой примери, които да анализираме. Изграждайки обаче множество паралели с произведения на различни автори, много от които дори не са примитивисти, и предмети, продукт на дизайн от сферата на индустрията, се добива информация за естетическата тежест на първичната форма и склонността ѝ спонтанно да се проявява. По този начин формата на праисторическата жена се използва в същия смисъл като златното сечение и серията на Фибоначи или по-точно като пропорционално съотношение, което запазва своята естетическа стойност при еднакво съпоставяне на обемите. Също чрез противопоставяне на праисторията с модерното се установява до колко са се запазили непроменени определени детайли. Затова и използваните модели от съвременното ни не е нужно да са умишлено свързани с праисторията, защото наблюдението ни е върху вечните форми, а

доказателство за устойчивостта им са най-вече в спонтанно проявилите се прилики, вследствие на подсъзнателното възприемане за красота и символизъм. По този начин се изгражда връзка с най-ранния период на визуална комуникация и изобразяване. При всеки един от разглежданите праисторически предмети се използват множество примери, следващи тази логика, затова и категориите, от които ще се вземат образци, са от изкуството на примитива, от изящното и декоративно изкуство, както и при спонтанни прояви на прилики и от индустриалния дизайн, при който не можем да докажем умишлено влияние от праисторията, затова приемаме приликите за случайни. Поради огромния обем от възможни примери ще се ограничим само до един или два от всяка категория, тъй като целта не е да открием всички възможни паралели, а да затвърдим пропорцията и формата на всеки от разглежданите праисторически женски фигури като устойчив естетически модел.

Теорията на изкуството и естетиката имат различни версии за причините за предпочитане на едни форми пред други като по-стойностни и ценни. Според някои теории създаването на изкуство и наблюдаването му са огледално обърнати едни спрямо други процеси. Началният етап от естетическото възприемане отговаря на последния етап при художественото изграждане (Tinio 2013, 265–275). Затова и при създаване на предмет с чисто визуална мотивация се получават предмети с естетически установени модели като симетричност, златно сечение, типова композиция и др., без задължително да са получени от съзнателно търсене. Връзката между субект и обект е силно повлияна от изцяло материални мотивации. Затова е възможно да срещнем едни и същи елементи в предмети, които са създадени без да са имали допирна точка един с друг.

За да се онагледи процесът на възприемане на предмет, може да се използва като помощно средство таблицата за естетическо възприемане (Leder 2004, 492) и оценка на предмети на изкуството (Табл. 1)¹. Конкретно разглежданият модел на естетиката е използван върху образци от модерното изкуство, което носи особена прилика с външните характеристики на праисторическата пластика, с честите залитания към художествено произведение, което се фокусира върху формалната структура на живописното произведение (Джансън 2014, 144). Модерната скулптура на XX в. се развива активно в две посоки: примитивизъм и абстракция, въпреки че не са взаимно изключващи се и често се намират в комбинация от двете (Джансън 2014, 210). И в двата случая се разчита на разпознаването на сложна форма, без точно изяснен контекст, който да подпомогне анализа на наблюдаващия. Затова ще се разчита на първичните или класифицирани като „автоматични“ етапи на наблюдаване. Те са категориите, според които се сравняват два предмета, които смислово нямат връзка един с друг. Нашето съвремие е ограничено в собствена идолна пластика от този тип, въпреки че има известни изключения², затова се използва широк обхват от

материали, някои от които трудно биха попаднали в категорията на приложните или изящни изкуства. Това не пречи те да се използват, стига да са изкуствено създадени и да отговарят на условието да съвпадат с визуалната или „символна“ форма, с която се съпоставят.

Таблица 1. Етапи на естетическа оценка на обект.

1 етап	2 етап	3 етап	4 етап	5 етап
Автоматични		Автоматични + Умишлени	Умишлени	Умишлени
Първични реакции	Вследствие на предишни пре- живявания и наблюдения	Вследствие на ниво на експер- тиза, конкретни познания, ин- тереси, личен вкус. Придобити знания, чрез обучение и външ- на информация.		Естетическо преживяване
Визуален ана- лиз на външ- ните качества	Конгнитивни ³ усещания	Конкретна класификация ⁴	Конгнитивен анализ	Оценка
Сложност Контраст Симетрия Подредба Групиране	Разпознавае- мост Прототипност Реакция към свърхстимул ⁵	Стил Съдържание	Интерпрета- ции, свързани с обекта Интерпрета- ции, създадени без връзка с обекта	

Във фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново се съхраняват достатъчно праисторически находки с разнообразни детайли, форми и елементи, които да се използват за създаване на паралели със съвременни образци. Някои от тези части могат да се използват извън определената им изначална функция да изобразяват конкретен предмет като ръка, дреха, тяло и да бъдат разгледани като чист обем в пространството. По този начин ще се обърне внимание на първичното привличане към определени обеми, дори когато те не спомагат за по-доброто разпознаване на предварително замислената за изобразяване форма. По този начин всеки един отделен скулптурен момент от цялото се превръща в смислов носител на идеята за обекта, отколкото в негово копие в друга материя. В малко по-свободен прочит, в изкуството всяко едно изображение, създадено да прави препратка към вече съществуващ обект, е „символно“, защото основното определение за символ е условен знак, рисунок като белег за идея, понятие и пр., и представя в съкратен вид същността или значението на даден предмет (Рангелова 2004, 652). Теоретичните дисциплини в изобразителното изкуство обръщат голямо внимание на „символа“ в

изкуството, но терминът е използван като отнасящ се към множество различни идеи. Използването на конкретни обекти, за да се предаде абстрактна концепция или емоционално състояние е най-често използваното значение (Berlyne 1971, 53). По този начин може да определим всеки един елемент, който не е свръхреалистично копие на оригинала, като символ на същия. Цялостният вид на праисторическите пластики е със силно стилово опростени елементи, затова спокойно може да разглеждаме всяка една част като условен аналог на реалните. Вече е отделен въпрос дали изборът на конкретния вид изобразяване е художествена стилизация, от технологична необходимост или с дълбок смислов подтекст. Понеже е изключително трудно да се правят обосновани предположения за последните две, ще се спрем само върху външния вид на всяка отделна фигура.

Разнообразието от открити идолни пластики в област Велико Търново създава известна трудност при подбора на конкретни образци за използване като изходен материал. Въпреки че при подобни наблюдения по-големият брой находки би позволил много повече открити аналози, ограничаването в няколко конкретни предмета, ако са правилно подбрани, също може да даде достатъчно примери, без излишно претрупване. По този начин се отделя по-голямо внимание на търсенето на съвременните визуализации, които могат да са сравнително многобройни. Фигурите, които са подбрани от фонд „Праистория“ на РИМ – Велико Търново, са вече публикувани и разглеждани като находки. Всички използвани рисунки на предметите са взети от съответните публикации, като само са отделени като индивидуални изображения и не са им правени допълнителни обработки. Като подходящи за работа са избрани седем различни предмета, предварително описани като женски фигури. Те са както със собствени особености, така и с такива, които се откриват и в някои от другите предмети. След разглеждане на отделните пластики външните белези са приоритетно представени и сравнени с подходящи сходни форми. Подбраните предмети са антропоморфен съд, антропоморфни изправени фигури, цели костни идоли и фрагменти от тях. Формите им са достатъчно интересни, за да предизвикат внимание върху себе си.

Първият антропоморфен съд (**Обр. 1.1**) е изцяло моделирана куха фигурка с разперени встрани израстъци-ръце (Чохаджиев 2004, 21–22). Тази енеолитна пластика е от селищната могила при с. Хотница и представлява яйцевидно оформено, тумбесто женско тяло с малка плоско третирана глава, на която са моделирани анатомически подробности. Скулптиран е носът, който завършва с вдлъбната чертичка, очертаваща ноздрите. Под носа е изобразена устата с помоща на три набодени ямички. В областта на ушите главата се разширява и от двете страни са пробити по две кръгли дупки. Чрез къса шия главата се свързва с разширеното топчесто тяло, което е силно издуто в средата. Ръцете са къси и кухи, цилиндрични. Краката не са моделирани, като стъпването е като при обикновен керамичен съд върху плоско овално дъно, като по този начин

изглежда, че дрехата на фигурата продължава изцяло до земята и е покрила краката (Илчева 2009–2010, 81).

Фигурата има няколко външни особености, които да се подложат на сравнение. Ушите и устата се срещат по идентичен начин в останалите предмети и затова ще се разгледат под обобщена форма след представянето на останалите идоли с подобни черти. По тази причина при този предмет най-голямо внимание се отделя на външната форма като едно цяло и по-малко на детайлите. На пръв поглед елементите, които излизат на преден план, са яйцевидната форма, двата чучура-ръце и украсата. Комбинирани тези елементи изграждат антропоморфния образ, но преди да започнем търсене на предмети с хуманоидни черти, елементите могат да се разгледат индивидуално. Това се обосновава и от изначално утилитарната функция и вид на предмета. Затова първите съвременни примери е подходящо да бъдат с индустриален произход. Комерсиалният характер на предметите не влиза в разрез с естетическата им стойност, тъй като те са умишлено създадени да са визуално привлекателни. Това, което им липсва, е уникалността на художествения предмет, но външният им вид е достатъчно стойностен. Като доказателство за това може да се опрем върху модерното изкуство и теченията, изградени върху продуктите на индустрията. Направления като Поп арт, Конструктивизъм, Дадаизъм, Инсталация и др. разчитат на готовите битови предмети символно и естетично. Много от художниците-модернисти работят в сферата на масовото производство и дизайна, представяйки по свой начин проявление на изкуството като художници от Орфизма, Баухаус, Арт нуво и др., и създават приложно изкуство за масова употреба. Осланяйки се на тази логика може да съпоставим яйцевидния обем на торса заедно със стеснението си към главата и плоското дъно като пропорции спрямо декоративна ваза. Нейната функция е да притежава визуално привлекателен образ, и въпреки че няма никаква връзка с праисторията, я използваме с условието, че формите, пропорциите, символите и естетиката са метафизични⁶ или т.е. не е задължително да са пряко свързани два обекта, за да притежават едни и същи качества, които да се оценяват. Тъй като разглеждаме естетиката на антропоморфните фигури, фокусът е върху външните качества, а не върху смислово свързаните предмети. Затова не използваме само женски скулптурни образи, създадени от съвременни български примитивисти, а всички визуално подходящи изкуствено създадени предмети, като в този случай това е малка декоративна ваза. Самият предмет има умишлено асиметрично изграждане и не е с еднаква изпъкналост около оста си, както е и при този идол (**Обр. 1.2**). Ако се търси паралел спрямо наличието на два противоположни чучура става малко по-трудно да се открие директна препратка, поради факта, че повечето съдове от този тип притежават дръжка заради утилитарната си функция. От ергономична гледна точка повечето предмети, при производството им, са предвидени за използване с лекота и да са съобразени с анатомичните възможности на колкото се може повече хора (Norman 2013, 243). По тази причина е рядкост да се

срещне предмет, който не е с ясно определени точки за захват, ако е за ежедневна ръчна употреба. Затова и керамичната каничка, която доста наподобява нашия женски идол, е с много по-голям обем в горната си част, която отговаря на главата и е с дупка в средата (**Обр. 1.3**). В сферата на изобразителното изкуство се оказва трудно да се намери подходящ аналог, ако разглеждаме предмета като репрезентация на човешка фигура. От художествена гледна точка голото едро тяло и характерните полови белези са твърде интригуващи, за да се обобщят по начина, по който се обединяват обемите от дрехите на женския идол. Българските автори имат различни интерпретации на женски антропоморфни съдове – например антропоморфните вази на Иван Ненов „Антропоморфен съд“ (**Обр. 11.12**) и „Пластика“ (**Обр. 11.13**), който като други негови съвременници не може да избяга от изобразяването на половите белези като гърди, ханш и полов триъгълник (Стоянова 2017, 130–132). Извън умишлената стилизация в керамичната скулптура на Силвия Дразковска „Керамична принцеса с чаша кафе“ (**Обр. 1.4**) формата на роклята идентично задава края на фигурата в основата, но самата фигура е с различни пропорции. Фокусът на композицията е много по-високо, в областта на гърдите и главата. В картината на Джоан Мюнч „Милата Алис лети“ (**Обр. 1.5**) пропорциите са доста по-близки, разширението в средната част на тялото е подобно и главата спрямо торса е в коректното съотношение, а разперените ръце са в идентична поза, но самото изображение е отново с твърде много детайл и е по-скоро гола фигура. Много по-аналогични са образци от пластично декоративните изкуства. Например керамичните скулптури на Анн-Софи Гюлен (**Обр. 1.6**) са стилизирани в стил, съвпадащ визуално с праисторическия. Тялото е твърде плоско като му липсва обема в средната част и стеснението в долната, но извън това е оформено със същите характерни пропорции и елементи. Ръцете също са вдигнати, но както при повечето скулптури и рисунки те са с детайл. Главата е една от най-приложимите за сравнение. При нея изграждането на лицевата част е със силно стеснен нос, плоска глава, скицирани очи, малка уста. Ако главата беше изразено отделена чрез шия, щеше да има безспорен цялостен паралел.

Ако търсим идентичност в степента на стилизация и статичеността на предмета, сферата на изкуството не е най-подходяща за това. Толкова силни опростявания се срещат най-вече при детските играчки. Формите са заоблени с почти никакъв скулптурен детайл, визуалните подробности се изрисуват върху повърхността вместо да се изградят обемно, като единствено остава основната форма, която е в статична поза. Това до известна степен имитира подхода на изграждане на антропоморфния съд. Но понеже играчките се отнасят към зрително-двигателните нужди на децата, където формата следва функцията, затова и приликите са по-скоро вследствие на случайно съвпадение, отколкото на търсен естетически вид при играчките. Пример за това са текстилни кукли за театрална игра (**Обр. 1.7**), които умишлено избягват задълбочаване в детайла и схематично отбелязват формите, лицето е изградено от две точки и черта, а

ръцете са заоблени пънчета. Тялото е обобщена пространствена маса без допълнителни релефи, които да го разделят. Подобни симплификации се срещат и при други играчки, където и ръцете са приобцени към тялото, а фигурата е опростена до две форми като сфера и конус. Така изглежда пластмасовата играчка за конструктор (**Обр. 1.8**), при която носът, както и при праисторическия идол, е с резка, отбелязваща края на носа, или дървена играчка, тип пионка (**Обр. 1.9**).

Интерес представлява и дрехата на женския идол и доколкото в момента може да се намери наподобяващ на нея модел. Липсата на категорични детайли по предмета създават затруднение при преценка на типа дреха, затова разглеждаме дрехата буквално като голяма, дълга до земята, широко разкроена роба с ръкави, с остро деколте и хоризонтални ивици за десен. При търсенето на подобен тип облекло най-голяма прилика се открива в дреха модел джелба или туника, кафтан. В случая снимката, която използваме за сравнение е модел на марокански мъжки вълнен кафтан (**Обр. 1.10**). Разликата тук е в качулката, която е част от кройката. Женската версия е рокля, тип кафтан. При нея липсва качулката, като кройката е идентична, но платът е с многоцветни декоративни орнаменти и не е достатъчно подходящ за сравнение.

Вторият антропоморфен предмет (**Обр. 2.1**) е стояща на двата си крака енеолитна пластика от селищната могила при с. Хотница (Илчева 2009–2010, 81). Женската фигура е с подчертан бюст и задни части. Тялото е трмаво, без отразяване на ханш и кръст, липсва типичното стесняване в зоната. Тазът е малък, като раменете са много по-широки спрямо него. Ръцете са къси, кухи⁷, цилиндрични, вдигнати в жест. Шията плавно преминава в сплескана глава с релефен нос, под който, чрез шест малки ямички, е представена устата в лека извивка. В областта на ушите главата изтънява и на това място са пробити няколко кръгли дупки. Фигурата изглежда гола, но липсва изобразен полов триъгълник. Изправената фигура категорично притежава половите белези, нужни за да се определи като женска. Ясно изразеният бюст и задни извивки не дават място за съмнение, но пропорциите на фигурата са доста нетипични спрямо тези, които възприемаме за женствени. Много е вероятно облата форма на фигурата да е вследствие от функцията ѝ, понеже като кух предмет трудно би могла да е в твърде сложна форма, каквато би била, ако имаше стеснение в талията. Това не пречи все пак да се разгледа формата на тялото такава, каквато е в контекста на предмет и на човешка фигура.

В полето на изобразителното изкуство изпъкват няколко различни примера за скулптури, които съвпадат със стила на изобразяване. Сред българските автори подобни стилизации са трудни за откриване поради нетрадиционните пропорции на талията и ханша. Леки стилизационни прилики може да се намерят в творчеството на Венко Колев, най-вече в неговия похват за изобразяване на лицето като в „Глава“ (**Обр. 11.3**). Един чужд, но много подходящ художник е Хенри Мур, който създава силно стилизирани творби, вдъхновени от при-

митива. Той създава творбите си с характерен за него маниер, при който те са намалени като размер, за да се предаде тежест на останалата част от фигурата, и не възпроизвежда конкретни човешки черти, а търси само баланс и пропорции (Стоянова 2017, 38–39). Неговите скулптури не се притесняват да създадат утежнен и груб вид на женската фигура. В творбите му може да се намери подобна пропорция на широки рамене и тесен таз с малки топчести гърди като на „Женска фигура“ (Обр. 2.2). Подобни деформации се срещат и в други негови творби като на „Седящата загърната жена“ (Обр. 2.3), „Седяща жена“ (Обр. 2.4) и „Седящата фигура“ (Обр. 2.5). При всички тях доминантната част от композицията са рамената, като главата е малка, а лицата са сведени до точки за очи и тънки изпъкнати линии за носа. Гърдите са поставени тенденциозно върху торса и не търсят анатомична прилика, а смислова. Недостатъкът на тези примери е, че всички те не отговарят на изправената поза на идола и не успяват да се доближат до нивото на изчистеност на линията както е при него, нито успяват да внушат пропорциите.

Малко по-подходящ образец за торса и усещането за пълнота в средната част на тялото може да се открие в керамичната скулптура на Ана Козловска „Изправена женска фигура“ (Обр. 2.6). Фигурата е с детайлна глава и крака, но ръцете липсват, за да се даде преден план на умишлената деформация на туловището. Но разликата между долната и горна половина на тялото не е достатъчно драстична. Всъщност твърде малко образци на изкуството си позволяват да изграждат женски фигури извън класическите за пола пропорции. В повечето картини художествената наклонност е в хиперболизация на характерните разпознаваеми форми, затова и такъв силует като на праисторическата пластика е изключително необичаен. Погледнато от художествена гледна точка съдът е символично женствен, а не женствен сам по себе си.

В живописата има различни художници, които използват гротескни похвати за изобразяване на човешката фигура, но един художник значително добре уцелва общия вид на търсената от нас форма на тялото. Колумбийският художник Фернандо Ботеро създава множество картини с волуметрични стилизации и една от тях е „Момченце с птиче“ (Обр. 2.7). Тялото е идентично с търсената от нас клиновидна пропорция, но тук няма как да не се отбележат основните проблеми, като пола на модела и размера на главата. Художникът раздува фигурите си в областта на рамената и гърдите, но уголемяването продължава и в главата, което прави цялостната картина неподходяща. Като поза и усещане за изместване на материята от вдигането на ръцете намираме аналог в скулптурата на Исаму Нагучи (Обр. 2.8), която е изправена и е разперила ръцете си, като по този начин разпъва като платно материала по себе си, очертавайки гърдите и стомаха.

След като изящното изкуство не успява да даде добър пример, навлизаме в сферата на декоративното, за да изследваме различни примери. Както и при предишния предмет, така и при този, керамичните скулптури на Анн-Софи

Гюлен са достатъчно стилизирани, за да се използват за сравнение, въпреки че в този случай не са толкова добри откъм пропорции и поза. Един от чисто конструктивните проблеми на фигура с подобни пропорции е, че тежестта е в горната половина и тънки крака трудно биха я задържали в стабилно изправено положение. Затова и нейните статуетки са или подпрени в двойна композиция (**Обр. 2.9**) или са стабилизирани с помощта на допълнителни елементи като камък в краката (**Обр. 2.10**).

Разбира се има множество фигурки, които стабилно стоят изправени, но такива, отнасящи се към нашия предмет са твърде малко. Както беше споменато по-рано, пропорциите са доста нетипични. Фигурата има цялостно излъчване на издута форма, затова обръщаме поглед към една друга техника, която разчита на обема. В техниката на папиемаше⁸ – изграждането с помощта на хартия и калъп, успяваме да намерим два подходящи примера. Техниката предполага изграждането на раздути фигури. Хартиените скулптури са кухи и леки, и позволяват големи деформации като при този хартиен модел (**Обр. 2.11**), който поставя фокуса върху размера на торса. Горната му половина е изразена от долната като размер, гърдите са малки и топчести, краката къси и малки. Разликите идват в посоката на ръцете, размера и стилизацията в главата и твърде овалния торс. Сравнително по-близка е друга изправена женска хартиена фигура (**Обр. 2.12**), която също има едро тяло, а главата е по-плоска. Носът е твърде объл, фигурата е със спуснати ръце и тук нямаме изтъняване на врата, но поставени една до друга с антропоморфния идол, главата, тялото и краката се отнасят идентично един спрямо друг.

Сравнително по-лесна за типизиране е друга стояща изправена фигурка, която е също от Хотнишката селищна могила (Илчева 2009–2010, 84) (**Обр. 3.1**). Представено е женско тяло с разперени встрани ръце. Главата е най-детайлно скулптирана от всички останали пластики, които представяме. Изобразен е релефен нос с две кръгли ямички в долния край (ноздри) и хоризонтална връзана чертичка под тях. Устата е изпъкнала и изобразена с пет кръгли ямички, разположени в дъга. Очите са изобразени чрез два връзани триъгълника. Ушите са представени от по четири пробити дупки от двете страни, където главата значително изтънява. Горната част на тялото е значително по-слаба, рамената са тесни, талята е прибрана и впоследствие се разширява в широк ханш с дебели крака, завършващи с ходила. Има изпъкнали задни форми, но липсва изобразяване на гърди. Чрез връзване е отразен половият триъгълник, което дава индикация за пола на фигурата и подсказва за липсата на дреха. От всички женски идоли този е най-детайлен в лицето, което има изразително оформени очи, нос и устни. Тялото е в динамична пропорция. Очевидно вниманието е насочено към ханша и бедрата, затова и нашите примери ще са фокусирани в тази област, и най-вече образци, които почти не разглеждат бюста или напълно го игнорират. Изборът на изобразяване е интересен в сравнение с предишните две праисторически фигури. При тях се разчита на горната половина на тялото

за определяне на пола, наличието на гърди е достатъчен белег, докато тук талията и бедрата в комбинация с триъгълника са символи със същата тежест за дефиниране на женското.

Разглеждането на произведения на изкуството като продукт на единомислеща маса с еднотипен подход е крайно грешен метод, когато се анализира определено изображение. Всеки автор има свой личен метод за работа, пролизаш от неговото собствено разбиране за естетика и символ, но въпреки това, ако се търсят определени пропорции и визия, се забелязват прилики в различните творби. Това произлиза от съвпадения в разбиранията на авторите при създаването на изкуство. В нашия случай търсенето започва в изолирането на произведения, при които се набляга на долната половина на фигурата. Българският примитивизъм се вдъхновява от изчистеното плавно преливане на формите и подобно изобразяване на ханша. Автори като Павел Койчев със „Седнали фигури“ (Обр. 11.4) или Цветко Колев с неговите „Фигури“ (Обр. 11.5) минимизират силно формите, като наблягат на таза като най-силен детайл. Но често при тези стилизации отсъства изцяло изобразяването на лицето и частите на тялото са умерено преекспонирани.

Като контраст на меките плавни форми най-изразителна се явява „Пластика 1“ (Обр. 11.6) на Иван Ненов, която рязко разделя обема на горна и долна половина. В тази творба обаче е отделено и голямо внимание на половите детайли. В тази праисторическа фигура комбинацията от детайли и елементи се оказва доста нетипична, което се открива и при чуждестранните примери, които разглеждаме.

В бронзовата седяща женска скулптура на Мари-Маделин Гутиер (Обр. 3.2) материалът се е „стъкъл“ визуално, за да се концентрира в седалището. Липсата на фокус върху гръдната част е важно за нашето сравнение. И тук има силно negliжиране на обемите в торса, но все пак се забелязва известно загатване. Позата е далеч от желаната, но този пример се оказва един от по-статичните и с минимален фокус върху гърдите в цялата фигура, докато раздвижените композиции са много по-характерни за доста от скулптурите с подобен фокус върху талията и краката. При пластики, които разчитат на силно преувеличените пропорции и използват стегнати, статични пози, когато наблягат на определен елемент, не е необичайно творбата да бъде „превзета“ от неговия обем. В подобна ситуация е бронзовата фигура „Поздрав към слънцето“ (Обр. 3.3) на Джуп Копман. Тази фигура, за разлика от предишната, е изправена в поза много по-подходяща спрямо женския идол. Иронично, но тук недостатък се оказват именно хиперболизациите и пропорционално малката горна част. И при тази бронзова творба гърдите са елемент, който присъства като нужен за баланса на изображението. Повечето автори, които пренебрегват бюста обаче не само са концентрирали вниманието в ханша, а са го направили център на творбата си, като елиминират изцяло фигуралното изобразяване от талията нагоре. Представителен пример за това е „Абстрактна гола бронзова

скулптура“ (**Обр. 3.4**) на художника П. А. Лагос, който изгражда краката и след пъпа претопява формата в пънче. Запазен е ритъмът на формите с малък торс, прибрана талия и широк таз, но анатомията на горната половина е отхвърлена като необходима. Това не е феномен, понеже примери за това се появяват и в декоративно-приложните изкуства. Друг подобен таз е малка керамична зелена скулптура (**Обр. 3.5**), която се заостря в горната си половина и има листовиден силует. Откриват се дори вази с подобни параметри като тази, кръстена „Любовни дръжки“ (**Обр. 3.6**), която разчита на линията на бедрата, преливащи в тънка талия, за да създаде естетически издържан предмет. Скулптурата предлага известни образци, но триизмерното разглеждане на формите понякога не дава най-близките резултати до предмета. В етюда с молив на Фредерик Белаудре „Изправена гола фигура“ (**Обр. 3.7**) успяваме да намерим търсената от нас статичност на фигурата, изразените бедра, изобразен полов триъгълник, прибраната талия, схематично лице и дори липса на бюст, макар и в малко по-различен контекст. Той не е толкова „изтрит“ от образа, колкото скрит.

И тук ще си позволим да излезем от полето на изобразителното изкуство и да се обърнем към комерсиалното, като разгледаме два примера, които са обикновени детски кукли. Те дават своята версия за имитация на човешко тяло, тъй като повечето продукти за деца отричат външни полови белези, имаме възможност да разгледаме друг тип форми и пропорции. Дизайнът на определени кукли може да се окаже много близък до търсеното от нас телосложение. Една подобна детска играчка (**Обр. 3.8**) има сравнително изпъкнали бедра, стои права върху къси дебели крачета и е с тесен торс. Проблемът на повечето кукли е размерът на главата и ръцете, като те са твърде големи. Друга кукла решава проблема с ръцете (**Обр. 3.9**), но при почти всички играчки главата се смята за важен елемент, който трябва да доминира, затова и тук нямаме твърде подходяща като размер. За сметка на това опростяванията в изписването на лицето са далеч от реализма и представят подходяща препратка към изчистените праисторически лица.

Главата се оказва един от най-трудните елементи за съпоставка. Изкуството често разглежда лицето като носител на характера и смисъла на творбата, което доста ограничава избора ни при търсене на типизирани образи, но въпреки това не липсват примери. В праисторическата пластика главата е символно човешка и силно стилизирана, а подходът на изграждане е слабо пластичен, очертанията излизат от обема, само загатвайки за реалните части, към които правят препратки. Авангардното изкуство има подобно отношение към формите и в неговото поле откриваме подходящи художествени произведения. В мраморната скулптура „Изправена фигура“ (**Обр. 4.1**) на Лотар Никел лицето е сведено до две застъпени повърхности, като единствено носът дава илюзията за лице. С малко повече детайл, но също толкова бегло загатнати, са формите в лицето на творбата „Муза“ (**Обр. 4.2**) на Константин Бранкуси. Симплификацията на чертите не пречи да се създаде изразителна форма и мимика. Лицето е

с доминиращ нос и устна цепка без това да пречи на разпознаваемостта. Всъщност профилът на носа е достатъчен, за да сигнализира за антропоморфна форма, дори когато е анатомично некоректен, както е при тази каменна скулптура на лице (**Обр. 4.3**), която е с маркиран край на главата, грубо изградено око и очертана уста. Въпреки рбестия профил усещането за човешки образ е осъществено.

Тук може да се повдигне въпросът дали всъщност окото не е важно за разпознаването на лицето. Ако обърнем внимание на главата в мраморната фигура на Емилио Касарато (**Обр. 4.4**) ще забележим как профилът е напълно гладък и отсъстват всякакви други детайли, освен облага форма. Местоположението на ухото и формата под брадичката ни помагат асоциативно да изградим образа и сами да затвърдим наблюдавания обект като лице. Следващата разглежда на фигура (**Обр. 6.1**) разчита именно на подобно оформяне. По тази причина антропоморфните фигури нямат нужда задължително от очертания на очите, за да са изразителни. Но именно рядкостта на формата на детайла ни дава интересна нова точка, от която да разглеждаме лицето. Окото на идола е силно схематично с триъгълна форма без зеници. Подобен метод на изобразяване е видим в маслената картина на метафизичния художник Марио Този, наречена „Етернит“ (**Обр. 4.5**), където чертите са първично видяни и изобразени в най-малките им разпознаваеми форми, гърдите са кръг, лицето е овал, сянката е разделена с права черта от светлината, без да следва формата. В скулптурата си „Женски образ“ (**Обр. 4.6**) художникът си позволява много по-голяма изразителност и детайл, но се придържа към същия стил на очите. Той не е единственият творец, подходящ по такъв начин към окото. Българските скулптури прибегват до стилизация на окото под форма на линия или точка. Това се наблюдава във фигурите и главите на Иван Ненов (**Обр. 11.2**) и (**Обр. 11.6**), Венко Колев (**Обр. 11.3**), в графиките на Димитър Казаков (**Обр. 11.7**) и (**Обр. 11.8**), и в много други автори следващи линията на примитивното. Извън умишлената репрезентация подобни форми разглеждаме в „Портрет на жена“ (**Обр. 4.7**) на авторката Нора Евелин Херц моделирането на очите е декоративно, без да се търси свръхреализъм. Стилът обаче на цялата глава е със същото оформяне, затова като наистина добър пример за селективна стилизация може да намерим в скулптурната глава на Исаму Ногучи. В скулптурата му „Портрет на Терез Торн Маклейн“ (**Обр. 4.8**) цялата глава е в реалистичен стил, следващ анатомията. Изключение правят само очите, които са врязани в лицето. Това ясно показва как съществува определена естетика при изобразяването им, която се фокусира върху външната схематична форма и открива стойност в схематичното изобразяване.

Първобитното изкуство не изобразява само очите и носа. Също толкова важни и много по-често срещани елементи са ушите и устата. С тях свързваме и един много интересен похват за изобразяване на тези елементи чрез точката и дупката. Освен похват за изграждане на чертите и формите по лицето, те се

използват и като украса, която не се ограничава само в областта на лицето, но засега ще ги разгледаме само в контекста на изграждащ и декоративен елемент в цялата глава. Можем да разгледаме декоративно използваните точки в краищата на главата, като оформящи зоната на ушите. В обемните пластики много по-ясно се отделя формата на ухото и то е ясно видимо погледнато от страни, а това прави и декорирането му с дупки лесно и отчетливо. Това не е така при плоските идоли, при които след преминаване в двуизмерното пространство, изобразяването на ухото с дупките значително се изменя. Тъй като целта е да се запази декорацията, дупките в краищата на лицето остават, но не се създава линия, която да определя къде свършва лицето и започват ушите. Повечето праисторически антропоморфни фигури имат много уникален поглед върху важността и пластиката на ушите. Съвременното изкуство разглежда ухото като силно пластичен елемент с характерна форма. Дори в свръхстилизации като изобразяване в лого (**Обр. 5.1**) елементите, изграждащи ухото са загатнати. Всъщност ухото е изведено на преден план единствено в шаржове като метафора. В класическите произведения на изкуството, то е детайлно, липсва изцяло или е силно изчистено до външна форма с лек обем, както е при манекените (**Обр. 5.2**). Същото се наблюдава и сред българските художници, които при стилизации избират да negliжират подобен детайл. Ухото се разглежда като второстепенно и често безинтересно, затова е интригуващ фактът, че в праисторията то е толкова доминантен елемент. Евентуално обяснение, което може да свържем с настоящето, не е самото ухо, а възможността то да е декоративен носител. То е необходимо, за да се поставят дупки и точки. Ушната мида има множество зони, в които тя може безопасно да се пробие. (**Обр. 5.3**), а пробитите уши или пиърсингът са все така културно и модно популярни в световен мащаб. Декорацията на ушната мида е цяла ювелирна индустрия и от съвременна гледна точка ухото на идолите е основа, върху която да се постави желаният елемент, който не може да съществува самостоятелно. Тук може и да използваме един пример, който времево е значително по-близък до идолите, а именно символично погребение на идол в Гроб №2 от Варненския халколитен некропол (**Обр. 5.4**), където на лявото ухо са нанизани пет, а на дясното – три обеци, но са маркирани дупки за повече украшения по цялата дъга на ухото.¹⁰ Всъщност в праисторическата пластика дупката или точката е възприета като сложен естетически елемент. Освен буквалната си функция на отвор, тя служи и за линия и носи допълнителна информация като декоративен елемент със собствена символика. В лицето точките изобразяват дупките на ухото. Като отвори служат в основата на носа, където символизируют ноздрите.

В днешно време тази символика продължава да съществува, като същото нещо може да забележим при различни стилизации, както е при тези керамични вази (**Обр. 5.5**), които имат линеарно източен нос, точкуван от двете страни. Малките кръгли ямички могат да са и символни издутини, понеже при други

женски идоли с точка се обозначава мястото на очите. Наблюдава се и използване на поредица от дупчици, за да се изгради символична линия, както се получава при устата. Подобен похват не е непознат за съвременната скулптура. Конкретно художникът Жан-Ийв Гости създава каменни портрети, които описва частично с точки (**Обр. 5.6**), маркирайки вътрешни пространства или изцяло обрисова формата с точки (**Обр. 5.7**). Извън сериозността на темата и сега е често използвана точката за създаване на линия на устата и може да се срещне, макар и далеч от обхвата на изкуството. Класическата форма на снежния човек (**Обр. 5.8**) изисква изграждане на усмивката по този начин. Може да намерим множество изправени фигури и има и други вариации на откритите глави, но засега обаче ще ограничим диапазона и ще продължим с друг тип поза.

От неолитната антропоморфна пластика една от най-добре запазените е от типа на полуседящите (**Обр. 6.1**). Тя е намерена при археологически разкопки на неолитна селищна могила при с. Самоводене (Илчева 2009–2010, 75). Погледната от различни страни фигурата изглежда седнала или изправена. Това се получава от заострянето на краката в поза на прегъване в колената. Схематично е представена главата с изнесени нос и брадичка. Позата и тук е с разтворени встрани къси ръце. В долния край двата крака са представени общо и са заострени. От бюста надолу има богата връзана геометрична украса, състояща се от спирали, меандри и линии. Позицията, в която е поставено тялото на фигурата, е най-пластичната от всичките избрани за разглеждане идоли. Въпреки че концепцията за тяло в покой, каквато се предполага, че е седящата поза не звучи като раздвижена, изящното изкуство открива динамика в нея и отделя доста голямо внимание на позицията. Прегъването на единия крак докато другият е изправен или сгъването и на двата силно променят посоките на движение на изписващите линии на тялото. Оста в средата на тялото се пречупва в таза, после в коленете и създава И-образна линия. Примери от живописата може да видим в картината „Закуска на тревата“ (**Обр. 6.2**) на Едуард Мане, където центърът на композицията е тялото, поставено в седнало положение с прегънат крак. В друга картина, „Седнала селянка в тревата“ (**Обр. 6.3**) на Жорж Сьора, тялото е облечено и дрехата очертава позата. Ако продължим да анализираме темата за седналата женска фигура, можем да открием още множество примери от различни гледни точки, разглеждащи позата като следствие от действие, етюдно-учебно изследване, символика и множество други причини.

За да намерим образец, отделящ внимание изцяло на позата трябва да разгледаме скулптурата, където едни от основните търсения са за динамиката и статичността. В триизмерното пространство много по-ясно си личи заложената активност в позата. Отново можем да използваме седналите фигури на Павел Койчев (**Обр. 11.4**) и Цветко Колчев (**Обр. 11.5**), които като автори сравнително често разглеждат темата за седналата женска фигура през погледа на праисторическата стилизация. Извън примитивизма могат да се намерят мно-

жество скулптури, които използват минимализъм в изразните си средства успяват да достигнат подобно излъчване. Скулптурът Ромуалд Вишневски създава няколко много подходящи за разглеждани фигури. Първата е бронзова седяща фигура (**Обр. 6.4**), която е с два прегънати крака. Подобна е негова мраморна скулптура (**Обр. 6.5**), която е с по-груба линия и изтеглена назад поза. Интересното при женския идол е дупката, която служи за индикиране на прегъването на краката, и това дава основание за възприемане на задната част като основа, а не като чист смислов елемент от фигурата. Може обаче да използваме наличието на украса в тази зона, за да възприемем позата като един прегънат крак и един изправен. Тогава друга пластика на същия автор става също подходящ пример, а профилът на седналата жена (**Обр. 6.6**) е дори по-близък с оригинала ни. Подобни скулптури като мраморен торс с пречупен крак (**Обр. 6.7**) или седнала мраморна фигура (**Обр. 6.8**) също не отстъпват като линия, запазвайки динамиката на вълнообразните форми на праисторическата жена. Страничен елемент от позата е използваната декорация върху тялото. Визуално то индикира за наличието на дреха, която най-вероятно е в две части, за което съдим от разделящата двете различни полета линия. В горната си част декорацията е извиваща се, а в долната – спускаща се. Ако приемем линиите за буквален прочит на истински текстилен материал, а не като украса, следваща формите, получаваме един много интригуващ материал, който може да сравним с отношението към текстила на школата на Баухаус. И други автори експериментират с текстила, но този пример е избран, понеже формата, а не цветът е това, което води композицията. В текстилния си килим (**Обр. 6.9**) Гунта Щолц експериментира със създаването на абстрактна, асиметрична, геометрична украса. Такава е и тази върху фигурата, понеже е твърде малка, за да се получи редуването на форми и да се оцени украсата единствено като геометрична.

С нагласата да се разгледат декоративните „дрехи“ на фигурите преминаваме към следващите идоли. От Хотнишката селищна могила има открито известно количество костни идоли, но за да се концентрира вниманието върху няколко конкретни елемента, са избрани много характерни екземпляри. Първите два са с оглед на украсата по тях, а последният е заради чисто външната форма. Първият плосък костен идол (**Обр. 7.1**) се състои от две части – гръдна част и коремокрайник, като главата е отчупена и липсва (Еленски 1997, 86). Гръдната част представлява шестоъгълник, на който има пробити по една дупка от двете страни в областта на ръцете, а долната част е трапец, орнаментиран с врязани линии. В областта на коленете са издълбани три успоредни линии, а на глезените – четири. От другата страна също има врязани линии в областта на ханша, колената и глезените. Тук не може да се търси поза или форма основно заради липсата на главата на фигурата.

Последният разглеждан костен идол (**Обр. 9.1**) е цял и ще послужи за тази цел (Еленски 1997, 86). Тук ще обърнем внимание единствено на избора на

стилизация и декорация. За разлика от други идоли при този липсва разделение на краката с линия и се създава усещането за дреха (**Обр. 7.2**), отколкото за голо тяло. Това може да произлиза най-вече от ограничението на техниката и плоскостта на материала. В случая съществува бялото поле, което може да бъде модифицирано само от резки под формата на гравюра. Липсата на цвят или допълнителни линии прави трудно обединяването или разделянето на различните пространства. Отсъствието на декорация не е задължително да означава и липса на материя. Примерно в техниката на линогравюрата⁹ при работа с един цвят се задават определени ограничения и затова при графиката „Скади“ на Мари-Амели Гиамарчи (**Обр. 7.3**) бялото поле в горната половина на женското тяло не индикира за голота, а изгражда дрехата, която е оградена от вече разграфени пространства. Ако разглеждаме триъгълника като полов белег се създава странна пропорция, при която липсва ханш, талия, а стеснението се получава в зоната под ръцете. Това не пречи да се намерят съвременни интерпретации на подобна деформация. В декоративното изкуство художничката Мариет Киркелс, вдъхновена от съвременната африканска естетика, създава малки керамични фигури на жени, облечени в дрехи (**Обр. 7.4**), които по такъв начин оформят женското тяло, че най-тясната му част се пада точно под гърдите (**Обр. 7.5**). Трябва да отбележим, че тя не е първият художник, вдъхновен от африканското изкуство. Зараждането на примитива в модерното изкуство започва именно с копиране на модели от племенното творчество, на съвременните за онова време примитивни народи. Не може да се отрече революцията в изкуството, която Пабло Пикасо внася вдъхновен от африканските маски със своята картина „Госпожиците от Авиньон“ през 1907 г. В случая интересното е, че вдъхновението за скулптурите е взето от продукт, който е осъвременена версия на примитив, комбиниран с африкански етнографски мотиви. По този начин изкуството е не толкова праисторическо, колкото просто екзотично и чуждоземно. Извън някаква конкретна тема, каквато има в предишните творби, може да се разгледа подобно издължаване на торса в скулптурата „Раку“ (**Обр. 7.6**) на Клауд Кавин. Следващите пластики не предлагат толкова широк диапазон за разсъждения по формите им и дават възможност, за разлика от този, да ги осмислим единствено в рамките на тяхната украса.

Въпреки че не са цели идоли, а само фрагменти, при които са запазени частите на коремокрайника, и при двата има достатъчно детайл, за да бъдат разгледани и са достатъчно подобни, за да не се отделят. Първият костен идол (**Обр. 8.1**) е с трапецовидна форма като на хълбоците си има по две вдлъбнатинки (Еленски 1997, 86). С по две връзани линии е изобразен половият триъгълник, а с една линия – разделението на краката. Около линиите на краката има украса от три редици вдлъбнатини. От към гърба ханшът е подчертан с две връзани линии, а краката са разделени с една. Линиите се срещат и образуват Т-образна форма. Вторият костен фрагмент е също коремокрайник с трапецовидна форма (Еленски 1997, 86) (**Обр. 8.2**). По идентичен начин е изобразен

половият триъгълник и разделението на краката отпред и отзад. Също има редица вдлъбнатини, но те са само в областта на колената. Изключение прави единична вдлъбнатина в средата на корема. Тези фигури са възприемани най-вече като голо тяло, но наличието на някои линии ни позволява да направим предположение, че са частично облечени. Големината на триъгълника може да е символично копие на формата, която ще се получи при едро обемно женско тяло и формата да е пренесена върху плоската костна фигура. Визуално обаче приликата инстинктивно препраща към дреха. В картината на Сезари Киелар „Часовник“ (**Обр. 8.3**) образувалият се триъгълник е от бельото, което обхваща цялата форма на тялото по ширина. Аргументът в тази посока е много по-силен в задната част на фигурите. Линията в горната част на триъгълника продължава през гърба на същата височина. Ако разгледаме един етюд с въглен „Импресия 12“ (**Обр. 8.4**) на Зак Краснер линията, която се образува от събраните крака и обемът на задните части, оформят кръстовидна форма, а не Т-образна. Гравитацията поставя прегъването на телесната маса в долната част и се подравнява с долния край на половия триъгълник, а не с горната му част. За да се постигне подобен профил на линията трябва да направим препратка към друг етюд. Моливната рисунка на художника (**Обр. 8.5**) е със силно очертани бикини и по-слабо оформени релефи. Вследствие на това визуално линията, която се получава е търсената от нас Т-образна форма. Като допълнителен пример може да дадем един примитивно оформен африкански идол (**Обр. 8.6**), който разглеждаме откъм гърба, за да обърнем внимание на препаската му, която в ханша е само черта, а надолу е тънка ивица.

Последният костен идол е избран с оглед на общата му форма, понеже му липсва всякаква орнаментика или детайл по повърхността (Еленски 1997, 86) (**Обр 9.1**). Той се състои от три части – глава, гърдна част и коремокрайник. Главата представлява петогоълник, а гърдната част е шестоъгълник. Ханшът е оформен реалистично, като краката са разделени с оформени ходила.

Тази форма и поза е една от най-разпространените за изобразяване в българското примитивно изкуство. Тя е и основата, върху която се създават творби с нов прочит върху формата. Примерно „Пластика 1“ (**Обр. 11.2**) на Иван Ненов разглежда формата като линейното редуване на глава, гърди, малка талия и широк таз, като разновидности на това изобразяване се проявяват и в други негови творби. Има и много по-изчистени примери, като тези на Иванка Сокеорова (**Обр. 11.9**) където външната форма е само маркирана. Подобна, но много по загладена, е творбата на Павел Койчев „Един за друг“ (**Обр. 11.10**), където въпреки пестеливостта на формата, изключително ясно са отделени мъжката и женска фигура. Творбите на друг художник обаче имат най-точно отношение към формата на костния идол. Идолните скулптури (**Обр. 11.11**) на художника Валентин Старчев се стремят да запазят позата, стилизацията и усещането за оригинала като дават и нов прочит. И тъй като споменатите до тук примери са пряко вдъхновени от праисторическата женска пластика, те дават информация

за личното отношение на художника към първобитната форма и индивидуалното степенуване на елементите, които не създава нова естетическа форма, а преоткрива старата. Затова и разглеждането на примери, които не са свързани с праисторията и не са вдъхновени пряко от идолите, дават повече информация за естетическата стойност и универсалност на първобитните форми. При различните образци се забелязва, че подобен силует не е чужд на изящните изкуства. Живописиста си позволява да разчупи статичността на позата с техника и цвят, и по този начин запазва същността на формата. В платното на Георги Чарака „Изящност“ (Обр. 9.2) тялото е центрирано, симетрично и плоско изградено. Повече пластика откриваме в живописиста на Жасмин Чен. В картината „Тя трябваше да вземе решение“ (Обр. 9.3) фигурата е с динамичен червен контур, докато позата на тялото е стегната и абстрактна. Главата е недовършена, а ръцете отсъстват. Малко по-различна абстрактна версия на фигурата виждаме в стилизацията на графиката „Изправена Жена № 106“ (Обр. 9.4) на Уилям Шварц. Фигурата е разделена на три части – глава, гърди и коремокрайник. Лицето е елипса, продължаваща в издължаване, представляващо едновременно врат и челюст, което не е търсено от нас като стилизация. Гърдите са също нетипични, но може да ги използваме като визуален модел. В костната фигура има същия силует на заостряне, където се възприема като ръце, докато тук елипсовидните линии в краищата изграждат конусовидни женски гърди в противоположни профили. Пластичността и балансът на стилизираната форма има и различни разновидности в скулптурното поле. Художничката Етие Дюма-Поулсен създава малки скулптури с елегантни изчистени силуети, като „Изправени жени“ (Обр. 9.5), където главите са със слабо изразени черти на лицата, без изградени ръце, с леко загатнати гърди и силно изразен таз, завършващ към краката с листовидна форма. Подобно разпределение на женската форма не е уникален подход, разликите са в силата на изтъняване, удебеляване или издължаване на отделните елементи. Примерно фигурата на Матре Раушбранд (Обр. 9.6) е със същите изчистени форми, но дължината на цялата фигура е много по-голяма. Друг автор, който разглежда женското тяло като основна конструкция между пропорцията на таза и торса, е Жан Бъртън. Той създава керамични скулптури на женски фигури и няколко от тях отговарят до известна степен на търсения контур. Фигурата „Сахара“ (Обр. 9.7) е изчистена със загатнати пънчета откъм ръцете и добре изразен таз. Още по-силна е деформацията в „Сутрешно слънце“ (Обр. 9.8), където краката са източени, но самата фигура е изградена много по-унифицирано. Въпреки по-големите си пластични възможности скулптурата е също и много по-склонна към преувеличаване на пропорциите, докато костният ни идол е с малки деформации и е по-компактен. Въпреки че много от тези скулптурни примери биха били подходящи за други модели костни идоли, за този живописиста се оказва по-близка като усещане за формите.

Избраните седем праисторически женски антропоморфни пластики представят различни концепции за изобразяване на женската фигура и отделят внимание на важните за тях полови белези. При някои от тях те съвпадат, докато при други изцяло отсъстват. Чертите и пропорциите са силно специфични при всяка една фигура. В процеса на разглеждане на фигурите установяваме, че не намираме буквални паралели на пълната визуална форма на отделните пластики. Всеки представен пример обаче представлява пряка препратка към отделен елемент от фигурите. Затова и като генерално обобщение може да обърнем внимание на най-близките изображения и условно да ги сглобим в нов образ, за да представим приликата им без да сме затруднени от нежеланите и „чужди“ за търсенията ни елементи.

Първият разгледан антропоморфен съд (**Обр. 10.1**) представя женската форма, без да прибъгва до класическите белези, свързани с нея. Формата се определя като женска от символична гледна точка. Приликата е смислова, а не визуална, което прави търсенето на такъв паралел затруднено. Скулптурата явно е неподходяща, поради търсената плоска повърхност и силна стилизация, която не се компенсира с формата. Най-близки се оказват предмети на приложното изкуство. Ако създадем хибридно изображение (**Обр. 10.2**) от разгледащите аналози ще получим макар и изкуствено най-близкия пример. С помощта на вазата (**Обр. 1.3**) запазваме утилитарната форма, дублираме чучура, за да са еднакви и заместваме дръжката с главата от керамичната скулптура (**Обр. 1.6**). Използваме дрехата на модела (**Обр. 1.10**) за украса и само с три изображения успяваме да пресъздадем в съвременното праисторическия съд. Това само показва по-достъпната форма на предмета.

При втория съд (**Обр. 10.3**) имаме повече избор за създаване на колажа. Статуята на Исаму Нагучи (**Обр. 2.8**) би представлявала достатъчно добър пример, ако крайниците бяха директно свързани. Ако комбинираме скулптурата му с женската папиемаше фигурка (**Обр. 2.12**) за основа, като заместим лицето с това на керамичните скулптурки на Ан-Софи Гюлен (**Обр. 2.9**), бихме успели да изградим една цялостна фигура. За голотата на тялото ще прибегнем до живописиста (**Обр. 2.7**). Вратът на фигурата трябва да взимаме от Хенри Мур (**Обр. 2.2**). Вторият ни комбиниран образ (**Обр. 10.4**) изисква пет изображения, за да достигне всички елементи на фигурата, ако трябва да използваме само откритите изображения. Сложността на фигурата е в зависимост от това дали е позволено да „измисляме“ детайли, за да завършваме силуета или трябва да се придържаме само към вече упоменатите модели.

При третата фигура (**Обр. 10.5**) по-голямата част от нея се постига с комбиниране на куклите (**Обр. 3.8, Обр. 3.9**). Лицето се оказва по-трудният елемент, въпреки че може да използваме дадените за пример скулптурни портрети, но от тях единствено носят и очите биха послужили (**Обр. 4.7**). Формата на главата се оказва доста уникална в пластиката си. Извън тези специфични особености достигането на пропорциите на фигурата е значително по-лесно от

повечето разгледани праисторически идоли (**Обр. 10.6**). Формата е силно преувеличена в сферата на изкуството, но извън него присъства в ежедневието като естетически издържана форма на човешко тяло без излишно сексуализиране.

Четвъртата фигура (**Обр. 10.7**) също затруднява с някои свои детайли. При посочените съвременни скулптури липсва характер в лицето, какъвто има в идола, но комбинация от носа на мрамора на Никел (**Обр. 4.1**) и брадичката на Касарато (**Обр. 4.4**) донякъде решава проблема. Този, който не може да коригираме с помощта на подобрените изображения е голотата на всички избрани съвременни скулптури. Ще използваме позата на една от тях (**Обр. 6.6**), която има наченки на ръце. С линия ще нарисуваме теоретично дреха, за да я покрием, като по този начин показваме евентуалните деформации във външната линия, които биха настъпили от наличието на плат, а това ще доближи двете изображения (**Обр. 10.8**). Тук нямаме избор за директен пример и затова можем да определим фигурата като трудна за комплексно сравнение. Въпреки лекотата, с която се открива позата, пропорциите, дори стилизацията и наличието на облекло е това, което създава голяма преграда пред опита ни за откриване на аналог.

Точно обратното е при следващия костен идол (**Обр. 10.9**), при който дрехата е предпоставка за обединяване на формата и стилизация. Дори и без намеса скулптурната фигура (**Обр. 7.6**) е подходяща. Пропускаме главата, понеже тя е отчупена при идола. При корекции в дрехата с текстилния десен върху пола (**Обр. 7.2**) и частично скъсяване на долната ѝ част се забелязва ясно силната прилика (**Обр. 10.10**).

Фрагментите от други два костни идола (**Обр. 8.1**) са интересни, но те остават твърде малки като елемент, за да могат да се отнесат сериозно към конкретна форма. Последният костен идол (**Обр. 10.11**) изпълнява тази функция и с него се разглежда както формата, така и склонността към стилизация. Живописната творба на Чен (**Обр. 9.3**) е добър директен пример. Комбинирано изображението трудно ще достигне пропорциите между глава, тяло и крака на женската праисторическа пластика. Най-близка форма би се постигнала при комбиниране на графиката (**Обр. 9.4**) и скулптурките на Етийе (**Обр. 9.5**). Получената форма има нужда от по-голям обем в главата, но иначе достига до основната форма на изображението (**Обр. 10.12**).

При цялостното разглеждане установяваме, че докато на отделните елементи може да се намери пълен съвременен аналог, както и на комбинация от различни компоненти на фигурата, цялостно съвременно копие е почти невъзможно да се открие. Затова и търсенето при разглеждането на фигурите подхожда откъм посоката на търсене на нещо сходно и подобно, а не на буквален огледален предмет. Именно тази насока ни даде възможност да разгледаме по такъв начин всички предходни образи като съвременни визуални паралели. По този начин целим да покажем, че почти всички елементи на праисторическите женски антропоморфни пластики от фонда на РИМ – Велико Търново продъл-

жават да съществуват подсъзнателно или умишлено в художественото пространство. Това е така поради тяхната вродена естетическа стойност на формите. Ако те не притежаваха първично привлекателни черти, които са заложени като красиви в човешкото подсъзнание, то би било невъзможно техни подобия да се проявят в нашето съвремие още повече и спонтанно, без да е имало умишлено наподобяване.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Таблицата е преведена и е опростен модел на Figure 1. A model of aesthetic experience. (Leder 2004, 492).
- ² Съществуват и в днешно време езически култове и ритуални практики, които използват различни форми на идолни пластики. Примерно в католицизма се вижда силен паралел в използването на малки скулптури за създаване на олтари, пресъздаване на библейски сцени и религиозни ритуали, както и в силното почитане на Дева Мария.
- ³ От латински *cognitio* (познание). Познавателна способност или когнитивност (на английски *cognition*) – способността на обучаемия да разбира и открива смисъла от извършването на определени дейности като четене, преглед, наблюдение и др. (Naidu, 2003–2006).
- ⁴ Класификация се нарича методът или процесът на организиране на обекти или концепции в категории. Процесът се извършва съгласно свойствата на обектите/концепциите и някакъв метод (схема) на класификация. Крайният резултат, т. е. създаденото изображение на обекти в категории, също се нарича класификация.
- ⁵ Означава предпочитане към преувеличение на формите.
- ⁶ Метафизиката (на гръцки: *μετά* – „след, отвъд“ и *φυσικά* – „физика, природа, естествени неща“) е дял от философията, който се занимава с „първичните принципи“ и „съществуването“. Централен клон на метафизиката е онтологията, която изследва основните категории на съществуващото и как те се отнасят една към друга.
- ⁷ Фигурата също е куха.
- ⁸ Папиемаше (на френски *Papier-mâché*, буквално съдвкана хартия със значение на смачкана хартия поради начина, по който изглежда) е техника, която позволява с леснодостъпни и евтини материали да се изработят различни предмети.
- ⁹ При линогравюрата композицията се издълбава върху линолеум, като при отпечатването се прехвърля от повърхността на линолеума, а изрязаните части остават като бели щрихи, линии и петна.
- ¹⁰ (<https://brat-bg.com/bg/interesting/bg-incognita/on-sea/out-of-beach/3861-2018-06-04-07-23-32-1>).

ЛИТЕРАТУРА

Джансън 2014: Х. Джансън. История на изкуството. Т. 4. София, 2014.

Еленски 1997: Н. Еленски. Костени идоли от селищна могила до с. Хотница, Велико-търновско. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XII, 1997, 81–90.

Илчева 2009–2010: В. Илчева. Антропоморфна глинена идолна пластика от праисторическия фонд на Регионален исторически музей във Велико Търново. Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 75–93.

Рангелова 2004: В. Рангелова. Български тълковен речник. София, 2004.

Стоянова 2017: Д. Стоянова. Праисторическа антропоморфна пластика: Проекции в българската скулптура. София, 2017.

Чохаджиев 2004: С. Чохаджиев. За предназначението на някои женски антропоморфни фигури – хронологически индикатор на късния халколит – Епохи, 2004, 3–4, 21–28.

Berlyne 1971: D. Berlyne. Aesthetics and psychobiology. New York, 1971.

Leder 2004: H. Leder. A model of aesthetic appreciation and aesthetic judgments. – Institute of Psychology. Berlin, 2004, 95, 489–508.

Naidu 2003: S. Naidu. E-Learning: A Guidebook of Principles, Procedures and Practices. Commonwealth Educational Media Centre for Asia. (2003)10–13. http://oasis.col.org/bitstream/handle/11599/53/elearning_guidebook.pdf?sequence=1&isAllowed=y (изтеглена информация на 08.01.2019 г.).

Norman 2013: D. Norman. The design of everyday things revised and expanded edition. New York, 2013.

Polley 2013: K. Polley. Prehistoric Art, Artefact and Gender. Gendering Material Culture: Representations and Practice. New Delhi, 2013, 65–78.

Tinio 2013: P. Tinio. From Artistic Creation to Aesthetic Reception: The Mirror Model of Art. Psychology of Aesthetics Creativity and the Arts. Washington, 2013, Vol.7 (3), 265–275.

<https://brat-bg.com/bg/interesting/bg-incognita/on-sea/out-of-beach/3861-2018-06-04-07-23-32-1>. (изтеглена информация на 15.01.2019 г.).

CONTEMPORARY VISUAL PARALLELS OF SOME PRE-HISTORIC
FEMALE ANTHROPOMORPHIC FIGURES FROM THE COLLECTION
OF VELIKO TARNOVO MUSEUM

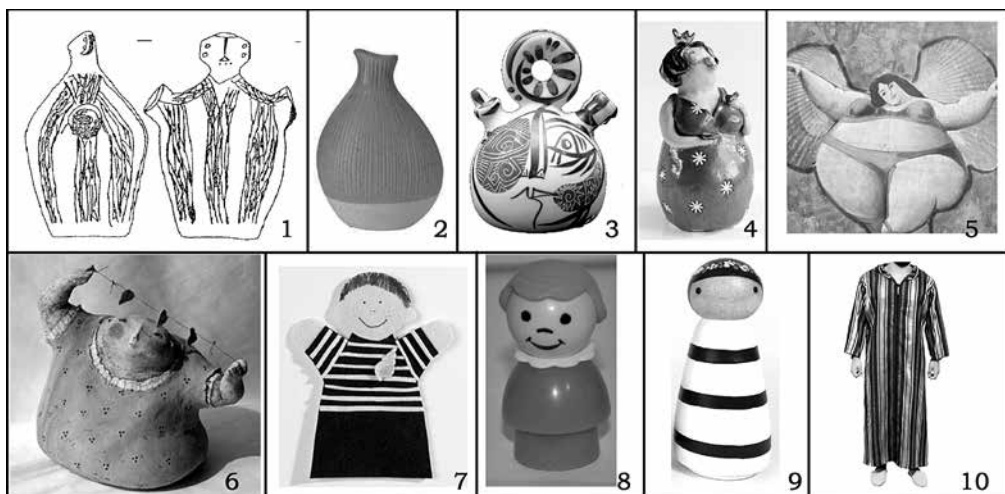
Veselina Stoyanova

(Abstract)

Numerous female anthropomorphic figures were found during archaeological excavations of pre-historic sites in the region of Veliko Tarnovo. This study focuses on the best preserved figures. Seven published finds have been selected from the Pre-history collection of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo: an anthropomorphic vessel (**Fig. 1.1**), anthropomorphic standing figures (**Fig. 2.1**, **Fig. 3.1**), an anthropomorphic sitting figure (**Fig. 6.1**) and bone idols (**Fig. 7.1**, **Fig. 8.1**, **Fig. 9.1**). The shapes of these prehistoric women figures are interesting enough to grip one's attention.

These figures seem to have been used according to their external characteristics. The paper examines the overall form and the individual elements and compares them to contemporary objects and things from the field of arts and industry. The point is, by contrasting the prehistory with the modern, to find out to what extent certain details, proportions and methods of stylization have remained unchanged. Only the aesthetic form of the figure matters. Thus, the new observations on objects provide more information about the human model of perception and creation of art. The selected seven prehistoric women figures present different concepts of depicting a woman's figure and focus on the significant sex features for each concept.

Upon comparison it was found that all the individual elements have absolute contemporary equivalents, however, a contemporary copy of a whole figure is almost impossible to find. The paper examines the individual components of the figures with the purpose to prove that almost all elements of the prehistoric women figures from the collection of RMH-Veliko Tarnovo continue to exist subconsciously or intentionally in the artistic space because of their inherent aesthetic value.

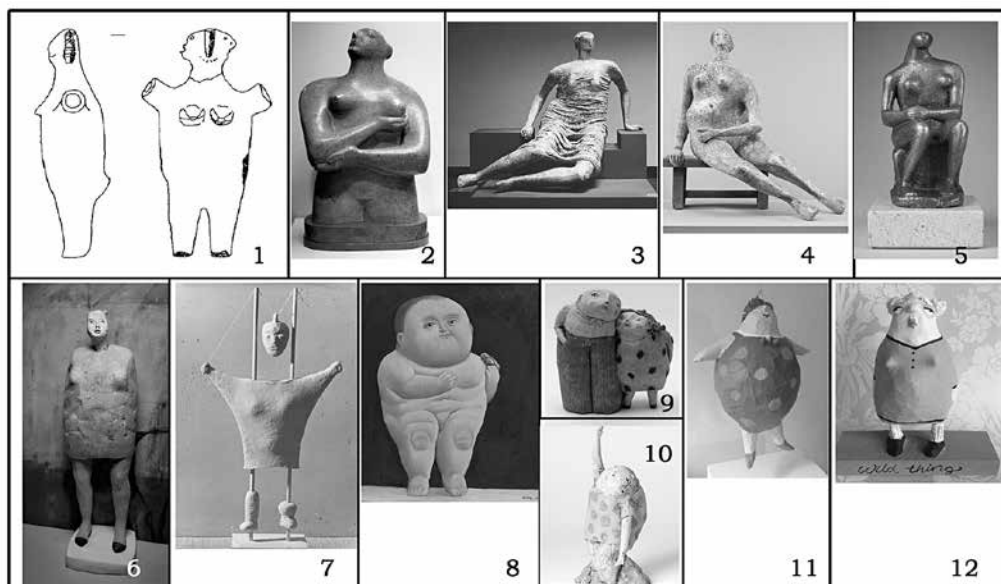

Обр. 1. Сравнителна таблица.

1. Антропоморфен съд от фонда на РИМ – В. Търново.
2. Декоративна ваза.
3. Декоративна керамична кана.
4. Силвия Дразковска – „Керамична принцеса с чаша кафе“.
5. Джоан Мюнч – „Милата Алис лети“.
6. Анн-Софи Гюлен – Керамична скулптура.
7. Текстилна кукла.
8. Играчка от конструктор.
9. Дървена играчка-пионка.
10. Марокански мъжки кафтан.

Fig. 1. Comparative table.

1. Anthropomorphic vessel from the collection of RMH – V. Tarnovo
2. Decorative vase.
3. Decorative ceramic jug.
4. Silvia Drazkovska – “Ceramic Princess with a cup of coffee”.
5. Joanne Munch – “Dear Alice Flying”.
6. Anne-Sophie Guillen – a ceramic sculpture.
7. Textile doll.
8. Construction toy.
9. A wooden toy-pawn.
10. Moroccan men’s kaftan.

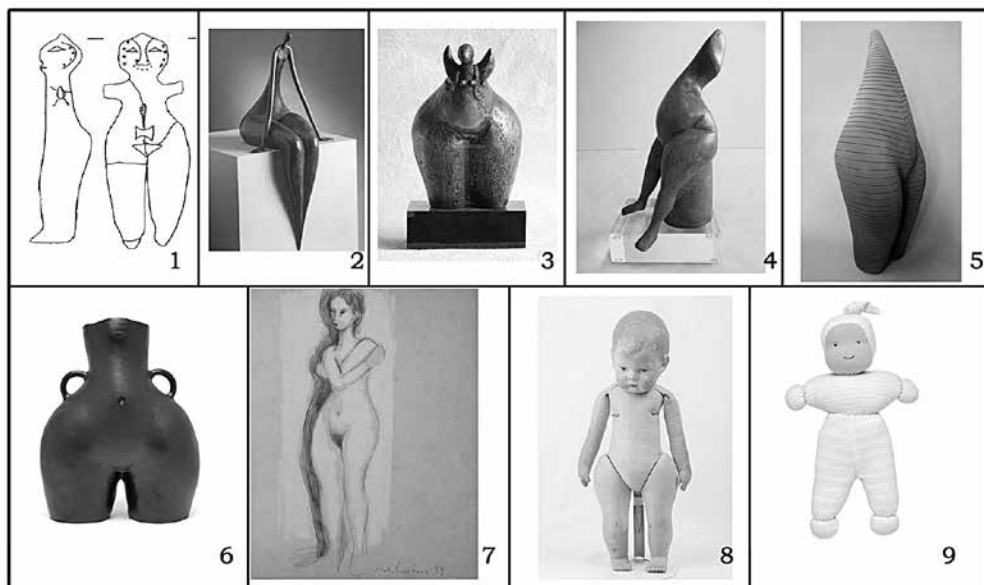

Обр. 2. Сравнителна таблица.

1. Хенри Мур – Антропоморфна изправена женска фигура.
2. „Женска фигура“.
3. Хенри Мур – „Седящата загърната жена“.
4. Хенри Мур – „Седяща жена“.
5. Хенри Мур – „Седящата фигура“.
6. Ана Козловска – „Изправена женска фигура“.
7. Фернандо Ботеро – „Момченце с птиче“.
8. Исаму Нагучи – Скулптура.
9. Анн-Софи Гюлен – Двойна керамична скулптура.
10. Анн-Софи Гюлен – Керамична скулптура.
11. Папиемаше – женска фигура, висяща.
12. Папиемаше – женска фигура, стояща.

Fig. 2. Comparative table.

1. Henry Moore – Anthropomorphic standing female figure.
2. “Female figure”.
3. Henry Moore – “The sitting wrapped woman”.
4. Henry Moore – “Sitting woman”.
5. Henry Moore – “Sitting figure”.
6. Anna Kozlovska – “Standing female figure”.
7. Fernando Botero – “Boy with a bird”.
8. Isamu Naguchi – sculpture.
9. Anne-Sophie Guillen – double ceramic sculpture.
10. Anne-Sophie Guillen – ceramic sculpture.
11. Papier-mâché – a female figure, hanging.
12. Papier-mâché – a female figure, standing.

Обр. 3. Сравнителна таблица.

1. Антропоморфна изправена женска фигура от фонда на РИМ – В. Търново.
2. Мари-Маделин Гутиер – Бронзовата седяща скулптура.
3. Джуп Коопман – „Поздрав към слънцето“.
4. П. А. Лагос – „Абстрактна гола бронзова скулптура“.
5. Керамична зелена декоративна скулптура.
6. Ваза „Любовни дръжки“.
7. Фредерик Белаудре – „Изправена гола фигура“.
8. Детска кукла.
9. Детска кукла.

Fig. 3. Comparative table.

1. Anthropomorphic standing female figure from the collection of RMH – V. Tarnovo.
2. Marie Madeleine Gautier – a bronze sitting sculpture.
3. Joop Koopman – “Greetings to the Sun”.
4. P. A. Lagos – “Abstract naked bronze sculpture”.
5. Ceramic green decorative sculpture.
6. Vase “Love handles”.
7. Frederick Belaoudre – “Standing naked figure”.
8. Baby doll.
9. Baby doll.

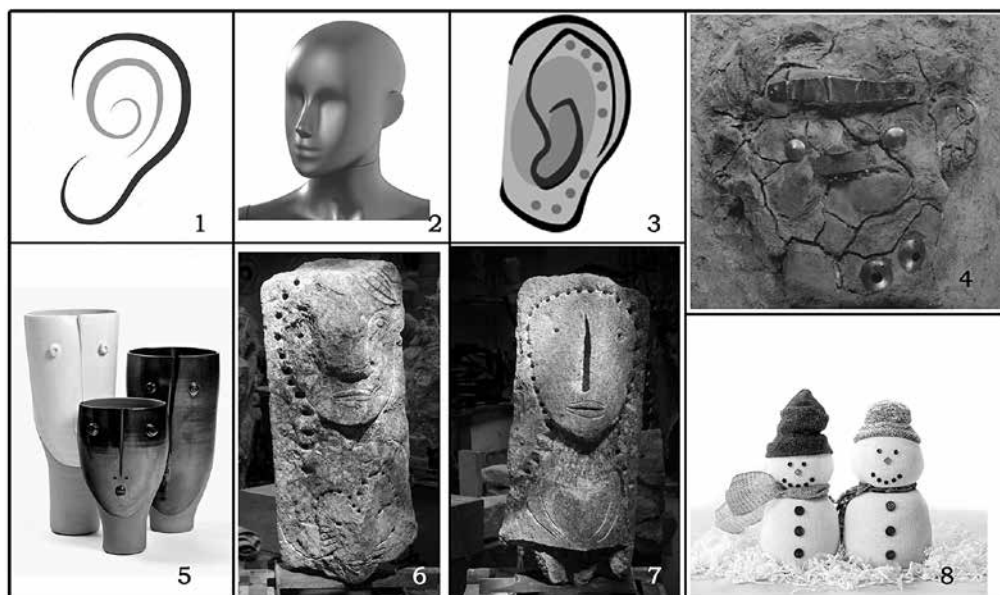

Обр. 4. Сравнителна таблица.

1. Лотар Никел – „Изправена фигура“.
2. Константин Бранкуси – „Муза“.
3. Каменна скулптура.
4. Емилио Касарато – Мраморна фигура.
5. Марио Този – „Етернит“.
6. Марио Този – „Женски образ“.
7. Нора Евелин Херц – „Портрет на жена“.
8. Исаму Ногучи – „Портрет на Терез Торн Маклейн“.

Fig. 4. Comparative table.

1. Lothar Nickel – “Standing figure”.
2. Constantin Brâncuși – “Muse”.
3. Stone sculpture.
4. Emilio Casarotto – a marble figure.
5. Mario Tozi – “Eternit”.
6. Mario Tozi – “Female image”.
7. Nora Evelyn Hertz – “Portrait of a woman”.
8. Isamu Noguchi – “Portrait of Therese Thorne McLane”.

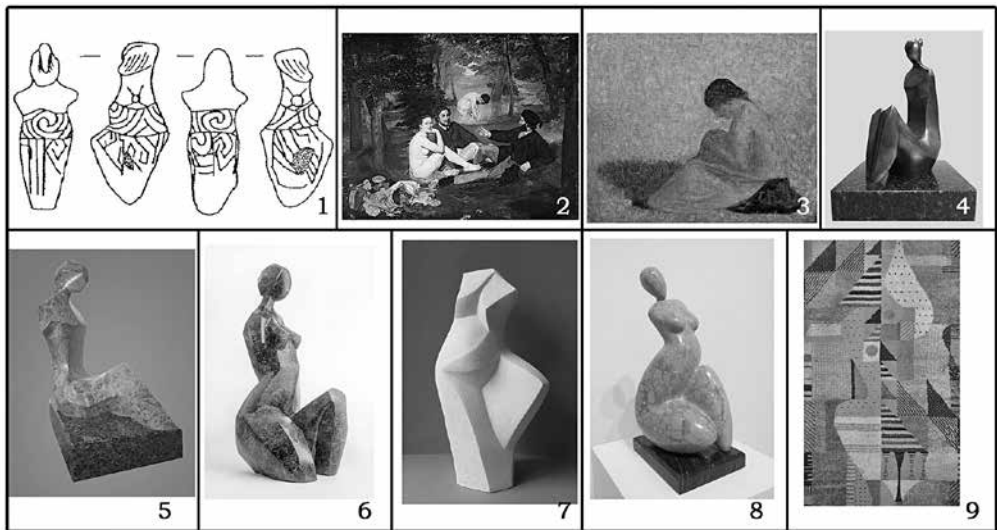

Обр. 5. Сравнителна таблица.

1. Лого.
2. Манекен.
3. Схема на ушна мида.
4. Гроб №2 от Варненския некропол.
5. Керамични вази.
6. Жан-Ийвс Гости – Каменен портрет.
7. Жан-Ийвс Гости – Каменен портрет.
8. Декоративни снежни човеци.

Fig. 5. Comparative table.

1. Logo.
2. Mannequin.
3. Auricle scheme.
4. GraveNo. 2 of the Varna necropolis
5. Ceramic vases.
6. Jean-Ives Gaustie – Stone portrait.
7. Jean-Ives Gaustie – Stone portrait.
8. Decorative snow men.

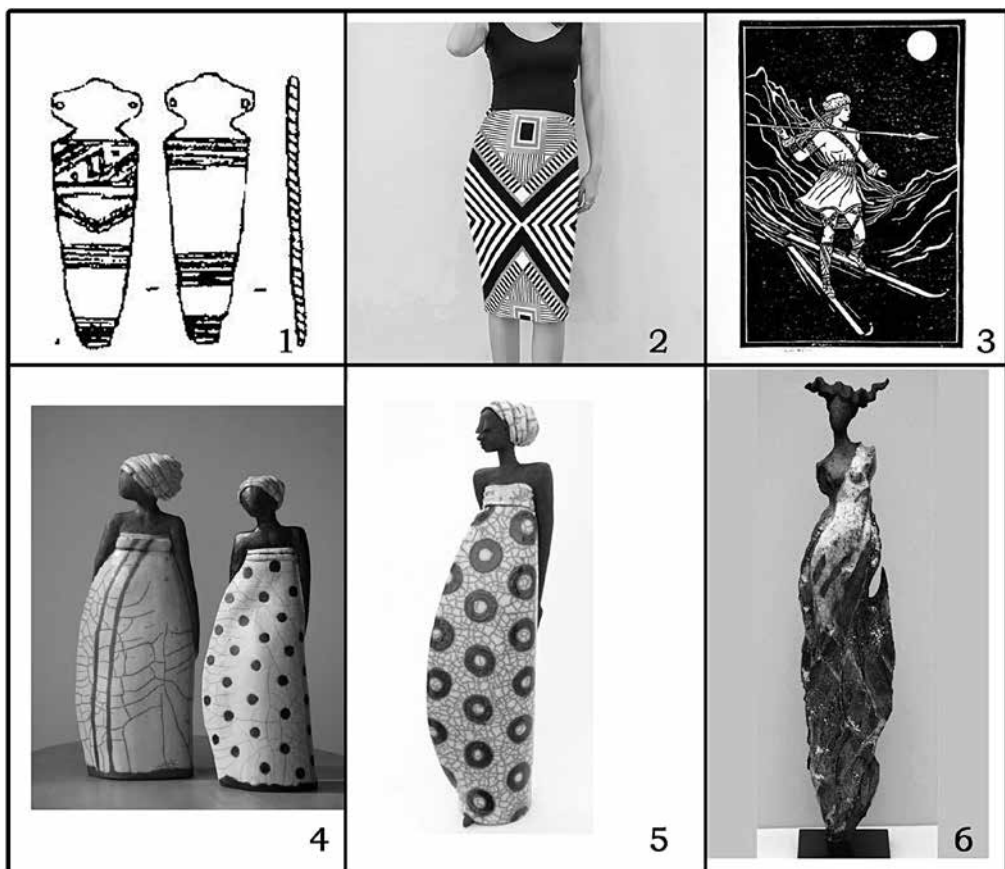

Обр. 6. Сравнителна таблица.

1. Полуседяща антропоморфна пластика от фонда на РИМ – В. Търново.
2. Едуард Мане – „Закуска на тревата“.
3. Жорж Сьора – „Седнала селянка в тревата“.
4. Ромуалд Вишневски – Бронзова седяща фигура.
5. Ромуалд Вишневски – Мраморна седяща фигура.
6. Ромуалд Вишневски – Мраморна седяща фигура.
7. Мраморна скулптура.
8. Седнала мраморна фигура.
9. Гунта Щолц – текстилен килим.

Fig. 6. Comparative table.

1. Semi-sitting anthropomorphic sculpture from the collection of RMH – V. Tarnovo.
2. Edouard Manet – “Luncheon on the Grass”.
3. Georges Seurat – “Peasant sitting in the Grass”.
4. Romuald Wiśniewski – a bronze sitting figure.
5. Romuald Wiśniewski – a bronze marble figure.
6. Romuald Wiśniewski – a bronze marble figure.
7. Marble sculpture.
8. Sitting marble figure.
9. Gunt Stoltz – textile carpet.

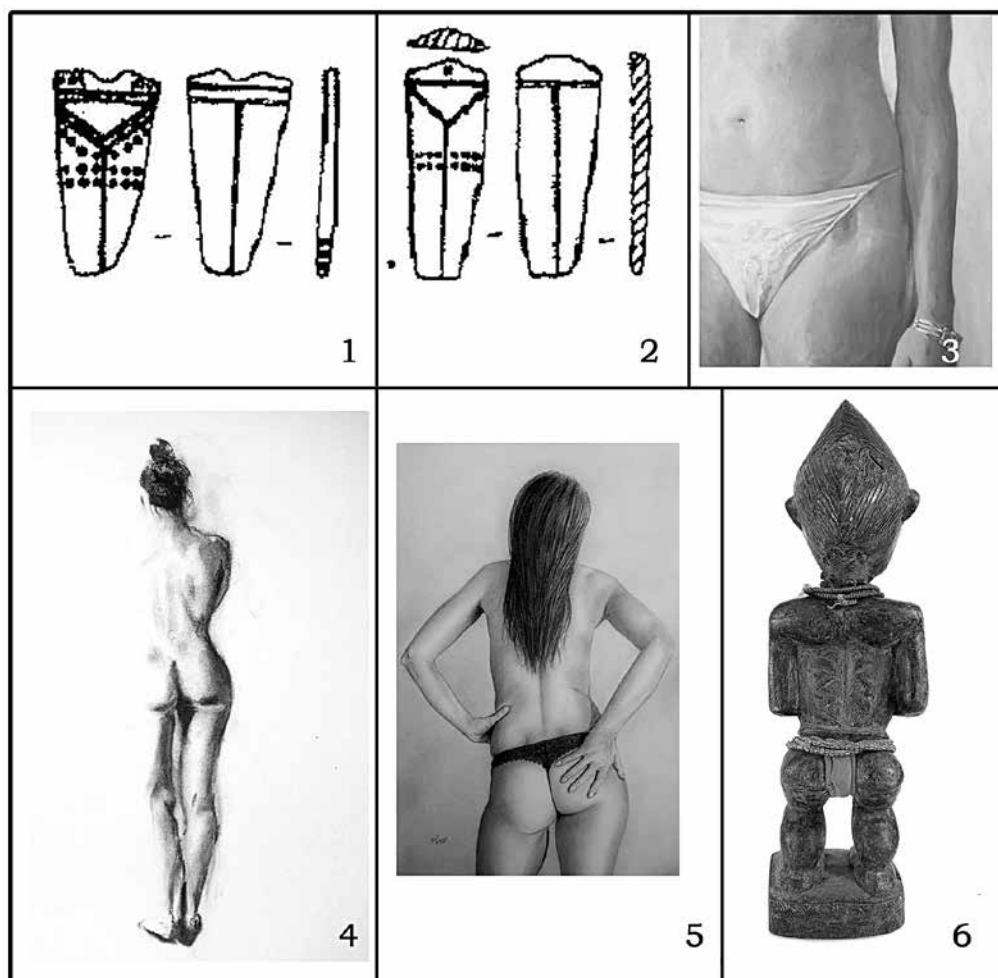

Обр. 7. Сравнителна таблица.

1. Плосък костен идол от фонда на РИМ – В. Търново.
2. Текстилен десен върху пола.
3. Мари-Амели Гуамарчи – „Скади“.
4. Мариет Киркелс – Керамични фигури.
5. Мариет Киркелс – Керамична фигура.
6. Клауд Кавин – „Раку“.

Fig. 7. Comparative table.

1. Flat bone idol from the collection of RMH – V. Tarnovo.
2. Textile pattern on a skirt.
3. Marie-Amelie Giamarchi – “Scuddy”.
4. Mariette Kirkels – ceramic figures.
5. Mariette Kirkels – a ceramic figure.
6. Claud Cavin – “Raku”.

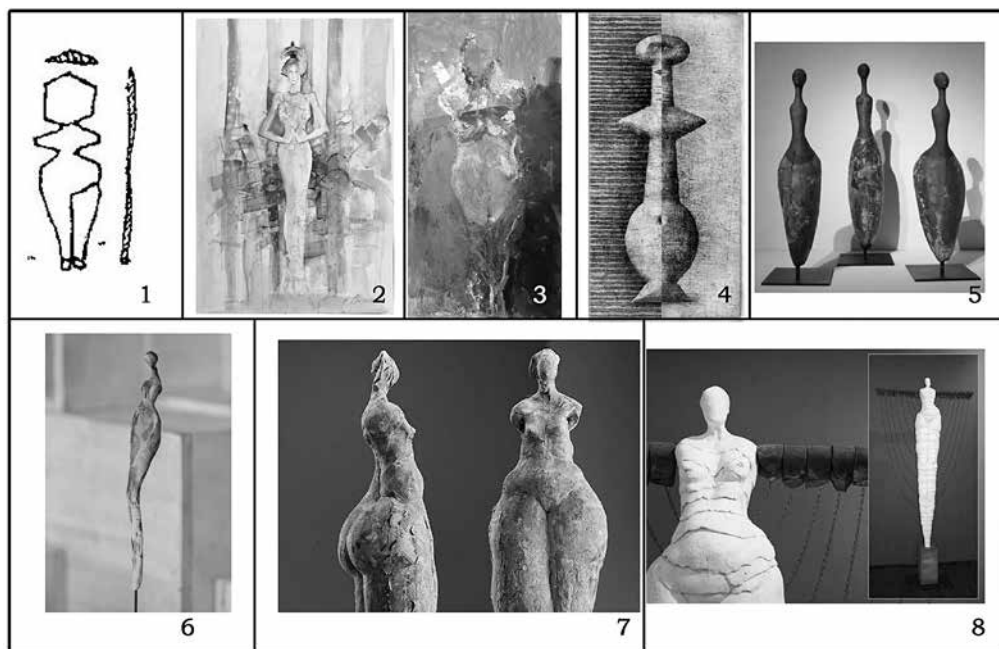

Обр. 8. Сравнителна таблица.

1. Костен идол (фрагмент) от фонда на РИМ–В. Търново.
2. Костен идол (фрагмент) от фонда на РИМ–В. Търново.
3. Сезари Киелар – „Часовник“.
4. Зак Краснер – „Импресия 12“.
5. Берт Вербик – „Изправено голо тяло“.
6. Африканска дървена скулптурка.

Fig. 8. Comparative table.

1. Boneidol (fragment) from the collection of RMH–V. Tarnovo.
2. Bone idol (fragment) from the collection of RMH–V. Tarnovo.
3. Cesari Chiellar – “Watch”.
4. Zach Krasner – “Impression 12”.
5. Bert Verbick – “Standing naked body”.
6. African wooden sculpture.

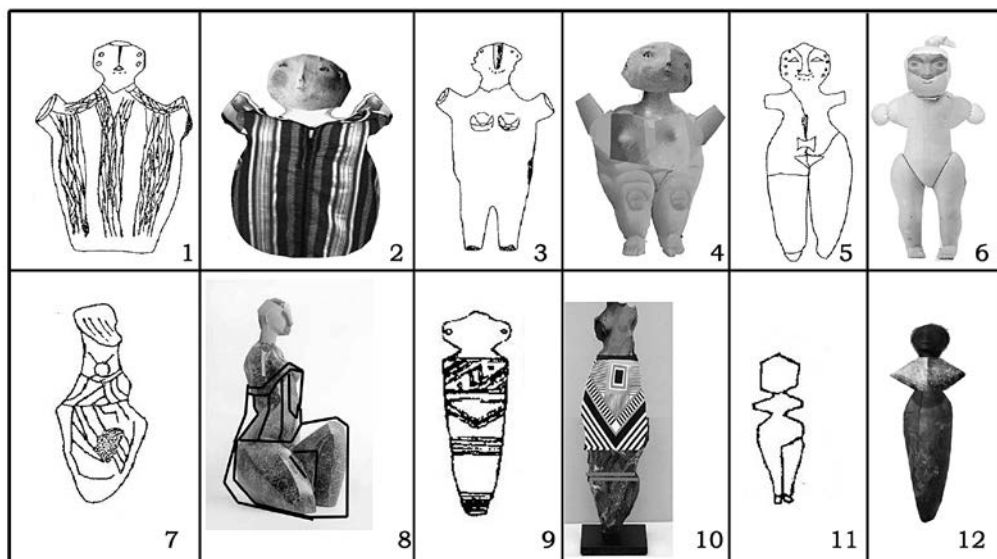

Обр. 9. Сравнителна таблица.

1. Костен идол от фонда на РИМ–В. Търново.
2. Георги Чарака – „Изящност“.
3. Жасмин Чен – „Тя трябваше да вземе решение“.
4. Уилям Шварц – „Изправена жена №106“.
5. Етие Дюма-Поулсен – „Изправени жени“.
6. Матре Раушбранд – „Фигура“.
7. Жан Бъртън – „Сахара“.
8. Жан Бъртън – „Сутрешино слънце“.

Fig. 9. Comparative table.

1. Bone idol from the collection of RMH–V. Tarnovo.
2. Georgi Charaka – “Elegance”.
3. Jasmine Chen – “She had to make a decision”.
4. William Schwarts – “Standing woman No.106”.
5. Ettie Dumas-Poulsen – “Standing women”.
6. Matre Raushbrand – “Figure”.
7. Jean Burton – “Sahara”.
8. Jean Burton – “Morning Sun”.

Обр. 10. Сравнителна таблица.

1. Елемент от Обр. 1.1.
2. Комбинирано изображение от Обр. 1.3, Обр. 1.6 и Обр. 1.10.
3. Елемент от Обр. 2.1.
4. Комбинирано изображение от Обр. 2.2, Обр. 2.7, Обр. 2.8, Обр. 2.9 и Обр. 2.12.
5. Елемент от Обр. 3.1.
6. Комбинирано изображение от Обр. 3.8, Обр. 3.9 и Обр. 4.7.
7. Елемент от Обр. 6.1.
8. Комбинирано изображение от Обр. 4.1, Обр. 4.4 и Обр. 6.6.
9. Елемент от Обр. 7.1.
10. Комбинирано изображение от Обр. 7.2 и Обр. 7.6.
11. Елемент от Обр. 9.1.
12. Комбинирано изображение от Обр. 9.3, Обр. 9.4 и Обр. 9.5.

Fig. 10. Comparative table.

1. Element from Fig. 1.1.
2. Combined image from Fig. 1.3, Fig. 1.6 and Fig. 1.10.
3. Element from Fig. 2.1.
4. Combined image from Fig. 2.2, Fig. 2.7, Fig. 2.8, Fig. 2.9 and Fig. 2.12.
5. Element from Fig. 3.1.
6. Combined image from Fig. 3.8, Fig. 3.9 and Fig. 4.7.
7. Element from Fig. 6.1.
8. Combined image from Fig. 4.1, Fig. 4.4 and Fig. 6.6.
9. Element from Fig. 7.1.
10. Combined image from Fig. 7.2 and Fig. 7.6.
11. Element from Fig. 9.1.
12. Combined image from Fig. 9.3, Fig. 9.4 and Fig. 9.5.

Обр. 11. Сравнителна таблица.

1. Иван Ненов – „Антропоморфен съд“.
2. Иван Ненов – „Пластика“.
3. Венко Колев – „Глава“.
4. Павел Койчев – „Седнали фигури“.
5. Цветко Колчев – „Фигури“.
6. Иван Ненов – „Пластика“.
7. Димитър Казаков – графика.
8. Димитър Казаков – графика.
9. Иванка Сокерова – Идоли.
10. Павел Койчев – „Един за друг“.
11. Валентин Старчев – „Идол“.
12. Валентин Старчев – „Идол“.
13. Валентин Старчев – „Идол“.

Fig. 11. Comparative table.

1. Ivan Nenov – “Anthropomorphic vessel”.
2. Ivan Nenov – “Sculpture”.
3. Venko Kolev – “Head”.
4. Pavel Koychev – “Sitting figures”.
5. Tsvetko Kolchev – “Figures”.
6. Ivan Nenov – “Sculpture”.
7. Dimitar Kazakov – black and white drawing.
8. Dimitar Kazakov – black and white drawing.
9. Ivanka Sokerova – Idols.
10. Pavel Koychev – “For each other”.
11. Valentin Starchev – “Idol”.
12. Valentin Starchev – “Idol”.
13. Valentin Starchev – “Idol”.

ВАСИЛ МУТАФОВ. „КОЛЕЛОТО НА СЪДБАТА“. БЪЛГАРСКОТО ГУРБЕТЧИЙСКО ГРАДИНАРСТВО (ЕТНОГРАФСКИ АСПЕКТИ)

Велико Търново, „ДАР-РХ“, Издание на Изследователския институт на българите в Унгария към Българското републиканско самоуправление в Унгария, 2018, 192 с., с ил.

д-р Илия Вълев

„Колелото на съдбата“. Българското гурбетчийско градинарство (етнографски аспекти)¹ е сериозен изследователски труд на д-р Васил Мутафов, посветен на традиционното гурбетчийско градинарство в България. Етнографският поглед е фокусиран както върху произхода и разпространението на явлениято, така и върху влиянието и следата, която българските градинари-гурбетчии оставят не само в нашата страна, но и навсякъде, където са упражнявали своята трудова дейност.

В основата на монографията изцяло стои докторската дисертация на автора, защитена успешно през далечната 1981 г. в Етнографския институт с музей при БАН (днес Институт по етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН). Тази дистанция във времето обаче ни най-малко не обезценява качествата на труда и неговата актуалност към днешна дата е безспорна. За това допринася фактът, че се прави подробна историко-етнографска характеристика на гурбетчийското градинарство, като се разкриват слабо известни страни на коментирания проблем. Разбира се, методиката на изследването неизбежно носи белезите на своето време. За тези близо 40 години са се променили някои акценти, предимно натоварени идеологически, но това не променя същностно огромния принос на предложената монография в емпиричен и аналитичен план.

Известно е, че традиционното гурбетчийство като явление с обществен, социален, културен и икономически характер е резултат от липсата или недос-

тига на средства и възможности за препитание. Това неблагоприятно завъртане на „колелото на съдбата“ кара хиляди хора да изоставят семейство, деца, родители и да тръгнат по широкия свят, за да търсят работа. Но както в миналото, така и днес, в резултат на миграциите, освен натрупване на трудов опит и осигуряване на парични средства в личен план, се получава и широк културен обмен, който прави гурбетчиите един от най-сериозните фактори за обогатяване на културно-историческото наследство на всеки народ. Безспорен фаворит в това отношение за българите през XIX и XX в. са градинарите-гурбетчии. Благодарение на находчивостта и предприемчивостта си те успяват не само да разпространят нови сортове зеленчуци и да внедрят по-различни, по-ефективни и конкурентноспособни технологии в зеленчукопроизводството, но и да оставят своята уникална следа в развитието на гражданските общества в почти цяла Европа. В не малко европейски държави, като Унгария, Чехия, Словакия, Австрия и др., до ден днешен живеят наследници на български градинари-гурбетчии, които не само не губят връзката си с България, но и продължават културния обмен между нашата и другите страни. Макар големите мащаби на гурбетчийското градинарство да са отдавна само спомен, това измерение на неговото значение показва, че темата не е загубила своята давност.

В структурно отношение монографията е разделена на няколко части – въведение в изследваната проблематика, в което се прави и подробен библиографски преглед на досегашните изследвания, четири глави, пространно заключение, списък на използваната литература и приложения.

В своето въведение (стр. 13–31) Васил Мутафов дава ясна дефиниция за гурбетчийството като явление с особен характер. Запознава ни и с проучванията на българските и чуждестранни изследователи по темата, като библиографският преглед е направен с критичен поглед. След открояването на плюсовете и минусите на всяко едно изследване, Мутафов заключава, че основен недостатък във всички проучвания е хронологическата и тематична ограниченост. Той обръща специално внимание на факта, че хронологически в тях не са изследвани напълно проблемите за развитие на градинарските сдружения, производствените знания и практики, традициите на градинарството в българските земи. По думите на автора въобще не е обърнато внимание и на градинарското обичайно право, градинарските дружества, развитието на традициите, значението на гурбетчийското градинарство както от икономическа гледна точка, така и за материалния и духовния бит на населението не само от Търновско, но и от други краища на страната. Именно това кара Васил Мутафов да си постави за цел, чрез своето изследване да направи историко-етнографска характеристика на гурбетчийското градинарство и да покаже българския принос в развитието на градинарската култура и практика. Цел, която смело може да се заяви, че е постигната.

Първа глава „Поява и развитие на гурбетчийското градинарство“ (стр. 33–54) разглежда проблема за началото на гурбетчийското градинарство по

българските земи, както и движенията на българската градинарска миграция в отделни страни през XIX – XX в. В тази глава специално внимание е обърнато и на условията за развитието на гурбетчийското градинарство в Търновския край, където изследванията показват, че това явление е най-силно застъпено.

Във *втора глава*, озаглавена „*Формиране на производствените традиции*“ (стр. 55–82), Васил Мутафов анализира производствените традиции на градинарството като поминък от античността до средата на XX в. В отделен параграф са коментирани производствените традиции и при гурбетчийското градинарство, като тук са представени етапите по подготовка и обработване на почвата, оръдията на труда, използвани от градинарите-гурбетчии, производствените практики при рътенето на семената, отглеждането на разсада, неговото разсаждане и поливане, а накрая се разглеждат етапите по брането, транспортирането и реализацията на реколтата. В тази глава специално са описани и *градинарските долати* – особени поливни съоръжения, които стават едни от най-характерните за материалната култура на българите.

Трета глава е посветена на „*Социално-нормативните традиции*“ (стр. 83–104) при българските градинари гурбетчии. В нея подробно се анализира въпроса за възникването на градинарските сдружения през XIX – XX в., принципите, по които те функционират, техните дейности, състав и длъжности. Описва се още и обичайното право в гурбетчийското градинарство, установените взаимоотношения между отделните членове на сдруженията, техните права и задължения. Отделно от това е коментиран и проблемът за градинарските дружества в България, които възникват през Възраждането в резултат от порасналата обществена активност на българския народ като цяло и на гурбетчиите в частност.

В последната глава авторът анализира „*Влиянието на гурбетчийското градинарство върху народната култура*“ (стр. 105–138) на българите. Последователно разглежда предпоставките, които влияят върху материалната и духовната култура на населението от Търновския край – измененията в поминъка, в архитектурата и уредбата на жилищата, в облеклото. Специално внимание е обърнато на особеностите на душевността на гурбетчиите, резултат от специфичните условия на живот, които водят в странство, както и на промените в техния светоглед.

Приключвайки с изложението, Васил Мутафов прави пространно *Заключение* (стр. 139–152). В него той стига до извода, че приносът на българските градинари-гурбетчии е обективиран в превръщането на градинарството от помощен, добавъчен поминък, упражняван при домашни условия, в специализиран отрасъл на селското стопанство главно в страните от Югоизточна и Централна Европа. По думите на автора, възприемането, адаптирането и разпространението на агротехниката на поливното градинарство, отглеждането и внедряването на нови зеленчукови видове и сортове, производствената организация и въз основа на тях – превръщането на градинарството в специализи-

ран отрасъл на селското стопанство, стават етнически белези, които в своята съвкупност дават възможност в един продължителен период да се говори за българско градинарство, за българска система в градинарството, а понятието градинар да се превърне в своеобразен етноним, равнозначен на българин в редица европейски страни.

Добре подплатена от теренни, архивни и библиографски източници, книгата включва и богат набор от илюстрации (75 бр.), който допълва и чудесно визуализира много проблеми, засегнати в текста.

Накрая трябва да се подчертае, че монографията е специализирана по съдържанието си, но в стилово отношение е подходяща за широк кръг от читатели и би била полезна за музейни специалисти, университетски преподаватели, научни работници, студенти и ученици, както и за всеки, интересуваш се от проблема за следата на българите градинари-гурбетчии по света и у нас.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Заглавието „Колелото на съдбата“ е редакторско предложение към автора на монографията. То символично се свързва с водното колело (долапът), като най-емблематичното поливно съоръжение в българското гурбетчийско градинарство. Отделно, заглавието е и метафорична препратка към превратностите на живота, към благоприятното или не до там благоприятно завъртане на гурбетчийското „колело на съдбата“, което от една страна отделя хиляди хора от родното място, а от друга – дава възможност за осигуряване на по-висок жизнен стандарт и социално израстване, както и културен обмен.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РИМ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2018 Г.

I. Археологически разкопки, теренни проучвания и експедиции

Обект „Ранножелязно ямно светилище и къснонеолитно селище Капитан Андреево – Кючук чаир“ (Н. Еленски – член на екипа).

Обект „Раннонеолитно селище Джулюница – Смърдеш“ (Н. Еленски – ръководител).

Обект „Селищна могила при с. Петко Каравелово“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Тракийски укрепен градски център. ИАР „Сборяново“ (М. Томанова – член на екипа).

Обект „Нове. Сграда с пилони (армаментариум)“, сектор VIII А (Сграда extra muros) (П. Владкова – ръководител).

Обект „Югозападен ъгъл на форумния комплекс на Никополис ад Иструм“ (И. Църов – ръководител, П. Владкова – зам. ръководител, М. Томанова – член на екипа).

Обект „Некропол в квартал „Асенов“ във Велико Търново (УПИ XIV, кв. 223 по ПУП на В. Търново)“ – (Е. Дерменджиев – ръководител).

Обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново“ (Е. Дерменджиев – зам. ръководител).

Обект „Манастир „Успение на св. Богородица“ в кв. „Френкхисар“ във Велико Търново“ (Х. Вачев – ръководител, И. Петракиев – зам.-ръководител).

Обект „Средновековна крепост Ряховец“ край гр. Горна Оряховица (И. Петракиев – ръководител; Х. Вачев – консултант).

Археологическо наблюдение на обекти „Градска среда в старата градска част – гр. Велико Търново“ и „Основен ремонт на съществуваща водопроводна мрежа“ (Е. Дерменджиев).

Спасителни археологически проучвания на Ранновизантийско и средновековно селище и ями от КЖЕ в м. „Вехтите лозя“ край с. Трояново в комплекса на Мини „Марица-Изток“ (Ж. Гюлева – член на екипа).

Теренно обхождане в с. Боженци, Община Габрово, по проект „Актуализиране на информация в Автоматизирана информационна система „Археологическа карта на България“ (Н. Еленски).

Теренно обхождане на местностите Гарга баир, Картала и Света гора, гр. Велико Търново, с цел локализиране на землени укрепления (табии) от средата на XIX век (И. Вълев, Д. Харбалиев, С. Стефанов).

II. Експозиционна дейност

31 януари – 31 октомври

Изложба „**110 години Независима България**“ е експонирана в сградата на Областна администрация Велико Търново (М. Стойчев).

1 февруари

Временна изложба „**Съкровищата на Хотница и Капиново**“ е експонирана в сградата на Областна администрация Велико Търново (М. Петкова).

19 февруари – 19 март

Мобилна изложба „**Забравени снимки и гравюри от Руско-турската война (1877–1878)**“ е експонирана пред Факултета по изобразително изкуство в центъра на гр. Велико Търново (С. Атанасова, Е. Врежаков, Н. Борисова).

26 февруари – 30 март

Мобилна изложба „**По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници**“ гостува в ИМ – Радомир (С. Атанасова).

28 февруари – 16 март

Мобилна изложба „**Филип Тотю между мита и историята**“ гостува в ИМ – Враца (С. Атанасова).

4 април – 30 юни

Мобилна изложба „**Забравени снимки и гравюри от Руско-турската война (1877–1878)**“ гостува в ИМ – Самоков (С. Атанасова, Е. Врежаков, Н. Борисова).

11 май – 14 май

Временна изложба „**Реликви от Учредителното събрание**“ гостува в РИМ – Плевен (М. Петкова, М. Стойчев).

14 май – 16 май

Мобилна изложба „**България и Румъния пред прага на Новото време. Забравени снимки и гравюри от Руско-турската война (1877–1878)**“ е експонирана в Букурещкия университет (С. Атанасова, Е. Врежаков, Н. Борисова).

30 май – 25 юни

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ гостува мобилна изложба на РИМ – Варна под надслов „**Аргонавти на свободата – Гарибалди и българите**“ (С. Атанасова, М. Стойчев, Р. Хаджиниколов).

1 юни – 18 юни

Мобилна изложба „**България и Румъния пред прага на Новото време. Забравени снимки и гравюри от Руско-турската война (1877–1878)**“ е експонирана в Община Елена (С. Атанасова, Е. Врежаков, Н. Борисова).

6 юли – 31 юли

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана мобилната изложба „**България и Румъния пред прага на Новото време. Забравени снимки и гравюри от Руско-турската война (1877–1878)**“ (С. Атанасова, Е. Врежаков, Н. Борисова).

6 септември – 11 декември

Мобилна изложба „**Епохата на Фердинанд**“ гостува в ИМ – Батак (С. Атанасова).

11 септември – 20 октомври

Мобилна изложба „**Българската независимост**“ гостува в РИМ – Шумен (С. Атанасова).

30 октомври – 13 ноември

Във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ е експонирана мобилната изложба „**По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници**“ (С. Атанасова).

1 – 30 ноември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана изложба „**Заедно да съхраним историческата памет**“ (Б. Боянкинска, М. Петкова, М. Стойчев, И. Вълев, Р. Хаджиниколов, П. Събев).

14 ноември – 20 ноември

Във фойето на РБ „Петко Р. Славейков“ – Велико Търново е експонирана изложба „**По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници**“ (С. Атанасова).

27 ноември – 27 януари

Мобилна изложба **„България и Румъния пред прага на Новото време. Забравени снимки и гравюри от Руско-турската война (1877–1878)“** гостува в Музей за история на Букурещ (С. Атанасова, Е. Врежаков, Н. Борисова).

14 декември – 4 януари

РИМ – Велико Търново и Общински детски комплекс организират традиционната временна изложба с детски сурвакници **„От Коледа до Васильовден“**, експонирана във фойето на Община Велико Търново (М. Петкова, С. Атанасова).

III. Културни събития и прояви

м. януари

Излиза от печат монографията на д-р Пламен Събев – **„Страстите Христови. Икони и стенописи XVIII – XIX век“**. В. Търново, 2017.

14 февруари

Пресъздаване на **обичая „Зарязване“** в ИМ – Килифарево, съвместна инициатива на РИМ – Велико Търново и Кметство на гр. Килифарево (М. Стойчев).

3 март

По повод Националния празник на Република България за гости и жители на Велико Търново са организирани безплатни **пешеходни турове** под надслов **„Освобождението на България“**, с беседа по маршрут: АМР „Царевец“, „Затвора-музей“, музей „Възраждане и Учредително събрание“, ул. „Гурко“, паметник „Майка България“ (Г. Торлозова, С. Йорданова).

22 март

За гости и жители на Велико Търново по повод празника на града са организирани безплатни **пешеходни турове** под надслов **„Величието на Средновековния Търновград“**, с беседа по маршрут: Средновековни църкви в кв. „Асенов“ – АМР „Царевец“ (К. Раданова, П. Петкански, П. Виткова).

25 март

Пресъздаване на **обичая „Благовещение“** в ИМ – Килифарево, съвместна инициатива на РИМ – Велико Търново и Младежки дом – Килифарево (М. Стойчев).

29 март

По повод Международния ден на Франкофонията в АМР „Царевец“ се проведе поредното **XI Франкофонско рали (Rallye Francophone)**, съвместно с катедра „Романистика“ при ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ и ЕГ „Проф. д-р Асен Златаров“ – Велико Търново (М. Йорданова, М. Русева, С. Йорданова).

м. април

Излиза от печат монографията на доц. д-р Павлина Владкова – „**NOVAE. Изделия от кост и рог**“. В. Търново, 2018.

19 май

РИМ – Велико Търново за четиринадесети път се включи в европейската инициатива „**Нощ на музеите и галериите**“. Събитието се проведе в музей „Хаджиилиева къща“ с представяне на историческата реконструкция „Арбанаси 1798. Кърджалийски времена“. За гости и жители на Велико Търново и Арбанаси е осигурено безплатно посещение в музеите „Констанцалиева къща“, „Хаджиилиева къща“ и църква „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в с. Арбанаси (И. Цървов, С. Цветков, С. Стефанов, И. Вълев).

21 юни

В АМР „Царевец“ се проведе Второ издание на културно-образователното събитие „**Звездна нощ над Царевец**“, съпроводено с демонстрационни дневни и вечерни астрономически наблюдения. Съвместна инициатива на НАОП „Джордано Бруно“ – Димитровград и РИМ – Велико Търново (И. Вълев, Д. Харбалиев, С. Стефанов, С. Цветков, Д. Димитров, П. Петкански).

28 юни

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ бе представена монографията на д-р Иван Цървов – „**Акведуктите по българските земи (II–IV век)**“ (И. Цървов, П. Владкова).

29 юни – 1 юли

В АМР „Царевец“ е организиран **Четвъртият международен фестивал на историческите възстановки „Ежедневието на средновековен Търновград**“, съвместна инициатива на Община Велико Търново, РИМ – Велико Търново и НД „Традиция“ – Клон Велико Търново (И. Цървов, С. Цветков, С. Стефанов).

16–21 юли

В църквата-музей „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в с. Арбанаси се проведе IX-то издание на **Летния музикален фестивал на камерната класическа музика „Arbanassi Summer fest Music–2018“**, с участието на музиканти от Белгия, Великобритания, Германия, България (И. Църов, С. Йорданова).

18 юли

По повод 181 години от рождението на Васил Левски в музей „Възраждане и Учредително събрание“ се проведе **Ден на отворените врати**, включващ прожекции на филмите „Левски и Вярата“ и „Черна легенда“ (А. Стамболийска, Ж. Гюлева).

20–22 август

РИМ – Велико Търново е домакин на организирания в ИМ – Килифарево **Осми летен пленер „Детска академия за изкуства – Килифарево 2018“** (М. Стойчев).

25–26 август

РИМ – Велико Търново е домакин на **Третия международен римски фестивал „Нике – Играта и Победата“**, проведен на територията на АМР „Никополис ад Иструм“ (П. Владкова, Н. Борисова).

22 септември

По повод честването на Независимостта на България за гости и жители на Велико Търново са проведени традиционните **пешеходни турове – „По стъпките на българската държавност“**, с безплатна беседа по маршрут: църква „Св. Димитър“, църква „Св. 40 мъченици“, църква „Св. Апостоли Петър и Павел“, АМР „Царевец“ (В. Калчева, К. Раданова, С. Петрова).

18 октомври

Премиерно представяне на монографията на д-р Васил Мутафов **„Колелото на съдбата. Българското гурбетчийско градинарство /етнографски аспекти/“** в гр. Будапеща, Република Унгария (И. Вълев).

26 октомври

В църквата „Св. Димитър Солунски“ в кв. Асенов е експонирана иконата „Св. Димитър на кон“ и е проведено **тържество** по повод храмовия празник (П. Събев).

1 ноември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ се състоя традиционната среща с дарителите на РИМ – Велико Търново, съпроводена с изложба на постъпилите като дарение през годината нови експонати (И. Църов, М. Петкова, Б. Боянкинска, В. Мартинова).

21 ноември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ бе представена монографията на д-р Васил Мутафов „**Колелото на съдбата. Българското гурбетчийско градинарство [етнографски аспекти]**“ (И. Вълев).

2018 г.

Целогодишно (всеки четвъртък) в Патриаршеската църква „Възнесение Господне“ на хълма Царевец се изнася **Музикално-поетичен спектакъл „Царевград Търнов – хармонично съзвучие-благослов“** (П. Иванова).

IV. Проекти

Работа като партньор в трансграничен проект за Културен маршрут „**По пътя на българските градинари**“, съвместна инициатива на РИМ – Велико Търново, Музея на гурбетчийското градинарство – Лясковец, РИМ – Шумен, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ и Изследователския институт на българите в Унгария (И. Вълев).

Работа като партньор по научен проект „**Модели и концепции на сериозни образователни игри чрез свързани мултимедийни ресурси от военно-историческо наследство**“ с водеща научна организация ИМИ – БАН (И. Вълев).

Работа по самостоятелен проект „**The late Neolithic tell-site of Hotnitsa publication**“ – The Shelby White – Leon Levy Program for Archaeological Publications (А. Чохаджиев).

Работа по самостоятелен проект „**Идол**“ – професионално заснемане на антропоморфни фигурки от фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново (А. Чохаджиев).

Работа по проект „**Ученически практики – Фаза I**“ към МОН, съвместно с ПГТ „Д-р В. Берон“ – Велико Търново (С. Петрова, К. Раданова).

Реализиран двугодишен проект „**Млад екскурзовод**“ на МОН в партньорство с Общински детски комплекс – Велико Търново (С. Атанасова, Д. Харбалиев).

V. Образователни семинари и обучения

8–14 май

За повишаване на квалификацията на служителите в РИМ – Велико Търново е организиран пътуващ образователен семинар на тема: „Добри практики в експонирането и представянето на световно известни паметници на културата в Република Хърватия“, проведен по маршрут: Велико Търново – Сплит – Шибеник – Задар – Риска – Загреб – Велико Търново (координатор М. Петкова).

27 септември

С цел запознаване с резултатите от новите археологически проучвания е проведен еднодневен обучителен семинар в АМР „Никополис ад Иструм“ (координатор С. Петрова, лектор д-р И. Църов).

19–24 октомври

За повишаване на квалификацията на служителите в РИМ – Велико Търново е проведен пътуващ образователен семинар, включващ участие във Фестивал на античната римска култура и изложение на римски занаяти в Република Албания по маршрут: Велико Търново – Елбасан – Дуръс – Берат – Аполония – Аргирокастро – Бутринт – Хераклея Синтика (България) – Велико Търново (координатор М. Петкова).

VI. Събирателска и консервационно-реставрационна дейност

През 2018 г. за Основния фонд на РИМ – Велико Търново са придобити разнородни предмети и находки: за **сбирка „Праистория“** – 802 находки; за **сбирка „Средновековие“** – 148 находки; за **сбирка „Етнография“** – 192 предмета; за **сбирка „Нова и най-нова история“** – 17 снимки; за **Библиотечния фонд** са закупени и постъпили в резултат на дарения, абонамент и книгообмен 221 книги.

В Лабораторията за консервация и реставрация на РИМ – Велико Търново са обработени 723 монети и са консервирани, напълно или частично реставрирани 631 предмета от метал, кост, камък, керамика, кожа, хартия, дърво, текстил и други материали, постъпили от археологически разкопки или съхранявани във фондовете и експозициите на музея. Извършена е консервация и реставрация на 7 икони и 1 йерусалимия. Изработени са 90 бр. разнородни предмети и аксесоари (копия на документи, рамки, папки, кутии и др.) за нуждите на експозиционната и фондова дейност.

Съставил:
Теменуга Георгиева

КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2018 Г.

БЪЛГАРИЯ

Варна

- Известия на Народния музей – Варна, 45–46 (60–61), 2009–2010.
- Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, 2, 2017.

Велико Търново

- България, българите и Европа – мит, история, съвремие. [CD] Т. 11. Научна конференция, 2 ноември 2016 г. Велико Търново, 2017.
- Гласове на миналото. Проект „Преживяно минало“. Т. 2. Велико Търново, 2018.
- Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, I (XXXIII), 1, 2017.
- Епохи, XXIII, 2015, №2.
- Епохи, XXV, 2017, №2.
- Епохи, XXVI, 2018, №1.
- Преображенски, М. Приказки или нравоучителни примери за всеки, който желае да стане добър. Велико Търново, 2018.
- Образованието в социалистическа България – между традицията и комунистическата идеология. Проект „Преживяно минало“. Т. 1. Велико Търново, 2015.
- Societas classica. Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока. [CD] Т. 9. Велико Търново, 2017.

Габрово

- Началото и пътят напред. Музейна хроника. Велико Търново, 2018.
- Паметта за традицията. Сборник в чест на 70-годишнината на доц. д-р Ангел Гоев. Велико Търново, 2018.

Кюстендил

- Известия на Исторически музей Кюстендил, 18, 2018.

Пазарджик

- Бойков, Гр. Татар Пазарджик. От основаването на града до края на XVII век. Изследвания и документи. София, 2008.
- Васил Левски и неговите сподвижници във Втори окръжен център. Научна конференция, посветена на 170-годишнината от рождението на Васил Левски. Научен ръководител проф. д.и.н. Дойно Дойнов. Пазарджик, 2007.
- Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик, 4, 2013.
- Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик, 5, 2014.
- Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик, 6, 2015.
- Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик, 7, 2016.
- Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик, 8, 2017.
- Град и памет. Априлското въстание 1876 г. през призмата на паметта. Сборник с доклади от Трета национална научна конференция, проведена в Пазарджик, 6–7 октомври 2016 г. Пазарджик, 2017.
- Етнографски проучвания в Пазарджишкия край. Пазарджик, 2014.
- Земеделското движение в България. История, развитие, личности. Национална научна конференция с научен ръководител ст.н.с. I ст. д.и.н. Георги Марков. Пазарджик, 2004.
- Колев, Й. Константин Величков. Реформаторът на българското образование. Пазарджик, 2005.
- Константин Величков и неговото време. Национална научна конференция, посветена на 150 годишнината от рождението на Константин Величков с научен ръководител чл.-кор. д.и.н. Георги Марков. Пазарджик, 2005.
- Култура и културна политика в България 1879–1944. Национална научна конференция с научен ръководител чл.-кор. д.и.н. Георги Марков. Пазарджик, 2009.
- Министри и законодатели от Пазарджик 1879–1947. Научна конференция с научен ръководител акад. Георги Марков. Пазарджик, 2009.
- Николова, П. Април 1876. Пазарджишка летопис. Пазарджик, 2016.
- Роден край, 1995, №4.
- 150 години Народно читалище „Виделина–1862“ – Пазарджик. 1862–2012. Алманах. Пазарджик, 2012.
- Шулева, Л. Етнологички изследвания за Пазарджик и Пазарджишкия край. Подбрани научни публикации. Пазарджик, 2017.
- Шулева, Л. За онова време в Пазарджик и Пазарджишкия край. Популярни публикации за етнография и фолклор. Пазарджик, 2018.

Плевен

- Мизия от древността до днес. Т. 1. Плевен, 2018.

Пловдив

- Годишник на Регионален етнографски музей – Пловдив, 7, 2018.

Раднево

- Борисов, Б. Керамика и керамично производство през XI–XII век от територията на днешна Югоизточна България. Раднево, 2002. (Марица-Изток. Археологически проучвания. Т. 6).
- Марица-Изток. Археологически проучвания. Т. 7. Стара Загора, 2015.

Самоков

- Йончева, М. Златен извор. Самоков, 2017.
- Митрева, Н., Л. Николов. Михал Белстойнев (1858–1923). Галерия „Самоковски художници“. Каталог. Самоков, 2018.
- Митрева, Н., Л. Николов. От Чамкория до Боровец. Самоков, 2018.
- Патев, Ив., В. Хаджиангелов. Бельова църква „Рождество Богородично“ гр. Самоков. София, 2014.

Силистра

- Добри практики. Иновативни форми за опазването и представянето на културното наследство. Силистра, 2018.

Сливен

- Късноантична и средновековна крепост Туида. Каталог. [Б.м.], 2018.

Смолян

- Известия на Регионален исторически музей – Смолян, 3, 2017.
- Стопански и културен живот в Родопите и Тракия (XIX – XX в.). Сборник с доклади и съобщения от Международна научна конференция, Смолян, 14 юни 2017 г. Смолян, 2017.

София

- Атанас Шопов. Дневник. Дипломатически рапорти и писма. София., 1995.
- Гръцки извори за българската история. Т. 12. Сведения за българската история в съчиненията на Дука, Лаоник Халкокондил и Критовул. София, 2015. (Извори за българската история. Т. 32).

- Дренков, Ил. Великобритания и македонският въпрос (1919–1949). София, 2017.
- Злато и бронз. Метали, технологии и контакти в Източните Балкани през бронзовата епоха. София, 2017. = Gold and bronze. Metals, Technologies and Networks in the Eastern Balkans during the Bronze Age. Sofia, 2017.
- Злато и бронз. Метали, технологии и междурегионални контакти на територията на Източните Балкани през бронзовата епоха. София, 2018. = Gold and bronze. Metals, Technologies and Interregional Contacts in the Eastern Balkans during the Bronze age. Sofia, 2018.
- Известия на Националния исторически музей, 24, 2012.
- Известия на Националния исторически музей, 25, 2013.
- Известия на Националния исторически музей, 26, 2014.
- Известия на Националния исторически музей, 27, 2015.
- Известия на Националния исторически музей, 28, 2016.
- Известия на Националния исторически музей, 29, 2017.
- Известия на Националния исторически музей, 30, 2018.
- Пасков, Ил. Натанаил митрополит Охридски и Пловдивски. Живнеописание. София, 2016.
- Петрунова, Б., Ф. Петрунов. Лютица. Мраморният град – закрилник на Източните Родопи. София, 2018.
- Под знака на Меркурий. Търговията в София. [Б.м.], 2018. = Under the sign of Mercury: Trade in Sofia. [S.l.], 2018.
- Сердика – Средец – София. Т. 1. София, 1976.
- Сердика – Средец – София. Т. 2. София, 1994.
- Сердика – Средец – София. Т. 3. София, 1997.
- Сердика – Средец – София. Т. 4. София и нейното културно-историческо наследство. София, 2008.
- Сердика – Средец – София. Т. 5. Културно-историческо наследство на София. Проблеми и перспективи. София, 2010.
- Сердика – Средец – София. Т. 6. Сборник в памет на Магдалина Станчева. София, 2016.

Троян

- Културно-историческото наследство на Троянския край. Кн. 1. София, 1988.
- Културно-историческото наследство на Троянския край. Кн. 2. София, 1990.
- Културно-историческото наследство на Троянския край. Кн. 4. София, 1991.
- Народното изкуство на Балканския полуостров – традиция и настояще. Троян, 1995. (Културно-историческото наследство на Троянския край. Кн. 8).

- Принос към историята на Троянския край от древността до Освобождението. София, 1992. (Културно-историческото наследство на Троянския край. Кн. 5).
- Тотевски, Т. Битката за Троянския проход. Троян, 1997. (Културно-историческото наследство на Троянския край. Кн. 10).
- Троян и Троянско от Освобождението до 40-те години на XX век. Троян, 1994. (Културно-историческото наследство на Троянския край. Кн. 7).
- Троянската градска община. Ловеч, 1993. (Културно-историческото наследство на Троянския край. Кн. 6).
- Троянски шегобийци. Троян, 1990. (Културно-историческото наследство на Троянския край. Кн. 3).
- Фолклор от Троянско. Троян, 1996. (Културно-историческото наследство на Троянския край. Кн. 9).

CROATIA

Zadar

- Diadora, 31, 2017.

Zagreb

- Blečić Kavur, M. Na razmeđu svijetova za prijelaza milenija: Kasno brončano doba na Kvarneru. At the crossroads of worlds at the turn of the millennium: The Late Bronze Age in the Kvarner region. Zagreb, 2014. (Katalozi i monografije. 11).
- Filipec, K. Donja Panonija od 9. do 11. stoljeca. Sarajevo, 2015.
- Mirnik, I. Sylloge nummorum Graecorum. Croatia. Zagreb. The Archaeological Museum Numismatic Collection. Volume VIII. Aegyptus. Ptolemaei – Roman Provincial Coinage. Zagreb, 2016.
- Radman-Livaja, I. Tesere iz Siska. Olovne tesere iz Siscije. Plombs de Siscia. T. 1. Tekst. Zagrebu, 2014. (Katalozi i monografije. 9).
- Radman-Livaja, I. Tesere iz Siska. Olovne tesere iz Siscije. Plombs de Siscia. T. 2. Katalog. Zagrebu, 2014. (Katalozi i monografije. 9).
- Vikić-Belančić, B., V. Damevski, A. Kardianou-Michel. Corpus Vasorum Antiquorum. Vases Grecs et Italiotes. Fascicule 1. Zagreb, 2008.
- Vjesnik Archeološkog muzeja u Zagrebu, Ser. 3, 49, 2017.
- Vjesnik Archeološkog muzeja u Zagrebu, Ser. 3, 50, 2017.

CZECH REPUBLIC

Praha

- Boháčová, I., J. Podliska. Pruvodce pražskou archeologií. Památky známé, neznámé i skryté. Praha, 2017.
- Jiráň, L. (ed.), O. Chvojka, E. Čujanová-Jílková, J. Hrala, J. Hůrková, D. Koutecký, J. Michálek, V. Moucha, I. Pleinerová, Z. Smrž, V. Vokolek. The Prehistory of Bohemia 4. The Bronze Age. Praha, 2013.
- Muzeum. Muzeiní a vlastivědná práce, 2017, 1.
- Muzeum. Muzeiní a vlastivědná práce, 2017, 2.
- Muzeum. Muzeiní a vlastivědná práce, 2017, zvláštní vydání.
- Pavlu, I. (ed.), M. Zápotocká. The Prehistory of Bohemia 2. The Neolithic. Praha, 2013.
- Neustupný, E. (ed.), M. Dobeš, J. Turek, M. Zápotocký. The Prehistory of Bohemia 3. The Eneolithic. Praha, 2013.
- Salač, V. (ed.), E. Droberjar, J. Militký, J. Musil, K. Urbanová. The Prehistory of Bohemia 7. The Roman Iron Age and the Migration Period. Praha, 2013.
- Venc, S. (ed.), J. Fridrich, K. Valoch. The Prehistory of Bohemia 1. The Paleolithic and Mesolithic. Praha, 2013.
- Venclová, N. (ed.), M. Chytráček, P. Drda, D. Koutecký, J. Michálek, V. Vokolek. The Prehistory of Bohemia 5. The Early Iron Age and the Hallstatt Period. Praha, 2013.
- Venclová, N. (ed.), P. Drda, J. Michálek, J. Militký, V. Salač, P. Sankot, V. Vokolek. The Prehistory of Bohemia 6. The Late Iron Age – The La Tène Period. Praha, 2013.

GERMANY

Bonn

- Belinskij, A. B., H. Härke. Ritual, society and population at Klin-Yar (North Caucasus). Excavations 1994–1996 in the Iron Age to early medieval cemetery. Bonn, 2018. (Archäologie in Eurasien, 36).
- Hellström, K. Fibeln und Fibeltracht der Sarmatischen Zeit im Nordschwarzmeergebiet (2. Jh. v. Chr.–3. Jh. n. Chr.). Bonn, 2018. (Archäologie in Eurasien, 39).
- Ullrich, M. Eine Siedlung der Völkerwanderungszeit auf den Ruinen des antiken Tanais. Ergebnisse der russisch-deutschen Ausgrabungen 1993 bis 2004. Bonn, 2018. (Archäologie in Eurasien, 37).

Halle (Saale)

- Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, 96, 2017.

Dresden

- Beiheft 33 = Ausgrabungen in Sachsen, 6, 2018.

Freiburg

- Archäologische Nachrichten aus Baden, 92, 2016.
- Archäologische Nachrichten aus Baden, 93, 2017.

Zossen

- Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie, 48, 2018.

HUNGARY

Budapest

- 100 éves a Magyarországi Bolgár Egyház. Jubileumi album. Budapest, 2016.
= 100 години Българска църковна община в Унгария. Юбилеен албум.
Будапеща, 2016.

POLAND

Warszawa

- Novensia, 27, 2016.

ROMANIA

Cluj-Napoca

- Acta Musei Napocensis, 51/1, 2014.
- Acta Musei Napocensis, 52/1, 2015.
- Acta Musei Napocensis, 53/1, 2016.
- Acta Musei Napocensis, 53/2, 2016.
- Gruia, Ana-Mari. Focus: colecția de istorie a farmaciei din Cluj-Napoca.
Cluj-Napoca, 2016.

București

- Dacia, 60, 2016.

Zaláu

- Acta Mvsei Porolissensis. Arheologie – Restaurare – Conservare, 37, 2015.
- Acta Mvsei Porolissensis. Arheologie – Restaurare – Conservare, 38, 2016.
- Acta Mvsei Porolissensis. Istorie – Etnografie, 36, 2014.

SERBIA

Нови Сад

- РАД Музеја Војводине, 56, 2014.

SLOVENIA

Ljubljana

- Knez, D. Instrumentalna dediščina. Glasbila in glasbeni avtomati iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije. Ljubljana, 2017. = Instrumental heritage. Musical Instruments and Music Machines from the Collection of the National Museum of Slovenia.
- Laharnar, B., P. Kos. Iron Age stories from the crossroads. Ljubljana, 2018.
- The past under the microscope. Scientific Analyses In Museums. Ljubljana, 2018.

*Съставил:
Станислава Ботева*

ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2018 Г.)

- Ганка Донкова** (Велико Търново) – порцеланов лъжичник
- Ганна Таврийска** (Велико Търново) – етнографски материали
- Емилия Проданова** (Велико Търново) – етнографски материали
- Иван Вачков** (Златарица) – колекция от шевни машини и етнографски материали
- Надежда Григорова** (София) – етнографски материали
- Нелина Църва** (Велико Търново) – етнографски материали
- Розалина Димитрова** (Варна) – етнографски материали
- Симеон Раденков** (Сливен) – етнографски материали
- Ангелина Арнауцкова** (Пазарджик) – исторически материали
- Анна Мартинова** (Велико Търново) – исторически материали
- Благовеста Цанкова** (Велико Търново) – родословно дърво на родовете Хаджиниколови, Зелкови, Кабакчиеви, Петкови
- Валентин Миновски** (Велико Търново) – исторически материали
- Веселин Умников** (София) – исторически материали
- Емо Калоянов** (Велико Търново) – спортна гира
- Иван Маринов** (Горна Оряховица) – снимки
- Катя Митова-Ганева** (Велико Търново) – бастун-чадър
- НД „Традиция“** (Велико Търново) – исторически материали
- полк. Невена Атанасова** (Велико Търново) – лична униформа на капитан от БА
- Никола Чакърров** (Ловеч) – снимка
- Николай Христов** (Стражица) – исторически материали
- Петър Стефанов** (Велико Търново) – санитарна чанта
- Райна Недялкова** (Велико Търново) – осветително тяло от първата половина на ХХ в.

Сашко Дончев (Велико Търново) – исторически материали
Светлозар Бояджиев (Велико Търново) – исторически материали
Септимио Попеску (Румъния) – исторически материали
Серафим Стойчев (Сухиндол) – исторически материали
Атанас Джафаров (Велико Търново) – научна литература
Асоциация на Сухопътните войски на България (София) – научна литература
инж. Борис Топалов (Пловдив) – научна литература
Вера Бонева (София) – научна литература
Живка Радева (Велико Търново) – авторска книга
д-р Иван Цървов (Велико Търново) – научна литература
Любен Лалев (Велико Търново) – авторска книга
Нели Цонева (Павликени) – авторска книга
Николай Иванов (Велико Търново) – авторска книга
Николай Теодосиев (София) – научна литература
Милка Денева (Велико Търново) – авторска книга
Моника Тютюнкова (Унгария) – научна литература
инж. Пейчо Тодоров (Велико Търново) – научна литература
Радосвета Топалова (Горна Оряховица) – научна литература
Стефка Мутафова (Велико Търново) – научна литература
Тодорка Недева (Велико Търново) – авторска книга
Златин Георгиев (Павликени) – материална подкрепа

Съставил:
Боряна Боянkinска

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ **ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ** на Регионален исторически музей – Велико Търново

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново е научно издание на РИМ – Велико Търново, което излиза ежегодно. В Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново се приемат научни статии, съобщения, отзиви и рецензии в областта на историята, археологията, изкуствознанието, етнологията, реставрацията и консервацията, музеологията и др. Материалите следва да имат приносен характер и да не са публикувани в други научни издания и в монографии. Научните разработки на външни автори трябва да са свързани с Велико Търново и област Велико Търново, както и изследвания с национален обхват, акцентиращи върху Великотърновския регион.

Редакционната колегия на Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново приема за обсъждане материали на български език с резюме на български език. Приемат се материали на колеги от чужбина, написани на английски, френски, немски или руски език, и с резюме на английски език.

При предаване на научните разработки следва да се спазват следните изисквания за техническо оформяне на текста и илюстрациите:

1. Текст

Научната разработка се предава на електронен носител (в Microsoft Word), задължително придружен от разпечатка на текста и илюстрациите. Текстът, списъкът на илюстрациите и резюмето да бъдат в един файл. На илюстрациите да е обозначена тяхната номерация. Максималният обем на материала да е до 36 000 знака с интервалите (20 страници), редова разредка 1,5, шрифт Times New Roman 12, ляво подравнен, без параграфно форматиране и сричкопренасяне.

Заглавието да е изписано с главни букви, шрифт Times New Roman 12, ляво подравнено, без Bold. Името и фамилията на автора да са изписани с шрифт Times New Roman 12, ляво подравнено, с Italic, без Bold. Да се оставя по един празен ред между заглавието, името на автора и началото на текста.

Специалните знаци и символи да бъдат качествено отпечатани и допълнително маркирани на разпечатката в цвят. При използване на специфичен шрифт е необходимо той да бъде предоставен на електронния носител.

Външните автори да представят кратка информация за себе си: научна титла и звание, месторабота и електронна поща.

2. Научен апарат

Научният апарат се цитира вътре в текста по следния начин: в скоби се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая – страницата или илюстрацията.

След текста се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая на други азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучен ред според фамилното име на автора.

Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация – от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт (на кирилица или латиница) с повече от една публикация за една и съща година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви – а, б, в и т. н. или a, b, c и т. н., като се започне от първата цитирана година.

Наименованията на периодичните издания не се съкращават.

Ако монография е публикувана в поредица, след заглавието ѝ, в скоби се изписва наименованието на поредицата и съответния том.

Ако се цитира статия в сборник, преди заглавието му се поставя „– В:“ или съответното „– In:“, а името на редактора се изписва след името на сборника, като в скоби се пише (Ред.) или (Съст.).

Статия във вестник се цитира като периодично издание, а когато е без автор, в скоби в текста се изписват името на вестника, годината на издаване и страницата, а в литературата – името на вестника, къде е издаден, броя, годината на издаване и страниците.

Цитираните архивни единици се изписват в скоби в текста и в списъка на цитираната литература, а не в бележки, като се спазва следната последователност: Архив, фонд, опис, архивна единица, лист.

Цитираните вестници и архивни единици се включват в азбучния ред на общата използвана литература, а не се изписват отделно след нея.

Интернет източник се цитира по сходен начин, като в скобите, освен името на автора на сайта или на конкретна публикация, се поставя и годината на публикуване, а в използваната литература – уеб адреса и датата на изтегляне на информацията.

Предаване на допълнителна информация се изнася в бележки под линия в края на текста, преди списъка с използваната литература, с редова разредка 1,5, шрифт Times New Roman 10, ляво подравнен. Всички бележки се подреждат автоматично по следния начин: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, а от Number format се избира 1, 2, 3,.... – Insert.

Примери:

БЕЛЕЖКИ

1. Упътването на В. Богишич за описване на правните обичаи е включено в сборника му „Pravni običaji u slovena. Privatno pravo.“, издаден в Загреб през 1867 г. Няколко години по-късно то е преведено на български от П. Оджаков, който го публикува в Прага (1874) под надслов „Упътване за описване правовите обичаи, които живеят у народа“. Скоро след това в Петербург излиза първи том на „Сборник народных юридических обычаев“, съставляващ т. 8 от Записки Имп. Рус. Геогр. Общества (СПб, 1878), съдържащ програмата на П. А. Матвеев за събиране на юридически обичаи (в сферата на гражданското право), чийто образец Бобчев основно следва (Бобчев 1917, III–IV).

ЛИТЕРАТУРА

Цитиране на монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Цитиране на статия в периодично издание:

Вълков 1974: В. Вълков. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, XVI, 1974, 2, 37–54.

Цитиране на статия в сборник:

Попов 1985: А. Попов. Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград, XII–XIV в. – В: Царстващият град Търнов. А. Попов, Й. Алексиев (Съст.), П. Петров (Ред.). София, 1985, 25–42.

Цитиране на публикации с няколко автори:

Плетньов, Кузов, Стефанова 2009: В. Плетньов, Х. Кузов, А. Стефанова. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“ – Варна. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 657–661.

Цитиране на няколко публикации от една и съща година на един автор:

Борисова 2005а: Т. Борисова. Археологическо проучване на две тракийски могили в махала Миленска, Правец. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 143–144. – в *литературата*.

Борисова 2005б: Т. Борисова. Тракийски могилен некропол край с. Калугерово, Софийска област. – В: Земята на България – люлка на тракийската култура. Г. Китов, Д. Димитрова. (Ред.). Т. II. София, 2005, 129–132. – *в литературата*.

Цитиране на архивна единица:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 1186, л. 281) – *в текста*.

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 177, опис 2, архивна единица 1186. – *в литературата*.

Цитиране на вестник:

(Янтра 1937, 2) – *в текста (когато статията е без автор)*

Янтра 1937: Вестник Янтра, Велико Търново, бр. 87 от 14 февруари 1937 г., 2. – *в литературата (когато статията е без автор)*

Цитиране на интернет източник (книга или друг вид публикация):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (изтеглена информация на 09.03.2015 г.)

3. Резюме

Резюмето да е на български език. То трябва да бъде максимално информативно, с обем до 1500 знака, с разредка 1,5.

Резюмета към материалите от чужбина се приемат на английски език, които ще бъдат преведени на български език.

4. Илюстрации

Илюстрациите да са до 10 броя – качествени графични изображения и/или цветни и черно-бели снимки, предадени на електронен носител. Ако има илюстрации, съставени от няколко снимки, те трябва да бъдат предоставени като отделни файлове.

Чертежите трябва да имат резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF или PSD, а снимките – размер не по-малък от 1535 x 1062 пиксела (13 x 9 см) при 300 dpi. Изображенията да са във формат JPEG, TIFF или PSD. Не се приемат илюстрации в Word или Powerpoint. При чертежи и снимки на предмети е задължително да има линеен мащаб, а при планове да е указана посока север.

Към илюстрациите да бъде приложен пълен списък на текстовете, които да са кратки, но максимално информативни. Илюстрациите се изписват с **Bold** и вписват в текста по следния начин: (**Обр. 1**) или (**Обр. 1, Обр. 2**) (включително и при позоваване в текста). Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри към съответния образ (напр. **Обр. 1.1**). Анотиращите текстове към илюстрациите на материалите от чужбина се приемат на английски език, които ще бъдат преведени на български език.

* * *

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно.

Редакционната колегия приема за обсъждане материали за том XXXV на Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново от **02.01.2020 г.** до **30.04.2020 г.** Одобрените или неодобрените за печат ръкописи не се връщат.

Редакционната колегия не носи отговорност за изнесените факти, направените изводи, предложените научни тези и мнения от авторите на публикациите.

Некомплектувани материали или такива, които не отговарят на изискванията НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ за печат.

Материали се приемат на адрес:

Регионален исторически музей – Велико Търново
за Редколегията
ул. Никола Пиколо №6
5000 Велико Търново

За информация и контакти:

rimvt_edit@abv.bg
062/682527 – Станислава Ботева

SUBMISSION REQUIREMENTS

FOR CONTRIBUTIONS TO THE JOURNAL

of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo

The Journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo (Journal of RMH – VT) is the annual journal of RMH – VT. The Journal of RMH – VT accepts academic contributions not published in other scholarly journals, i.e. articles, announcements, reports and reviews of museum-related issues in history, archaeology, theory of arts, ethnology, restoration and conservation, museum studies, etc. The submissions shall be contributive and not published in other academic periodicals or as monographs. The research of professionals outside the museum shall be relevant to the town and district of Veliko Tarnovo, and nationwide research focusing on the district of Veliko Tarnovo.

The Editorial Board of the Journal of RMH – VT accepts papers in Bulgarian language with abstracts written in Bulgarian, as well as papers from abroad written in English, French, German or Russian and with an abstract in English.

Upon submission of the academic papers, the following technical requirements to the text and figures have to be observed:

1. Text

Manuscripts shall be submitted in electronic form (MS Word); a print out of the text and the figures must also be submitted. The text, the list of figures and the abstract must be sent in one file. The figures must be numbered. The submission must be not more than 36 000 characters with spaces – 20 standard pages, 1.5 spacing, in Times New Roman, 12-point font size, left alignment, no paragraph indentation, no syllables carried over to the next line.

The title must be in capital letters, in Times New Roman, 12-point font size, left alignment, no bolding. The names of the author must be written in Times New Roman, 12-point font size, left alignment, in Italic, no bolding. There must be one empty line between the title, the author's name and the first paragraph.

The special characters and symbols must be printed clearly and additionally highlighted in the print out. In case any particular font is used, it must be submitted electronically as well.

A brief presentation of the external authors should also be included: scholarly title, rank, place of work and e-mail.

2. Text citation

Referencing in the text shall be as follows: the last name of the author is written in parenthesis in the text, as well as the year of publication without any separating comma preceding it, then comma, the number of the page or figure.

A list of the sources should follow the text, where the titles should be written first in Cyrillic, afterwards in Latin, and in the end in other alphabets. Publications in each group shall be arranged alphabetically according to the author's family name. In case the cited publications of the same author are published in different years, they shall be arranged in ascending order – from the earliest to the latest one. When an author is cited in a special font (in Cyrillic or Latin) with more than one publication in the same year, a small Cyrillic or Latin letter shall be added after the year without any space – а, б, в, etc. or a, b, c, etc., starting with the first cited year.

The titles of periodicals shall not be abbreviated.

In case a monograph was published in series, the title of the series and the volume number shall be stated in parenthesis after its title.

If an article in collected works is cited, “– B:” or “– In:” respectively shall be stated before the title, and the name of the editor shall be stated after the title of the collected works, and (“Edited by”) or (“Compiled by”) shall be stated in parenthesis.

Newspaper articles are cited as periodicals, and in case of no author mentioned, the title, the year and the page of the newspaper shall be stated in parenthesis, and the reference section shall state the title of the newspaper, the location of publication, the issue number, the year of publication and the pages.

The cited archive units shall be stated in parenthesis in the body of the paper and in the reference section, and not in footnotes, in the following sequence: archive, fund, inventory list, archive unit, sheet.

The cited newspapers and archive units shall be included alphabetically in the reference section, not separately after it.

Internet sources are cited in a similar way, and apart from the name of the author of the site or of the particular publication, the publication year shall also be stated in the parenthesis, and in the reference section – the web address and the date the information was downloaded.

Any additional information or any other sources shall be stated in endnotes, before the bibliography, regular spacing, font Times New Roman 10, left alignment. All notes shall be automatically organised as follows: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, and 1, 2, 3,.... – Insert – from the Number format.

Examples:

NOTES

1. V. Bogishich's instructions on how to describe the legal customs are included in his collected works "Pravniobicaji u slovena. Privatnopravo.", issued in Zagreb in 1867. Several years later on it was translated in Bulgarian by P. Odzhakov, who published it in Prague (1874) under the title „Instructions on how to describe the legal customs practiced by the people”. Soon afterwards in Petersburg volume one of "Сборник народных юридических обычаев" came out, representing item 8 of Записки Имп. Рус. Геогр. Общества (СПб, 1878), containing the program of P. A. Matveev how to collect legal customs (within civil law), the main model followed by Bobchev (Бобчев 1917, III–IV).

REFERENCE

Citing of monographs in series:

Bonev 1988: A. Bonev. Thrace and the Aegean World during the Second Half of the 2nd Millenium B.C. (Excavations and Studies, 20). Sofia, 1988.

Citing of articles in periodicals:

Valov 1974: V. Valo. The new excavations at the 40 Holy Martyrs' Church in Veliko Tarnovo (preliminary announcement). – Archaeology, XVI, 1974, 2, 37–54.

Citing of articles in collected works:

Popov 1985: A. Popov. Territorial Development and Architecture of Tarnovgrad, the 12th–14th cc. – In: The Royal city of Tarnov. A. Popov, Y. Alexiev (Compiled by), P. Petrov (Edit.).Sofia, 1985, 25–42.

Citing of articles with several authors:

Pletnyov, Kouzov, Stefanova 2009: V. Pletnyov, H. Kouzov, A. Stefanova. Archaeological excavations at the Kastritsi Fortress, Euxinograd Residence – Varna. – Archaeological discoveries and excavations in 2008 Sofia, 2009, 657–661.

Citing of several articles from the same year by the same author:

Borisova 2005a: T. Borisova. Archaeological study of two Thracian tumuli in the Milenska area, Pravets. – Archaeological discoveries and excavations in 2004 Sofia, 2005, 143–144. – *in the bibliography*.

Borisova 2005b: T. Borisova. A Thracian tumulus near the village of Kalugero-vo, Sofia district. – In: The Lands of Bulgaria – a cradle of the Thracian culture. G. Kitov, D. Dimitrova. (Edit.). Vol. II. Sofia, 2005, 129–132. – *in the bibliography.*

Citing of archive units:

(**ASA**, f. 177, inv. 2, a. u. 1186, sh. 281) – *in the body of the article.*

ASA: Archives State Agency, fund 177, inventory list 2, archive unit 1186. – *in the reference section.*

Citing of newspapers:

(**Yantra** 1937, 2) – *in the body of the article (when the article has no author)*

Yantra 1937: *Yantra* newspaper, Veliko Tarnovo, No. 87 of 14 February 1937, 2. – *in the reference section (in case the article has no author)*

Citing of internet sources (a book or any other type of publication):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (information downloaded on 09.03.2015)

3. Abstracts

Abstracts should be in Bulgarian. Abstracts should convey as much information as possible, it should not be longer than 1500 characters, at 1.5 spacing.

Abstracts to papers from abroad are accepted in English and will be translated in Bulgarian.

4. Figures

The figures shall not be more than 10 – high quality graphic images and/or black and white photos, submitted electronically. In case of illustrations consisting of several photos, they must be submitted as separate files.

The drawings should be of resolution no less than 600 dpi, in TIFF or PSD format, and the size of the photos should be no less than 1535 x 1062 pixels (13 x 9 cm) at 300 dpi. Acceptable image formats: JPEG, TIFF or PSD. No figures in Word or Power Point shall be accepted. Linear scales are required for drawings or photos of objects, and the north direction should be indicated in plans.

A complete list of figure captions must be enclosed to the figures; these should be brief but conveying as much information as possible. The figures should be annotated in **Bold** and shall be given in the text as follows: **(Fig. 1)** or **(Fig. 1, Fig. 2)** (also in references in the text). In case the figure consists of individual images, their

sequence should be stated in Arabic numbers to the relevant image (e.g. **Fig. 1.1**). The annotations to the figures in papers from abroad are accepted in English and these will be translated in Bulgarian.

* * *

No electronic manuscripts shall be accepted unless print outs of the body text and figures have been submitted separately.

The Editorial Board accepts submissions to be considered for volume XXXV of the Journal of RMH – VT **from 2 January 2020 to 30 April 2020**.

No manuscripts shall be returned, whether approved or not.

The Editorial Board shall not be responsible for the facts, the conclusions drawn, the proposed scholarly theses or the opinions offered by the authors of the submissions.

Submissions that are not completed or do not comply with the requirements SHALL NOT be accepted.

Submissions shall be sent to the following address:

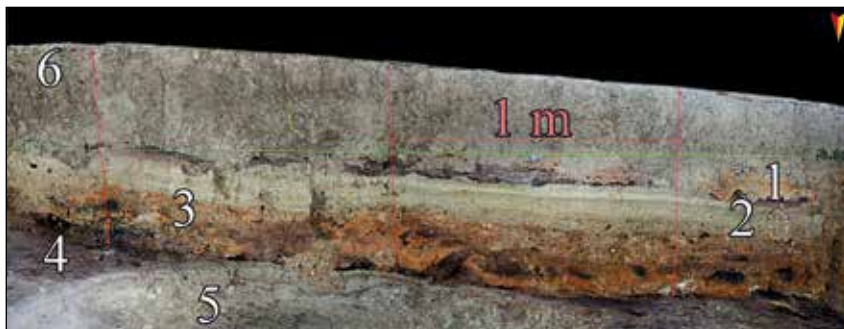
Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Attn: Editorial Board
6 Nikola Piccolo Street
5000 Veliko Tarnovo

Contact person:

Stanislava Boteva
rimvt_edit@abv.bg
+359 (0)62/682527

**Александър Чоухаджиев, Надежда Атанасова. НЕОБИЧАЕН
ГРУПОВ ГРОБ ОТ ХАЛКОЛИТНАТА СЕЛИЩНА МОГИЛА ПРИ
С. ПЕТКО КАРАВЕЛОВО. ПРЕДВАРИТЕЛНИ РЕЗУЛТАТИ**

**Alexander Chohadzhiev, Nadezhda Atanassova. ONE PECULIAR
GROUP BURIAL FROM THE CHALCOLITHIC PETKO KARAVELOVO
TELL-SITE. PRELIMINARY REPORT**

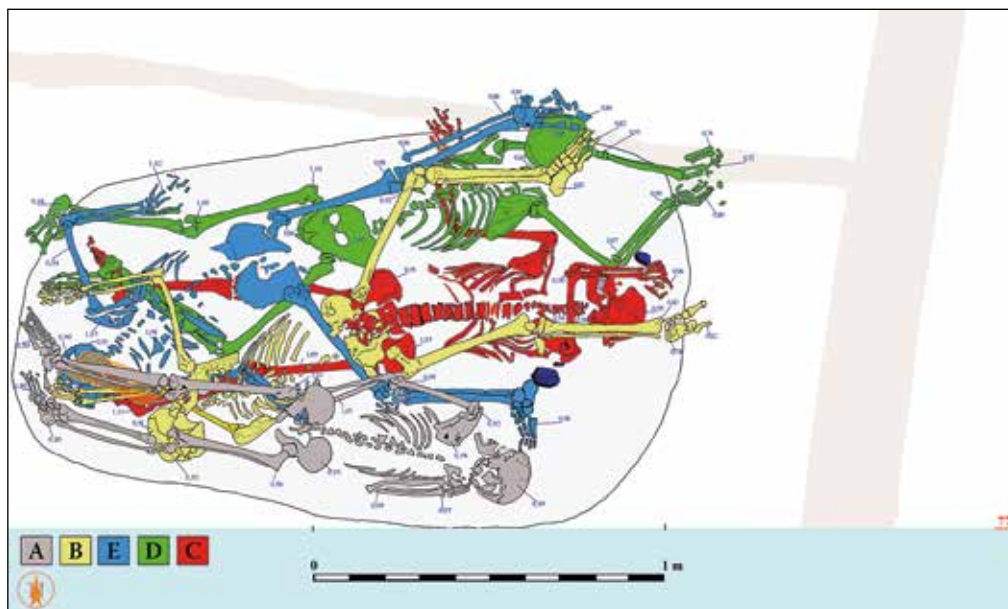
Ил. 1. Детайл от южния профил на сондаж Е. 1 – деструкции от опожарено жилище – Обект Е3; 2 – под на опожареното жилище Обект Е3; 3 – деструкции от опожарено жилище – Обект Е5; 4 – черна прослойка (опожарени органични останки от под на жилище – Обект Е5; 5 – яма – обект Е11; 6 – орница.

III. 1. Detail of the southern profile of trench E. 1 – the burnt debris of the fired house – site E3; 2 – the thick clay floor of the fired house – site E3; 3 – the burnt debris of the fired house – site E5; 4 – the black layer (fired organic flooring remains) of the fired house – site E5; 5 – burial pit – site E11; 6 – ploughing zone.

Ил. 2. Яма с човешки скелетни останки (Обект Е 11).

III. 2. Burial pit with human skeletal remains (Site E11).

Ил. 3. Яма с човешки скелетни останки (Обект E 11).
III. 3. Burial pit with human skeletal remains (Site E11).

Ил. 4. Запазената част от пода на жилище – Обект E3
и суперпозиция спрямо ямата – Обект E11.
III. 4. The preserved part of the floor of Site E3
and its superposition over the burial pit site E11.

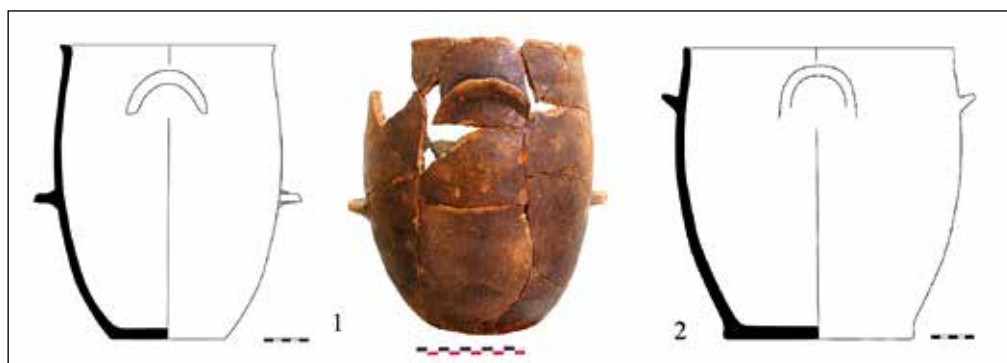
**Михаела Томанова. ГРОБ ОТ РАННОЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА
В ЮГОИЗТОЧНОТО ПОДНОЖИЕ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ**

**Mihaela Tomanova. A GRAVE FROM THE EARLY HELLENIC PERIOD
IN THE SOUTH-EASTERN FOOT OF THE HILL OF TSAREVETS**

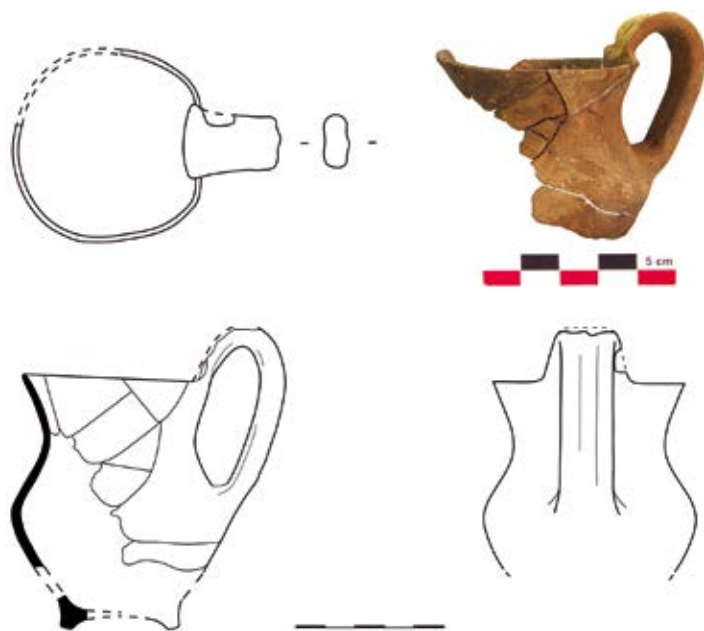
Ил. 1. Цистов гроб в местността „Френкхисар“.

Ill. 1. Cyst grave in the Frank Hissararea.

Ил. 2. Урна.

Ill. 2. Urn.

Ил. 3. Чаши.
Ill. 3. Goblet.

Ил. 4. Фибулы.
Ill. 4. Fibulae.

**Иван Църов. МЕРИТЕЛНА МАСА (SEKOMATA)
ОТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ**

**Ivan Tsarov. LIQUID MEASURING TABLE (SEKOMATA)
FROM NICOPOLIS AD ISTRUM**

*Ил. 1. Фриз с гладиатори.
Ill. 1. Frieze with gladiators.*

*Ил. 2. Фрагмент от фриза – воден орган (hidraulis).
Ill. 2. Frieze fragment – a water organ (hidraulis).*

**Евгени Дерменджиев. „БОЛЯРСКИТЕ КЪЩИ“
В КВАРТАЛ „АСЕНОВ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО**

**Evgeni Dermendzhiev. BOYARS' HOUSES
IN THE ASENOV QUARTER IN VELIKO TARNOVO**

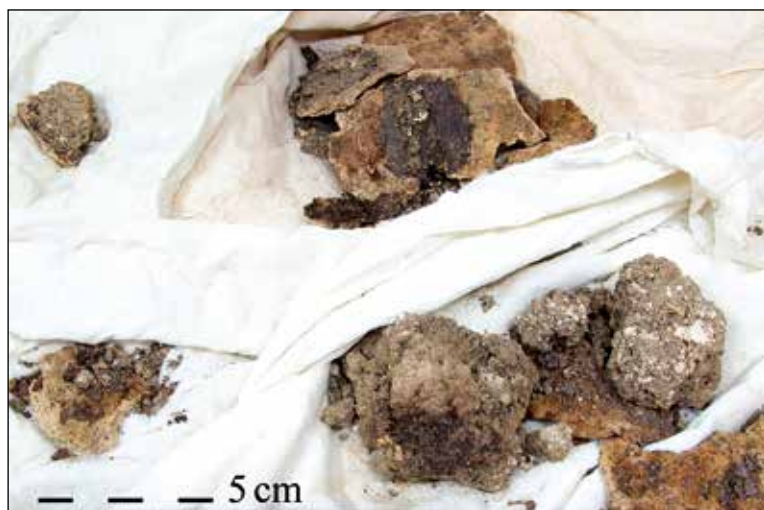

Ил. 1. Къща №1 („Къщата на госпожда Бойка“) – южна и източна фасада
(реконструкция д-р П. Събев, РИМ – В. Търново).

Ill. 1. House No. 1 („Mrs. Boyka's House“) – the south and east facades
(reconstructed by Dr. P. Sabev, RMH – V. Tarnovo).

**Иван Чокоев. ТЪКАНИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНИ ГРОБОВЕ,
ОТКРИТИ В ДРЪСТЪР (ГРОБ № 19а, ГРОБ № 37, ГРОБ № 37б)**

**Ivan Chokoev. TEXTILES FROM MEDIEVAL GRAVES FOUND
IN DRASTAR (GRAVE No. 19a, GRAVE No. 37, GRAVE No. 37b)**

Ил. 1. Част от материалите от гроб № 19а, Дръстър (макро).

Ill. 1. Materials from grave No. 19a, Drastar (macro).

*Ил. 2. Премазана част от черепа от гроб № 19а, Дръстър:
1 – череп; 2 – сърмена тъкан (макро).*

*Ill. 2. Crushed fragments of the skull from grave No. 19a, Drastar:
1 – skull; 2 – metal thread textile (macro).*

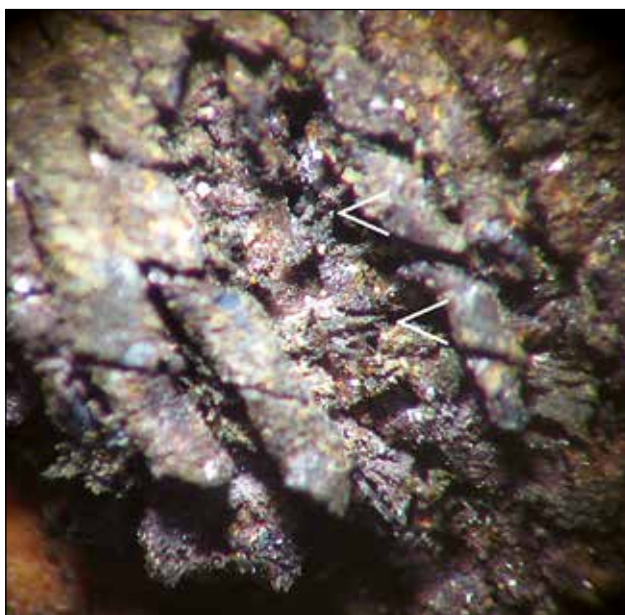
*Ил. 3. Сърмени нишки от гроб № 19а, Дръстър (микро).
III. 3. Metal threads from grave No. 19a, Drastar (micro).*

*Ил. 4. Орнаментирана сърмена тъкан от гроб № 19а, Дръстър (макро).
III. 4. Metal thread textile with patterns from grave No. 19a, Drastar (macro).*

Ил. 5. *Орнаментирана сърмена тъкан от гроб № 19а, Дръстър (микро).*
Ill. 5. *Metal thread textile with patterns from grave No. 19a, Drastar (macro and micro).*

Ил. 6. *Следи от базисната тъкан, носеща сърмения вътък на орнаментирания текстил от гроб № 19а, Дръстър (микро).*
Ill. 6. *Traces from the basic textile of the patterned fabric from grave No. 19a, Drastar (micro).*

Ил. 7. Стратиграфия на текстилни останки върху черепа от гроб № 19а, Дръстър:
1 – череп; 2 – червенокафяви органични останки; 3 – сърмен текстил (микро).

III. 7. Stratigraphy of the textile remains covering the skull from grave No. 19a, Drastar:
1 – skull; 2 – red-brownish organic remains; 3 – metal thread textile (micro).

Ил. 8. Два пласта сърмена тъкан от гроб № 19а, Дръстър (микро).
III. 8. Two layers of metal thread textile from grave No. 19a, Drastar (micro).

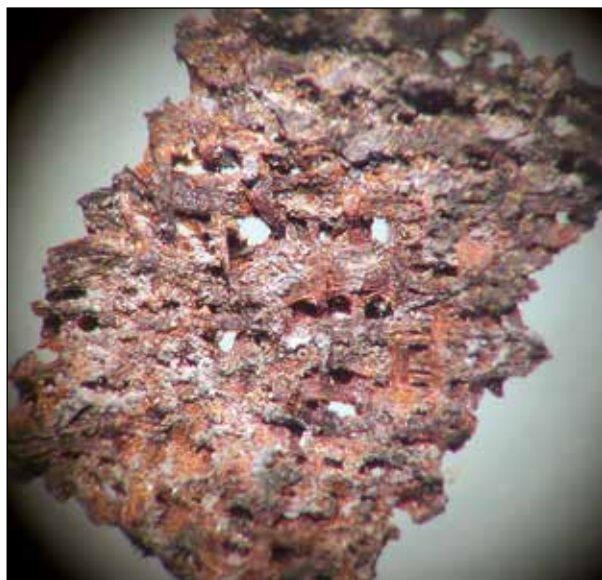
Ил. 9. Материали от гроб № 37, Дръстър (макро).

Ill. 9. Materials from grave No. 37, Drastar (macro).

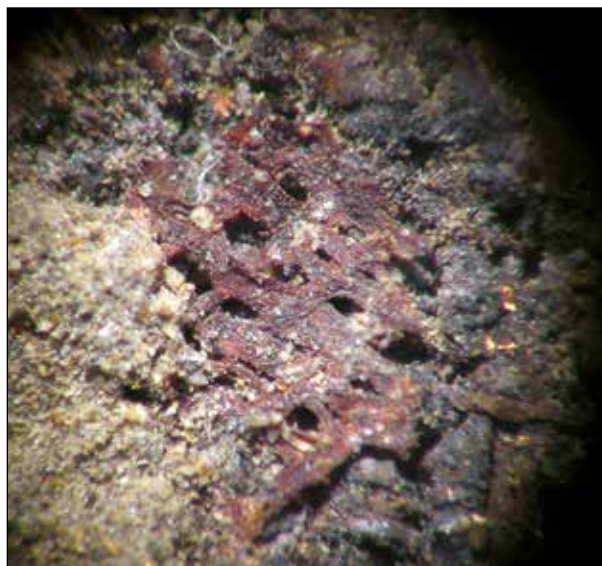

Ил. 10. Материали от гроб № 37, Дръстър (макро).

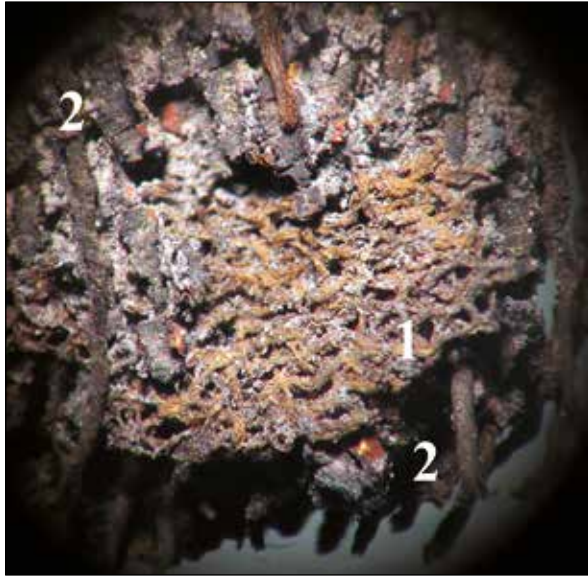
Ill. 10. Materials from grave No. 37, Drastar (macro).

*Ил. 11. Копринена тъкан в сплитка лито от гроб № 37, Дръстър (микро).
III. 11. Tabby-woven silk cloth from grave No. 37, Drastar (micro).*

*Ил. 12. Копринена тъкан в сплитка лито от гроб № 37, Дръстър (микро).
III. 12. Tabby-woven silk cloth from grave No. 37, Drastar (micro).*

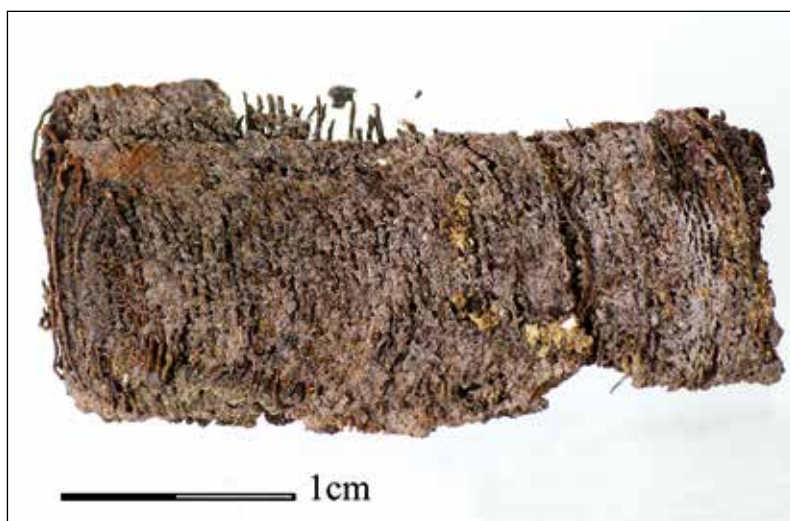
Ил. 13. Копринена тъкан в сплитка лито, на която и двете системи нишки са със Z сук, гроб № 37, Дръстър: копринена тъкан (1) между пластове сърмена тъкан (2) (микро).

III. 13. Tabby-woven silk cloth from Z-twisted yarn, grave No. 37, Drastar: silk textile (1) between layers of metal thread textile (2) (micro).

Ил. 14. Копринена тъкан в сплитка лито, на която и двете системи нишки са със Z сук, гроб № 37, Дръстър: копринена тъкан (1) между пластове сърмена тъкан (2) и следи от черепа (3) (микро).

III. 14. Tabby-woven silk cloth from Z-twisted yarn, grave No. 37, Drastar: silk textile (1) between layers of metal thread textile (2) and traces from the skull (3) (micro).

Ил. 15. Най-големият фрагмент от сърмена тъкан в плитка лито от гроб № 37, Дръстър (макро).

Ill. 15. The largest fragment of tabby metal thread textile from grave No. 37, Drastar (macro).

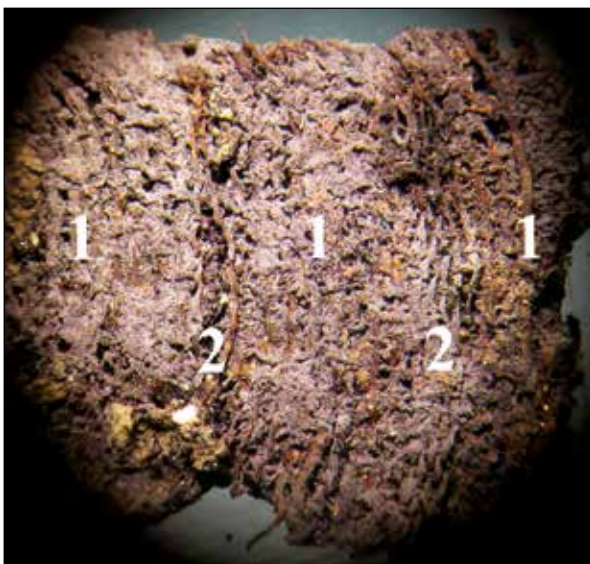
Ил. 16. Вътрешен пласт от сърмената тъкан от гроб № 37, Дръстър (микро).

Ill. 16. Inside layer of metal thread textile from grave No. 37, Drastar (micro).

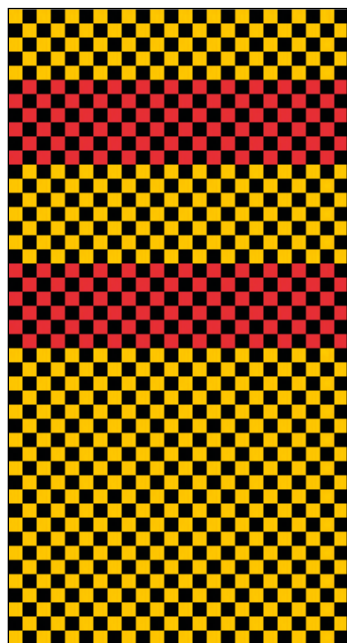
Ил. 17. *Копринени ивички, ограничаващи по-широките сърмени ивици в метализираната тъкан от гроб №37, Дръстър (микро).*

III. 17. *Narrow silk strips bordering the broad metal thread strips in the metal thread textile from grave No. 37, Drastar (micro).*

Ил. 18. *Сърмената тъкан от гроб №37, Дръстър: 1 – сърмени ивици; 2 – копринени ивички (микро).*

III. 18. *Metal thread textile from grave No. 37, Drastar: 1 – metal thread strips; 2 – silk narrow strips (micro).*

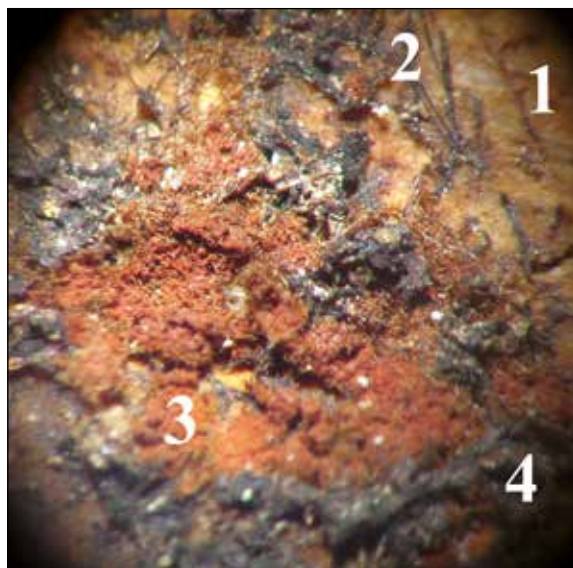
Ил. 19. Схема на сплитките на сърмената тъкан от гроб № 37, Дръстър.

III. 19. Diagram of the metal thread textile weave from grave No. 37, Drastar.

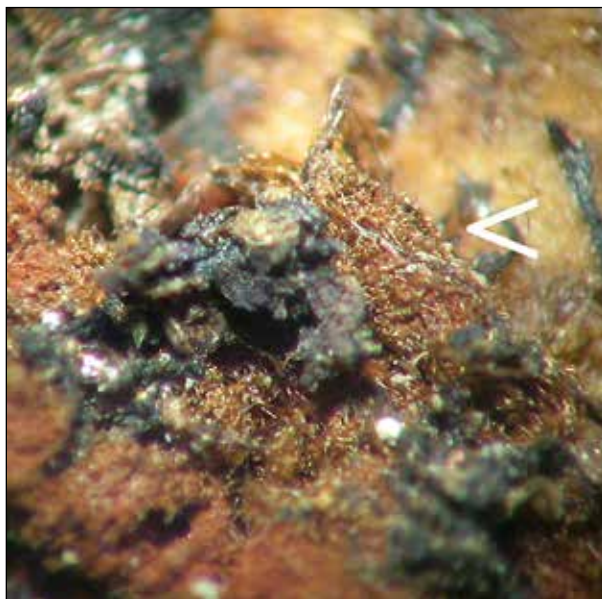
Ил. 20. Примерна графична реконструкция на сърмената тъкан от гроб № 37, Дръстър.

III. 20. Possible reconstruction of the metal thread textile from grave No. 37, Drastar.

Ил. 21. Разположение на червенокафява деструктирала тъкан от гроб № 37, Дръстър, спрямо другите материали: 1 – череп; 2 – косми; 3 – червенокафява деструктирала тъкан; 4 – останки от сърмената тъкан (микро).

III. 21. Red-brownish decomposed textile towards the other organic materials from grave No. 37, Drastar: 1 – skull; 2 – hair; 3 – red-brownish decomposed textile; 4 – remains of the metal thread textiles (micro).

Ил. 22. Червенокафява деструктирала тъкан от гроб № 37, Дръстър – частично оцелели влакна (микро).

III. 22. Red-brownish decomposed textile from grave No. 37, Drastar – partially preserved fibres (micro).

Ил. 23. Останки от косми, лежащи върху черепа от гроб № 37, Дръстър (макро).

III. 23. Remains of hairs found over the skull from grave No. 37, Drastar (macro).

Ил. 24. Проба, залята с парафин, от гроб № 37b, Дръстър (макро).

III. 24. Paraffined sample from grave No. 37b, Drastar (macro).

Ил. 25. Сърмени нишки от гроб № 37b, Дръстър (микро).

III. 25. Metal threads from grave No. 37b, Drastar (micro).

Ил. 26. Извезана линия от везбата от гроб № 37b, Дръстър (микро).

III. 26. Embroidered line from the embroidery from grave No. 37b, Drastar (micro).

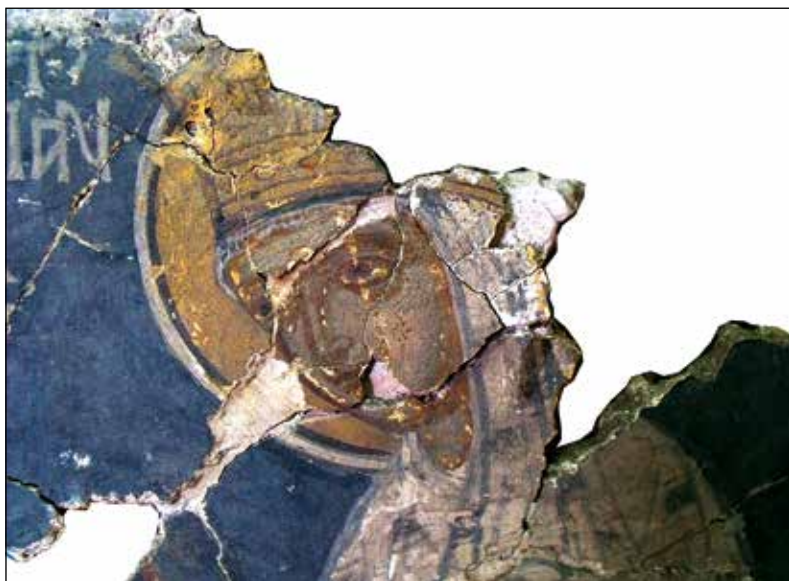
Ил. 27. Бодове на пришиващия конец (показани със стрелки), гроб № 37b, Дръстър (микро).

III. 27. Stitches of the couched thread (shown with arrows), grave No. 37b, Drastar (micro).

**Пламен Събев, Веселин Горанчев. НЕИЗВЕСТЕН СТЕНОПИС
„ДЕЙСИС“ ОТ ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“ В АРБАНАСИ**
**Plamen Sabev, Vesselin Goranchev. UNKNOWN DEESIS MURAL PAINTING
FROM ST. DIMITAR CHURCH IN ARBANASSI**

*Ил. 1. „Дейсис“, параклис „Св. Георги“ в църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси, XVI в.
Ill. 1. Deesis, St. George's Chapel in St. Dimitar's Church in Arbanassi, the 16th c.*

*Ил. 2. Света Богородица, детайл от „Дейсис“.
Ill. 2. The Blessed Virgin, detail from the Deesis.*